

Омельчук В. В., Лісничка В. М.

**Релігійна політика
стародавніх і
середньовічних
держав**

Світові традиції державного управління

ББК 67.2я73
0-57
УДК 322(091)

Омельчук Володимир Васильович
Лісничка Вікторія Миколаївна

Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав / Омельчук В. В. Лісничка В. М.: Навчальний посібник. – К.: Персонал, 2011. – 608 с. – (Серія: Світові традиції державного управління. – Вип. І).

Для студентів денної, заочної і вечірньої форм навчання за напрямками „Державне управління” і „Правознавство”.

Рецензенти:

Костицький Василь Васильович, доктор юридичних наук, професор, дійсний член НАПрН України, Голова НЕК України з питань захисту суспільної моралі

Ситник Григорій Петрович, доктор наук з державного управління, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри національної безпеки НАДУ при Президентові України

Мищак Іван Миколайович, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства ВР України, старший науковий співробітник, доктор історичних наук

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (протокол № 1 від 28 квітня 2011 р.)

Відповідальний редактор: П. Ф. Вознюк, канд. політ. наук

Засновник серії: Всеукраїнська громадська організація „Чесне слово”

Члени Піклувальної ради:
Влада Володимирівна Прокаєва
Світлана Валеріївна Долеско

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ
„Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав”

№п/п	Назва змістового модуля та теми
Змістовий модуль 1. Розроблення проблеми у науковій літературі та джерельна база взаємин держави і церкви	
1. 2.	Стан наукового розроблення проблеми Джерела з політики стародавніх і середньовічних держав щодо релігії
Змістовий модуль 2. Стародавній Схід	
3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11.	Межиріччя та Елам Держави Східного узбережжя Середземномор'я Ассирія Урарту Єгипет Хетська держава Мідія та Перська держава Китай та хунну Індія
Змістовий модуль 3. Антична доба	
12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20.	Передумови формування грецької державності та полісна доба Давньої Греції Формування парадигми взаємодії релігії та держави у елліністичну добу Держава Селевкідів Держава Птолемеїв Греко-Бактрійська держава Парфянська держава Боспорська держава Карфаген та етруски Римська держава

Змістовий модуль 4. Середньовічний Схід

21.	Держава Сасанідів
22.	Кавказ
23.	Номадичні імперії
24.	Арабський халіфат
25.	Держави Середньої Азії
26.	Індія та Ланка
27.	Китай
28.	Тангутська держава
29.	Монголія і Тибет
30.	Корея
31.	Японія
32.	Держави Південно-Східної Азії
33.	Держави Африки

Змістовий модуль 5. Європейська цивілізація та доколумбова Америка

34.	Візантійська імперія
35.	„Варварські” держави
36.	Франція
37.	Німеччина
38.	Італія
39.	Англія та Ірландія
40.	Піренейський півострів
41.	Скандинавія та Прибалтика
42.	Християнсько-лицарські держави Близького Сходу
43.	Південні слов'яни
44.	Західнослов'янські держави
45.	Доколумбова Америка

Разом годин: 54

Передмова

Системне й неупереджене дослідження суспільства, динаміки його розвитку неможливе без опертя на широкі знання з історії державної гуманітарної політики. Адже саме гуманітарний розвиток суспільства багато у чому визначає найприродніші й найоптимальніші для нього форми соціокультурної організації, а також загальний стиль політичного керування та алгоритм офіційної управлінської практики. Гуманітарні ж характеристики й запити громадян, своєю чергою, сьогодні, як ніколи раніше, можуть бути результатом цілеспрямованої державної політики.

Тож уміння орієнтуватися у гуманітарній проблематиці, професійно оперувати знаннями про історичну еволюцію державної гуманітарної політики є необхідною умовою не лише теоретичного осмислення суспільної дійсності, а й здійснення будь-якого цілеспрямованого та ефективного впливу на неї. Саме тому в Україні, як і в усьому світі, зростає потреба в державних управлінцях-гуманітаріях сучасного зразка, здатних поєднувати високу кваліфікацію і професійність із патріотизмом та активною громадянською позицією.

Становлення засад і механізмів державного регулювання громадянської сфери в незалежній Україні вимагає ретельного вивчення історичного досвіду, який засвідчує поступальний характер глобальної еволюції управлінсько-регулятивних моделей. Актуальність посібника визначається, з поміж іншого, необхідністю переосмислення базових стандартів державної політики у сфері культури.

Попри останні вагомі здобутки науки державного управління відзначимо слабке розроблення історичних засад державної політики у сфері культури. Поза колом основних пошуків опинилися соціокультурні проблеми державного управління, державної служби, управління регіонами. Відтак посібник покликаний подолати прогалини у процесі підготовки управлінських кадрів для державної служби.

За умови відсутності в Україні системних досліджень генези управлінсько-регулятивної діяльності у сфері релігії поява нового посібника має не лише важливе теоретичне, а й практичне значення. Він дозволить заповнити цілу низку

суттєвих прогалин у системі підготовки фахівців з державного управління у конфесійній сфері, допоможе поставити цю підготовку на широкий соціокультурний контекст, що особливо важливо з огляду на інтеграцію України у європейські політико-правові реалії, загальну гуманізацію системи державного управління в Україні. Навчально-методичний посібник В. Омельчука та В. Лісничої має важливе наукове значення не лише для поглиблення розуміння теорії та історії державного управління загалом, а й для подальшого розроблення проблем державної гуманітарної політики. Наукова цінність зумовлена і розкриттям розвитку соціокультурних та регіональних особливостей різних підходів до управління релігійною сферою у країнах окреслених авторами регіонів та історичних періодів. Не випадково даний посібник проходив експертизу в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв України, яка на сьогодні є провідним закладом з підготовки фахівців для сфери культури. Сподіваємося, що посібник, як фундаментальне дослідження, започаткує серію студій з історії формування світових та вітчизняних моделей управління культурою.

Серед переваг праці виокремимо критичне залучення широкого масиву наукових розробок та історичних джерел. Заслуговує на увагу аналіз наукової бази, теоретико-методологічні засади роботи з нею, соціокультурний контекст, який пояснює традиції державного управління.

Матеріали посібника, поза сумнівом, слугуватимуть подальшому визначенню інтелектуальних і навчальних потреб усіх тих, для кого володіння певним обсягом знань з управління гуманітарним розвитком суспільства є нагальною професійною або посадовою необхідністю – державних службовців відповідного профілю, громадських і політичних діячів.

Поділяємо висновки щодо доцільності вивчення традицій державної релігійної політики при розробці засад державної політики України у релігійній сфері. Цей посібник може стати важливим інструментом формування системи підготовки фахівців з правознавства та державного управління і, відповідно, враховує наукові досягнення сучасної науки,

передусім фахових державних управлінців, правознавців, істориків.

Отже, хочеться побажати успіхів молодим науковцям в освоєнні нових творчих теренів, і сподіваємося, що заснована ними серія «Світові традиції державного управління» невдовзі поповниться новими підручниками, посібниками і монографіями.

Василь Гнатович Чернець, ректор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, професор, доктор філософії, заслужений працівник освіти України, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки

Вступ

Гуманітарна політика виступала потужним інструментом формування внутрішньодержавної єдності. Питання культури, духовності, моральних цінностей дають змогу чинному владному режиму забезпечувати лояльність значної частини підданих, успішно інтегрувати чужорідні елементи у виторений гуманітарний простір. У структурі цього простору саме релігія і церква як соціогуманітарний інститут у стародавній та середньовічній періоди відігравали роль своєрідних наріжних, сакральних маркерів стабільності соціально-політичних процесів, передумовою виживання у часи змін і катаклізмів ойкумени. З огляду на кореляцію понять “сталий розвиток суспільства” та “гуманітарно-просторова єдність” питання сакральності і, відповідно, легітимності влади виступає ключовим чинником державотворчих процесів, зумовлюючи теократично-міфологізований характер стародавньої та ранньосередньовічної державності. З формуванням інститутів держави релігія стала одним із наріжних каменів офіційної ідеології. Відповідно релігія функціонально стала потрібна органам державної влади для сакралізації існуючої системи суспільних відносин, чітко визначеного управлінського та соціального ієрархічного порядку. Соціальна динаміка зумовлювала формування єдиного пантеону богів на чолі з верховним богом. Наступний крок – практика обоження (спочатку після життя, а потім прижиттєва) правителів як логічний етап розвитку ідеї сакральної влади. Виступаючи як виразник або втілювач божественної сутності, правитель додавав до свого імені імена божеств. Зміна імені часто символізувала зміну ідеології правління. При цьому у храмах ставилися зображення правителів, яким приносили жертви. З розвитком інститутів державного управління ускладнювалися взаємини держави з церквою як соціальним інститутом.

Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав – це дисципліна, яка дає базові знання, необхідні для ефективної діяльності фахівців у сфері державного управління та місцевого самоврядування, як теоретиків, так і практиків. Це зумовлено з’ясуванням цілої низки питань, пов’язаних з оволодінням історико-теоретичними засадами вироблення державної

політики в релігійній сфері, як передумови комплексного соціогуманітарного розвитку України.

Мета курсу – поглиблене вивчення особливостей вироблення та реалізації релігійної політики стародавніх і середньовічних держав на різних етапах їх історичного розвитку як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, їх складових. Для вивчення і розуміння релігійної політики стародавніх і середньовічних держав наведено широкий соціокультурний контекст, який дає можливість зрозуміти специфіку вироблення та здійснення заходів держав окресленого періоду у цій сфері. Актуальність засвоєння курсу пов'язана з необхідністю переосмислення історичного досвіду України в конфесійній сфері як важливого змістоутворювального чинника єдиного гуманітарного простору країни. Завданням посібника є ознайомлення із особливостями формування засад і механізмів управлінсько-регуляторної діяльності у релігійній сфері у стародавніх і середньовічних державах.

Наріжними проблемами релігійної політики стародавніх і середньовічних держав були проблеми сакралізації існуючої моделі державного управління, вироблення єдиної ідентичності як релігійної, так і національної та державної, формування державотворчої системи цінностей, яка б забезпечувала стабілізацію соціокультурних, політичних, економічних процесів у державі.

Значну увагу приділено вивченню тогочасних моделей і шляхів розвитку державної релігійної політики в різних регіонах світу з огляду на постійне розширення ойкумени, стратегії, заходам у різних сферах релігійної політики стародавніх і середньовічних держав, шляхам їхнього втілення у життя, безпосередній державотворчій ролі релігії та релігійних інститутів (храмів, монастирів, окремих культів).

Засвоєння матеріалів курсу дає можливість студентам **знати:**

– теоретичні і правові засади релігійної політики стародавніх і середньовічних держав, її форми і методи для аналізу та вирішення державних та регіональних проблем;

- основні напрями релігійної політики стародавніх і середньовічних держав;
- особливості релігійної політики стародавніх і середньовічних держав у різних історичних епохах та регіонах Світу;

уміти:

використовувати:

- широкий соціокультурний контекст при здійсненні порівняльного аналізу еволюції управлінсько-регулятивної діяльності, сучасні методологічні підходи щодо аналізу релігійної політики стародавніх і середньовічних держав;
- засади, форми і методи управління і регулювання при виробленні та реалізації релігійної політики стародавніх і середньовічних держав для вирішення тогочасних регіональних та національних проблем;
- технологію, форми і методи визначення пріоритетів релігійної політики стародавніх і середньовічних держав для аналізу кількісних та якісних параметрів гуманітарного простору цього часу;
- розвиток системи концептуального, нормативно-правового, кадрового, інституційного забезпечення релігійної політики стародавніх і середньовічних держав.

Найявні джерела база дають змогу перейти до достатньо повного аналізу та реконструкції процесу формування державної політики в релігійній сфері у стародавнього і середньовічних періодів історії людства. Висвітлюючи процеси і події, пов'язані з окресленою тематикою, зроблено спробу використати автентичні джерела для максимально адекватного відображення історичної правди. Водночас специфіка курсу не дозволяє однаково детально розкрити особливості державної політики у конфесійній сфері через обмеженість джерельної бази.

Нижня хронологічна межа посібника визначена початком формування державності утворень Сходу, верхня – часом падіння Візантії (1204 р.). Захоплення Константинополя хрестоносцями мало приголомшливе значення для сучасників, оскільки символізувало падіння цілої епохи і зникнення з політичної карти тогочасного світу однієї з наймогутніших

держав, спадкоємця римської, грецької та елліністичної античної цивілізації. Показово, що на початок XIII ст. припадають руйнівні для державних утворень Азії походи монголів, які істотно змінили процеси державотворення, спричинивши поступове відставання регіону від Європи та перетворення на цивілізаційну периферію. Зауважимо, що в сучасній науковій літературі України до цього часу ведеться дискусія щодо хронологічних рамок Стародавнього світу і Середньовіччя. Наукові школи різних держав також мають власні погляди на цю проблему. Так, професор університету міста Нара Йошиширо Сенда на Міжнародному симпозиумі, присвяченому соціальній та соціокультурній динаміці Північного Сходу Азії в епоху середньовіччя, наголосив, що для Японії раннє Середньовіччя – це XI–XIV ст. (відповідно цивілізації до цього розглядаються як Стародавній світ або Давній час японської історії), а пізнє Середньовіччя завершується у XVII ст. будівництвом столиці нещодавно створеного сьогунату в Едо¹. Останнім часом зроблено спроби переглянути періодизацію окремих етапів та процесів Стародавньої доби².

Географічні межі посібника включають у себе всі найбільші державні утворення, які існували в досліджуваній період у Європі, Азії, Африці, доколумбовій Америці. Автори не розглядають проблеми формування традицій та засад державної релігійної політики у східних слов'ян, з огляду на близькість нам історичних процесів та подій, які відбувалися на цих теренах у досліджувану добу. Окремого дослідження потребує державна релігійна політика на українських землях Стародавньої доби і Середньовіччя.

Автори намагаються дотримуватися проблемного підходу, вибираючи структурні підрозділи запропонованого навчального посібника. При аналізі розвитку державної політики у релігійній сфері, використовувався метод

1 Артемьев А. Р. Международный симпозиум „Динамизм людей, вещей и технологий на Северо-Востоке Азии в Средние века” / А. Р. Артемьев // Вестник ДВО РАН. – 2005. – № 5. – С. 171 – 173.

2 Сапрыкин С. Ю. О хронологических границах эпохи эллинизма / С. Ю. Сапрыкин // История: Мир прошлого в современном освещении: Сб. науч. ст. к 75-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Отв. ред. А. Ю. Дворниченко]. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 213 – 234.

дедуктивного та індуктивного аналізу. Метод дедуктивного аналізу ґрунтувався на поняттях, сучасних розвитку науки державного управління. Індуктивне узагальнення – на широкій джерельній, зокрема етнографічній, основі. Відповідно державна релігійна політика розглядалася як наслідок історичної еволюції розвитку функцій держави.

В основі історії державної політики у релігійній сфері є управлінський аналіз процесів, подій і явищ, які характеризують ставлення держави до релігій та релігійних інститутів (церкви, храмів, релігійних громад). Комплекс системно-аналітичної методології використовує державно-управлінську термінологію (часто називають і державно-управлінською догматикою). Ця методологія аналізу та синтезу передбачає уміння реконструювати певний процес (у цьому випадку релігійний сегмент державної політики) з допомогою спеціальних термінів, визначень та конструкцій, визначивши власну логіку сприйняття подій, явищ та процесів, дати їхній опис, класифікацію, визначити специфіку їх конкретно-історичних виявів у кожній конкретно-історичній ситуації. При розгляді цієї проблеми слід послуговуватися міждисциплінарним підходом, який забезпечує застосування результатів, отриманих у процесі вивчення держав Стародавньої доби і Середньовіччя філософією, культурологією, історією держави і права, релігієзнавством, соціологією, етнологією, антропологією. Це дає підстави розглядати державну політику щодо релігії у всіх її конкретно-історичних виявах, розглядати її широкий соціокультурний, політичний, расово-етнічний і навіть антропологічний контекст, залучати останні історичні нароби вчених-орієнталістів і медієвістів, епіграфічні матеріали.

Формально-управлінська методологія передбачає спеціальну технологію при опрацюванні широкого комплексу джерел, що характеризують управлінську діяльність держави. Дослідники вивчають факти, які характеризують управління релігійною сферою, у широкому контексті соціокультурних, політичних, економічних процесів, урахувавши регіональні особливості та ідентичності. Окремі випадки управлінсько-регулятивної діяльності, які ілюструють ставлення держави

до релігії, дають підстави говорити про спільне, загальне у цій сфері діяльності для країн Стародавнього Сходу, античної доби, Раннього Середньовіччя. Автори намагалися розглядати не лише ці факти, як dokonані, а й саму їх сутність, передумови, причини, що спонукали державу до того чи іншого кроку. Водночас, обмеженість обсягу посібника та специфіка джерельної бази не завжди давали змогу належною глибиною розкрити взаємини держави та релігійних інститутів.

При вивченні храмової діяльності правителів Стародавнього Сходу до уваги бралися протодержавні традиції, які визначали взаємини релігійної та племінної влади ще до утворення перших державних спільнот. Також враховувалася специфіка формування релігійної діяльності правителів кочових утворень. Номадичні об'єднання є цікавими для дослідника і з огляду на обмеженість джерельної бази за самою їх функціональною природою.

Структурно-функціональний підхід передбачає вивчення державних інститутів (синхронне та діахронне) з огляду на їхні функціональні особливості. При цьому застосовується порівняльне державне управління, яке дозволяє простежити спільне та відмінне у державних політиках Стародавнього часу та Середньовіччя.

Автори готували цей посібник для використання при підготовці фахівців із правознавства і державного управління (передусім за спеціальністю „Державне управління у сфері національної безпеки”), а також психології (за спеціалізаціями „Психологія державної служби”, „Психологія державного управління”), соціології (за спеціалізацією „Соціологія місцевого самоврядування і державного управління”). Навчальний посібник містить вступ з поясненням, тематичний план, зміст навчального курсу „Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав”, теми контрольних (курскових) робіт, вказівки до їхнього виконання, питання для самоконтролю до кожної теми, список тем для самостійного вивчення, а також списки літератури (загальний та рекомендованої до кожної теми). Навчальний посібник враховує нароби вчених — державних управлінців, які розробляли засади і механізми сучасної державної політики України у релігійній сфері,

передусім Голови Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі, доктора юридичних наук *В. Костицького*¹.

Навчальний посібник був підготовлений та схвалений на засіданні *кафедри організації самоврядування МАУП*. До друку посібник рекомендований Вченою радою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Навчальне видання пройшло рецензування і було рекомендоване до друку *кафедрою правоохоронної діяльності МАУП, кафедрою тюркології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедрою гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України, кафедрою державного управління, педагогіки та психології Херсонського державного університету*.

Участь у виробленні концепції та структури навчального посібника взяли професор НАДУ при Президентові України, доктор філософських наук П. Ситник, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, академік УАН П. Гай-Нижник, в. о. завідувача кафедри організації самоврядування МАУП, кандидат історичних наук В. Утвенко, завідувач кафедри державного управління, педагогіки та психології ХНТУ, доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України І. Лопушинський, кандидат філософських наук, доцент Л. Чупрій, кандидат історичних наук О. Кузьмук, викладачі Д. Мельниченко, Т. Яковенко і О. Поповичук, експерт з державного управління В. Неволько, кандидат юридичних наук О. Міхатуліна.

Окрему подяку за підтримку автори висловлюють експерту ВГО „Чесне слово” Віталію Комову, відомому аналітику з проблем державної політики, громадському діячеві, депутату Київської міської ради 1990 – 2006 рр., а також системному аналітику В. Краковецькому.

¹ *Костицький В. В.* Основи (концепція) державно-церковних взаємовідносин в Україні / В. В. Костицький. – К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 24 с.; *Право і релігія* : Зб. матеріалів та нормативно-правових актів [Під ред. В. В. Костицького]. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2000. – 116 с.

Змістовий модуль І.

Розроблення проблеми у науковій літературі та джерельна база взаємин держави і церкви

Тема I.

Стан наукового розроблення проблеми

1. Взаємини держави і церкви Стародавньої доби у науковій літературі.
2. Дослідження релігійної політики античних держав.
3. Релігійна політика Римської держави у працях дослідників.
4. Стан розроблення державно-релігійних взаємин Середньовічного Сходу.
5. Науковці про взаємини держави та церкви у Середньовічній Європі.
6. Наукове розроблення державної політики Візантії щодо церкви.
7. Цивілізації доколумбової Америки у науковій літературі.
8. Підручники та навчальні посібники.
9. Енциклопедичні та довідникові видання.

Взаємини держави і церкви Стародавньої доби у науковій літературі. Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми, слід вказати на наявність низки робіт як безпосередньо присвячених їй, так і дотичних цим питанням. Це, передусім, праці *А. Ігнатовича, П. Грязневича, Х. Г. Кріла, А. Ковальова*. Окремих аспектів формування системи державного регулювання конфесійної сфери Стародавнього Сходу торкалися *В. Омельчук і М. Омельчук*, характеризуючи відносини держави і церкви як маркер сталості внутрішньодержавних процесів та стабільності позицій управлінських еліт¹.

¹ *Омельчук В. В.* Взаємини держави і церкви як чинник внутрішньої єдності стародавніх державних утворень / В. В. Омельчук, М. В. Омельчук // Становлення та розвиток української державності. – Вип. 4: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. “Державне управління в умовах політичної модернізації України: стан та проблеми”, (Київ, 23 жовтня 2009 р.) [Ред. кол.: М. Ф. Головатий (гол.) та ін.]. –

Відомі філософи *Г. Франкфорт*, *Г. А. Франкфорт*, *Дж. Уілсон*, *Т. Якобсен* відзначали, що в уявленнях давніх єгиптян фараон був богом і представником від Землі серед богів, а також єдиним офіційним посередником між богами та людьми, і, відповідно, верховним жерцем усіх богів. Наділений божественністю, він міг провести злиття з богами, стати одним із них¹. Спеціальне дослідження ролі релігії у житті Куша присвятила *Е. Кормишева*, насамперед окресливши ознаки культу державного бога Амона, якому відводилася вирішальна роль в обранні царя, та визначивши характер і спрямованість царської влади в географічному поширенні культу². Особливості формування релігійних уявлень у Мероє розглядав відомий археолог *П. Шинні*³.

Науковець *Х. Сагс* зауважував, що значну частину часу правитель давньої Месопотамії присвячував ритуальному життю: відвідуванню храмів, участі в жертвопринесеннях, отриманню схвалення богів своєї діяльності⁴. Роль Ашоки в перетворенні буддизму з місцевого культу в світову релігію підкреслив російський дослідник *А. Снесарев* (1865 – 1937 рр.). На його думку, набуття буддизмом статусу державної релігії послабило духовно-виховний зміст цього вчення⁵. Наголошуючи на ролі релігійних інститутів у архаїчній Індії, *Рам Шаран Шарма* відзначив роль ашрамів, попередників буддистської і джайністської громад у вихованні давньоіндійської родової знаті, як центрів поширення системи цінностей не лише серед управлінської еліти, а й широкого

К.: Вид. дім “Персонал”, 2010. – С. 7 – 18.

1 *Франкфорт Г.* В преддверии философии. Духовные искания древнего человека [Пер. с англ. Т. Н. Толстовой; отв. ред. и автор вступ. статьи В. В. Иванов] / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 73.

2 *Кормышева Э. И.* Религия Куша / Э. И. Кормышева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 7.

3 *Шинни П.* Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки [Пер. с англ. В. Д. Кайдалова] / П. Шинни. – М.: Центрполиграф, 2004. – 205 с.

4 *Сагс Х.* Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. Л. А. Карповой] / Х. Сагс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 55 – 56.

5 *Снесарев А. Е.* Этнографическая Индия [Сост. Е. А. Снесарева; отв. ред. и авт. вст. ст. Л. Б. Алаев] / А. Е. Снесарев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 82.

загалу¹. *Майкл Едвардс* вказав на підтримку буддизму з боку Канішки².

Різні релігійні особливості політики стародавніх держав Сходу висвітлював у своїх працях *М. Дандамаєв*, причому як персів³, та єгиптян, так і їх трансформацію за правління елліністичних правителів Азії⁴. Особливості формування ідеологічних доктрин держав Стародавнього Сходу, передусім Мідії, і роль релігії у цьому процесі неодноразово висвітлював російський дослідник *І. Дьяконов*⁵. *А. Михайлов* звернув увагу на напис на могилі Кіра Великого, про який повідомляли ще античні автори – Страбон, Арріан, Плутарх⁶. Низка інших написів на гробницях різних правителів Стародавнього Сходу дає можливість відтворити звернення володарів до вищих сил, головні підсумки їхньої діяльності.

Дослідження релігійної політики античних держав. Питань формування сакрального характеру влади в полісний період грецької історії торкався *Ю. Андреев*, проводячи аналогію “богонатхненного” царя-законодавця цього періоду з відповідними традиціями Стародавнього Сходу⁷. *Дж. Беннет* вказав на наявність у каноських текстах топонімів, пов’язаних із спеціальною культовою дільністю (храми, святилища тощо)⁸.

1 *Шарма Рам Шаран*. Древнеиндийское общество [Пер. с англ.; Под ред. Г. М. Бонгард-Левина; послесл. А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. – М.: Прогресс, 1987. – С. 195.

2 *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 32.

3 *Дандамаев М. А.* Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 319 с.

4 *Дандамаев М. А.* Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 4 – 16.

5 *Дьяконов И. М.* История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – 572 с.

6 *Михайлов А. В.* Надпись на гробнице Кира Великого / А. В. Михайлов // АІ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 31 – 37.

7 *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис (гомеровский период) / Ю. В. Андреев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 50.

8 *Беликов А. М.* Могли ли Фивы быть столицей Аххиявы? (этникон mi-ra-ti-jo в новых фиванских табличках) / А. М. Беликов // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 13.

Релігійні функції царя досліджувала *Л. Печатнова*, вважаючи їх причиною тривалого збереження цього інституту¹. Ролі сакральні-релігійних чинників у становленні державності античної Еллади неодноразово торкалася *Т. Блаватська*². *М. Холод* проаналізувала два випадки присвяти Олександром Македонським від свого імені грецьким храмам³. Вона наголосила на важливості його культових дій, спрямованих на отримання підтримки в грецьких малоазійських полісах⁴. На думку *А. Михайлова* Олександр Македонському при створенні імперії не вдалося об'єднати східну і західну релігійні традиції⁵. *І. Свенцицька* характеризує обоження правителів як сутнісну рису елліністичної доби. Причому ці культу не обов'язково встановлювалися за вказівкою звище, часто відповідне рішення приймали народні збори полісу і вони були наслідком відповідної угоди між правителем та громадою полісу⁶. Низка дослідників приділили увагу формуванню засад релігійно-культової сфери управлінськими елітами та діадохами окремих елліністичних держав: Віфінії (*О. Габелко*)⁷, Пергаму

1 *Печатнова Л. Г.* Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Международ. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 25 – 43; *Печатнова Л. Г.* Способы отрешения от власти спартанских царей / Л. Г. Печатнова // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 65 – 102.

2 *Блаватская Т. В.* Черты истории государственности Эллады / Т. В. Блаватская. – СПб.: Алетей, 2003. – 409 с.

3 *Холод М. М.* Посвящения Александром Великим греческих храмов / М. М. Холод // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 117 – 130.

4 *Холод М. М.* Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в 334 г. до н. э. / М. М. Холод // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 187 – 199.

5 *Михайлов А. В.* „Дело” об ограблении гробницы Кира / А. В. Михайлов // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 39.

6 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) / И. С. Свенцицкая // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1990. – С. 97.

7 *Габелко О. Л.* История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб: ИЦ „Гуманит. акад.“, 2005. – 576 с.

(*Ю. Климов*¹), Понту, Боспору (*С. Сапрыкін*², *А. Анохін*³) та ін. Так відомий московський дослідник *С. Сапрыкін* досить детально аналізує релігійно-ідеологічну концепцію Мітрідатідів, дії органів влади, спрямовані на формування культу правителя. При цьому слушно підкреслено синкретизацію грецьких божеств з місцевими, що доводить інтегративний характер релігійно-культової політики Понтійського царства⁴.

На думку французького дослідника *П. Левека*, елліністичні суверени, будучи спадкоємцями східної теократії, володіли абсолютною могутністю, як боги і діти богів. Він відзначив культу елліністичних правителів та присутність їхніх образів на монетах⁵. Вже німецький дослідник *І. Г. Дройзен* писав про особливу вагу жрецької релігійної держави Птолемеїв⁶. Російський дослідник *С. Смирнов*, характеризуючи реформи Антіоха IV Епіфана в релігійній сфері у 70–60 рр. II ст. до н. е., переконливо доводить, що вони спрямовувалися не на релігійну єдність, що було неможливим в умовах полірелігійного елліністичного суспільства. Дії царя полягали у забезпеченні зростання престижу царської влади і політичному згуртуванні держави в умовах нових загроз з боку Риму та Парфії⁷. Твердження щодо характеру обожнення греко-бактрійського правителя Діодота I

1 *Климов О. Ю.* Пергамское царство: проблемы политической истории и государственного устройства / О. Ю. Климов. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010. – 400 с.; *Климов О. Ю.* Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения / О. Ю. Климов // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 59 – 70.

2 *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 1996. – 348 с.

3 *Анохин А. С.* Муниципальный чекан при Антиохе IV: характер и причины появления. / А. С. Анохин // АІ. – Саратов: Наука, 2007. – № 7. – 2007. – С. 106 – 123; *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – 184 с.

4 *Сапрыкин С. Ю.* Религия и культуры Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. – М. – Тула: Гриф и К, 2009. – С. 262 – 263.

5 *Левек П.* Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой; коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 46 – 47.

6 *Дройзен И. Г.* История эллинизма / И. Г. Дройзен. – Т.2. – М.: Эксмо Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 290.

7 *Смирнов С. В.* Ореол могущественного правителя: К вопросу о культе царя Антиоха IV Эпифана / С. В. Смирнов // АІ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 91.

привернуло увагу і *А. Попова*. На його думку, обоження, якщо воно і було, відбувалося вже за правління Евтідема I та його наступників¹. *Ю. Кузьмін* відзначив збереження статусу важливого культового центру за містом Егами, де відбувалися поховання низки македонських царів вже в елліністичну добу². Проблему формування посмертного царського культу в ранній Парфії на основі аналізу монетного карбу розглядали *Г. Кошеленко* та *В. Гаїбов*³.

Велику увагу висвітленню проблем релігії у контексті загального розвитку держав полісної та елліністичної доби приділяють учені провідних навчальних та наукових закладів і установ України, зокрема КНУ, Інституту історії України НАН України. Це стосується наукового наробку кафедри Стародавнього світу та Середніх віків ХНУ. Ще у 1980 р. викладач цієї кафедри *В. Мещеряков* захистив у МДУ кандидатську дисертацію „Релігія і культу Херсонесу Таврійського у I – IV ст. н. е.” Дослідник наголошував на впливі Риму на релігійно-культове життя цього регіону на початку нашої ери⁴. Сучасна українська дослідниця *М. Скржинська* припускає, що боспорська цариця Камасарія їздила в Елладу на знамениті загальногрецькі святкування Аполлона⁵. *К. Нефедов*, розглядаючи історію культу правителів ранньоелліністичної доби як цілісного ідеологічного феномену, доводить, що античний царський культ не мав східного коріння і був породженням греко-македонської ідеології. Він зауважує, що культове вшанування правителів зародилося у грецькому світі вже наприкінці V – у першій половині IV ст. до н. е. як один із засобів легітимації єдиновладдя. В епоху раннього еллінізму

1 *Попов А. А.* Институт царской власти в Греко-Бактрии / *А. А. Попов* // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 97.

2 *Кузьмин Ю. Н.* Из истории археологических раскопок в Вергине / *Ю. Н. Кузьмин* // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 292.

3 *Кошеленко Г. А.* Нумизматические данные по проблеме царского культа в Парфии / *Г. А. Кошеленко, В. А. Гаїбов* // ВДИ. – 2010. – № 3. – С. 169 – 178.

4 Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету: До 25-річчя заснування [Авт.-уклад. *В. І. Кадеєв*]. – Х.: НМЦ „МД”, 2003. – С. 55.

5 *Скржинская М. В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / *М. В. Скржинская*. – К.: И-т истории Украины НАН Украины, 2010. – С. 49.

культ правителів вперше в історії античності набув масового характеру. Науковець розглянув форми та вияви культового шанування ранньоелліністичних монархів, відтворив загальну еволюцію цього феномену, місце культу правителя у системі легітимації влади діадохів. Він спростовує поширену думку про те, що культ правителів ранньоелліністичної доби був обожнюванням людини чи сакралізацією одноособової влади. Культове шанування мало лише надавати діадохам харизматичного статусу, прирівнюючи їх до героїчних царів міфічного минулого. Культ правителів як цілісна система виконував роль адаптивного механізму персональної елліністичної монархії, репрезентуючи нову авторитарну владу у звичних еллінам і македонянам символах і образах¹.

На окрему увагу заслуговують дослідження, які торкаються релігійної політики етрусків, особливо з огляду на обмеженість джерельної бази та вплив культурної традиції цієї спільноти на римську цивілізацію. Передусім слід назвати праці *Г. Соколова*² та *Ж.-Н. Робера*³. *О. Немировський* погоджується з думкою західних дослідників щодо саме релігійно-культурного характеру етрусського союзу⁴.

Релігійна політика Римської держави у працях дослідників.

Особливості формування системи римської виконавчої влади та посадовців (магістратів) детально розглядав німецький історик *Т. Моммзен*⁵. Він висвітлив ставлення римської влади до релігійних вірувань храмів як соціальних інститутів. Історик слушно відзначив позицію імператорського уряду, який туземні релігії розглядав як основу сепаратистських прагнень підкорених народів⁶. Цінність його праці посилена

1 *Нефедов К. Ю.* Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323 – 281 рр. до н. е.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / К. Ю. Нефедов; ХНУ. – Х., 2001. – 21 с.

2 *Соколов Г. И.* Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово / Slovo, 2002. – 208 с.

3 *Робер Ж.-Н.* Этруски / Ж.-Н. Робер. – М.: Вече, 2007. – 368 с.

4 *Немировский А. И.* Этруски. От мифа у истории / А. И. Немировский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – С. 103.

5 *Кучеренко Л. П.* Римская магистратура цензоров в „R misches Staatsrecht” Теодора Моммзена / Л. П. Кучеренко // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 441 – 448.

6 *Моммзен Т.* История Рима [Пер. с нем.]. – Т. 5. – Кн. 8: Провинции от

використанням думок Діона Кассія, Цензоріна, Валерія Максима, Полібія, Авла Гелія, Тацита, Светонія, Дігест, Варрона, Феста, епіграфічного матеріалу, Капітолійських фаст¹. Не можна не погодитися з твердженням *А. Ігнатенка*, що діяльність Нуми Помпілія, спрямована на розвиток культів, сприяла посиленню престижу царської влади². Характеризуючи природу взаємин держави та релігії у Римській імперії, *Є. Штаерман* наголосив на функціональності релігійної сфери, спрямованості імператорського культу на розв'язання конкретних внутрішньополітичних завдань усередині імперії з одного боку, з іншого – що імператорський культ підняв значущість релігії загалом як важливого гуманітарного інструменту³. Особливостям римського законодавства щодо релігійних союзів приділив увагу *А. Волчков*⁴. *В. Гончаров* досить повно схарактеризував основні етапи та різновиди інтеграції священиків, пов'язаних з „чужими” (етруськими, грецькими) культурами, в сакральну сферу Риму – починаючи з його заснування і до кінця III ст. до н. е.⁵. Рішучі дії імператора Константина стосовно утвердження християнства як державної релігії вже у західній історіографії XX ст. називають „Константиною революцією”. *М. Казаков* зауважує, що через її вплив можна простежити різні аспекти християнізації та задані нею моделі. На його думку, завершення процесів, спрямованих на перетворення християнства на державну релігію, було здійснено за Феодосія. При цьому процес інтеграції імперії та релігії мав двосторонній характер, а церква набуває характеру не лише ідеологічного, а й політичного інструменту⁶.

Цезаря до Диоклетина / Т. Моммзен. – М.: АСТ; Х.: Фолио, 2002. – С. 106.

1 *Кучеренко Л. П.* Римская магистратура цензоров в „Römisches Staatsrecht” Теодора Моммзена. – С.443.

2 *Игнатенко А. В.* О начале государственности в Риме (к вопросу о возникновении политической власти) / А. В. Игнатенко // АДСВ. – Свердловск, 1988. – Вып. 24: Вопросы социального и политического развития. – С. 39.

3 *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1987. – С. 306 – 307.

4 *Волчков А. С.* Римское законодательство относительно религиозных и профессиональных союзов / А. С. Волчков // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 321 – 344.

5 *Гончаров В. А.* „Свои” и „чужие” жреческие коллегии в раннем Риме / В. А. Гончаров // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 42 – 46.

6 *Казаков М. М.* Христианизация Римской империи в IV в. / М. М. Казаков:

Стан розроблення державно-релігійних взаємин Середньовічного Сходу. Проблеми взаємин середньовічної держави і церкви привертали увагу низки дослідників. Так, особливостей впливу релігії на формування арабської державності, зокрема в доісламський період, торкався *Г. Е. фон Грюнебаум*. На його думку, саме іслам перетворив арабів у *Staatsnation*¹. Як слушно зауважив *І. Фільштинський*, іслам не визнавав відокремлення релігії від політики, а мусульманська держава була теократичною. Існування згуртованої мусульманської громади історик пов'язував з легітимацією уособленої халіфом державної влади². *П. Грязневич* вказує на зв'язок процесу формування уявлення про халіфа, як носія верховного суверенітету та зміцнення його морально-правового статусу, функцій і прерогатив в ідеологічно-релігійній сфері молодій ісламській державі³. *А. Дж. Тойнбі* відзначив повільне навернення до нової віри підданих молодій ісламській державі⁴.

Чимало хронікальної інформації про ранні ісламські держави дає *А. Алі-заде*⁵. На думку низки дагестанських вчених (*Р. Магомедова, В. Мінорського, А. Шихсаїдова, а пізніше Б. Алієва та А. Муртазаєва*), араби під час завоювання Північного Кавказу у VIII ст., призначали правителями не арабів, а представників місцевого населення, які переходили до ісламу⁶. *Є. Зеленін*, характеризуючи управлінські практики

Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2003. – 288 с.

1 *Грюнебаум фон, Г. Э.* Основные черты арабо-мусульманской культуры: Ст. разных лет [сост. Д. В. Фролов, отв. ред.: А. Б. Куделин, М. Б. Пиотровский] / Г. Э. фон Грюнебаум. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 20 – 24.

2 *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата (750 – 1517 гг.) / И. М. Фильштинский. – [3 изд., испр. и доп.]. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2006. – С. 22.

3 *Грязневич П. А.* Ислам и государство (к истории государственно-политической идеологии раннего ислама) / П. А. Грязневич // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 189 – 190.

4 *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сб. [Пер. с англ.; под ред. В. И. Уколова и Д. Э. Харитоновой] / А. Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2003. – С. 133.

5 *Али Заде А.* Хроники мусульманских государств I – VII веков хиджры / А. А. Али Заде [Текст]. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: УММА, 2004. – 445 с., ил.

6 *Алиев Б. Г.* Кайтаг: происхождение названия и титула его правителей / Б. Г. Алиев, А. О. Муртазаев // Известия Дагестан. гос. пед. ун-та. – Серия:

мусульманського Єгипту, відзначає виняткові успіхи в ісламізації суспільства з боку ізмаїлітської держави Фатимідів¹. *М. Дьяков*, досліджуючи середньовічну ісламську державність Магрибу, підкреслює різноманітність її форм і поступальний характер її еволюції. Слушними є відзначення різної питомої ваги релігійного чинника на різних етапах історичного розвитку регіону. Створення ісламської держави у Далекому Магрибі він уважає історичною заслугою шерифів – Ідрисидів².

Відомий дослідник *В. Массон* детально розглядає релігійну політику державних утворень Стародавнього часу та раннього Середньовіччя на території Центральної Азії. Він наголошує на необхідності релігійно-ідеологічного обґрунтування влади правителями династії Сасанідів, володарями ранньосередньовічної Середньої Азії, ілюструючи ці приклади іконографічними сюжетами³. З іншого боку, дослідники відзначали і часто деструктивну роль релігії у процесі розбудови державного управління. Так, *С. Плетнева* пише про невдалі для державності наслідки прийняття юдаїзму правлячою верхівкою каганату⁴. Аналізуючи ідеологічно-релігійну сферу в контексті управлінської моделі, передусім організації верховної влади, Тюркського каганату *С. Васютін* відзначає, що у державах, утворених номадами у ході завоювання осілого населення, правитель синтезував у собі риси кочового лідера та царя землеробів, формувався поліетнічний державний апарат з відносно чітким поділом функцій і розгалуженою ієрархією. У новостворених державах кочівники користувалися автономією і щодо них застосовували спеціальні механізми управління. Кланово-племінна влада опиралася на виконання своїм вождем як суто сакральних, так і військових обрядів та ритуалів. Поступове ускладнення функцій вождя супроводжувалося

Общественные и гуманитарные науки. – 2010. – № 3(12). – С. 5 – 9.

1 *Зеленев Е. И.* Мусульманский Египет / Е. И. Зеленев. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 65.

2 *Дьяков Н. Н.* Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки (Средние века, новое время) / Н. Н. Дьяков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 73.

3 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 260 – 266.

4 *Плетнева С. А.* Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья [Отв. ред. С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 65.

і структуризацією системи релігійно-ідеологічних уявлень, які відігравали важливу роль у якісних соціальних змінах у номадичних суспільствах¹.

У низці праць радянських вчених підкреслювалося, що вже послідовники даосизму хотіли перетворити його на державну релігію². Японські науковці, характеризуючи посилення та сакралізацію ролі імператора в Японії у X – XI ст., називають тогочасну державу *отьо кокка* – „імператорська держава”, на відміну від попередньої „правової держави” VIII – IX ст. (*ріцурьо кокка*)³. На думку Х. Нагата вже у добу Нара (710–794 рр., столиця перебувала у місті Нара) величезні буддистські монастирі виступали символами центральної влади⁴. Спеціальне дослідження взаєминам сангхи і ранньосередньовічної Корейської держави присвятив С. Волков⁵. Дослідження політиці держави щодо релігії у ранньосередньовічній Японії присвячено Д. Суровнем⁶.

На думку українського історика В. Рубеля, принципи етнокультурної синкретизації та віротерпимості, притаманні стародавнім імперіям, поступово заступили етнорелігійні чвари, що стало першою ознакою фазового переходу від давнини до середньовіччя⁷. Науковець наводить численні приклади, що ілюструють релігійний чинник у виробленні державної політики Середньовічного Сходу. Він уважає, що саме конфесійна сфера визначила цивілізаційні зміни у

1 Васютин С. А. Внешнеполитические стратегии и организация верховной власти во II Тюркском каганате / С. А. Васютин // Известия Урал. ун-та. – Серия: Гуманит. науки. – 2010. – № 3(79). – С. 50.

2 История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 35.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Восточная литература, 1995. – С. 335 – 336.

4 Нагата Х. История философской мысли Японии [Пер. с яп.; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского] / Х. Нагата. – М.: Прогресс, 1991. – С. 37.

5 Волков С. В. Ранняя история буддизма в Корее (сангха и государство) / С. В. Волков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 152 с.

6 Суровень Д. А. К вопросу о сущности варварского общества и государства на примере древней Японии (конец III – V век) / Д. А. Суровень // Исседон. – 2002. – Т. 1. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та. – С. 104 – 132; Суровень Д. А. Проблемы царствования в Ямато правителя Икумэ (Суйнина) / Д. А. Суровень // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 193 – 217.

7 Рубель В. А. История Средневекового Сходу: Курс лекций: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 1997. – С. 375.

етнічній історії Ірану доби Середньовіччя, яку він ділить на дві основні частини: сасанідську, доісламську, що ґрунтувалася на зороастрійському корінні, та ісламську¹.

Науковці про взаємини держави та церкви у Середньовічній Європі. Численні дослідники відзначали роль релігії та церкви у становленні та розвитку державного управління у країнах Середньовічної Європи. Висока соціальна позиція жерців у давніх германців полягала, на думку *А. Селицького*, і в тому, що вони були охоронцями спільного етногенетичного міфу та спільного культу². *М. Сюзюмов* уважав, що християнська церква в управлінських моделях ранньоварварських держав Європи є римським запозиченням. Дослідник відзначив нерозвиненість власне германських релігійних інститутів і відповідне прийняття католицизму під тиском власної романізованої знаті³. *Г. Кёнігсбергер* наголосив, що прийняття аріанства сприяло збереженню расової та етнічної ідентичності германців у створених ними у складі Римської імперії державах⁴. *М. Колесницький* слушно зауважив, що тісний зв'язок з церквою був характерною рисою феодальної держави. В одних умовах державна влада підкорювала собі церкву, в інших – вища церковна влада домінувала над світською, формуючи теократичну модель державного управління⁵.

А. Тьєррі у 1820 р. писав про роль релігійних уявлень на етапі започаткування франкських нападів на територію Римської імперії, виокремлюючи почуття на зразок „релігійної ненависті“. На його думку, певна м'якість у завоюванні частини Галлії вестготами та бургундами зумовлювалася тим, що вони вже прийняли християнство за аріанським

1 *Рубель В. А.* Історія Середньовічного Сходу... С. 214.

2 *Селицький А. И.* К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев / *А. И. Селицкий* // Скандинавские чтения 1998 г. Этнографические и культурно-исторические аспекты: Сб. [Отв. ред. А. С. Мыльников]. – СПб.: Наука, 1999. – С. 63.

3 *Сюзюмов М. Я.* О „самостоятельном пути“ становления феодализма у германцев / *М. Я. Сюзюмов* // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 17.

4 *Кёнігсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400–1500 годы [Пер. с англ.; предисл. Д. Э. Харитоновича] / *Г. Г. Кёнігсбергер*. – М.: Весь мир, 2001. – С. 53.

5 *Колесницький Н. Ф.* Феодальное государство (VI–XV вв.): Пособие / *Н. Ф. Колесницький*. – М.: Просвещение, 1967. – С. 6–7.

образом¹. Водночас А. Тьеррі зазначав, що хоча Меровінги вже у VI ст. ставилися до католицького єпископату з належною повагою, але за своєю сутністю залишалися язичниками. Зауваживши вагому цивілізаторську роль галло-римського єпископата, він наголосив, що саме завдяки йому Хлодвіг та його наступники повернулися до християнства. Вагому роль церкви у процесі формування Франкської держави відзначав й інший французький дослідник *Б. Ренан*².

Характеризуючи повільну християнізацію як правлячої верхівки, так і широкого загалу скандинавських країн, російський дослідник *В. Рыбаков* доводив, що це було спеціальним завданням створеного у 832 р. Гамбург-Бременського єпископства. Передусім це стосувалося поморських та полабських слов'ян. Дослідник провів ретельний джерельний аналіз документа та його соціокультурного контексту, звернув увагу на контакти Адама Бременського з тогочасною владою держав регіону, зокрема данським королем Свенном Естрідсенем (1047–1074 рр.)³. *І. Губанов* вказав на важливу роль сакральної-міфологічної сфери у процесах державотворення давніх вікінгів в Ісландії, Норвегії, Данії, Швеції з кінця VIII до другої половини XI ст., наголошуючи на спільних правових нормах і соціальних категоріях у регіоні. Це засвідчує і особлива функція священного бенкету (скандинавської блотвейцли)⁴. Повільні та нерівномірні темпи християнізації Скандинавії неодноразово зауважували і зарубіжні дослідники⁵. Різноманітних аспектів становища

1 *Тьерри А.* О характере германских завоеваний Галлии и состоянии побежденных туземцев (1820 г.) / А. Тьерри // История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476 – 768 гг.) [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 390 – 392.

2 *Старостин Д. Н.* Франкское королевство эпохи Меровингов: Генезис и трансформация представлений о власти в контексте романо-германского синтеза / Д. Н. Старостин: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – СПб., 2008. – 190 с.

3 *Рыбаков В. В.* Адам Бременский и христианизация Скандинавии / В. В. Рыбаков: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2004. – 243 с.

4 *Губанов И. Б.* Этническая культура Скандинавии эпохи викингов / И. Б. Губанов: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.07: Этнография, этнология и антропология. – СПб., 2003. – 237 с.

5 The Christianization of Scandinavia [Ed. by B. Sawyer, P. Sawyer, I. Wood]. –

християнства у ранньосередньовічних утворення германців і вікінгів торкався *А. Гуревич*¹.

Різноманітних аспектів державного значення та ролі релігії у суспільно-політичному житті середньовічної Італії торкається німецький дослідник *Ф. Грегоровіус* (1821–1891 рр.). На його думку, першою спробою створити нову спільноту народів як християнську республіку була теократична імперія Карла Великого, названого істориком Мойсеєм Середніх віків². Характеризуючи місце церкви у державі Карла Великого, *Дж. Г. Лінч* визначає каролінгське суспільство як літургічне³. *Д. Старостін*, характеризуючи розвиток Франкського королівства епохи Каролінгів, вказав на наріжну роль романо-германського синтезу в процесі державотворення. Успішність останнього зумовлювалася союзом франкської верхівки з католицькою церквою, яка забезпечила підтримку завойовницьких та централізаторських ініціатив Меровінгів з боку місцевого католицького духовенства. Дослідник звернув увагу на непрості взаємини королів, знаті та церковної ієрархії⁴.

На думку *О. Головка*, означення „імперія“ стосувалося тих володарів та їхніх ідеологів, які, насамперед, втілювали в практику державного життя певні ідеологічні традиції, що склалися в раннє середньовіччя під впливом християнського світосприйняття. Серед цих держав, передусім, він називає Візантійську, Франкську, Німецьку імперії. Назва Німецької трансформувалася наприкінці середньовіччя у „Священну Римську імперію німецького народу“. Претензії на подібну імперську спадщину епізодично спостерігалися також в історії Болгарії, Англії і, навіть, Кіпру⁵.

Alingsas, 1987. – 226 p.

1 *Гуревич А. Я.* Избранные труды. Древние германцы. Викинги / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 352 с.

2 *Грегоровиус Ф.* История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий). – [Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина] / Ф. Грегоровиус. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – С. 356.

3 *Линч Д. Г.* Средневековая церковь: Короткая история [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Линч. – К.: Основи, 1994. – С. 101.

4 *Старостин Д. Н.* Франкское королевство эпохи Меровингов: Генезис и трансформация представлений о власти в контексте романо-германского синтеза / Д. Н. Старостин: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – СПб., 2008. – 190 с.

5 *Головка О.* Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій

Ж. Жоффруа Флакк (1846–1919 рр.) широко проаналізувавши пам'ятки канонічного права, „життя святих”, зауважив роль церкви у зміцненні влади Капетингів¹. Дослідники відзначають активну роль церкви, яка створювала мережу абатств та єпископств, в організації управління соціальними процесами на освоєваних землях². Ціла низка праць радянських дослідників була присвячена проблемі формування близькосхідних лицарсько-християнських держав³. Окремі релігійні аспекти розвитку середньовічної болгарської державності висвітлив *Г. Літавін*, передусім у контексті взаємин з Візантією.

Наукове розроблення державної політики Візантії щодо церкви. У медієвістиці виокремлюють наукову літературу, яка висвітлює взаємини держави і церкви Візантії. Це зумовлено важливістю релігійного сегменту в зовнішній та внутрішній політиці ромейських імператорів. Запеклі наукові дискусії між романістами та германістами, які наклали відбиток на розвиток вітчизняної медієвістики, супроводжувалися вкрай суперечливими підходами щодо становища церкви в імперії. На відверті відмінності між цими двома феодалними силами звернув увагу *Ф. Успенський*, розглядаючи іконоборницький рух як боротьбу імператорів зі зростаючою могутністю монастирів та їхнього землеволодіння. Однак *М. Сюзюмов* довів, що це не було пов'язано з потребою конфіскації монастирсько-церковних земель, оскільки у VIII ст., коли започатковувався іконоборницький рух, питома вага таких земель не була критичною. Дослідник наголосив, що цей релігійний рух спочатку регіональна (провінційна) еліта, а потім і військова верхівка імперії використали для зниження авторитету столичної знаті⁴. Низка радянських дослідників,

половині XIII ст. / О. Головка // УЦСЕ. – 2004. – Вип. 4. – С. 81.

1 *Гутнова Е. В.* Синтез в области истории права и государства во французской медиевистике второй половины XIX века / Е. В. Гутнова // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 153 – 157.

2 Средневековая Европа глазами современников и историков. Кн. для чтения. – Ч.2: Европейский мир X – XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 27.

3 *Заборов М. А.* Советская историография крестовых походов / М. А. Заборов // СВ. – Вып. 25. – 1964. – С. 272 – 283.

4 *Поляковская М. А.* Михаил Яковлевич Сюзюмов: ученый и время /

зокрема М. Сюзюмов, писали про повне підпорядкування візантійської церкви державі принаймні до кінця XI ст. Із запереченням цього твердження виступив грецький дослідник *Т. К. Лунгіс*¹. Водночас не можна не погодитися з думкою М. Сюзюмова щодо зміцнення матеріальної бази церкви за правління Юстиніана². *Г. Литаврін* слушно зауважив, що Візантійській імперії так і не вдалося інтегрувати в гуманітарні процеси держави другий за величиною народ держави – вірмен. Простежується протистояння вірмен, які були переважно монофіситами, та грецького православного загалу³.

А. Козлов звернув увагу на релігійні особливості діяльності візантійського імператора Анастасія I з другої половини його правління – з 90 років V ст. до 518 р.⁴. У низці своїх публікацій він детально простежив роль церкви у виробленні та реалізації державної політики Візантії, а також вплив урядової політики на розвиток церкви як соціального інституту. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники звернули увагу на вагому роль державного апарату у внутрішньоцерковній боротьбі. Приміром *А. Удальцов* пов'язував іконоборництво та наступ імператорської влади на монастирі з потребами зміцнення військової організації та сил держави⁵. *З. Удальцова* пояснювала ідеологічну боротьбу проти пошанування ікон у Візантії прагненням імператорів Ісаврійської династії підняти

М. А. Поляковская // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды [Ред. кол.: М. А. Поляковская (отв. ред.) и др.] / М. Я. Сюзюмов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – С. 9 – 10.

1 *Лунгіс Т. К.* К вопросу о взаимоотношениях патриархов и императоров в X – XI вв. / Т. К. Лунгіс // АДСВ. – Барнаул: День, 1992. – Вып. 26: Византия и средневековый Крым. – С. 78 – 82.

2 *Сюзюмов М. Я.* Дофеодалный период / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С.9.

3 *Литаврин Г. Г.* Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI – XII вв. / Г. Г. Литаврин // Формирование раннефеодалных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 170 – 171.

4 *Козлов А. С.* Политическая оппозиция Византии на рубеже V – VI вв. / А. С. Козлов // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 59 – 78.

5 *Удальцов А. Д.* История средних веков: Курс лекций, прочит. в ВПШ / А. Д. Удальцов, С. Д. Сказкин. – М.: Тип. газ. „Правда” им. Сталина, 1946. – С. 54.

престиж центральної влади та послабити вплив церковних ієрархів і монастирів у державі¹.

Роль релігії та християнської церкви у контексті внутрішньополітичних процесів Візантії та держав Кавказу IX–XII ст. неодноразово піднімав *В. Степаненко*². Особливо цікавим видається розгляд особливостей реалізації візантійським урядом ойкуменічної доктрини наприкінці XI – початку XII ст.³. Важливу роль відіграла візантійська церква в оформленні Болгарського царства. Ролі церкви при формуванні середньовічної болгарської державності приділили увагу низка болгарських учених. Так, *І. Білярський* наголосив на ролі культу святого царя Петра в процесах легітимації існуючої моделі влади X–XII ст. Державна ідеологія розглядала цю державу як спадкоємицю імперських традицій Константинополя і новий Рим. Канонізація царя стала вагомим чинником становлення єдиної ідентичності та внутрішньої стабілізації⁴.

Важливу роль у вивченні окремих питань відіграли київські вчені медієвісти, які започаткували створення вітчизняної науково-історичної школи візантиністики⁵. У її межах *Ю. А. Кулаковським* розглядалася роль релігії в суспільно-політичному житті Візантії.

1 *Удальцова З. В.* Византийская культура [Отв. ред. Е. В. Гутнова] / З. В. Удальцова. – М.: Наука, 1988. – С. 83.

2 *Степаненко В. П.* Византия и гибель графства Эдесского (1150 г.) / В. П. Степаненко // ВВ. – 1989. – Т. 50. – С. 85–92; Степаненко В. П. Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (К генеалогии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Васпуракана) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 – 28 марта 2003 г.). – С. 265 – 274; Степаненко В. П. Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 124–132.

3 *Степаненко В. П.* Попытка реализации ойкуменической доктрины в конце XI – начале XII в. (к хронологии византийско-антиохийской борьбы за Равнинную Киликию. 1097–1108 гг.) / В. П. Степаненко, А. В. Шорохов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 139–147.

4 *Білярски І.* Покровители на Царството. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка / И. Билярски. – София: Вулкан-4, 2000. – 111 с.

5 *Чеканов В. Ю.* Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Ю. Чеканов: Автореф... дис. канд. іст. наук – 07.00.06: Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2009. – 18 с.

Цивілізації доколумбової Америки в науковій літературі.

На початку ХХ ст. відомий американський вчений *Г. Спінден* висловив думку, що персонажі високого рангу, відображені на скульптурах майя класичного часу, є жерцями. Таку ж думку, проте більш чіткіше, сформулював англієць *Т. Джойс*. Грунтуючись, головним чином, на мотивах майяського мистецтва і писемних джерелах, він дійшов висновку, що фактично неможливо знайти відмінності між правителями та жерцями, і що вже це дає змогу припускати, що система управління носила суто релігійний характер¹. Окрему увагу цивілізаціям доколумбової Америки приділив український дослідник *В. Рубель*, наголошуючи на важливості релігійного чинника у виникненні та розвитку держав цього регіону². Радянський дослідник *В. Гуляєв* вказав на надзвичайну могутність жрецтва у політико-адміністративній системі майяських держав³. *М. Альперович* та *Ю. Сльозкін* доводили вплив касти жерців не лише на духовний світ ацтеків, а й на усі сфери повсякденного життя⁴. Гватемальський дослідник *М. Галич* пояснив виникнення співправителів у кіче та какчикелів міфологічними уявленнями про обраність, божественне походження та національну перевагу⁵.

Підручники та навчальні посібники. При підготовці посібника було використані підручники та навчальні підручники з курсів історії Стародавньої Греції⁶, Стародавнього

1 *Гуляев В. И.* Проблема становления царской власти у древних майя / *В. И. Гуляев* // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 191 – 248.

2 *Рубель В. А.* Історія цивілізацій доколумбової Америки: Навч. посібник / *В. А. Рубель*. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

3 *Гуляев В. И.* Америка и Старый Свет в доколумбовую эпоху / *В. И. Гуляев*. – М.: Наука, 1968. – С. 119.

4 *Альперович М. С.* История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.): Учеб. пособие / *М. С. Альперович, Л. Ю. Слезкин*. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 12.

5 *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций / *М. Галич* [Пер. с исп. Г. Г. Ершовой, М. М. Гурвица; вступ. ст. Ю. В. Кнорозова]. – М.: Мысль, 1990. – С. 169.

6 *История Древней Греции: Учеб.* [Под ред. В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.

Сходу¹, Візантії², рабовласницького та феодального права країн Азії та Африки³ та ін. На окрему увагу заслуговують навчальні посібники з історії Середньовічного Сходу і доколумбової Америки, підготовлені українським ученим-сходознавцем В. Рубелем, який глибоко, на основі широкої джерельної бази, висвітлює соціокультурну специфіку регіону, зокрема релігійні питання⁴. При аналізі формування державно-управлінських систем використано підручники з історії держави і права, зокрема для відтворення норм, принципів та вимог, які регулювали державну політику у релігійній сфері⁵. Це дало змогу зосередити увагу на питаннях, які вже викладалися у вищій школі, врахувати особливості висвітлення проблеми державної релігійної політики в структурі інших навчальних курсів.

Енциклопедичні та довідникові видання. При висвітленні низки проблем взаємин держави і церкви автори використали енциклопедичні та довідкові видання, як вітчизняні, так і зарубіжні. Зокрема, енциклопедична праця з ісламу допомогла розкрити окремі аспекти формування загальної парадигми та окремих моделей державної релігійної політики у країнах ісламського світу⁶. Чимало цінної інформації, упорядкованої за алфавітним порядком, що стосується релігійних аспектів державної політики, надають вітчизняні і зарубіжні довідники з античності⁷. Окремо слід відзначити

1 История Древнего Востока: Учеб. [Под ред. В. И. Кузищина]. – [3 изд., перераб. и доп.]. – М.: Высшая школа, 2003. – 462 с.

2 Курбатов Г. Л. История Византии (От античности к феодализму): Учеб. пособие / Г. Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – 207 с.

3 Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объед. „Вища школа”, 1981. – 216 с.

4 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.; Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.

5 Графський В. Г. Всеобщая история права и государства: Учебник / В. Г. Графский. – М.: Норма, 2000. – 744 с.

6 Ислам: Энциклопедический словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 315 с.

7 Лісовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції та Риму / І. А. Лісовий. – Львів: Вид-во при ЛДУ

енциклопедично-довідкове видання *Г. Шокіна*, який на широкому релігієзнавчому, етнолінгвістичному, культурно-історичному матеріалі розкриває особливості формування релігійних культів у різних регіонах ойкумени. Викликає інтерес аналіз сутності елевсинських містерій¹. Не можна не погодитися з думкою укладача, що прийняття буддизму Ашокою як офіційної релігії імперії Маур'їв відкрило нову сторінку в розвитку держави².

Висновки. Проблема релігійної політики у державах Стародавньої доби і Середньовіччя здавна привертала увагу дослідників. Наявна наукова література дає можливість простежити розвиток розроблення проблема у процесі уведення у науковий обіг нових джерел. Сформовано наукові школи, які істотно різнилися за методологією оцінювання релігії як соціогуманітарного явища в суспільному житті Стародавнього Сходу, античної доби, середньовіччя. Історики радянської доби акцентували увагу саме на функціональному характері релігійних уявлень як важливого інструменту соціальної стабілізації та збереження існуючого соціального ладу. Західні дослідники наголошують на соціоментальному і засадничому значенні релігії у системі управлінської діяльності. У сучасній світовій науці це явище розглядається у контексті цивілізаційної динаміки управлінських уявлень.

Наявна наукова література дає змогу простежити поступовий розвиток уявлень про хід формування взаємин держави і церкви як соціокультурного інституту. Загалом дослідники відзначають рівень функціональності релігійних інститутів у системі управлінської діяльності, тісний зв'язок релігійних та політичних процесів. У ході самої управлінської діяльності у цій сфері простежено її загальну динаміку, зокрема зростання рівня регламентованості, вироблення відповідного забезпечення, спільні тенденції та відмінні особливості у розвитку характеру цієї діяльності у різних середньовічних державах.

вид. об'єднання „Вища школа“, 1988. – 200 с.; Словарь античности [Ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.]. – [Пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.

¹ *Шокін Г. В.* Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. видання. – У 4 т. / Г. В. Шокін (авт.-уклад.). – Т. 3. – К.: Вид. дім „Персонал“, 2008. – С. 186–187.

² Там само. – С. 328.

Підручники, навчальні посібники, енциклопедичні та довідникові видання є важливим інструментом для формування базового понятійно-категоріального апарату з проблематики курсу. Ці видання дозволяють визначити наріжні поняття, які розкривають зміст державно-релігійних взаємин досліджуваної доби.

Список рекомендованої літератури

1. *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков: Учеб. пособие / Е. В. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – 400 с.
2. Ислам: Энциклопедический словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 315 с.
3. *Лісовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції та Риму / І. А. Лісовий. – Львів: Вид-во при ЛДУ вид. об’єд. „Вища школа“, 1988. – 200 с.
4. Словарь античности [Пер. с нем.]. – [Ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.]. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
5. *Сморчков А. С.* Источники и характер магистратского права на ауспиции: анализ акта *renuntiatio* / А. С. Сморчков // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 31–49.
6. *Цибукидис Д. И.* Древняя Греция и Восток. Эллинистическая проблематика греческой историографии (1850–1974) / Д. И. Цибукидис. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 253 с.
7. Языческие божества Западной Европы: Энциклопедия [Сост., предисл. и общ. ред. К. Королева]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2005. – 800 с.
8. *Bunson, M. R.* Encyclopedia of Ancient Egypt. – [Text design by J. Toro. Cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. – [Rev. ed.] – New York: Facts On File, Inc., 2002. – 462 p.
9. *Higham, C. F. W.* Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations. – [Text design by J. M. Toro; Cover design by

- C. Rincon; Maps by J. Eagle] / C. F. W. Higham. – New York: Facts On File, Inc., 2004 – 442 p.
10. Lexikon Fruher Kulturen [Herausgegeben von J. Herrman]. – Band 2 (M / Z). – Leipzig: VEB, Bibliographisches Institut Leipzig, 1984. – 448 P.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте стан розробки середньовічних державно-релігійних взаємин.
2. Як характеризує каролінгське суспільство Джозеф Г. Лінч?
3. Назвіть основні навчальні видання з проблем курсу.
4. Схарактеризуйте енциклопедичні та довідникові видання, які розкривають державно-релігійні відносини.
5. З якими твердженнями радянської науки не погодився грецький дослідник Т. К. Лунгіс?

Теми рефератів

1. Особливості розроблення державної політики щодо релігії у науковій літературі сучасної України.
2. Основні підходи щодо державної релігійної політики.

Теми контрольних (курскових) робіт¹

1. Засади наукового розроблення проблеми регламентування релігійної сфери стародавніми та середньовічними державами.
2. Основні наукові школи щодо державної релігійної політики.
3. Світова елліністика про взаємини держави і релігійних інститутів.

¹ Тематика контрольних (курскових) робіт носить орієнтовний характер і може бути видозмінена виконавцем за погодженням з науковим керівником (викладачем курсу). Такі роботи оформлюються відповідно до методичних вимог: титульна сторінка, де вказується тема роботи, прізвище та ім'я виконавця, його група та навчальний структурний підрозділ (інститут, кафедра), дата виконання, підписується виконавцем. У встановлений термін робота подається на перевірку на кафедру. До заліку (іспиту) її автор допускається, якщо виконане дослідження оцінено позитивно. План роботи має містити такі обов'язкові структурні частини: вступ, основну частину, висновки, список використаних джерел і літератури.

Тема 2.

Джерела з політики стародавніх і середньовічних держав щодо релігії

1. Неопубліковані та опубліковані джерела.
2. Релігія у державному житті стародавніх спільнот: бачення зсередини.
3. Держава і церква Середньовіччя: візія сучасників.

Неопубліковані та опубліковані джерела. Велике значення для вивчення ролі релігії у державно-управлінській моделі стародавніх та ранньосередньовічних спільнот, крім праць та свідчень сучасників мають різноманітні актови джерела, наративні пам'ятки, агіографія, дані археології та лінгвістики, пам'ятки канонічного права, „житія святих”, історичні тексти, які відтворюють промови видатних державних та релігійних діячів, хроніки. Залучення та використання цих джерел вимагають як ретельного евристичного пошуку, так і критичного аналізу та співставлення вже відомих джерел. Уже у 1918 р. було створено спеціальну комісію з вивчення творів Константина Багрянородного, які характеризують особливості системи управління Візантійської імперії¹.

Серед давньоєгипетських пам'яток дослідники виокремлюють гімни і молитви богам, записи поховальних обрядів на стінах гробниць. Звернімо увагу на гімн Атону, завдяки якому ми можемо відтворення духовно-ідеологічної ситуації на зламі єгипетських епох². Найдавніші із текстів заупокійних царських ритуалів – це „Тексти пірамід” фараонів VI династії Стародавнього царства (26–23 ст. до н. е.), „Тексти саркофагів”, які збереглися на саркофагах епохи Середнього царства (21–18 ст. до н. е.), Книга мертвих, яка складалася з доби Нового царства до кінця історії Стародавнього Єгипту³.

1 Соколов Н. П. Сорок лет советского византиноведения / Н. П. Соколов – Горький, 1959. – С. 3.

2 Гимн Богу Атону // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 68–70.

3 Рубинштейн Р. И. Египетская мифология / Р. И. Рубинштейн // Мифы

Важливе місце посідають такі пам'ятки давньоіндійської державності як *Атхарваведа*, *Артхашастра Каутілья*¹. Особливої уваги заслуговує Махабхарата, яка дає можливість реконструювати соціальну структуру давньоіндійського суспільства². Дослідники наголошують на значенні Авести для вивчення історії Мідії та Персії. Збережені до нашого часу ті частини книжного канону, який складав Авесту за правління Сасанідів в Ірані у III–VII ст., поділяються на чотири головних розділи: Ясна, Вендіад (Відеват), Яшти і Вісперед. До розділу Ясни входять віршовані проповіді, які становлять найдавнішу за мовою частину Авести, так звані Гати. Це суспільно-релігійні промови у ритмічній формі, які нагадують за характером подібні промови біблійських пророків. Ті сучасні дослідники, які визнають існування Заратуштри, саме йому приписують авторство Гат. Ці проповіді написані на особливому діалекті, доволі архаїчною мовою³. Донікейська Північна Африка подарувала християнському світові богословські трактати Тертуліана і Кіпріана, апології Мінуція Фелікса та Арнобія⁴.

Археологічні розкопки мають особливо велике значення при реконструкції системи взаємин держави та релігії у ранньостародавніх цивілізаціях Близького Сходу. Вони стають при нагоді і при вивченні малодосліджених проблем Раннього Середньовіччя. Зокрема, вони дали можливість реконструювати палацові та храмові комплекси, простежити спільні культові риси цих споруд. Завдяки табличкам, віднайденим в Угариті, вдалося відтворити обряд приходу богині Астарті з полів у дім царя⁵. На кераміці, знайденій у ранньосередньовічному Криму,

народов Мира: Энциклопедия [Гл. ред. С. А. Токарев]. – [2 изд.]. – Т.1. – М.: СЭ, 1987. – С. 420.

1 Вигасин А. А. „Артхашастра” (проблемы социальной структуры и права) / А. А. Вигасин, А. М. Самозванцев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – 256 с.

2 Невелева С. Л. Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса / С. Л. Невелева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 228 с.

3 Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 80.

4 Сергеева Е. В. Первые христианские общины в Северной Африке / Е. В. Сергеева // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 421.

5 Шифман И. Ш. Культура Древнего Угарита (XIV–XIII вв. до н. э.) / И. Ш. Шифман. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 97.

чітко простежуються хрестоподібні символи, які засвідчують вкорінення тут християнства навіть попри бурхливі події Великого переселення народів (рис.1).

Рис.1. Мітки на черепиці доби Раннього Середньовіччя
(за матеріалами археологічних розкопок у Криму) ¹

Важливу роль для реконструкції уявлень Стародавнього Сходу щодо релігії та її місця у державному житті та політичних процесах відіграють писемні пам'ятки, зокрема твори тогочасних управлінців та філософів. Передусім це стосується Артхашастри, важливого джерела з вивчення засад державної політики Стародавньої Індії. Вона, зокрема, радить правителю, як краще призначати домашнього жерця. За твердженням Артхашастри, влада кшатрійів, зміцнена брахманством, які отримують поради радників, „непереможна і перемагає на віки, озброєна науками”².

Серед епіграфічних джерел античної доби можна виокремити низку так званих „ефебічних написів”, пізніх за часом і стереотипних за змістом, в яких згадуються процесії ефебів на честь Артеміди Агротери і принесення їй жертви на громадському вівтарі у зв'язку з обітницею, даною їй при Марафоні. Інший вид епіграфічних документів, пов'язаних з культом Богині – це відомості на передачу скарбників „інших богів”. До нас дійшло три документи, які датують 430/429 рр. до н. е.³. Вагомою за релігійним контекстом є *Велика ретра*,

1 Рудаков В. Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X–XIII вв. / В. Е. Рудаков // АДСВ. – Свердловск, 1984. – Вып. 21: Античная и средневековая идеология. – С. 52.

2 Артхашастра или наука политики [Пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М., Л.: Изд-тво АН СССР, 1959. – С. 25.

3 Демина Н. А. Культ Артемиды Агротеры в Аттике / Н. А. Демина // АМА. –

найдавніший законодавчий документ, який проголосив створення Спарти як полісу. Документ розпочинається саме з релігійного акту, відповідно до якого Зевс і Афіна офіційно проголошувалися покровителями нової держави¹. До нашого часу дійшли унікальні історичні джерела елліністичного Єгипту – папіруси, як то: різні ділові документи, господарські адміністративні, судові, побутові тощо, які збереглися значно краще, ніж в інших елліністичних державах. Наявність цих документів дає можливість доволі детально реконструювати релігійну політику правлячої династії Птолемеїв в умовах загального синкретизму та курсу на інтеграцію різних складових держави².

Слід відзначити наявність широкого кола латино- та слов'яномовних джерел, які доповнюють свідчення східних джерел (арабських, вірменських), скандинавських саг та хронік. Зокрема, це стосується даних щодо християнізації у „Хеймскрінгла” – найбільшого зведення саг про норвезьких конунгів з найдавніших часів до 1177 р., зібраних, як прийнято уважати, ісландцем *Сторрі Стурлусоном* близько 1230 р.³. Дослідники вже відзначали важливість церковної історії бременського каноніка Адама, написаної у 70-х рр. XI ст. („Діяння архієпископів гамбурзької церкви”) як джерела з трансплантації християнства у соціокультурні процеси і державно-управлінську модель тогочасних держав Скандинавії та Прибалтики. Головний предмет висвітлення у хроніці – місіонерська діяльність гамбург-бременських архієпископів починаючи від правління франкського імператора Людовіка Благочестивого (814–840 рр.) до смерті у 1072 р. архієпископа

Вып. 2. – Саратов, 1974. – С. 33–34.

1 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 32.

2 Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV – второй трети I вв. до н. э.: Учеб. пособие / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – С. 10–11.

3 Джаксон Т. Н. О творческой активности автора „Хеймскринглы” („Проблема авторского присутствия в повествовании) / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 147–174.

Адальберта, чиєму психологічному портретові присвячено третю книгу твору¹.

У канонічному творі „Лицзи” визначено короткі основи духовно-релігійного життя шан-інців та чжоусців:

„Інці пошановували духів, правилом народу було прислужування богам... Чжоусці пошановували ритуал, підносили за справи. Прислужуючи демонам і поклоняючись духам, вони були далекі від цього”.

В іншому джерелі, „Буци тунцзуань” („Загальне зведення гадальних написів на панцирах черепах”), відображено прагнення правителя постійно у своїй діяльності спиратися на волю Неба – „Вану створити столицю Бог дав згоду”². Збереглася згадка, що серед книг доби Чжаньго, знайдених у похованні у Цзі, була гадальна збірка Ши Чунь, яка містила інформацію про події доби Чуньцю. До цих пророцтв зверталися при вирішенні найважливіших державних питань. Важливим джерелом виступають написи на ритуальному посуді³.

Велике значення для відтворення стародавньої політики щодо релігії мають наскельні написи та зображення. Так, політику Маур’їв щодо поширення буддизму засвідчують едикти Ашоки, висічені на скелях у Шахбаз-Гархі, поблизу Пешавару, та біля Мансехру в Хазарейській області⁴. Окремо слід згадати написи на монетах, які ілюструють формування культів окремих правителів та цілих династій. На основі монетного карбу дослідники відтворюють особливості формування посмертного культу⁵, зміну ідеологічних та

1 Рыбаков В. В. Адам Бременский и христианизация Скандинавии / В. В. Рыбаков: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2004. – 243 с.

2 Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской литературы / Н. Т. Федоренко. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1978. – С. 116.

3 Васильев К. В. Из истории древнекитайских письменных памятников / К. В. Васильев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 23.

4 Пугаченкова Г. А. Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – С. 9.

5 Кошеленко Г. А. Нумизматические данные по проблеме царского культа в Парфии / Г. А. Кошеленко, В. А. Гаиров // ВДИ. – 2010. – № 3. – С. 169–178.

релігійних пріоритетів у діяльності державних дічів. Це можна простежити в монетній історії Птолемеїв (Рис. 2).

Рис.2. Птолемей II та Арсиноя II на золотій октадрахмі

Важливим джерелом з історії стародавнього часу є гемми. Передусім це стосується зображень правителів елліністичного Єгипту у вигляді богів. Зокрема в Ермітажі зберігаються камеї з зображеннями Береніки II та Клеопатри I (дружини Птолемея V) у вигляді Ісіді (синкретичного божества Ісіді-Євтенії). Відповідні аналоги є в Національній бібліотеці Парижа, Державному музеї мистецтв Грузії, Музеї Ашмола в Оксфорді¹. (Рис.3).

Рис.3. Каменя із зображенням Птолемея II
(на плечі знаходиться егіда Зевса, а шолом уподібнює його Богу Аресу)

Написи на геммах несуть важливу інформацію гемми щодо сасанідської доби. Елементи кожної з них вказують на особистість власника – ім'я, титул, портрет, інсигнії влади, за відсутності імені та портрету – зображення тварин та птахів, які являли собою символи божеств зороастрійського (давньоіранського) пантеону. Написи на геммах дають Ця інформація щодо культів правителів, їхніх божественних покровителів, адміністративного устрою тогочасного Ірану

¹ Античные камеи в собрании Эрмитажа: Каталог [Авт. вступ. статьи и сост. О. Я. Неверов]. – Л.: Искусство, Ленинград. отд., 1988. – С. 38–39.

розкриває управлінські уявлення доби¹. Достатньо повно це демонструє ілюстроване видання А. Борисова і В. Луконіна².

Важливим джерелом для з'ясування статусу візантійської церковної адміністрації є її печатки. Це питання широко розглядалося у науковій літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній (Рис.4)³. У колекції Варненського археологічного музею зберігається сфрагістична пам'ятка – тонка олов'яна пластинка прямокутної форми, на якій опробовано булотирій з діаметром матриці 20 мм. На його лицевій стороні представлено погрудне зображення Богоматері, на якому присутні риси графічного стилю, характерного для візантійських печаток другої половини IX ст. На зворотній стороні – напис грецькою мовою, що в перекладі звучить: „Богоматір, допоможи Антонію, монаху і пресвітеру”. І. Йорданов припустив, що монах і пресвітер Антоній належав до вищих кіл візантійського духовенства і з місією побував у нещодавно охрещеній Болгарії. У нього була власна печатка, якою він скріпляв свою кореспонденцію під час перебування у країні. В пошуках евентуальної особи дослідник звернувся до життя візантійського патріарха Антонія II, який правив з 893 – по 901 р. До його обрання патріархом він був монахом і пресвітером та „його благодіяння лилися не тільки над столицею, але і над скіфами, фракійцями, мізійцями та аскетами з Олімпу”. Далі у житті йдеться мова за якості Антонія, володіючого даром „заліковувати старі церковні рани і поєднувати відмінності”, тобто церковного об'єднувача і дипломата, який у цей час був потрібний для об'єднання Східної і Західної церков⁴.

1 Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами (Иран при „праведных халифах”): Монография / А. И. Колесников. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 49.

2 Борисов А. Я. Сасанидские геммы / А. Я. Борисов, В. Г. Луконин. – Л.: ИГЭ, 1963. – 222 с.

3 Алексеенко Н. А. Патриарший моливдовул из Херсонеса / Н. А. Алексеенко // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 27.

4 Йорданов И. Мисия на византийският монах и презвитер Антоний в средновековна България през последната четвърт на IX в. / И. Йорданов // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – Вып. 33. – С. 80–84.

Рис. 4. Печатка (молівдовул) константинопольського патріарха Мануїла (напис на зворотній стороні: Мануїл, Божою милістю архієпископ Константинополя, Нового Риму та Вселенський патріарх) ¹

Серед низки нормативно-правових актів римської, а пізніше візантійської влади, які ілюструють її ставлення до церкви та окремих монастирів, — укази імператорів щодо надання різноманітних пільг церкві, розпорядження різних чиновників щодо об'єднання монастирів. Порівняно гірше збереглися акти християнсько-лицарських держав Близького Сходу, зокрема хартії графів Едесси та їхніх васалів монастирям і духовно-лицарським орденам Єрусалиму². Окремим джерелом є Корпус єпископальних нотичій (Corpus noticiarum episcopatum), який складається із датованих соборних списків, що відмічають присутність єпископів на церковних зібраннях „вселенського” чи помісного характеру, та адміністративних списків, які перераховують церковно-адміністративні центри відповідно до їхнього місцезнаходження в ієрархії. Останні отримали умовну назву „єпископальних нотичій” (Notitiae episcopatum)³. Акти ліонських мучеників, складені невдовзі

1 Алексеевко Н. А. Патриарший моливдовул из Херсонеса / Н. А. Алексеевко // АДСВ. — Свердловск, 1990. — Вып. 25: Византия и сопредельный мир. — С. 26.

2 Степаненко В. П. Рубениды Киликии и графы Эдессы в первой половине XII в. (к структуре графства Эдесского) / В. П. Степаненко // АДСВ. — Свердловск, 1990. — Вып. 25: Византия и сопредельный мир. — С. 152.

3 Науменко В. Е. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII—IX вв. (по данным Notitiae episcopatum) / В. Е. Науменко // АДСВ. — Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2003. — Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 — 28 марта 2003 г.). — С. 126.

після гоніння 177 р., дійшли до нас завдяки Євсевію. У них зазначається, що коли заарештованих християн їхні єдиновірці називали мучениками, в'язні охоче поступалися цим званням Христу, якого називали „істинним Мучеником”¹.

Суперечності всередині мусульманської громади, розширення території Арабського халіфату та ареалу поширення ісламу поставили перед першими мусульманами нові питання. Необхідність знаходити на них відповіді в дусі нової релігії змусила звернутися до спогадів про вчинки Пророка, що стали розглядатися як прецеденти. Перекази про слова і справи Мухаммада називаються хадиси („новина”, „звістка”, „розповідь”) і становлять *сунну* („приклад”, „звичай”) посланця Аллаха. *Сунна* стала другим після Корану джерелом права. *Хадиси* (синоніми – „ахбари”, „традиції”, „перекази”) є свідченням перших богословських міркувань мусульман. Корпус хадисів створив теоретичний фундамент для появи богословських трактатів, що стали головним знаряддям в теологічній полеміці. Обидві гілки ісламу – суніти та шиїти – мають свій корпус хадисів. Спочатку перекази передавалися тільки усно. Процес їх записування розпочався наприкінці VII – на початку VIII ст. Відомо, що найдавніші збірки шиїтських ахбарів називалися *усул* (одн. *асл*; ар. „основи”, „підвалини”). Це збірки переказів одного імама, почутих саме від нього або через посередника. У них були зафіксовані ахбари без дотримання будь-якої класифікації. Укладання „основ” продовжувалося до смерті одинадцятого імама ал-Хасана ал-‘Аскарі (помер 260/ 873 р.).

Увесь масив алідських хадисів був створений ще до початку періоду “великого” приховання. Більшість шиїтських переказів збереглася до наших днів завдяки систематизації, розробленій вченими в період Буїдів. Існують чотири канонічні колекції шиїтських ахбарів:

„*Al-Kwfo fo – ‘ilmi-d-don*” („Компендіум із богословської науки”) Абу Джа‘фара Мухаммада б. Я‘куба б. Ісхака ар-Разі ал-Куліні (пом. 940 р.).

¹ Розенблом Е. М. Идеал поведения мученика в поэме Пруденция „О венцах” / Е. М. Розенблом // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 171.

„Man İv yaḥḍuruḥu al-faqoh” („Тому, з ким поряд немає фақиґа”) Абу Джа‘фара Мухаммада б. ‘Алі б. Бабавайгі ал-Куммі (пом. 991 р.).

„Таḥқob al-aḥқvm” („Виправлення суджень”) Абу Джа‘фара Мухаммада б. ал-Хасана ат-Тусі (пом. 1068 р.).

„Al-Istibṣvr fo-mv ḥitalafa min al-aḥbvvr” („Намагання зрозуміти відмінності в переказах”). Автор також Тусі.

Ці збірники є зведенням усього, що на той час було відомо в конкретній галузі релігійних наук. Подальші богословські теорії будувалися на основі ідей, закладених у хадисах. Саме такою є найдавніша збірка, укладена ал-Куліні, — „al-Kvfo fo – ‘ilmi-d-don” („Компендіум із богословської науки”)¹.

Велике значення мають спогади сучасників. Авторами було використано спогади Усами ібн Мункиза, дрібного феодала, представника роду Мункизидів, які володіли землями у Сирії і були учасниками організації боротьби з хрестоносцями. Це джерело дає ключ для розуміння ролі релігійного чинника в тогочасному політичному житті близькосхідних держав, як ісламських, так і християнських². Матеріали манускрипту „Продовження дамаської хроніки“ ібн-Каланісі були взяті за основу Г. Гіббом і разом з писемними джерелами та усними переказами забезпечують хронікально-документальні параметри цієї публікації³. Характеризуючи роль релігії у державному житті мусульманського Сходу, слід відзначити наявність значної маси документів, утворених у ході управлінської діяльності Арабського халіфату та його спадкоємців. Особливо чітко релігійну сферу державної політики ілюструє масив документації Фатимідської *давла* (ізмаїлітської держави) — *сиджіллат* (листи, укази, послання),

1 *Гамоцька Ю. В.* Концепція релігійної влади в шіїзмі (за твором Абу Джа‘фара ал-Куліні „Компендіум із богословської науки”, Х ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. В. Гамоцька; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. — К., 2004. — 20 с.

2 Мункыз Усама ибн. Книга назидания [Пер. М. А. Салье; Под ред. и с прим. И. Ю. Крачковского; вступ. статьи И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева] / Усама ибн Мункыз. — М.: Изд-во вост. лит., 1958. — 327 с.

3 *Гибб Г.* Дамасские хроники крестоносцев / Г. Гибб. — М.: Центрполиграф, 2009. — 253 с.

які поширювалися *діван ал-іншї* (фатимідською державною канцелярією)¹.

Записи *Нїхон сьокї*, які висвітлюють правління окремих правителів ранньосередньовічної Японії, з поширенням буддизму почали характеризувати їхнє ставлення до буддизму: *Бїдацу* (572–585 рр.) „не вірив в закон Будди”. *Емей* (585–587 рр.) виступає правителем, який „повірів у Закон Будди і пошановував шлях Богів” (синтоїзм), а *Котоку* (645–654 рр.) „пошановував Закон Будди і зневажав Шляхом Богів”². Найдавнішими ланкійськими джерелами, які засвідчують суспільно-політичну роль буддизму є *Дїнавамса*, датована IV ст. та *Махавамса*, датована V – початком VI ст. У цих історіях пришествя Будди відбувається у ситуаціях, які характеризуються різним співвідношенням між екологічними і демографічними чинниками, що визначали розвиток ланкійського суспільства. В інших випадках про це свідчить боротьба двох угруповань нагів, суперечки братів-царевичів чи війна³.

При аналізі актового матеріалу важливе місце для реконструкції державної політики у релігійній сфері посідають грамоти, які фіксували надання земель, залежних людей та імунітетні права церковно-монастирських інституцій. Текст грамот відомий з монастирських картуляріїв. Одним із найвідоміших південнослов'янських картуляріїв є *Супетарський*, який містить 107 актів, з яких 96 належить до кінця XI – початку XII ст. Ці акти, переважно включають у себе надання, отримані від засновника монастиря нобїля Петра Чорного. Особливу цікавість викликають документи, пов'язані з виникнення конфліктних ситуацій, де згадуються король Звонїмїр чи неретвлянські князі. Окрему групу джерел складають документи, які стосуються взаємин слов'янських правителів та Римської церкви. Це листи пап

1 *Дафтари Ф.* Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины [Пер. с англ. Л. Р. Додыхудоевой, Л. Н. Додхудоевой] / Ф. Дафтари. – М.: АСТ, Ладомир, 2004. – С. 20.

2 *Мещеряков А. Н.* Герои, творцы и хранители японской старины / А. Н. Мещеряков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – С. 29.

3 *Елканидзе М. М.* Проблема распространения буддизма на Ланке / М. М. Елканидзе // Буддизм: история и культура: Сб. ст. [Ред. кол.: В. В. Вертоградова (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 105.

Миколи I, Іоанна VIII, Стефана V (VI) та ін. Так, лист папи Миколи I засвідчує створення єпископату в місті Нін у середині IX ст., фактичний розрив відносин між Далмацією і Римом, зіткнення інтересів Римської та Аквілейської церков у Далмації¹. Найдавнішим твором з історії богомільства російська історична наука XIX – початку XX ст. уважала лист константинопольського патріарха Феофілакта болгарському цареві Петру, який *Н. Петровський* датував часом між 933 та 965 рр. Одним із головних джерел богомільства є „*Бесіда на новоз'явлену ересь Богомілу*” болгарського письменника X ст. Козми Пресвітера².

Релігія у державному житті стародавніх спільнот: бачення зсередини. Вже оповідання Сінухе чітко ілюструє уявлення давніх єгиптян³ щодо божественної природи влади фараонів, називаючи їх *благими богами*⁴. Розуміння знакового місця релігії у державному бутті давнини простежується у працях сучасників – *Арістотеля, Публія Корнелія Таціта, Іосифа Флавія, Діонісія Галікарнаського, Геродота, Плутарха, Полібія, Інкі Гарсіласо де ла Веги.*

Тогочасні представники управлінської еліти вирізнялися набожністю та твердою вірою, якою просякнуті стародавні документи. Перемоги над ворогами і успіхи у внутрішньополітичній діяльності вони пояснюють підтримкою вищих сил (богів, духів предків, сил Неба). Так, хетський цар Анітта стверджував, що розбив усі „країни”, які проти нього повставали, за допомогою Богині Сонця. Своїм наступникам за відновлення зруйнованої ним Хаттуси він погрожує карою

1 Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период): Учеб. пособие [Отв. ред. Л. П. Лаптева]. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 164–165.

2 *Лаптева Л. П.* Изучение источников по истории богомилства в Болгарии в русской историографии XIX–XX в. / Л. П. Лаптева / Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы: Сб. ст. [Отв. ред. В. А. Дьяков]. – М.: Наука, 1986. – С. 141.

3 *Демидчик А. Е.* „Дал я дорогу своим ногам...” („рассказ Синухе“ – древнейшие воспоминания эмигранта) / А. Е. Демидчик // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 237–258.

4 Рассказ Синухэ // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 38.

Бога Грози, щиро вірячи у дієвість такої погрози¹. Подібні перестороги істотно впливали на діяльності тогочасного апарату державного управління. Красномовним є напис у гробниці Дарія над зображенням царя: „*Великий Бог Ахура Мазда, ...Дарія зробив царем над багатьма народами і царями, єдиним над багатьма повелителем*”². Зруйнування Персеполя, ритуального центру та священного міста багатьох персів, було величезним ударом по гуманітарному простору Стародавнього Сходу. Відповідно, зороастрійська релігійна традиція мала своє бачення ролі Олександра Македонського як руйнівника традиційної моделі світоустрою, зокрема усталеної системи Іраншахру. Оцінку його діяльності в стародавньому Ірані знаходимо у „Великому Бундахішні” – творі, який посідає таке саме місце у зороастрійській традиції, яке має Книга Буття у християнській. Цей пехлевійський текст є жрецькими коментарями різних космологічних догм. Автор „Великого Бундахішну” не переказує детально міфи, а просто їх згадує, як такі, що вже відомі читачу. Сама назва „Бундахішн” перекладається як „створення основи”, „першотворіння”. Час його створення невідомий, однак найімовірніше він був написаний у період VIII – IX ст. н. е. – часі „зороастрійського завоювання ісламом”, хоча існують більш конкретні варіанти датування. У XXXIII главі „Великого Бундахішну”, яка оповідає про бідування, що охопили Іраншахр за всі минулі тисячоліття, починаючи з приходу Злого Духу на Землю, про Олександра Македонського йдеться:

„Потім, під час царювання Дарія, сина Дарія, імператор Олександр поквапом з Арума прибув в Іраншахр, вбив царя Дарія, винищив усі родини правителів, магів і державних діячів Іраншахру, загасив величезну кількість священних вогнів, захопив коментарій до одкровення маздаяснійської віри і відіслав його в Арум, спалив Авесту і розділив Іраншахр серед дев’яти десятків дрібних правителів”³.

1 Гиоргадзе Г. Г. „Текст Анитты” и некоторые вопросы ранней истории хеттов / Г. Г. Гиоргадзе // ВДИ. – 1965. – № 4. – С. 87–111.

2 Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – С. 68–73.

3 Михайлов А. В. Александр и религия древних персов в зороастрийской

Створюючи модель ідеальної держави, *Конфуцій* залучив на службу своїй концепції традиційне вірування у божественну силу Неба, водночас прагнучи обмежити владу правителя. *Мен цзи*, розвинувши ці ідеї, писав про право населення на повстання та навіть вбивство (*цзюнь*) злого, несправедного правителя та тирана¹.

У гомерівській Греції царів уважали близькими до світу богів. У віршах *Тиртея* чітко виражено ідею богоданності влади спартанських царів. За словами поета, сам Зевс вручив Спарту в управління Гераклідам. Спартанський правитель Лікурґ встановив, що цар, який веде своє походження від Бога, має здійснювати громадські жертвопринесення іменем Бога². *Плутарх*, будучи з 95 р. до н. е. пожиттєвим жерцем храму Аполлона Дельфійського, особисто доклав зусиль для відновлення цього згасаючого культу, особливо на фоні зростання популярності елліністичних богів³. Автор „Церковної історії” *Євсевій Памфіл* на Великому Нікейському соборі у 325 р. виступав з вітальною промовою імператору Константину і отримав право сидіти по праву руку від нього⁴.

Дотримуючись традиційних еллінських вірувань, *Плутарх* мало звертав увагу на „варварські” релігії Сходу, за винятком єгипетських. У розмовах *Платона* брали участь єгипетські жерці⁵. *Геродот* наголосив на встановленні світового порядку і розподілі благ богами своєю волею⁶. Власне сприйняття

традиції Востока (на примере „Большого Бундахишна”) / А. В. Михайлов // АІ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 101.

1 *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 96–99.

2 *Печатнова Л. Г.* Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Международ. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 30–31.

3 *Цибукидис Д. И.* Древняя Греция и Восток. Эллинистическая проблематика греческой историографии (1850–1974) / Д. И. Цибукидис. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 40.

4 *Фионин П. П.* Образ императора Диоклетиана в сочинениях Лактанция и Евсевия Памфила / П. П. Фионин // АІ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 213.

5 *Цибукидис Д. И.* Древняя Греция и Восток. – С. 40.

6 *Геродот.* История в девяти книгах [Пер. и прим. Г. А. Стратановского] / Геродот. – М.: Ладомир, АСТ, 1999. – С. 117.

минулого він ґрунтував на уявленні про культурно-історичну спорідненість усіх еллінів як за кров'ю, мовою, способом життя, так і за релігією. Універсальними в *Геродота* виступають єгипетські вірування та обряди, самим єгиптянам він присвоює статус винахідників імен богів (ознака влади) та вихваляє їхнє шанобливе ставлення до них¹. На думку Геродота, боги можуть карати правителів не лише за злочинні дії, а й за погорду та надмірне возвеличення. Як приклад він наводить долю єгипетського фараона Априя². Псевдо-Ксенофонт визначав специфіку організації релігійного культу в демократичній державі, зокрема, що „народ, зрозумівши, що неможливо кожній бідній людині самій приносити жертви, влаштувати святкування, зводити храми”, став проводити велику кількість жертвопринесень за громадський рахунок³.

Тит Лівій розглядав Дельфи як „спільного оракула всього роду людського, зосередження земного кола”⁴. Чимало представників пізнього Риму, попри загальні тенденції щодо розвитку християнства та посилення його ролі в управлінській моделі, дотримувалися старих традицій та релігійних уподобань. Так, ревний язичник *Євнаний* із Сард малює Юліана як найвидатнішу постать своєї доби, державного діяча „...якому рід людський поклонявся як якомусь Богу. За словами історика, багатьом сучасникам він видавався божеством, що набрало людської подоби”⁵.

Держава і церква Середньовіччя: візія сучасників.
Необхідності відтворення бачення сучасниками релігійних процесів, які мали місце в епоху середньовіччя, присвятили свою увагу чимало вітчизняних та зарубіжних медієвістів.

1 *Ионов И. Н.* Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия [Отв. ред. Л. П. Репнина] / И. Н. Ионов. – М.: Наука, 2007. – С. 113.

2 *Строгецкий В. М.* Мироззрение Геродота и его политические позиции / В. М. Строгецкий // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 345–346.

3 *Никитюк Е. В.* „Афинская полития” Псевдо-Ксенофонта: к вопросу о датировке / Е. В. Никитюк // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 364.

4 *Ливий Тит.* История Рима от основания города / Тит Ливий. – Т. 3 [Ред. пер. М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин; Отв. ред. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1994. – С. 307.

5 *Удальцова З. В.* Евнаний из Сард – идеолог угасающего язычества / З. В. Удальцова // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 72.

Вже російська дослідниця О. Вар'яш одне з досліджень спеціально присвячує Португальській реконквісті в сприйнятті сучасників¹. Відповідна реконструкція, оперта на широкі джерельні свідчення сучасників, дає можливість створити цілісну картину ідеологічних уявлень тогочасного суспільства, з'ясувати роль церкви у ментальному просторі середньовічної Європи. На думку ранньовізантійського історика *Зосими*, вторгнення варварів у володіння Римської імперії у IV – на початку V ст. є карою божеств за відмову від язичництва. Руйнування держави починається з імператора Константина, передусім його реформаторських дій та запровадження християнства². Автор відомої історичної хроніки, яка описує події 431–461 рр., Гідацій Лемикійський у 431 р. у Іспанії був рукоположений у єпископи³.

Взаємини держави і церкви привернули увагу низки середньовічних хроністів. *Феофан Сповідник* у своїй „Хронографії”, як важливому джерелі з історії взаємин держави і церкви у Візантійській імперії, пише про боротьбу за пошанування ікон⁴.

Низки проблем ролі церкви у становленні ранньосередньовічної франкської державності торкнувся єпископ *Григорій Турський*. Цінність праці єпископа зумовлена його роллю як учасника та очевидця, так і залученням тогочасних джерел з критичним аналізом та зіставленням⁵. Франкське історіописання доби Меровінгів характеризується риторичним підходом до навколишньої дійсності. Автори історичних та агіографічних творів відображали сучасні їм історичні процеси не як послідовність подій, процесів та

1 *Варьяш О. И.* Пиренейские тетради: право, общество, власть и человек в средние века [Сост. и отв. ред. И. И. Варьяш, Г. А. Попова] / О. И. Варьяш. – М.: Наука, 2006. – С. 278–292.

2 *Козлов А. С.* Некоторые аспекты „проблемы варваров” в „Новой истории” Зосима / А. С. Козлов // АДСВ. – 1977. – Вып. 14. – С. 54.

3 *Суровенков Д. И.* К уточнению биографии испанского хрониста Гидация / Д. И. Суровенков // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 136–139.

4 *Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период)* [Отв. ред. Л. П. Лаптева]. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 15.

5 *Добиаш-Рожественская О. А.* Культура Западноевропейского Средневековья. Научное наследие / О. А. Добиаш-Рожественская [Отв. ред. В. И. Рутенберг]. – М.: Наука, 1987. – С. 180–181.

явищ. Вони творчо розвинули традиції пізньоантичного історіописання і канони відповідного жанру, використовуючи в поясненні логіки розвитку подій вже сформовані схеми. Тому наявні наративи того часу слід розглядати крізь призму ставлення їхніх авторів до того чи іншого правителя (короля, герцога), їхньої родини, правлячої династії, представника церковної ієрархії (єпископів, абатів). Звернімо увагу на агіографічні твори, такі як життя єпископів VII ст. Едуена Руанського та Елігія Нойопського, які відображають ставлення представників духовенства до процесів у Франкській державі¹. *Ейнгард* (бл. 770–840 рр.), описуючи життя Карла Великого, відзначає його побожність, яка, однак, була притаманною і всьому тогочасному франкському суспільству². *Готфрід з Витербо*, який був секретарем двох імператорів – Фрідріха I та Генріха VI, присвятив другому твір „Зерцало королів”, у якому доводив походження німецьких імператорів від троянців та римлян. Він описує події до 1186 р. і особливо цінною є інформація щодо раннього періоду розвитку ісламу, яка не зустрічається у інших середньовічних авторів, що дає підстави припускати його знайомство із сирійськими християнськими джерелами того часу, які до нашої доби не збереглися³. Підкреслюючи значення сирійської рукописної спадщини, слід відзначити її роль у висвітленні процесів розвитку взаємин релігії та держави. Саме Осроена стала першою у світі державою, де християнство наприкінці II ст. було проголошено державною релігією. Знаходячись на східній околиці Візантійської імперії та маючи сусідом Сасанідський Іран, Сирія зазнала потужного впливу на свою духовну сферу з боку зороастризму, маніхейства та фаталізму. Велику цікавість викликають твори несторіан Іоханнана бар Пен кайє, який розповідає про арабські завоювання та поширення ісламу, та

1 *Старостин Д. Н.* Франкское королевство эпохи Меровингов: Генезис и трансформация представлений о власти в контексте романо-германского синтеза / Д. Н. Старостин: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – СПб., 2008. – 190 с.

2 *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія / Д. Г. Лінч [Пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1994. – С. 101.

3 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М.: Наука, 1972. – С. 182.

Лії бар Шинаїї, який у своїй хронології уперше використав синхроністичні таблиці¹.

При аналізі оцінки стану державно-конфесійних взаємин на Середньовічному Кавказі насамперед треба згадати працю з історії Вірменії католикоса *Іоанна (Іованнеса) Драсханакертці* (897–925 рр.), вихідця з Великої Вірменії, написану на основі широкого кола тогочасних вірменських та грецьких джерел, документів католикосату, власних щоденникових записів. Перебуваючи на вершині духовної влади він мав достатньо складні стосунки з царем Азотом II та Ішханом Гагіком Арцруні. Рятуючись від остікана Юсуфа та знайшовши тимчасовий притулок в іверійського царя Атрнерсеха, Іованнес пише про своє вигнання. Пізніше він знаходився при особі царя у Двіні та Гехарді². Візантія підштовхувала вірменську церкву до активних дій з метою використати її у своїй боротьбі за посилення впливу на Кавказі. Патріарх Константинопольський Микола Містик (901–907, 912–925 рр.) у своєму листі закликає Іованнеса, єпископів, священників та всіх віруючих до військових дій проти арабів-мусульман та їхніх союзників у регіоні, обіцяючи військову допомогу Візантійській імперії. У цьому листі ворог ідентифікується як прислужник сатани³.

Важлива інформація міститься у монашескій „Хроніці” *Феофана*, хоча окремі дослідники закидають йому іконофільську тенденцію⁴. Свій виклад він починає з похвали блаженнішого Георгія, синкелла патріарха Тарасія (784–806 рр.), який, висвітлюючи діяльність римських та візантійських імператорів, приділив істотну увагу діяльності архієреїв вселенських престолів. Євсевій Кесарійський,

1 *Мещерская Е. Н.* Сирийская рукописная книга / Е. Н. Мещерская // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – Кн. 1 [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 104–108.

2 *Драсханакертци И.* История Армении [Пер. с древнеарм., вступ. ст. и коммент. М. О. Дарбинян – Меликян; Отв. ред. К. Н. Юзбашян] / И. Драсханакертци. – Ереван: Советакан Грох, 1986. – С. 14.

3 Там само. – С. 188.

4 *Чичуров И. С.* Место Место „Хронографии” Феофана в ранневизантийской историографической традиции (IV – начало IX в.) / И. С. Чичуров // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 9–10.

починаючи працю, пише, що ній йтиметься за апостольську спадщину, про роки від втілення Спасителя до сучасних йому¹. До ідеологів іконошанування належали *Іоанн Дамаскін* (близько 675–749 рр.), *Феодор Студит* (759–826 рр.), патріарх *Никифор* (806–815 рр.)².

Перші записи про арабські завоювання з'явилися у третій чверті VII ст.³. Велику увагу арабські дослідники приділяли розвитку безпосередньо системи управління державою. Вже у X ст. *Кудаман ібн Джафар* написав своєрідну настанову для чиновницького апарату, описуючи особливості бюрократичної діяльності халіфату. Джахшиярі описав історію розвитку халіфської бюрократії, вихваляючи її досягнення⁴. Анонімний арабський автор у творі „*Ахбар аз-заман*” („*Мухтасар ал-аджаїб*”), характеризуючи релігійне життя південних і західних слов'ян, писав:

„Що стосується ас-Сакаліба, то вони являють собою кілька народів, і серед них є християни і ті, хто сповідують релігію вогнепоклонників і поклоняються сонцю і у них є море, яке тече зі сторони півночі на південь, і у них також море, яке тече зі сходу на захід до того часу, поки не досягає іншого моря, що виходить з місцевості ал-Булгар [імовірно Волзька Булгарія – примітка авторів], і є багаточисленні ріки, і всі вони знаходяться у сторони півночі, і немає у них солених морів, тому що їхня країна далека від сонця і їхні води прісні, а те, що близьке до сонця, – солоне, і те, що сусідить з ними з півночі, – незаселене через холоди і безліч землетрусів і велика частина їхніх племен – вогнепоклонники, які спалюють своїх небіжчиків на вогні і поклоняються йому.

1 Чичуров И. С. К проблеме авторского самосознания византийских историков IV–IX вв.) / И. С. Чичуров // Античность и Византия: Сб. ст. [Отв. ред. Л. А. Фрайберг]. – М.: Наука, 1975. – С. 207.–210.

2 Чичуров И. С. Место Место „Хронографии” Феофана в ранневизантийской историографической традиции. – С. 9–10.

3 Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. – Т.2: Эпоха великих завоеваний (633–656). – М.: Восточная литература, 2000. – С. 5.

4 Кеннеди, Х. Двор халифов [Пер. с англ. Н. Тартаковской] / Х. Кеннеди. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – С. 68.

У них є багаточисленні міста і селища, в них є церкви, всередині яких – висячі дзвони, і вони б'ють у них подібно билу.

І серед них є народи, які живуть між ас-Сакалібами та ал-Іфрандж [Франкська держава]. Вони сповідують релігію сабіїв і вони поклоняються зіркам, і вони володіють великим розумом і витонченістю у кожній галузі мистецтва, і вони воюють з ас-Сакалібами, ал-Бурджан [Дунайська Болгарія] і ат-Турк [тюркські племена], і у них є сім свят, названих за назвами зірок, і найголовніше з них – це свято сонця”¹.

Характеризуючи релігію давніх тюрків (*ат-Турк*), в арабському джерелі зазначається, що у них немає єдиної релігії, окремі з них сповідують вогнепоклоніння та юдейство, а цар (хакан) бере участь у ритуалі гадання на вогнищі:

„Для царя у них наступає окремих день, коли розводять величезне вогнище. Він йде до нього і стоїть біля нього, і розмовляє...”².

Важливим джерелом з історії релігійних процесів у Північній Африці (Магрибу) у Середньовіччі є праця *Хасана ібн Мухаммеда ал-Ваззана*, відомого у християнському світі як Лев Африканський. У ній міститься чимало цінних повідомлень про релігійні громади регіону, їхніх правителів, сусідні народи³. Чимало інформації про хід ісламізації завойованих арабами країн містить праця *‘Абд ар-Рахмана ібн ‘Абд ал-Хакама*, в якій відзначається масовий перехід до ісламу коптів⁴. Пам’яткою середньовічної ісламської тюркської державності є своєрідна настанова правителю держави Караханідів, назву якої відомий

1 Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаиб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 200–201.

2 Там само. – С. 206–207.

3 Лев Африканский Африка – третья часть Света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть [Пер. с ит., коммент. и статья В. В. Матвеева] / Лев Африканский. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1983. – 512 с.

4 *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса [Пер. с араб., предисл. и прим. С. Б. Певзнера] / *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – С. 22–23.

сходознавець *В. Бартольд* узагалі перекладав як „Знання, що утворює царів”, *А. Валітова* – „Наука про управління”¹.

Висновки. Наявна джерельна база є достатньо репрезентативною і дає можливість простежити загальний хід розвитку системи взаємин держави та релігії, а також її специфічні риси в окремих регіонах. Специфіка джерельної бази та її нерівномірність за різними етапами та регіонами посилюють актуальність критичного підходу і зіставлення різних носіїв інформації управлінського і релігійного характеру, змушують враховувати конкретний соціокультурний контекст цієї проблеми. Обмеження обсягу навчального посібника і його специфіка не дозволили детально висвітлити релігійну політику всіх стародавніх і середньовічних держав, тому основну увагу зосереджено на відповідних сегментах державної політики тих державних утворень, які відіграли ключову роль у тогочасних гуманітарних процесах.

Свідчення сучасників є важливим джерелом для розуміння глибокої соціоментальної природи управлінсько-регулятивної ролі релігії у суспільно-політичних процесах Середньовічного світу. Вони окреслюють знакове місце релігійних уявлень та релігійних інститутів у структурі управлінської діяльності стародавніх держав. Це зумовлено самим характером світогляду тогочасних мешканців ойкумени, місцем цих уявлень у повсякденному житті пересічного мешканця.

Список рекомендованої літератури

1. *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса [Пер. с араб., предисл. и прим. С. Б. Певзнера] / *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 440 с.
2. Архашастра или наука политики [Пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; Ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с.
3. Краткая история Вьета (Вьет Шы Лыок) [Пер. с вэньяня, вступ. статья и комментарии А. Б. Полякова]

1 *Баласагунский Ю.* Благодатное знание [Изд. подг. С. Н. Иванов] / Ю. Баласагунский. – М.: Наука, 1983. – С. 497.

- // ППВ: LIX. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 288 с.
4. *Строгецкий В. М.* Мировоззрение Геродота и его политические позиции / В. М. Строгецкий // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 345–356.
 5. *Тацит Публий Корнелий.* Анналы. История [Пер. с лат. А. С. Бобовича]: Сб. / Публий Корнелий Тацит. – М.: НФ „Пушкинская библиотека“, АСТ, 2005. – 828 с.
 6. *Транквилл Гай Светоний.* Жизнь двенадцати цезарей [Изд. подгот. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман] / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1964. – 376 с.
 7. *Флавий Иосиф.* Полное собрание сочинений в одном томе [Пер. с греч. Г. Генкеля, Я. Чертка, Я. Израэльсона] / Иосиф Флавий. – М.: Альфа-Книга, 2008. – 1279 с.
 8. *Павсаний.* Описание Эллады [Пер. и введ. ст. С. П. Кондратьева] / Павсаний. – Т. II. – М., Л.: Искусство, 1940. – 592 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості впливу релігійних уявлень на процес управлінської діяльності.
2. Визначте специфіку організації релігійного культу у баченні сучасників.
3. Схарактеризуйте стан джерельної бази взаємин держави і церкви.
4. Окресліть особливості уведення нових джерел у науковий обіг.
5. Що таке сиджіллāt?

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Опубліковані джерела з релігійної політики у стародавніх і середньовічних держав: формування основних комплексів.
2. Джерелознавчий аналіз неопублікованих джерел з релігійної політики стародавніх і середньовічних держав.
3. Документи офіційного діловодства як джерело релігійної політики стародавніх і середньовічних держав.
4. Офіційне історіописання як віддзеркалення взаємин церкви і середньовічної держави.

Висновки до модуля

Наявна джерельна база та опрацьовані джерела дозволяють простежити особливості формування державної політики Стародавньої доби і Середньовіччя щодо релігії, а також дозволяє реконструювати як спільні риси для усіх цивілізацій стародавнього світу та середньовіччя, так і локальну специфіку, зумовлену конкретно-історичними, релігійними, соціальними, гуманітарними відмінностями. У цих умовах лише детальне порівняння та зіставлення різних моделей взаємин держави та церкви дає можливість створити загальну схему динаміки управлінського досвіду у цій галузі. Цьому має сприяти широке залучення неопублікованих та опублікованих джерел, критичний аналіз напрацьовань попередників. Використання енциклопедичних праць з ісламу та християнства як зарубіжних, так і вітчизняних, сприяло розкриттю окремих аспектів формування загальної парадигми та окремих моделей державної релігійної політики у країнах християнської, ісламської, буддистської цивілізацій.

Джерельна база і наукова література дає підстави реконструювати загальну динаміку розвитку систему державного управління релігійною сферою. Із розвитком держави проходить формування її інститутів, що чітко засвідчує практика взаємовідносин стародавніх і середньовічних держав. Наголосимо на значущості нормативно-правових актів у загальному масиві джерел з огляду на їхню функціональність. Окреме місце посідають свідчення сучасників, які дають можливість розкрити роль церкви у ментальному просторі стародавніх світ, античних полісів, елліністичних імперій, середньовічної Європи, доколумбової Америки. У цих умовах система управлінсько-регуляторних засад і механізмів відкладалася в офіційному діловодстві.

Список рекомендованої літератури

1. *Аристотель*. Політика [Пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова] / Аристотель. – М.: АСТ, 2002. – 393 с.
2. *Васильев К. В.* Из истории древнекитайских письменных памятников / К. В. Васильев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и

- Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 15–24.
3. *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков: Учеб. пособие / Е. В. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – 400 с.
 4. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
 5. *Подосинов А. В.* Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья (тексты, перевод, комментарий) [Под ред. В. Т. Пашуто, В. Л. Янина] / А. В. Подосинов. – М.: Наука, 1985. – 287 с.
 6. *Ранович А. Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / А. Б. Ранович. – М.: Изд-во полит. лит., 1990. – 479 с.
 7. Рассказ Синухэ // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 38–50.
 8. *Ронин В. К.* Светские биографии в каролингское время: „Астроном” как историк и писатель / В. К. Ронин // СВ. – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 165–183.
 9. *Цибукидис Д. И.* Древняя Греция и Восток. Эллинистическая проблематика греческой историографии (1850–1974) / Д. И. Цибукидис. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 253 с.
 10. *Чичуров И. С.* Место Место „Хронографии” Феофана в ранневизантийской историографической традиции (IV – начало IX в.) / И. С. Чичуров // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 5–174.

Питання для самоконтролю до розділу

1. Схарактеризуйте стан наукового розроблення політики щодо релігії у держав стародавньої та ранньосередньовічної доби
2. Назвіть джерела з історії релігійної політики держав

- стародавньої та ранньосередньовічної доби.
3. Схарактеризуйте бачення тогочасними сучасниками релігійної політики.

Теми рефератів

1. Нормативно-правове забезпечення державної релігійної політики.
2. Діловодство в ісламських країнах.
3. Роль християнства у формуванні ідеологічних доктрин середньовічної Європи.

Змістовий модуль 2.

Стародавній Схід

Вступ

На етапі формування держав духовні уявлення протодержавних об'єднань були важливим чинником поступального розвитку суспільних відносин. Релігійний світогляд у первісному суспільстві орієнтувався на усталення традицій, незмінність, непорушне збереження заповіданого предками. Складність виділення специфічних міфології та релігії на етапі зародження державних об'єднань зумовлена обмеженістю джерельної бази¹. Так, джерела свідчать про розвинені ритуали на теренах Єгипту вже у додинастичну добу, зокрема в епоху Герзе. Зображення символів племінних богів, культ яких зберігся у династичну епоху (Хорус, Мін, Нейт, Хатор) вирізані на дощечках чи намальовані на поховальних глечиках². Розвиток суспільних відносин поступово зумовив формування державних об'єднань і впорядкування їхніх управлінсько-регулятивних систем з поступовим розширенням ойкумени (Рис. 5). З виникненням міст-держав Межиріччя, долини Нілу, протодержавних об'єднань Стародавньої Індії і Китаю починають формуватися різноманітні моделі взаємин держави та релігії. Попри спільні риси в розвитку системи державно-релігійних взаємин кожному державному утворенню були власні специфічні риси. Це чітко демонструє досвід Ассирії, Угариту, Карфагену. Жрецтво у протодержавних об'єднаннях виконувало важливі суспільні функції.

У стародавніх спільнотах ідейні імпульси, які творили великі культури, зазвичай народжувалися у надрах релігійної картини світу. Релігійні цінності спрямовували повсякденну і позаутилітарну діяльність людей. Серед цих цінностей з часом викристалізовувалися основні ідеї, навколо яких структуризувалося суспільство. Відповідно найдавніші міста світу були, передусім, релігійними центрами. Окремі дослідники називають ранні міста додатками храму³.

1 *Петрухин В. Я.* Религия и мифология / В. Я. Петрухин // История первобытного общества. Эпоха классового образования [Отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М.: Наука, 1988. – С. 416–418.

2 *Кшизаняк Л.* Поздняя прединстория Египта / Л. Кшизаняк // История человечества. – Т. 1: Доисторические времена и начала цивилизации [Под ред. З. Я. Де Лаата]. – М.: Магистр-Пресс, 2003. – С. 435.

3 *Туманс Х.* О месте города в системе полисных ценностей / Х. Туманс //

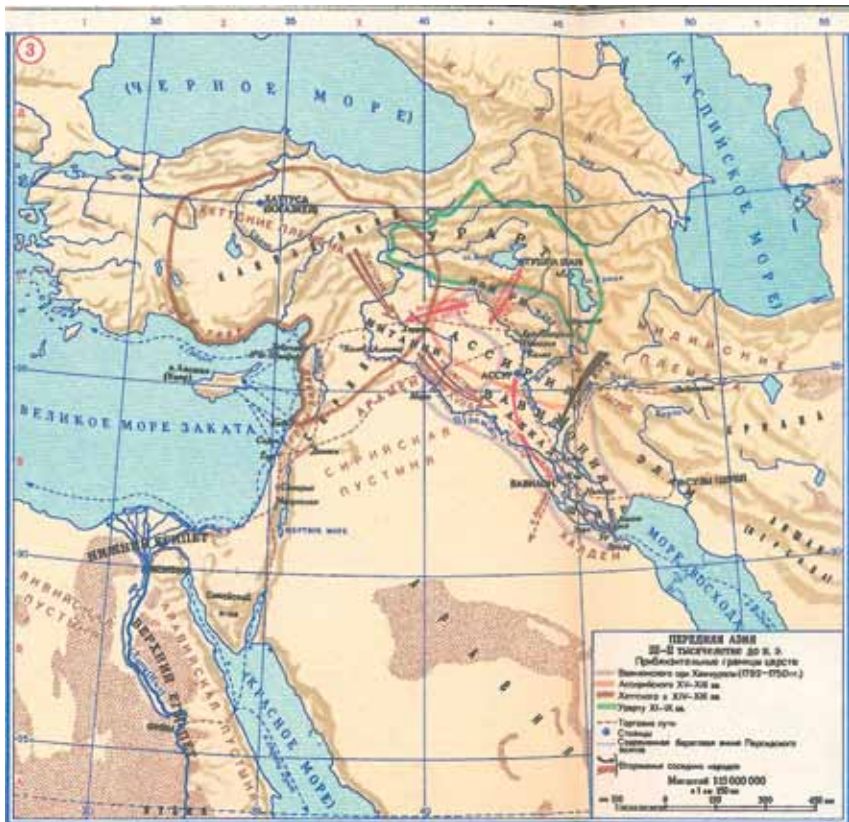

Рис.5. Передня Азія 3 і 2 тис. до н. е.

Священства громади перетворюються у великі храми, а держава зберігає ознаки храмової громади. Жерці храмів продовжують керувати громадою. Глави великих родин брали участь у народних зборах, які обирали главу громади (*ен, енсї, ішшиаккум*) та інших посадових осіб. Найвпливовіші мешканці громади входили у раду старійшин¹. З огляду на нагальні потреби іригаційного землеробства жрецькі функції вождя набувають особливого значення щодо округу (*кі* давніх шумерів, єгипетського ному). Організація зрощувальних робіт входила в обов'язки жерця і ще більшу роль у цьому грав храм. Верховний жрець був не лише очільником адміністрації

МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 46–47.

¹ Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М.: Территория будущего, 2008. – С. 63.

громади (ному, кі), а й зрошувальної системи. Храми мали велике землеробське, ремісниче та скотарське господарство, завдяки якому створювався надлишковий продукт, який доповнювався добровільно-обов'язковими пожертвами. Роль релігії у процесах державотворення підкреслює поява культового союзу шумерів, спочатку міжобщинного, а пізніше і міждержавного, вже у Протописемний період. Центром цього об'єднання був Ніппур (шумер. Нібуру), де знаходився Е-кур, храм загальношумерського бога Енліля¹. Подібні функції виконували релігійні кульги і в Єгипті.

Висновки. Релігія освячувала існуючу модель управління та соціальну ієрархію. Відповідно ідеологічний вплив храму, міфу, обряду, жертвопринесення розглядався як механізм управління. Релігійні уявлення визначали місце людини у глобальній світобудові, давали пояснення його ролі у цій системі, визначали цілі його діяльності, зумовлювали її соціалізацію. Можна говорити про функції первинної соціалізації, адаптативно-інтегративний потенціал релігії та релігійних інститутів, які часто слугували посередницькою ланкою між вищими силами та широким загалом.

¹ История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Н. М. Дьяконова]. – Ч. I: Месопотамия. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – С. 139–143.

Тема 3.

Межиріччя та Елам

1. Межиріччя
2. Елам

Межиріччя. Становлення державності давнього Межиріччя нерозривно пов'язано з релігією та культурами. Вже у першій половині 3 тис. до н. е. в Шумері існувало кілька політичних центрів, правителі яких носили титул *енсі* жрецького походження, який свідчив, що спочатку представник державної влади був главою місцевого жрецтва¹. Ідеологія стародавньої Месопотамії була релігійною. *Еанатум* став першим правителем Лагашу, який проголосив себе сином Бога. Цю традицію подовжує його брат і наступник *Енанатум I*. Його син і наступник *Енметена* назвав себе „рідним сином Богині Гатумдуг”². Так, Саргон, зайнявши Ніппур на 6–7 році свого правління, вжив дій щодо культу Енліля і відновлення зруйнованого Кіша. Крім традиційного титулу „цар Аккаде” він приймає і титул північного гегемону „цар множин” (шар *кішишатім* – сучасний переклад „лугаль Кіші”). Попри початковий опір, поступово ставлення жрецтва до Саргона змінюється і воно все більше інтегрується в управлінську діяльність правителя. Водночас, храмова писемна традиція відзначає певну погорду правителя щодо Енліля та інших богів³. При Саргоні формується міф про особливе благовоління богів до нього. Волею долі він рятує життя і за підтримки богів здійснює карколомну кар'єру:

*Я, Саргон, могутній цар Аккаду,
Мати моя – жриця, батька я не знав,
Брат мого батька у горах мешкає,*

1 Древние цивилизации [Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Мысль, 1989. – С. 92.

2 Ковалев А. А. Месопотамия до Саргона Аккадского. Древнейшие этапы истории / А. А. Ковалев. – М.: РГГУ, 2002. – С. 139.

3 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч.1. – С. 241.

*Град мій – Асупірану, що лежить на березі Євфрату.
Понесла мене мати моя, народила таємно,
У тростиновий ящик поклала, вхід мій смолою закрила,
Кинула у річку, що мене не затопила.
Понесла мене річка до Акки, водоля.
Аккі, водолій, багром мене підняв,
Аккі, водолій, мене садівником зробив.
Коли я був садівником – Іштар мене полюбила,
І п'ятдесят років я був на царстві¹.*

Доводячи цим своє право на престол, він, імовірно, має на увазі підтримку жерців цієї богині при приході до влади та її утриманні. Син Саргона, Рімуш, вступивши на престол близько 2260 р. до н. е., спеціальним написом увічнив свій дарунок храму Енліля у Ніппурі (15 кг золота, 1.800 кг міді з еламської здобичі, 6 рабів та рабинь)². Нарам-Суен (2236–2200 рр. до н. е.) почав запроваджувати свій офіційний культ³. Його зображують на рельєфах у головному уборі, прикрашеному рогами, як божественними символами⁴. Щоб зміцнити свої позиції Нарам-Суен на ключові посади у храмах та храмових господарствах почав призначати своїх родичів та представників з найближчого оточення. Одна з його дочок стала головною жрицею в Урі, дві дочки – жрицями у Марі, онука – жрицею-плакальницею в Урі. Всі жерці та намісники (*шагани*) ще з часу Саргону мали „щомісячно поставляти жертівні подарунки”, фактично певний податок. За час правління Нарам-Суена припадає зміцнення союзу царської влади і жрецтва. Цар та його діти, місцеві правителі, будували храми, зокрема в Ніппурі, верховний жрець Енліля називає себе „рабом” Нарам-Суена як будь-який інший чиновник царської адміністрації. Жерцям надавалися різноманітні блага у державі. Так, у лагашському храмі Бога Нін-Нгірсу місцевий верховний жрець розпоряджався царською землею, здаючи її великими ділянками з долі врожаю, виділяли її громадський

1 Ковтунович О. В. Багдад / О. В. Ковтунович, С. И. Ходжаш. – М.: Искусство, 1971. – С. 32.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч.1. – С. 244.

3 Там само. – С. 252.

4 Древние цивилизации. – С. 96.

землевпорядник та царський писар¹. Наступним кроком Нарам-Суена стало приєднання до своєї титулатури титула „*Бог Аккаду*”, при цьому у всіх написах перед своїм ім'ям він починає ставити знак божества. Замість звичної формули „*Нарам-Суен, цар Аккаду-Шуїлішу, суддя, твій раб*” починають писати „*Бог Аккада-Урда, писар, твій раб*”, або „*Бог Нарам-Суен могутній, Бог Аккада, цар чотирьох країн Світу – Лугальшумгаль, писар, енсі Лагаша*”. У повну титулатуру почали включатися титули „*цар (чи Бог) Аккада, енсі Бога Аби*” і жрецькі звання, пов'язані з культом верховних божеств Анума, Елліля і Хайа (шумерських Ана, Енліля, Енкі) та аккадських богинь 'Астар (пізніше Іштар) та Ануніт. Однак, створюючи власний культ, Нарам-Суен наразився на рішучу протидію жрецтва, передусім центрального храму Енліля у Ніппурі. Ніппурська шумерська історико-дидактична поема звинувачує його навіть у зруйнуванні та знеславленні храму Енліля. Це стало реакцією на жорстку позицію правителів Аккадської династії. Кризу було розв'язано, хоча певна напруженість у стосунках продовжувала зберігатися. Наступному правителю, сину Нарам-Суена Шаркалішаррі вдалося відновити владу династії у кордонах Нижньої Месопотамії Він веде храмове будівництво у Ніппурі (у храмі Енліля), йому належить, ймовірно, спорудження храмів аккадських божеств Ануніт та Аби у Вавилоні. При цьому продовжує зберігатися система царсько-храмових господарств².

У суспільних процесах Нижньої Месопотамії вже у 3 тис. до н. е. жрецтво відіграло провідну роль, не менш значною була діяльність слуг і рабів храмових господарств та їхніх родин. Міцні політичні та економічні позиції жрецтва змушували правителів зважати на їхню позицію при прийнятті управлінських рішень. У Верхній Месопотамії, через природні умови, потреба в єдиній іригаційній системі, а відповідно і жрецтві, як колективному організаторі землеробства, була нижчою. Володіння храмів були менші за територією, а влада місцевих правителів тривалий час обмежувалася міським

1 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 1. – С. 248–250.

2 Там само. – С. 252–253.

чи окружними самоврядуванням¹. Храм володів значною частиною земель громади і широкомасштабно вів власне господарство. Відповідно до джерел, датованих XXIV ст. до н. е., землі храму обробляли „робітничі загони”, які склалися переважно з розорених землеробів та ремісників. Селяни, які були позбавлені власної землі, не допускалися на народні збори і вважалися „людьми храму”. Ці робітничі загони (*ерен*) отримували від храму биків, плуги, посівне зерно, а всю зібрану продукцію здавали до храмових амбарів. Платнею за працю були хлібні пайки, а іноді навіть отримували дрібні земельні ділянки. Храм утримував працюючих на нього ремісників, торговців, рибалок. Продукція, вироблена у храмах, становила продовольчий ресурс громади і йшла на утримання її адміністративного апарату (як храму, так і суто громади), бенкети та жертвопринесення. Наступним кроком у розвитку управлінських функцій храму стало винайдення писемності. Вона стала останнім компонентом, який завершив формування характерних особливостей шумерських міст – держав. Писемність уможливила розростання державного апарату, посилення функцій контролю та обліку, що швидко позначилося на ефективності храмових господарств².

У царствах Шумеру і Аккаду храми знаходилися на утриманні царського господарства, а влада повсюдно вела активне храмобудівництво. Ур-Наму спорудив Урі триярусний зіккурат з храмом зверху. Будь-які дії царської влади мали сприйматися як визначені божественним провидінням, а сам цар розглядався як заступник громади перед Богом. При III династії Ура було упорядковано загальношумерський пантеон на чолі з ніппурським Енлілем, поряд з яким стояли Бог неба Ан, Бог підземних вод і мудрості Енкі, ще 7–9 богів, які склали небесну раду, серед них: Бог Сонця Уту, Бог Місяця Нанна, чи Зуен, Богиня Ранкової Зорі Інана, Бог Підземного світу Не-Уну-Галь. Кожне місто мало свого Бога – покровителя з дружиною і сином (зокрема, у Ніппурі Енліль з дружиною Нінліль і сином Нінуртою). На початку царських часів було створено вчення про божественну, єдину і вічну „царськість” (*нам-лугала*), яка

1 История древнего Востока... – Ч. 1. – С. 240–241.

2 *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – С. 63–64.

виникла і передавалася від одного царя до іншого, безперервно, зі століття у століття. Це взято за основу „Царського списку”, у першій редакції складеного при Ур-Намму. Збереглися культові гімни на честь царів Ура, дійшли до нас вісімнадцять гімнів, складених на честь Шу-Суена (Шу-Сіна), культова поема, яка описувала відхід Ур-Намму в загробний світ. Заступництво та представництво царем громади перед богами знаходить вияв у обряді „священного шлюбу” царя і урукської Богині Інани, яка, швидше за все, була представлена жрицею *nin-dingir*¹. Свої реформи Урунімгіна (2318–2312 рр. До н. е.) видав за договір з головним Богом Лагаша Нінгірсу, а себе за виконавця його волі. Водночас він покращив забезпечення храмових працівників та відновив незалежність храмового господарства від царської адміністрації, зменшивши платню за здійснення релігійних обрядів².

Спочатку храмові господарства Вавилонії виникали на землі, виділеній для організації культової служби. Необхідні роботи виконували рядові общинники. Номінально ця земля уважалася власністю головного бога даної місцевості. Поступово храми стали власниками величезних маєтків. Про шумерське храмове господарство дає уявлення документація архіву храму Богині Баби, який функціонував у другій половині XXIV ст. до н. е. у місті – державі Лагаші. Цим господарством управляла дружина енсі Лагаша, яка виконувала обов’язки жриці храму Богині Баби³.

З метою ідеологічного об’єднання розрізнених міст – держав Межиріччя у Вавилонську державу у додатку до законів, виданих за наказом Хаммурапі, було сказано, що верховні Боги Ан і Енліль (Ану і Елліль аккадців) назавжди передають владу над Світом місцевому вавилонському Богові Мардукові. Цей Бог очолив нижньомесопотамський пантеон з титулом „*Bel*” (Пан, Повелитель)⁴. При перерахуванні

1 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 1. – С. 280–282.

2 Древние цивилизации. – С. 94.

3 Дандамаев М. А. Месопотамия и Иран в VII–IV в. до н. э.: Социальные институты и идеология / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – С. 11.

4 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и

громад Вавилонії у Законах Хаммурапі спочатку йдуть Ніппур і Ереду, давні культові центри Межиріччя¹. У стародавніх месопотамських державних утвореннях Бог розглядався як вище джерело влади. До нас дійшов повний ритуал чотирьох з одинадцяти днів новорічного свята *акіту* чи *загмук*, який проводили у головному храмі Мардука у Вавилоні Е-Сагілі. Серед цих дій – обряд символічного приниження царя перед Богом, як творцем цієї влади. Перед входом у храм верховний жрець забирав у царя всі його регалії, і правитель поставав перед Богом Мардуком босий, в одній лише туніці, а верховний жрець бив його по обличчю до сліз, що мало гарантувати щедри дощі у наступному році. Потім цар мав запевнити Бога і жерця у відсутності гріховних дій у минулому році, турботливого ставленні до своїх обов'язків як царя щодо священного міста Вавилону, храму, ненанесенні образ вільним громадянам з привілеями *кідінну*. Цей обряд сягає глибокої давнини – вбивства старого вождя, не здатного забезпечити плідних врожаїв племені. Водночас офіційна релігія стародавнього Вавилону носила яскравий монархічно-державний, а не громадський характер. Ніппурські культу Елліля і його сина Нінурти, який став спеціальним воєнним Богом, мали особливо офіційний характер, більш за все підтримувалися касситськими царями і користувалися популярністю у середовищі державної та військової службової аристократії². Агум II, мабуть із рода касситських правителів Хани, присвоїв собі титулатуру „*Світлішого нащадка*” Бога Шукамуни³. У ставовавилонську добу багаточисельні представники міського населення, пов'язані з храмовим господарством, прагнули окреслити свою значущість у соціальній структурі держави, називали себе рабами свого родового (родинного) божества. Право називатися рабами царя мали лише представники верхівки та найближчого його оточення⁴.

первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 1. – С. 363.

1 Там само. – С. 371.

2 Там само. – С. 448–452.

3 Там само. – С. 419.

4 *Козырева Н. В.* Старовавилонские печати с именем бога Амурру из собрания Государственного Эрмитажа / Н. В. Козырева // ЗВОРАО: Новая серия. – Т. I (XXVI) – СПб., 2002. – С. 134–147.

Останній правитель Вавилонії Набонід, прагнучи підірвати могутність та вплив жерців Мардука, почав проводити релігійні реформи. Їхній зміст полягав у підтримці культу Бога Місяця Сіна, храми якому будували навіть за межами Вавилонії, у Харрані, оазі Тейма в Аравії, сподіваючись за рахунок нового культу створити ідеологічне підґрунтя для посилення єдності держави, передусім згуртувавши арамейські племена, серед яких цей культ був доволі популярним¹. Після відходу мідійців з Харрану близько 552 р. до н. е., тут було відновлено Храм Бога Місяця Ехульхуль та повернуто зображення Сіна і його оточення. Попри поклоніння традиційним вавилонським богам (Мардуку, Набу, Нергалу, Шамашу) на перше місце правитель почав висувати Бога Місяця Сіна, якого названо „божественним царем над усіма богами”. Дослідники припускають, що Набонід мріяв перетворити у святилище Сіна центральний храм верховного Бога країни Мардука у Вавилоні. Ці наміри спричинили конфлікт влади зі жрецтвом та населенням давніх міст – Вавилону, Борсиппи, Ніппура, Ларси, Урука та Ура, стосунки з якими і до цього були достатньо напруженими². Напис на циліндрі Кіра повідомляє, що Набонід „*видалив давні ідоли богів.... скасував ворожим способом щоденні жертви*”³.

Елам. Уже на початку 3 тис. до н. е. на території Еламу з’являються ранньодержавні об’єднання. Повільніше, ніж у сусідній Месопомії, формування державних інститутів дослідники пояснюють особливостями конкретного режиму еламських рід, які вимагали більшого часу та зусиль для створення великих магістральних каналів та освоєння великих просторів під посіви. Елам охоплював не лише низовину, а й гори та простори між ними. Важлими центрами державотворення були Сузи (велике місто у долині Каруну та Керхи) та Аньчан⁴.

1 История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова, ред. кол.: Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 586.

2 Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – С. 33.

3 Там само. – С. 42.

4 История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 216–218.

На території Еламу існували також держави Аван, Кімаш, Сімаш. Поступово виробилася характерна система державного управління, яка існувала із середини 3 до середини 2 тис. до н. е. Поряд з верховним правителем, який носив титул суккалмах („великий посланець”) і перебував у Сузах, помітною була роль його заступника, зазвичай молодшого брата і майбутнього наступника верховного правителя. Він називався суккалом („посланцем”) Сімаша. На третьому місці стояв намісник області Сузіана – старший син царя. Він посідав місце суккала Сімаша на випадок його смерті. Більш дрібними областями керували особи місцевого походження, після смерті яких влада переходила до їхніх небожів (синів сестер). Для царських родин Еламу були характерні шлюби на сестрах і левірат, коли після смерті царя його брат і наступник одружувався на удові померлого, отримуючи, тим самим, право на престол. Тому царі і спадкоємці престолу здавна носили титул „сини сестри”¹.

Питання божественного походження влади і родинного зв'язку правителів чітко фіксується в еламських джерелах. Правителі Еламу виконують ритуальні функції, що сприяє сакралізації їхньої влади. Відповідно релігія виступає важливим інструментом структуризації ідеологічних уявлень у цілісну систему. Так, ім'я останнього великого царя Шилхак-Іншушинак означає: „Той, кому Бог Іншушинак надав силу”. Написи цього правителя засвідчують його шанобливе ставлення до свого роду, своїх предків та усіх попередніх правителів. Будівельна діяльність його попередників у священному окрузі в Сузах викликала підтримку з його боку. Шилхак-Іншушинак приділив увагу оновленню святилища Іншушинака та збереженню зроблених на ньому написів. Слід зауважити, що до нього участь у спорудженні храму брало 16 царів, починаючи з Ідату-Іншушинака². За віруваннями еламців, закони були настановлені богами і їх порушення каралося Богом Сонця Наххунте. Поряд із законами суто релігійного характеру, були закони щодо усиновлення, поділу майна, продажу землі. Для еламського права характерне

1 Древние цивилизации. – С. 136.

2 Хинц В. Государство Элам [Пер. с нем. Л. Л. Шохинной; отв. ред. Ю. Б. Юсифов] / В. Хинц. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1977. – С. 127–128.

жорстоке покарання злочинців. За брехливу клятву, зокрема, відрізали руку та язик, чи топили у річці. Нерідко смертний вирок виносили і порушникові контракту.

Хоча еламська релігія була тісно пов'язана з релігією Межиріччя, однак вона мала низку специфічних рис. Релігійним центром країни були Сузи. Спочатку на чолі еламського пантеону стояла Пінекір, „Велика богиня”, яку уважали матір'ю богів. Велику силу мав також культ Іншушинака, покровителя Суз, а пізніше і Бога Підземного світу. У середині 2 тис. до н. е. провідну роль в еламському пантеоні починає відігравати Бог Хумбан. Бога Сонця Наххунте вважали творцем дня. В одному з текстів XXIII ст. до н. е. наводяться імена 37 еламських божеств. Переважна більшість з них пошановувалася еламітами принаймні до середини V ст. до н. е.

Храми, будучи великими землевласниками у державі, займаючися також лихварством та торговельними операціями, здаючи під відсотки зерно, гроші. Частина храмових земель здавалася в оренду, інші храмові угіддя обробляли храмові раби та вільні мешканці громад. Однак на 1 тис. до н. е., внаслідок постійних іноземних вторгнень, храмові господарства були спустошені й припинили відігравати провідну роль в економічному житті країни¹.

Висновки. Характерними рисами розвитку взаємин держави та релігії у державах Межиріччя є:

нерозривний зв'язок державності стародавнього Межиріччя з релігією та культурами. Це наклало значний відбиток на її характер, знайшовши своє відображення і в тогочасній писемній традиції.

розвиток ідеологічних уявлень держав давнього Межиріччя носив яскраво виражений релігійний характер;

у наслідок зміцнення державних інститутів давнього Межиріччя проходила їхня сакралізація;

у царствах Шумерах і Аккаду храми знаходилися на утриманні царського господарства.

Для розвитку релігійної сфери Еламу було характерним:

поширення уявлень щодо божественного походження

¹ Древние цивилизации. – С. 137–139.

влади і родинного зв'язку правителів сприяло сакралізації існуючої моделі влади, зокрема її переходу в межах однієї родини та династії;

виконання правителями ритуальних функцій сприяло сакралізації влади у Еламі;

формування ідеологічних уявлень у давньому Еламі відбувалося за активної участі жрецтва та релігійних доктрин;

храми – важлива силою політичного та економічного життя країни, особливо на ранньому етапі розвитку Еламської держави.

Список рекомендованої літератури

1. *Дандамаев М. А.* Месопотамия и Иран в VII–IV в. до н. э.: Социальные институты и идеология / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 512 с.
2. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Н. М. Дьяконова]. – Ч.1: Месопотамия. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 534 с.
3. *Ковалев А. А.* Месопотамия до Саргона Аккадского. Древнейшие этапы истории / А. А. Ковалев. – М.: РГГУ, 2002. – 252 с.
4. *Козырева Н. В.* Старовавилонские печати с именем бога Амурру из собрания Государственного Эрмитажа / Н. В. Козырева // ЗВОРАО: Новая серия. – Т. I (XXVI) – СПб., 2002. – С. 134–147.
5. *Хинц В.* Государство Элам [Пер. с нем. Л. Л. Шохинной; отв. ред. Ю. Б. Юсифов] / В. Хинц. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1977. – 192 с.

Питання для самоконтролю

1. Дайте оцінку особливостям формування релігійно-державних взаємин у Месопотамії.
2. Визначте ключові причини формування сакрального характеру державної влади у Межиріччі Тигру та Євфрату.

3. Наведіть докази сакральності влади правителів Еламу.
4. Яке місто було релігійним центром країни?

Теми рефератів

1. Духовні уявлення протодержавних об'єднань.
2. Розвиток системи взаємовідносин держави і релігійних інститутів у державах Межиріччя.
3. Особливості релігійного розвитку Еламу.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійно-державні інститути Стародавнього Межиріччя
2. Вплив релігії на формування державних інститутів Еламу.
3. Релігійна політика Вавилонії.

Тема 4.

Держави Східного узбережжя Середземномор'я

1. Угарит.
2. Фінікійські держави.
3. Юдея та Ізраїль.

Угарит. Наріжним каменем ідеології угаритського суспільства було уявлення про створеність світу верховним богом Ілу, якого у відомих нам текстах називають *bny bnwt* („творцем творіння”). Уявлення про два океани – небесний та людський – взагалі було досить поширеним у тогочасній Передній Азії. Водночас діяльність богів та людей в уявленнях угаритців часто перетиналася, або взагалі проходила в одному просторі¹. Угаритські поетичні твори з переказами про богів засвідчують усталену сакральну традицію. Зауважимо принагідно, що тексти писемних пам'яток узгоджувалися за змістом з верховним жерцем, який виконував і державні функції, тому, відповідно, мають характер офіційної ідеологічної доктрини. Ці тексти призначалися для обрядових рецитацій у храмах і носять культовий характер². Людина, за уявленнями угаритців, повністю знаходиться у владі богів, що знайшло своє відображення у власних іменах. Божество у них виступає як предок носія імені – батько, мати, брат, сестра. Божество виступає і в ролі пана, пані, царя (*mlk*), судді (*dn*)³. Зіставлення поем про Карату та Аххіту між собою та з історичними написами алалахського царя Ідрімі й моавітського царя Меші, показує, що історичні та квазіісторичні оповідання будувалися за одноманітною схемою: спочатку цар-герой потерпає від невдач, але з допомогою бога (богів) долає їх, перемагає ворогів, отримуючи владу та відповідні сакральні атрибути. Причини цієї особливості угаритських творів слід шукати у їхньому релігійно-сакральному характері.

1 Шифман И. Ш. Культура Древнего Угарита (XIV–XIII вв. до н. э.) / И. Ш. Шифман. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 56–57.

2 Там само. – С. 59.

3 Там само. – С. 93.

Фінікійські держави. Помітне місце в політичному житті тогочасної Передньої Азії посідали фінікійські міста. Процеси соціальної структуризації і формування державних інститутів тут йшли поруч із розвитком релігійної сфери. Так, сидонський цар Ешмуназор у різних місцях свого царства побудував святилища багатьом богам, у тому числі у Сидоні Приморському і Шамім-Аддірімі (Рис.6). У цей час сидонському царю належали Дор і Яффа у Палестині, які він отримав від перського суверена. Тірійці, вважаючи Мелькарта сином Демаруса та Астарті, пошановували його народження. Ще більше відзначалися смерть і воскресіння Мелькарта. Евдокс Кнідський оповідає, що Геракл, син Астерії та Зевса, був убитий у Лівії Тифоном, при цьому вказуючи на походження героя, дає зрозуміти, що йдеться саме за тірського Геракла. За Менандром Ефеським, за царя Хірама I (X ст. до н. е.) у Тірі стали відзначати свято „*пробудження*” Геракла у місяці перитії (лютому – березні).

Рис.6. Фінікійський бог Бес

Кордони фінікійських царств не були незмінними. Так, асирійський цар Асархаддон передав тірському царю місто Сарепту, яке до цього належало Сідону. У територію цих держав входили місто та прилеглі землі, за винятком випадку, коли асирійці залишили Тіру та Арваду тільки їхні острови. Право успадкування престолу у фінікійських містах належало лише представникам царського роду¹, які вважалися носіями сакральної традиції і згадки про це зустрічаються навіть пізніше, в елліністичну добу.

¹ Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – С. 368–369; Циркин Ю. Б. Мифология Мелькарта // АМА. – Вып.3. – Саратов, 1977. – С. 75–76.

Тірійці вплинули на моделі взаємин з релігійними культурами у сусідніх сирійських містах. Це засвідчує стела дамаського царя Бар-Хадада із зображенням міського Бога Мелькарта та присвятою йому, датованою кінцем IX ст. до н. е.¹. Релігійно-міфологічні уявлення фінікійців відображені у монетній історії регіону (Рис.7) і тісно пов'язані з процесом формування державної ідеології.

Рис.7. Монети Західної і Східної Фінікії

Юдея та Ізраїль. Посада першосвященника (верховного жерця ґНґНН – Господа, Яхве) була якщо не спадковою, то, принаймні, перебувала у роді, який виводив себе від Аарона. Першосвященик відігравав важливу роль у настановленні судді, волею Бога заради порятунку Ізраїлю. Поряд з суддею існували загальносоюзні народні збори та *засідання старців* (рада старійшин). У зборах брало участь все боекдатне чоловіче населення країни. Такі збори могли проходити у різних місцях, залежно від умов та обставин (Галааді, Міцпі, Бетелі). Роль левитів у спільноті була значною, оскільки сама спільнота значною мірою згуртувалася навколо культу Яхве. Культурним центром було місто Сілом, де ще раніше знаходилося значне хананське святилище, спадкоємцем

¹ Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена. – С. 157.

якого стало святилище ізраїльське. У цьому місті знаходився ковчег завіту, особливий шатер, у якому на думку ізраїльтян мешкав Бог. Тут проходили щорічні святкування на честь Яхве з обов'язковими жертвопринесеннями йому. Така роль культу не означає, що громада не впливала на політику. Зазвичай основну роль у політичному житті відігравали окремі племена, однак у випадку небезпеки на війну з ворогами виступала або вся спільнота, або група племен¹.

Формування Ізраїльсько-Юдейського царства старозаповітна традиція пов'язує із царем Саулом, який був помазаний на царство верховним жрецем та суддею Самуїлом. Саулу вдалося згуртувати ізраїльські коліна, завдавши поразки філістимлянам та підкоривши сусідні хананські міста (Рис.8). У 995 р. до н. е. цар Давид, оволодівши Єрусалимом, зробив це місто своєю столицею. До столиці було приєднано гору Сіон, яка з того часу стала символом національної та державної величі Ізраїлю. Влада Давида поступово поширилася на зайорданські царства Едом, Моав та Аммон. Він створив царську гвардію з філістимлян і критян, чиновницький апарат, поділив країну на адміністративні округи, оподаткував населення. Щоб згуртувати народ Давид поєднав з культом Яхве місцеві хананські культури, повернувшись до столиці викрадений філістимлянами ковчег Завіту. Це призвело до посилення релігійного чинника в системі державного управління і суспільно-політичних процесах країни. За правління Соломона, молодшого сина Давида, Ізраїльсько-Юдейське царство досягло найбільшого розквіту (Рис.9). Навколо Єрусалима, Хацора, Мегіддо, Гезера було зведено могутні мури, у столиці споруджено величний царський палац. Будівництво у Єрусалимі храму Яхве, оздобленого ліванським кедром, золотом та дорогоцінними каменями, перетворило його не лише на політико-адміністративну, а й на духовно-релігійну столицю Ізраїльсько-Юдейського царства. Смерть Соломона і проголошення царем Ізраїлю Єровоама (925 р. до н. е.) поклало край єдності спільної держави. Єрусалим залишився столицею Юдеї, тоді як столицею Ізраїлю спочатку

¹ Циркин Ю. Б. История библейских стран / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2003. – С. 125–127.

став Сіхем, а з приблизно 875 р. до н. е. (за володарювання Омрі) – Самарія¹.

Роль пророка Ілії у відродженні релігії Яхве в Північному царстві дослідники порівнюють із роллю Мойсея у релігійній історії Ізраїлю часу Виходу. Ім'я Елійяху (Ілія) становить собою програму діяльності пророка: Мій Бог – Господь. Сам Ілія, імовірно, претендував на роль пророка, подібного Мойсею, на появу якого очікував Ізраїль². Син Ахава і Ізевелі Ахазіяху (853–852 рр. до н. е.) підтримував ба'алізм в Ізраїльському царстві. Однак його брат Йехорам (852–841 рр. до н. е.), останній представник династії Омрі, почав боротьбу з культом фінікійського Ба'ала і вирішив на державному рівні повернутися до культу, встановленого Йаров'амом. Спроба Йехорама повернути, за підтримки юдейського царя Йехошафата, Моав, який відклався від Ізраїлю по смерті Ахава (саме повстання почалося ще за його життя), закінчилося невдачею (бл. 850 р. до н. е.). У 841 р. до н. е. ізраїльський цар намагався скористатися зі зміни династій у Арам-Дамаску (Бен-Хадада було вбито, а його убивця, Хазаел, проголосив себе царем), щоб за підтримки свого небожа – юдейського царя Ахазіяху, захопити Рамот-Гіл'ад. Йехорама було поранено сирійцями і він повернувся до Ізрееля, де дядька навідав Ахазіяху. Війська ж продовжували знаходитися під Рамот-Гіл'адом. Пророк Яхве Єлісей помазаний Ілією у пророки замість себе, наказав одному із своїх учнів і послідовників вирушити у військовий табір під Рамот-Гіл'адом і помазати на Ізраїльське царство воєначальника Йеху. Метою повстання було повне викорінення баалізму і чужинського впливу на Ізраїль (Рис. 12). Військова рада та війська визнали Йеху у якості царя. Він та його соратники вбивають Йехорама, Ізевел і всю царську родину, а також юдейського царя Ахазіяху з багатьма його близькими родичами. Були винищені й усі служителі та пошановувачі Баала, зруйновано його святилище в Самарії та його статуї. „І винищив Йеху Баала із землі

1 Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2000. – С. 280–283.

2 История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. – С. 460.

Ізраїля”. Але царю Йеху вдалося повернутися до релігійної системи, настановленої Йаров’амом¹.

Рис.8. Ізраїльсько-Юдейське царство за правління Саула

¹ История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. – С. 462.

Юдейський цар Йєхошафат (872–848 рр. до н. е.) продовжив релігійні реформи свого батька, Аси. Провадячи активне викорінення ідолопоклоніння та чоловічої культурної проституції, він на третій рік свого царювання він посилає своїх посадовців і левітів вчити народ Книги Вчення Господня.

Рис.9. Себастьяно Конка. Цар Соломон пошановує ідола

Після проведення судової реформи спірні справи передавалися до Верховного суду Ізраїлю, в якому засідали як священики і левіти, так і глави родів. У релігійних справах судочинством займався першосвященик, а у справах царських – князь дому йєхуди. Загальний нагляд за судочинством здійснювали левіти. На третій рік свого правління Іосафат наказав проповідувати у Юдеї Книгу Вчення Господня¹.

Рис.10. Давній сувій Тори

Рис.11. П'ятикнижжя.

Титульна сторінка. 1551 р.

У 625 р. до н. е. юдейський цар Іосій оприлюднив Другозаконня, нібито останню книгу П'ятикнижжя Мойсея,

¹ История древнего Востока... – С. 464.

яку виявили під час ремонтних робіт у храмі Яхве. Насправді вона була складена за наказом царя столичними жерцями. Новостворений документ мав регламентувати життя євреїв, обмеживши боргову кабалу та лихварство. Спираючись на Другозаконня, Іосій позакривав у Юдеї усі храми, крім ерусалимського, жерців язичницьких культів було знищено, а священники місцевих храмів Яхве були переведені до столиці¹.

Рис. 12. Ю. Шнорр фон Карольсфельд.
Юдейські священники виганяють слуг Бога Баала

Висновки. Причини помітного впливу релігії у суспільному житті та системі державного управління Угариту слід шукати в традиційному для Давнього Сходу релігійно-сакральному характері ідеологічних уявлень, за якими правитель виступав носієм волі вищої сили. Міфологічно-релігійні уявлення стали чинником становлення фінікійської державності, сприяючи виробленню її ідеологічно-ціннісних засад.

Релігійна сфера була визначальною при формуванні давньоєврейської державності. Саме духовно-релігійні засади регламентували як повсякденне, так і урочисто-ритуальне життя єврейських міст. Цьому сприяли різноманітні релігійні атрибути, які виступали сакральними символами єврейської державності (Рис. 10–11) Не випадково у ході державотворчих процесів єврейського населення Палестини посилюється роль інституту першосвященника (верховного жерця Яхве). Показовим є акт помазання верховним жрецем та суддею Самуїлом на Ізраїльсько-Юдейське царство Саула. Усталені

1 Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – С. 288.

релігійні традиції стали чинником збереження єврейської ідентичності та державного потенціалу в античну добу і середньовіччі (Рис.13). Цьому сприяло і монументальне храмове будівництво, яке вражало сучасників (Рис.14).

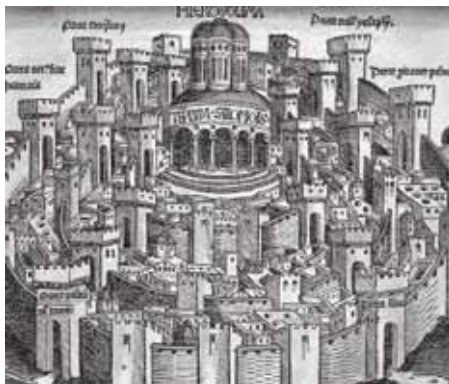

Рис.13. Єрусалим і храм Соломона. Середньовічний малюнок

Рис.14. Другий Храм юдеїв. Реконструкція

Список рекомендованої літератури

1. *Дандамаєв М. А.* Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 4–16.
2. *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – 528 с.

3. *Шифман И. Ш.* Культура Древнего Угарита (XIV–XIII вв. до н. э.) / *И. Ш. Шифман.* – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 236 с.
4. *Циркин Ю. Б.* История библейских стран / *Ю. Б. Циркин.* – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2003. – 574 с.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте релігійні уявлення мешканців Угариту.
2. Чим зумовлено вплив релігії на розвиток офіційної ідеологічної доктрини Угариту?
3. Визначте особливості культового життя Фінікії.
4. Які характерні особливості духовно-релігійної сфери Юдеї та Ізраїлю?
5. Схарактеризуйте роль Яхве у становленні давньої єврейської державності.

Теми рефератів

1. Вплив релігійних уявлень на формування ідеології Угариту.
2. Порівняльний аналіз політики щодо релігії у Фінікії, Юдеї та Ізраїлі.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути Угариту.
2. Державна релігійна політика Ізраїльсько-Юдейського царства.
3. Релігійні інститути та культу фінікійських міст.

Тема 5. Ассирія

На 1815 р. до н. е. у Верхній Месопотамії та Північній Сирії у ході завоювань Шамши-Адада, який походив з хананського роду, припадає формування держави¹. Правлінням Шамши-Адада, зазвичай, датують створення Староассирійської держави, а пізніші ассирійські списки включають до складу найдавніших правителів Ассирії не лише Шамши-Адада та його сина Ішме-Дагана I, але й інших, низку безсумнівно чужих Ашшуру, предків. Однак на час правління Шамши-Адада, і навіть пізніше, в XV ст. до н. е., ще не існувало самого поняття Ассирія. Хоча Шамши-Адад залишив багато написів в Ашшурі і провів кардинальну реформу його канцелярій, запровадивши вавилоно-євфратську писемну традицію, він не пов'язував своїх царських титулів („*цар множин, поставлений Еллілем*”) з Ашшуром, де прийняв титул ішшиаккум (ішшакку), а пізніше називав себе „будівником храму Бога Ашшура”². Його батько носив ім'я Ілахкабахубух („*Бог – його зірка*”), правлячи в одному з міст Верхньої Месопотамії. Зайнявши Ашшур, Шамши-Адад набуває титул *ішшиаккум* Ашшура і розпочинає там активне храмове будівництво. Охорона правителя складалася з *герсекку* (євнухів) храму Богині Іштар. Вони супроводжували Шамши-Адада не лише під час ритуалів у храмі, а й під час кампаній, користуючись особливою довірою царя. Спираючись на військо та призначуваних власноруч адміністраторів, маючи значний економічний потенціал у власному царському господарстві, цар міг дозволити собі ігнорувати найбільші храми держави³.

Зміцнення державних інститутів стародавнього Ашшура та розбудова Ассирійської держави були зумовлені необхідністю організації відсічі експансії Мітанні та Вавилонії⁴. При цьому в пам'яті еліти Ашшура жили згадки про велич держави

1 История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 59.

2 Там само. – С. 90.

3 Там само. – С. 60–64.

4 Там само. – С. 98.

Шамши-Адада. Розбудовуючи державу та зміцнюючи свої повноваження правителі намагалися опертися на релігійно-міфологічні уявлення тогочасного населення регіону. Це зумовлювали активне храмове будівництво (Рис. 15). Релігійно-міфологічні уявлення знайшли своє відображення у системі державного управління і офіційному діловодстві, печатках (Рис. 16). Водночас процеси формування системи управління релігійною сферою мали тут свою специфіку. В Ассирії цар не вважався богом ні за життя, ні після смерті. Передусім він був воєначальником, а вже потім жерцем і суддею. Історичні пам'ятники Ніневії та сусідніх міст не залишили слідів культу правителя. Спочатку вони називали себе *ішшаку* (правитель) і лише поступово стали носити титул „цар”. Шамши-Адад I першим присвоїв собі право титулуватися як „цар множин” і званням „воїн Ашшура”. Однак володарі Ассирії змушені були зважати на жрецьку аристократію. Молячись богам, цар знімав із себе знаки верховної влади¹. Вже Еріба-Адад I (1392–1366 рр. до н. е. ± 10) приймає титул „настановлений Еллілем”, нагадуючи про великодержавні часи Шамши-Адада. Син Еріба-Адада Ашшурбалліт I (1365–1330 рр. до н. е. ± 10) вже користувався терміном „цар країни Ассирії” в офіційному листуванні та на печатках, але поки що не у написах². У своєму листуванні з єгипетським фараоном Ашшурбалліт I називав себе „цар множин” і „цар країни”³. Зовнішньополітичні інтереси країни зумовили й суттєве коригування релігійної політики країни. Вступивши у союз з Вавилонією, він закріпив його шлюбом одного з синів царя касситів з дочкою Ашшурбалліта I Мутабаллітат-Шеруа. В Ашшурі було побудовано спеціальний храм, присвячений головному богу Вавилону Мардуку. З'явилося багато власних імен, присвячених Мардукові⁴.

1 Садаев Д. Ч. История древней Ассирии / Д. Ч. Садаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1979. – С. 161.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 99.

3 Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. – С. 161.

4 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 99.

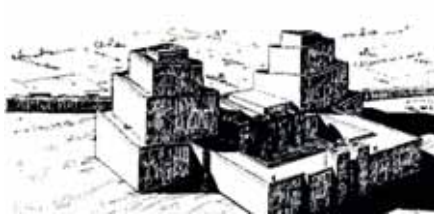

Рис.15. Подвійний зіккурат Апу і Адада в Ашшурі

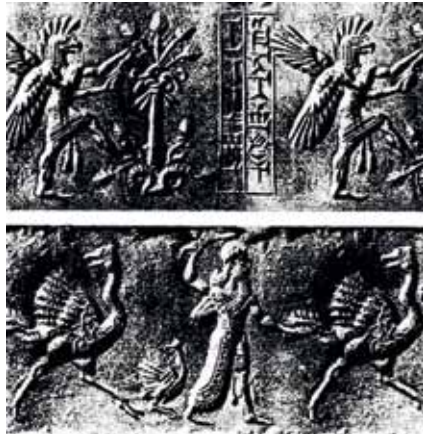

Рис.16. Середньоасирійські печатки

Племінним богом ассирійців був Ашшур. З початком збройної експансії держави він став, головним чином, Богом війни. Усі свої перемоги і досягнення ассирійські царі приписували йому: „*Ашшур переміг*”. Салманасар I (1274–1245 рр. до н. е. \pm 10), відтворюючи картини блискучого походу на Урарту, у своєму написі зазначив, що „*всіх Уруатрі я схилив до ніг Ашшура — мого володаря, у три дні...*”¹. Він постійно наголошував, що походи здійснювалися за волею Бога Ашшура та інших божеств². Тіглатпаласар I стверджував, що Ашшур наділив його силою і могутністю, а він приборкав ворожі Богу країни. У зображеннях ассирійських царів часто поряд Ашшур, який перебуває вище або поряд з царем³. Слід зауважити, що у цей період складається адміністративна система

1 Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. — С. 57.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. — Ч. 2. — С. 101.

3 Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. — С. 64.

Ассирійської держави – управління областеначальників (*бел-пахете*), начальників фортець і старост міст та селищ, які були чиновниками, повністю залежними від волі царя і забезпечували ефективне надходження коштів у державну скарбницю¹.

Значну частину своїх ресурсів ассирійські правителі спрямовували на храмове будівництво, прагнучи заручитися підтримкою богів і жерців у своїх починаннях. Ще Ададнерарі I, захопивши значну військову здобич, відбудував столицю Ашшур, перебудувавши храми Богині Іштар і богів Анну і Адада. Показово, що коли Тукульті-Нінурта I (близько 1244–1208 роки до н. е. ± 10) захопив Вавилонію, він наказав вивезти звідси статую головного Бога цієї країни Мардука². Ще з часів Ададнерарі I ассирійські царі проводили дома *такульту* – ритуал багатоденного банкету, під час якого вони приймали у себе богів як своїх гостей. Цар особисто приймав у себе богів (точніше їхні статуї), приносячи їм жертви, а співаки виконували богослужбовий текст з поясненням обряду. У палаці Тукульті-Нінурти було пробудоване спеціальне святилище для щорічних відвідин царя Богом Ашшуром. Згідно з новим призначенням царя був розроблений спеціальний палацовий ритуальний церемоніал. Прямі зносини з царем почали вважатися небажаними як для нього самого, так і для країни. Вся інформація для царя, усі укази та розпорядження від нього йшли через спеціального чиновника, особливо повідомлення про смерть, які мали передаватися ланцюгом. Вісник, який не пройшов спеціальних очищувальних церемоній, міг знеславити царя. Значна частина данини йшла як на утримання царя та палацу зі звіринцем, так і на очищувальні обряди при царському дворі³.

Висновки. Процес зміцнення державних інститутів стародавнього Ашшура та розбудова Ассирійської держави були тісно пов'язані з процесом розвитку культової сфери суспільного життя. Прагнення забезпечити підтримку

1 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 102.

2 Садаев Д. Ч. История древней Ассирии. – С. 56–59.

3 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 103–105.

богів у своїй діяльності правителі поєднували з діями щодо залякування населення підкорених народів та сусідніх держав. У цих умовах логічним видається активне храмове будівництво, особиста опіка царя культовим життям країни, його чітка ідентифікація у сакральному просторі держави. Про розвиток цієї сфери свідчить регламентація ритуальної діяльності асирійських правителів, яка нерозривно пов'язана із системою управлінсько-регулятивних дій.

Список рекомендованої літератури

1. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – Ч.2: Передняя Азия. Египет. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 623 с.
2. Садаев Д. Ч. История древней Ассирии / Д. Ч. Садаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1979. – 247 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості формування релігійної політики Асирійської держави.
2. Охарактеризуйте місце релігії у внутрішньополітичному житті Ассирії.

Теми рефератів

1. Розвиток системи взаємовідносин держави і релігійних інститутів в Ассирії.
2. Обрядова сфера управлінсько-регулятивної діяльності у стародавньому Ашшурі.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійно-культова діяльність правителів та чиновників Ассирії.
2. Релігія у формуванні управлінського ритуалу Ассирії.

Тема 6.

Урарту

Релігійна сфера мала велике значення для існування системи державної влади Урарту. Водночас дослідники відзначають обмеженість джерел (написів), що висвітлюють релігійну діяльність урарських правителів, порівняно з іншими, більш прикладними сферами, такими як будівельна¹. Вже за часів правління Тукульгі-Нінурти (1244–1208 рр. до н. е. ± 10) згадується перемогу над союзом 43 племінних вождів („царів”) Наїрі. Один з написів згадує не лише „царів”, але й „цариць”. Цариці за виконуваними ними функціями відповідали хурритським общинним жінкам-царям (жрицям-енда) у південних областях, а також царицям-*тавананнас*, які грали важливу культову та політичну роль у Хетській державі². Вже у IX ст. до н. е. було побудоване місто Тушпа-Ван, яке стало столицею Урарту. На початок VIII ст. до н. е. припадає виникнення міст Еребуні та і Аргіштінілі³. Цар країни Біанілі та правитель Тушпа-міста Менуа спорудив храм Богу Халді та величну фортецю, яку також присвятив богу, назвавши її „*місто Бога Халді*”. Поблизу було розбито сад і закладено виноградник. Менуа Після наказав, того як виноград достигне, принести жертви Богу Халді з відповідними церемоніями біля храму Халді, а після збору врожаю – влаштувати свята Богу Халді та Богині Арубані⁴.

Правитель Урарту Аргішті (780–760 рр. до н. е.), син Менуа, вирушаючи у похід, проголошував його „*могутністю Бога Халді*”, який „*йшов перед царем*”. При здійсненні своїх намірів урартські володарі зверталися до усіх богів Біанілі, зокрема Бога Тейшеба та Бога Шівіні, з проханням про підтримку⁵.

1 Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии [Отв. ред. Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1985. – С. 24.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 102.

3 Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии [Отв. ред. Г. А. Кошеленко]. – С. 24.

4 Надписи царя Менуа (конец IX – начало VIII в. до н. э.) // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 300–301.

5 Отрывки из летописи царя Аргшти I (первая половина VIII в. до н. э.) //

Багата військова здобич давала можливість вже за правління Русі II вести активне храмове будівництво. У силу географічних (основна територія країни становила важкодоступні ізольовані гірські долини) та політичних умов (постійна загроза нападу з боку Ассирії) державне управління балансувало між централізацією та децентралізацією, що рятувало країну. У першій половині VII ст. до н. е., в умовах розквіту країни, поряд з фортецями споруджувалися цілі храмові містечка. Найбільші з них – Тейшебаїні / Кармір-Блур, Мале місто Русі / Бастам, Русахінілі. Місто „Русахінілі перед горою Ейдурі” (Айаніс) було перетворене в культовий центр. Центральною спорудою на вершині пагорбу був храм. Ардіні-Мусасир (Муцацир) був центром культу верховного бога урартійців Халді. При цьому під Богом міста Ардіні слід розуміти Халді. Не виключена можливість, що Ардіні-Мусасир спочатку був центром культу Богині Арді. Посилення релігійно-культового центру Ардіні пояснюється і його вигідним геополітичним становищем. Зростання потенціалу Ардіні призводить до того, що, попри початково другорядне значення, пов’язане з культом Богині Арді, пізніше (за правління Русі I) він став центром культу Верховного Бога Халді та його дружини Уарубані, зберігши при цьому свою колишню назву. Імовірно, що після пограбування Саргоном Муцациру у 714 р. до н. е. та вивезення звідти статуї Халді Руса II намагався перетворити Айаніс у новий культовий центр держави. Саме Русою II уперше було засновано культу кількох богів: у Закавказзі, крім Бога І(у)арша, культ якого намагався запровадити вже Аргішті I на початку VIII ст. до н. е. це боги Аніку і Мардук (Мардуку, насаперед поклонялося населення, депортоване з Межиріччя); у центрі країни в Айанісі поблизу озера Ван – божество Гори Ейдурі, ім’я якого навіть увійшло у назву міста Русі¹.

У літописних текстах урартських царів опис подій кожного року починається зазвичай вступною трафаретною формулою, яка розповідає про підкорення низки країн і

Хрестоматія по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 302–303.

¹ *Медведская И. Н.* Древний Иран накануне империй. – С. 141–143; *Арутюнян Н. В.* Биайнили – Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики / *Н. В. Арутюнян.* – [2 изд., доп. и перераб.]. – СПб.: Изд-во СПбГУ; Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2006. – С. 275.

областей. У заголовках декларацій чи вступних деклараціях оповідка про такі підкорення ведеться, без винятку, від імені Верховного Бога Халді. Як приклад можна навести приклади з Хорхорського та Сардурієвського літописів:

„Бог Халді попрямував, своїй зброї підкорив країну Мана, підкорив країну Бушту, схилив їх перед Аргішті, сином Менуа”;

„Бог Халді попрямував, своїй зброї підкорив країну Мана, підкорив країну Етіу(ні), схилив їх перед Аргішті”;

„Бог Халді попрямував, своїй зброї підкорив царя країни племені Еріахи, підкорив країну племені Абіліані(хи), схилив їх перед Сардурі, сином Аргішті”;

„Бог Халді попрямував, своїй зброї підкорив чотирьох царів країни Удурі- Етіуні: царя племені Аркукіуні, царя племені Каманіу, царя племені Луеруні”¹.

Висновки. Релігійна сфера Урарту була важливою складовою суспільно-політичного життя країни. Відповідно створення та діяльність культових центрів залишалися під особистим контролем правителів. Розвиток таких центрів призвело до появи спеціалізованих міст, які були призначені саме для здійснення релігійно-культових функцій.

Рекомендована література

1. Арутюнян Н. В. Биайнили — Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики / Н. В. Арутюнян. — [2 изд., доп. и перераб.]. — СПб.: Изд-во СПбГУ; Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2006. — 368 с.
2. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии [Отв. ред. Г. А. Кошеленко] — М.: Наука, 1985. — 495 с.
3. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой

¹ Медведская И. Н. Древний Иран накануне империй. — С. 141–143; Арутюнян Н. В. Биайнили — Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики / Н. В. Арутюнян. — [2 изд., доп. и перераб.]. — СПб.: Изд-во СПбГУ; Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2006. — С. 264.

- цивилизации [Под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – Ч.2: Передняя Азия. Египет. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 623 с.
4. *Медведская И. Н.* Древний Иран накануне империй (IX–VI вв. до н. э.). История Мидийского царства / И. Н. Медведская. – СПб.: ПВ, 2010. – 264 с.
 5. Надписи царя Менуа (конец IX – начало VIII в. до н. э.) // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 300 – 301.
 6. Отрывки из летописи царя Аргишти I (первая половина VIII в. до н. э.) // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 302–303.

Питання для самоконтролю

1. Визначте релігійні особливості розвитку урартської держави.
2. Назвіть храмові міста Урарту.

Тема реферату.

1. Релігійні центри в урартській державі.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійно-культуова діяльність правителів Урарту.

Тема 7. Єгипет

1. Єгипет
2. Мероє

Єгипет. Усі доісторичні уявлення мешканців долини Нілу були інтегровані внаслідок об'єднання Обох земель (Верхнього і Нижнього царств) близько 3 тис. до н. е.¹. У кожному номі складався свій пантеон і культ богів. Сам ном також персоніфікувався у вигляді окремого божества (зокрема Богинею Гераклеопольського нома вважалася Унут), що дає підстави говорити про вплив релігійних уявлень на формування регіональних ідентичностей. Пізніше місцеві божества групували у вигляді тріади на чолі з богом-деміургом, покровителем нома (фіванська тріада – Амон, Мут, Хонсу, мемфіська – Птах, Сехмет, Нефертум)². Наріжним каменем єгипетської релігії поступово починає виступати теза про те, що цар був богом. Дещо пізніший ритуал священного богослужіння вказує на той факт, що жрець перед ідолом бога діяв лише як представник фараона. У святкових обрядах цар, звичайно, представляв богів перед своїм власним народом³. Знать оточувала фараона найвищими почестями, підтверджуючи тим самим сакральний характер його влади. В добу своєї найвищої могутності правителі Староєгипетського царства називали себе не просто „богами”, а „великими богами”. Ще за VI династії, коли влада фараонів значно ослабла, стверджували, що фараон славніший усіх богів⁴.

1 *Антес Р.* Мифология в Древнем Египте / Р. Антес [Пер. О. Берлева] // Мифологии Древнего мира: Сб. очерков [Пер. с англ., древнеегип., шумер., аккад., хетт., угарит., санскр., авест., др.-кит., др.-яп., др.-греч., др.-евр.]. – СПб., Азбука-классика, 2005. – С. 33.

2 *Рубинштейн Р. И.* Египетская мифология / Р. И. Рубинштейн // Мифы народов Мира: Энциклопедия [Гл. ред. С. А. Токарев]. – [2 изд.] – Т.1. – М.: СЭ, 1987. – С. 421.

3 *Антес Р.* Мифология в Древнем Египте. – С. 33.

4 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 359.

Култ фараонів (зокрема Аменхотепа I) грав помітну роль у фіванському некрополі¹.

Період утвердження священного характеру царської влади єгипетські джерела відносять до „часів Хора” (Рис.17). Він виступає царським богом та праобразом. Відповідно усі фараони до свого особистого імені додавали: Хор Боєць, Хор Високий Рукою, Хор Сом тощо². В імені останнього володаря Раннього царства Хора-Сета, Засяявшого Двома Жезлами (Хасехемуї), можливо тотожному Хору, Сяючому Жезлом, об'єдналося два державних божества – *Хор (Гор)* та *Сет (Сута)*. Інше ім'я фараона звучало як „Той, у якому замирилися обидва боги”³.

Рис.17. Хор (Гор), великий Бог Єгипту, у вигляді яструба чи сокола у храмі святилища

За „часів Хора” весь світ розділювався на підданих царя та його ворогів, „які не віддали страху перед царем”. Останні, відповідно, мали бути винищені і, навіть мешкаючи в

1 *Матъе М. Э.* Эрмитажная скульптурная группа Аменемхеба / М. Э. Матъе // Древний мир: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – С. 154.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 323.

3 Там само. – С. 337.

долині, позбавлялися права на поховання за єгипетськими законами. Це було найжахливішим покаранням в уявленні давніх єгиптян, оскільки позбавляло право на загробне життя¹. Смерть самого фараона для давніх єгиптян уявлялася піднесенням на Небо і возз'єднанням із Сонцем. Божественна сутність царя поверталася до того, хто її народив². Титул „*син Ра*” (сонця) фараон Хафра („*Засяє воно, Сонце*”) успадкував від свого попередника Джедефра. На одній із печаток Хафра названо і „*Улюбленим богами*”³.

Зміна династії часто тягла за собою і зміну релігійного культу. Часто ці зміни зумовлювалися позицією впливових жрецьких угруповань. У Стародавньому Єгипті статус фараона часто визначався його стосунками з жрецтвом, передусім Бога Амона. Показовою є спроба Аменхотепа IV (Рис.18) посилити позиції Бога Сонця, „*Ра – Хора, Небосхильного, торжествуючого у небосхилі в ім'ї своєму як Шу, який є Атон*”. Останній був проголошений царюючим фараоном. Сонячне ім'я стали писати у двох картушах (кільцях) як фараонівське. Навіть прості імена Сонця „Атон” і „Ра” почали в ієратичі брати у царські кільця. Замість колишнього *Аменхотеп* (Амон задоволений) фараон взяв нове ім'я *Ехнатон* (Ах-на-Йаті, Корисний сонцю). Було засновано нову столицю Геліуполь. Сонцю почали споруджувати новий храм Дім „Атона (Йаті)”. Діяльністю по його спорудженню керував царський стільник Па-рін-нафа. На 3-му році царювання у цього бога вже був храм „Дім Ра, торжествуючого на небосхилі”. Фараон, підшуковуючи відповідну особу на посаду, спочатку проголосив себе верховним жерцем цього храму і цей титул за перших років правління значився у царській титулатурі⁴. Однак ці зміни в релігійній сфері виходили за межі розуміння

1 Демидчик А. Е. „Дал я дорогу своим ногам...” („рассказ Синухе” – древнейшие воспоминания эмигранта) / А. Е. Демидчик // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 246.

2 Рассказ Синухэ // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 38.

3 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 370.

4 Там само. – С. 497–504.

пересічного єгиптянина і носили верхівковий характер, не маючи опертя навіть у середовищі управлінців країни¹.

Рис.18. Скульптурне зображення фараона
Амен-хотепа IV (Ехнатона) з Карнаку

Впливові угруповання жерців часто не лише впливали на політику держави, а й забезпечували прихід своїх висуванців на найвищі посади в апараті державної влади. За останнього Рамзесіда Рамзеса XI фактичним правителем Верхнього Єгипту та Нубії став першосвященик храму Амона Херіхор. Скориставшись внутрішньополітичною нестабільністю, до влади наприкінці XX династії приходять фіванське жрецтво, яке проголосило Бога Амона Володарем Всесвіту. Фараони XXI династії, яку започаткував верховний жрець Амона у Танісі Смендес, лише номінально уважалися загальноєгипетськими правителями. Засновник XXII, Лівійської, династії Шешонк свого молодшого сина зробив верховним жерцем храму Амона у Фівах². Посада охоронця складів храму Амона у Карнаці була однією з найбільш впливових у державі. Зазвичай її

1 *Bunson, M. R.* Encyclopedia of Ancient Egypt. – [Text design by J. Toro. Cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. – [Rev. ed.] – New York: Facts On File, Inc., 2002. – P. 18–19.

2 *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу. – С. 62–63.

займали верховні жерці¹. У складі „великого кенбету міста” (центрального суду, що перебував у Фівах) папірус Аббот називає верховного жерця Амона Аменхотепа і другого жерця Амона, жерця – сема храму „Багатоліть царя Верхнього і Нижнього Єгипту Неферкарасетепенра”, Несіамона².

Зазвичай титулатура єгипетського фараона включала в себе: зіставлення з Хором, ототожнення з Обома володарками (богинями Нехбет і Уаджіт), престольного імені царя, порівняння фараона з Хором золота, особистого імені царя як сина Бога сонця Ра. Відповідно титулування Сенусерта III звучало як: Хор, образ Бога, „Обидві володарки”, божественний народженням, цар Верхнього і Нижнього Єгипта Хакаура, обдарований життям, Хор золота, рідний син Ра, улюблений ним, володар Обох Земель, Сенусерт III, обдарований життям, вічністю, щастям навечно³. Зближення царя з Обома володарками (верхньоєгипетською богинею – шулікою та нижньоєгипетською богинею – змією) почалося вже за I династії. Починаючи із середини цієї династії, правителі титулувалися *інсібіа*, що відображувало владу над обома частинами Єгипту⁴. Об'єднання Єгипту розглядалося і пропагувалося як справа, підтримана вищими силами. На плиті Нармера зображено царя в короні Південного Єгипту, він вбиває ударом булави північника; над ним Бог Хор тримає вірвовку, прив'язану до голови царя. Ім'я Нармера написано ієрогліфами. На іншій половині плити зображено Нармера у короні переможеної Півночі, який йде дивитися знеголовлені тіла ворогів. Знизу цар в образі бика, що руйнує ворожу фортецю і топче ворога⁵. Однак поступово центр державного управління країною переміщується на Північ, у Нижній Єгипет, де знаходилася столиця, і, відповідно, боги

1 Матъе М. Э. Эрмитажная скульптурная группа Аменемхеба. – С. 154.

2 Лурье И. М. Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования [Под ред. М. Э. Матъе] / И. М. Лурье. – Л.: ИГЭ, 1960. – С. 27.

3 Надпись Сенусерта III на камне // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 36–37.

4 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 323.

5 Ходжаш С. И. Каир / С. И. Ходжаш – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Искусство, 1975. – С. 43.

Низу стають найшанованішими в державі. У другій половині Старого царства Верхній Єгипет навіть мав свого окремого правителя. Нижній Єгипет за офіційними документами йшов раніше Верхнього¹(Рис. 19).

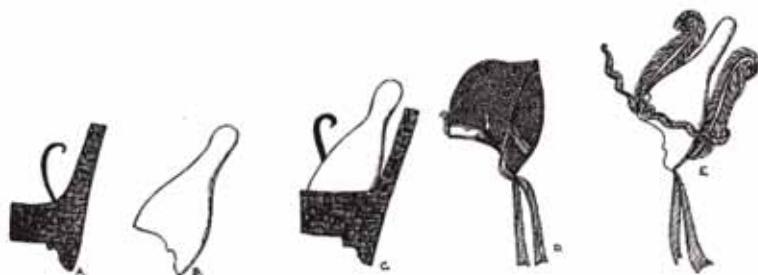

Рис.19. Корони правителів Єгипту:
 а) дешрет – корона Нижнього Єгипту;
 б) хеджет – корона Верхнього Єгипту;
 в) веререт (пшент) – подвійна корона Обох Єгиптів;
 д) кшепреш – шолом фараона-войовника;
 е) атеф (немхемет) – корона з баранячим рогом².

Інший текст прирівнює фараона до Бога пізнання Сіа, Бога сонця Ра, Бога, що створює людину на гончарному колесі, Хнума, Богинею захисницею Бастет, Богинею, що карає, Сехмет. Показово, що пізнання, вища влада, створення народу, захист і покарання були символічними атрибутами правителя давнього Єгипту на сакральному рівні³.

Ритуал служіння Богу Хору здійснювали раз на два роки вже фараони II династії. Ймовірно вони проходили в храмі міста Нехена (Іераконполь), головному місті II верхньоєгипетського нома, раніше це була столиця Південного (Верхньоєгипетського) царства. Фараон проводив „свято Дешер” (можливо пов’язане з будівництвом священної ладді), „Народження Богині Іамет”, „Народження Анубіса” (в Кінополі). Продовжували цю традицію і фараони III династії.

1 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 358–359.

2 *Bunson, M. R.* Encyclopedia of Ancient Egypt. – P. 90.

3 *Франкфорт Г.* В преддверии философии. Духовные искания древнего человека [Пер. с англ. Т. Н. Толстой; отв. ред. и авт. вступ. статьи В. В. Иванов] / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 73.

Джосер здійснював через рік „служіння Хору”¹. Велику увагу Хору та його храму приділяв Рамзес III, який „примусив розквітнути священний гай, який знаходився за його огорожею” та садив виноградники, щоб у Бога Атума було достатньо вина².

Об’їзд фараонами Єгипту супроводжувався здійсненням ритуалів на честь місцевих (номових) богів. Правителі перших династій взагалі укладали союзи з місцевими богами. Це відбувалося у святилищах, які перетворювалися у храмові комплекси. Вже у період Давнього царства храми будувалися померлим обожнюваним правителям та їхнім дружинам поряд з храмами богам та богиням. Кожний з храмових комплексів становив собою не лише культовий, а й господарський центр регіону. На двох печатках Аха зображено святилище, оточене огорожею, над яким на шестах розвіваються штандарти, що символізують божества, огорожа прикрашена пальмою. Поряд накреслено ієрогліф *jnw* – надходження, данина. У даному випадку храм виступає також місцем збирання податків до державної скарбниці. На третій печатці – цей самий ієрогліф у супроводі зображень поселень та лева чи леопарда (символи царської влади). На іншій печатці поряд із зображеннями святилища і великого знаку, у вигляді крутого абриса поселення, знаходяться жезли, увіткнуті у спину лева (леопарда), як символи сакральної влади правителя³. Відомо низку зображень, які демонструють тісний зв’язок влади і богів (Рис. 20), божественний захист правителя (Рис. 21).

1 Кобищанов Ю. М. Полюдые: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций / Ю. М. Кобищанов. – М.: РОССПЭН, 1995. – С. 10.

2 Монтэ П. Египет Рамзесов / П. Монтэ. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 18.

3 Кобищанов Ю. М. Полюдые: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – С. 11–12.

Рис.20. Правитель Єгипту поряд з Богом Хором як символічна демонстрація єдності світського та божественного, сакрального, у самій природі влади

Рис.21. Нектанеб під охороною Бога Хора

Релігійна політика виступала важливим інструментом зміцнення як зовнішньополітичних позицій Єгипту, так і влади фараонів на землях, які були включені до його складу. Підкорені народи, потрапивши під руку фараона і отримавши єгипетську модель управління, отримують покровительство єгипетських богів¹. За Сінухе, найкращим виходом з усіх незлагод є служба монарху. Добробут, який дарує вірнопідданим правитель, „великий Бог, подоба Ра” – незмірно вищий, ніж усі блага чужини².

Знайдено низку написів єгипетських фараонів, аж до Піопі II, останнього великого правителя Давнього царства, у Біблі. Переважно це посвяти Богині міста Баал-Гебат, яку вже у 3 тис. до н. е. єгиптяни ототожнювали зі своєю Хатхор³. Свої

¹ Демидчик А. Е. „Дал я дорогу своим ногам...” („рассказ Синухе” – древнейшие воспоминания эмигранта). – С. 245–246.

² Там само. – С. 258.

³ Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – С. 42.

успішні зовнішні завоювання Тутмес III також пояснював підтримкою „Бога благочинного і успішного у справах, чий плани не били повз цілі”, Амона: „Я звалив їх згідно з його наказом”¹.

Фараон Верхнього і Нижнього Єгипту Ахтой Уахкара, повчаючи свого сина Мерікара, закликав його створювати прекрасні пам'ятники для Бога, бо в них живе ім'я творця і ця справа корисна для душі. Фараон має робити щомісячні жертвопринесення, наповнюючи жертовники, брати ритуальні „білі сандалії”, відвідувати храм та головну статую бога, „відкриваючи приховане”. Показовим є розуміння необхідності підтримки з боку жрецтва, яке, разом з вельможами, мають працювати на фараона, як „один загін”. Для цього жерців потрібно винагороджувати земельними ділянками. На думку автора повчання, „боги прямують за царем”, який мудрий від народження і „піднесений він на землі над мільйонами”². На честь свята Амона народ допускався на храмовий двір палацу Рамзеса III, що знаходився неподалік Фів, який називався „будинок радощів”. Саме тут фараон роздавав винагороди³. У Єгипті до ахеменідського завоювання держава опікувалася фінансовим забезпеченням діяльності храмів, надаючи необхідні засоби для їхнього належного утримання разом зі жрецьким апаратом⁴.

Одна із церемоній включала ходу фараона до храмів богів Хора і Сета, після чого він випускав стріли в усі сторони світу. Інша церемонія передбачала імітацію ходи фараона по землі і воді. Ще дві церемонії полягали у звертанні правителя у короні (Нижнього та Верхнього Єгипту) до чотирьох сторін світу та обхід навколо нього жерців-вельмож. Усі ці ритуали входили в обряд *хеб-сед*, який замінив убивство царя, і який мав на меті відновити слабнучі сили правителя магічними засобами⁵.

1 Ходжаш С. И. Каир. – С. 57.

2 Поучения Гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 31–36.

3 Монтэ П. Египет Рамзесов. – С. 21.

4 Дандамаев М. А. Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 7.

5 Кобищанов Ю. М. Полюдые: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – С. 13.

Мерое. Державність Мерое до нашого часу залишається однією з найменш вивчених у сучасній науці. Процеси формування інститутів держави у цьому регіоні проходили за активного впливу північного сусіда, Єгипту, який оволодів значною частиною цього регіону, що наклало відбиток на характер державності Мерое. Уперше завоювання північної частини цієї території відбулося за Середнього царства, близько 2000–1700 рр. до н. е. У цей час поблизу Другого порогу зводять систему прикордонних укріплень (Рис.22). Відхід єгиптян пов'язують з необхідністю організації відсічі гіксам. Бл. 1580–1100 рр. до н. е., за Нового царства, розпочинається новий етап територіальних захоплень цих земель військами фараонів, причому значно масштабніший. Єгиптяни, піднімаючись уверх за течією Нілу аж до Четвертого порогу, будують тут міста і храми, встановлюють власну адміністрацію. Разом із військовими і чиновниками з Єгипту сюди прибували й жерці, які організовували відправи релігійних культів за єгипетським зразком.

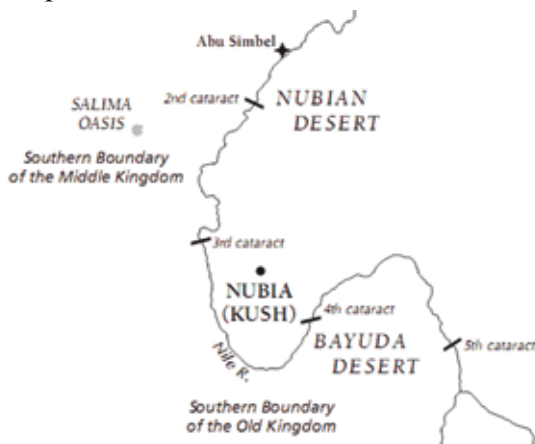

Рис.22. Орієнтовна локалізація Кушу (Мерое)¹

Мерое було відоме мешканцям античного світу завдяки Геродоту і Діодору. Дослідники вказують на низку специфічних рис державних процесів, які мали місце в Мерое². У стародавній Ефіопії релігійна сфера виступала інструментом

1 Bunson, M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt. – P.II.

2 Шинни П. Нубийцы. Могушественная цивилизация древней Африки [Пер. с англ. В. Д. Кайдалова] / П. Шинни. – М.: Центрполиграф, 2004. – С. 8–9.

формування державності. Спадкоємець престолу носив титул жерця одного з найважливіших богів Мероє. Жерці могли у разі незадоволення діяльністю царя послати йому вісника смерті з наказом померти. Цей звичай було змінено вже за правління Ергамена (Аракакамані), який разом із вояками захопив храм та винищив жерців. Діодор Сицилійський повідомляє про ефіопський звичай, згідно з яким жерці обирали правителя зі свого середовища¹.

Землі на південь від Єгипту здавна привертали увагу фараонів. Так, Тутмес III у написі на стелі, встановленій у Нубії, пише: „*нубійці – піддані моєї величності*”². За староегипетським літописом, в один з років правління засновника IV династії Снофру було забрано у полон 5 тис. ефіопів. За VI династії правитель прикордонної південноєгипетської області Хірхуф (Хуф-Хафра), згідно з написом на гробниці, доставив у столицю з Ефіопії „*велику кількість полонених*”. Зображення двох ефіопів, хоча й з єгипетськими іменами, можна побачити у гробниці сановника V династії Нісутнефера (Інсі-Нафи). У Новому царстві термін „*efion*” щодо слуги був ідентичний терміну „*ефіопський раб*”³.

Територію на південь від Єгипту часто називали „Ефіопією”, або „Нільською Ефіопією”, або „країною Куш”. Особливу увагу приділяли цьому регіону за часів Нового царства, коли звідси до Єгипту вивозили природні багатства регіону⁴. Єгипетські намісники в Нубії споруджували храми єгипетських богів. Написи засвідчують участь „*царських синів Куша*” у святкуваннях на нільських островах Шехель, Біге тощо. Центральний елементом розповсюдженої „царствами” в Нубії релігії був культ обожнюваного фараона⁵. Аналіз наявних джерел про пошанування Амона в мероїтську

1 Диодор Сицилийский. Историческая библиотека // История Африки: Хрестоматия [Ред. кол.: А. Б. Давидсон, О. К. Дрейер, А. А. Искендеров, В. Е. Овчинников; сост. С. Я. Берзина, Л. Е. Куббель]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1979. – С. 48.

2 *Ходжаш С. И.* Каир. – С. 57.

3 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч.2. – С. 339–340.

4 *Ходжаш С. И.* Каир. – С. 81.

5 *Кобищанов Ю. М.* Полудье: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – С. 18.

добу дозволяє ствержувати, що Амон уважався державним богом Кушу. Велика кількість локальних іпостасей дає змогу припускати, що кожне значне поселення країни мало свій храм, де шанувувалася місцева іпостась Амона. Однак державним богом Кушу був саме Амон Напатський, як божество, що впливало на обрання і визначення напрямів діяльності царя. Зауважимо, що джерела досить нерівномірно висвітлюють релігійну політику держави щодо окремих культів за окремими етапами. За правління Піанхи, Хорсітефа, Настасена мова йдеться переважно за Амона Напатського, написи інших царів (передусім Тахарки) вказують на Амона Гемпатона. Однак попри ці особливості у визначенні статусу правителя вирішальним майже завжди було рішення Амона Напатського. Між Амоном Напатським та двома іншими формами Амона склалася певна ієрархія. Два останніх божества, займаючи важливу роль у державному культі, у загальнодержавному масштабі функціонально транслювали та підтверджували волю Амона Напатського. Одночасно в Гемпатоні та Пнубсі розмішувалися важливі релігійно-ідеологічні центри, де були зосереджені впливові жрецькі угруповання. Саме тому візит до них і підтвердження обрання у Напаті вважалися обов'язковими і, відповідно, супроводжувалися щедрими дарунками храмам¹.

Панування північного сусіди спричиняє єгипетизацію місцевої еліти. Близько 750 р. до н. е. виникає суданська держава з центром у Напаті, яку вважають попередником Мерое. З кінця VIII ст. до н. е. ситуація змінюється і зміцніла Напатсько-Мероетська держава кидає виклик Єгипту. Син нубійського вождя Піанхі захопив Фіви, а пізніше і майже неприступний Мемфіс. При цьому він не став грабувати захоплені міста і навіть приніс багаті пожертви мемфіському храму Птаха. Піанхі проголосив себе фараоном, започаткувавши XXV, Кушитську, династію Єгипту². За Піанхі завоювання Єгипту було завершено. Політику Піанхі продовжили його наступники, найвидатнішим з яких вважають Тахарку, що правили до

1 *Кормышева Э. И.* Религия Куша / Э. И. Кормышева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 59.

2 *Ходжаш С. И.* Каир. – С. 81; *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу. – С. 65.

654 р. до н. е., коли, унаслідок асирійських походів у долину Нілу, останній кушитський правитель Єгипту, Танветамані, повернувся на Батьківщину. Дискусійним залишається час перенесення столиці Кушу у Мерое. Більшість ранніх зарубіжних дослідників схилялися до дати 308 р. до н. е. Археолог *П. Шинні*, спираючись на матеріали більш ранніх поховань, уважає, що цей час, і відповідно мероетська доба починається ще до 430 р. до н. е.¹

Анали царя Напати Настасени (роки його правління *В. Хінц* датує 335–315 рр. до н. е., радянські дослідники як крайню розглядали дату 310 р. до н. е.²) – це один з останніх єгипетськомовних текстів, знайдених у Куші. Він дає можливість відтворити атмосферу релігійної політики правителів регіону. Тут Настасена виступає як улюблений син Амона Напатського, якому божественний батько передав владу над Та-Сеті (північна частина країни) та Алоа (південь), „обидва береги річки” Нілу та „чотири сторони світу”, а також „син Ра”. Процедура вступу на престол відбувалася у золотому храмі Амона в Напаті. Настасен виконав ритуальний танок перед Ра. Далі ритуальні обряди вступу на престол проходили в храмах Амона у Пергематоні, Пернебесі³.

Висновки. Релігійна політика давнього Єгипту слугувала як чинником об’єднання Верхнього і Нижнього Єгипту, так й інструментом зміцнення та сакралізації влади інституту фараона в державі. Держава забезпечувала ефективний контроль над діяльністю храмів та культів на всій території Єгипту та надавала відповідні фінансові кошти для утримання храмів і жрецтва. Релігія та храми виконували важливу соціокомунікативну та інтегративну функцію у державі, забезпечуючи поширення державницьких міфологем та культу фараона як живого бога. Відповідно будь-які виступи проти держави розглядалися як гріховна дія, що в конкретно-історичних умовах Стародавнього Сходу унеможлилювало

1 *Шинни П.* Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки. – С. 31.

2 Указатель собственных имен и некоторых терминов // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 309.

3 *Анналы царя Куша Настасена* // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 137–141.

для єгиптянина продовження життя у потойбічному світі й істотно звужувало соціогуманірну базу соціальних заворушень і повстань.

Релігійна політика Мероє деякі наріжні засади та механізми їхньої реалізації запозичила у свого північного сусіди. Єгипетські намісники в Нубії споруджували храми єгипетських богів. Не випадково, що державного статусу набув саме Амон Напатський – єгипетське божество, адаптоване до соціокультурних та історичних особливостей регіону.

Список рекомендованої літератури

1. *Анналы царя Куша Настасена // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 137–141.*
2. *Гимн Богу Атону // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 68–70.*
3. *Демидчик А. Е. „Дал я дорогу своим ногам...“ („рассказ Синухе“ – древнейшие воспоминания эмигранта) // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 237–258.*
4. *Кормышева Э. И. Религия Куша / Э. И. Кормышева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – 264 с.*
5. *Монтэ П. Египет Рамзесов / П. Монтэ. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 376 с.*
6. *Перепелкин Ю. Я. Хозяйство староегипетских вельмож / Ю. Я. Перепелкин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 300 с.*
7. *Рассказ Синухэ // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 38–50.*
8. *Рубинштейн Р. И. Египетская мифология / Р. И. Рубинштейн // Мифы народов Мира: Энциклопедия [Гл. ред. С. А. Токарев]. – [2 изд.]. – Т.1. – М.: СЭ, 1987. – С. 420–427.*
9. *Шинни П. Нубийцы. Могушественная цивилизация древней Африки [Пер. с англ. В. Д. Кайдалова] / П. Шинни. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 205 с.*
10. *Bunson, M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt [Text*

design by J. Toro. Cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. – [Rev. ed.]. – New York: Facts On File, Inc., 2002. – 462 p.

Питання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте сакральний характер влади фараона у Стародавньому Єгипті.
2. Визначте основні риси розвитку взаємин релігії та держави у Єгипті.
3. З'ясуйте роль жрецтва у функціонування державної влади давнього Єгипту.
4. Прокоментуйте зображення на останньому малюнку.
5. Схарактеризуйте особливості релігійної сфери Мерое.
6. Назвіть державного бога Кушу.

Теми рефератів

1. Утвердження священного характеру царської влади Єгипту.
2. Жрецтво Єгипту як інструмент державності.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Формування системи взаємин держави і храмів у Єгипті.
2. Релігія як чинник формування державної ідеології Єгипту.
3. Роль релігії в гуманітарній інтеграції приєднаних Єгиптом територій.

Тема 8.

Хетська держава

Хетське царство склалося у XVII ст. до н. е. головним чином з хаттів, які прийняли неситську мову¹, а також індоєвропейських племен, у процесі синтезу яких і склався хетський етнос. У його формуванні брали участь лівійський та хурритський елементи. Відчутним був і вплив північно-сирійської та шумеро-аккадської культур². Хатти, а також хуррити на межі 3 і 2 тис. до н. е. створили в Малій Азії такі міста-держави як Пурусханда, Амкува, Куссара (Кушшар), Хатті, Каніш, Вахшушана, Ма'ма, Самуха. На 1800 р. до н. е. вже помітні явні ознаки консолідації малоазійських державних об'єднань³.

Рис.23: Хетський Бог грози

1 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – Ч.2: Передняя Азия. Египет. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – С. 124.

2 Бычкова М. А. Ex oriente mythus? (К проблеме ближневосточного влияния на „Теогонию” Гесиода) / М. А. Бычкова // АІ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 7.

3 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 126.

На межі XX і XIX ст. до н. е. на сході Анатолії існувала низка хетських племен та племінних союзів. Їхніми політичними та культовими центрами були Нелпа, Куссар, Цалпа, Хаттусас. Вожді цих племен у документах ідентифікуються як *царі*. Об'єднавши регіон, Анітгас зруйнував Хаттусас і заборонив його відновлювати карами небесного Бога Грози¹. Полонивши Хуцціяса, царя Цальпи, він повернув викрадену статую неситського божества. Анітгас проводив храмове будівництво у Несі та інших містах богам Сіусуммі та Халмасуітті². У Хетській державі культові функції царя уважалися важливішими, ніж військові. Кожна повсякденна дія царя була зумовлена низкою релігійних ритуалів та обрядів, заклинань, які поширювалися на все суспільство. У Хаттусі велися записи, які фіксували різні ритуали, що проводилися не лише в столиці, а й інших священних містах держави. Культ богів були ідеологічним обґрунтуванням царської влади (Рис.24). У давньохетському державному пантеоні власне хетських (індоевропейських) богів було мало. Це, зокрема, Бог денного світла Сіусуммі, Бог, що сидить на коні Пірвас (близьке хетському „перуна” (скеля), слов'янське Перун, литовське Перкунас, Бог грози)³. Найдавніші хетські культури хаттського і частково палайського походження. Палайці були другим, поряд з хаттами, давньоанатолійським народом і займали центральну частину Північної Анатолії⁴. При характеристиці хетського пантеону, хетсько-хурритський текст першим Богом на Небі називає Алалу. Цей персонаж залишається вкрай загадковим з огляду на відсутність його згадок в інших джерелах, виступаючи як Бог – першопредок. Кумарбі (хурритський Кумарве) уважався предком хурритських богів. Це означало „Божество з Куме” культового центру хурритів у горах⁵.

1 Замаровский В. Тайны хеттов / В. Замаровский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1968. – С. 251–252.

2 Гиоргадзе Г. Г. „Текст Анитты” и некоторые вопросы ранней истории хеттов / Г. Г. Гиоргадзе // ВДИ. – 1965. – № 4. – С. 87–111; История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч. 2. – С. 127–128.

3 Там само. – С. 152–153.

4 Там само. – С. 124.

5 Бычкова М. А. Ех oriente mythus? (К проблеме ближневосточного влияния на „Теогонию” Гесиода). – С. 11.

Рис.24: Божества хетів, сирійцев, палестинців

Майже кожний бог державного пантеону був пов'язаний з певним центром його пошанування. Так, культовим центром Богині Сонця Вурусему вважалося місто Арінна, Бога Телепінуса – місто Турмітта (Турхуміт), Бога гори Цаліянуса, Богині Ца(с)хапунас і Бога Таццувасіса – місто Кастама. Цар і цариця перебували під покровительством богів, які захищали їх від внутрішніх і зовнішніх ворогів. *“Лабарнас-цар богам бажаним хай буде! Країна належить Богу грози. Небо, земля, війни належать Богу грози. І він Лабарнаса-царя своїм намісником зробив, і йому країну Хаттусу цілком віддав. І країною всією Лабарнас своєю хай управляє! Хто ж до нього Лабарнаса-царя, і до його області наблизиться, того Бог грози хай вразить!”* Хетський цар Мурсіліс II повідомляв про підтримку Бога грози (Рис.23), який „явив свою божественну владу” при завоюванні країни Арцава. У разі порушення угоди з хетським царем порушника з усім його майном, родичами, „країнами, містами, виноградниками” мала вразити „тисяча богів” хетів¹.

Ретельний аналіз хетської міфології та ритуалів засвідчує причетність царськості до світової вісі, яка пронизує і згуртовує трьохсекторний світ хетів, – світового дерева, у корінні якого гніздиться змій, що порівнюється із царським тронем, на зеленій маківці сидить орел, який втілює Бога Грози, середину дерева займає бджола (цар), що свідчить про сакральне

¹ История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. – Ч.2. – С. 154–155.

трактування царськості, однак рівень її сакральності нижче, ніж Орла-Бога.

Таке розуміння царськості давніми хетами передбачає певну подвійність у сприйнятті царя. З одного боку, під час царського свята, правитель надягає одяг божества, сорочку, святкове вбрання *адуплі* та підперезується поясом, що демонструє уявлення про предметність царськості, з іншого – він стає Богом не лише після смерті, а й за життя. Інші тексти (зокрема, *текст Анітти (Аніттаса)*) відзначають, що правитель „*милий небесному Богу Бурі*”. Хоча в хетського царя і Бога Грози багато спільних функцій та атрибутів, основний виояв сакрального зв'язку демонструє процес вручення богу царственності, роблячи його своїм намісником, але не богом. Це чітко засвідчує і самоідентифікація Хаттусілі III (XIII ст. до н. е.): „*Хаттусілі, великий цар, цар країни Хатті, син Мурсілі, великого царя, царя країни Хатті, онука Суппілуліуми... нащадок Хаттусілі, царя Куссара*”, тобто нащадком людей, якому „*Іштар, повелителька моя, дала царську владу над країною Хатті, і я став великим царем*”¹.

Висновки. Хетська державність характеризується ритуально-сакральним характером. Аналіз хетської міфології та ритуалів засвідчує причетність царськості до світової вісі, яка пронизує і згуртовує трьохсекторний світ хетів. Майже кожний бог державного пантеону був пов'язаний з певним центром його пошанування. Релігійно-міфологічна уявлення стали інструментом інтеграції окремих регіонів Хетської держави, чинником формування спільної системи гуманітарних цінностей.

Рекомендована література

1. *Бычкова М. А.* Ex oriente mythus? (К проблеме ближневосточного влияния на „Теогонию” Гесиода) / М. А. Бычкова // АІ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 7–30.

1 *Вайнберг И. П.* Человек в культуре Древнего Ближнего Востока / И. П. Вайнберг. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – С. 122–123.

2. *Вайнберг И. П.* Человек в культуре Древнего Ближнего Востока / И. П. Вайнберг. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – 208 с.

3. *Замаровский В.* Тайны хеттов / В. Замаровский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1968. – 335 с.

Питання для самоконтролю

1. Які на вашу думку, характерні особливості духовно-релігійної сфери Хетської держави?
2. Проаналізуйте розвиток хетської міфології та ритуалів.
3. Чим зумовлено формування державного пантеону хетів?

Теми рефератів

1. Культові функції царя у Хетській державі.
2. Хетська міфологія та ритуали щодо царськості.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Основні релігійні центри Хетської держави та їхня роль у сакралізації правителів.

Тема 9.

Мідія та Перська держава

1. Мідія
2. Перська держава

Мідія. Якщо у VIII ст. до н. е. Мідія складалася із низки дрібних додержавних та ранньодержавних утворень, то вже наприкінці VII ст. до н. е. тут витворюється єдина могутня держава, де самоврядні царства збереглися лише на периферії, завойованій пізніше. На думку дослідників основи Мідійської держави були закладені між 673 р. до н. е. та початком асирійсько-мідійської війни (між 625 та 613 рр. до н. е.)¹. Внутрішня політика Мідії з самого початку її утворення мала яскраво виражений сакрально-ритуальний характер. Її поява та діяльність сприяла поширенню у регіоні релігії зороастризму, що, своєю чергою, реформувала вірування та культу аріїв. Сама ж держава будувалася на системі характерних для іранських народів правових, управлінських, соціогуманітарних інститутів та етичних норм. У VIII – першій половині VI ст. до н. е. Мідія перетворюється на потужний центр іранської державності². Мідійські царі прагнули встановити деспотичну владу, при цьому опираючись на широкі маси вільного населення, які були зацікавлені в ослабленні впливу родової знаті³. Для обґрунтування своїх позицій вони активно використовували релігійні уявлення давніх іранців та позицію жрецтва. Тому політика правителів Мідії щодо релігійних інститутів (храмів) відрізнялася лояльністю. Характеризуючи релігійні уявлення мідійців слід відзначити їхню різноманітність, зумовлену відмінностями соціокультурного розвитку різних регіонів держави. Наявний матеріал ілюструє це зображеннями різних

1 Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 287.

2 История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова, ред. кол.: Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 516.

3 Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. – С. 288.

чудовиськ — напівзвірів-напівлюдей, крилатих сфінксів, грифонів. В Авесті помітний вплив доіранських та неіранських традицій. Старі релігії кутіїв, лулубеїв, касситів продовжували існувати без особливих змін серед неіранського населення у IX—VIII ст. до н. е. Углиб Мідії проникали касситські та вавилонські культи. Сама Мідія, особливо у VII—VI ст. до н. е., також була потужним центром культурних та релігійних імпульсів. Навіть Авеста поширювалася у формі специфічно мідійській. Роль жерців у державі виконували маги. Їхній склад поповнювався з окремого племені, яке вирізнялося особливими обрядами і віруваннями. Ймовірно, що територією цього племені була область Раги, одного з головних міст Мідії. Авеста вказує, що у Разі сам Заратуштра був управителем області (пехлевійський переклад означає „Заратуштра” як *Zaratuštūm* — „найбільш подібний Заратуштри”, тобто „Верховний жрець зороастрійців”). Отже, Верховний жрець був як духовною владою (главою магів-жерців), так і світською владою (главою племені магів). Згодом його наступник мав світську владу у цьому районі і називався „главою магів”. Офіційна назва жерців у племені жерців, вживана ними самими звучала як *âuravan-*. Їхне плем’я було достатньо закритим від інших. Пізніше термін „маг” став синонімом зороастрійського жреця. У період Молодшої Авести назва „маги” не згадується, оскільки вона не була їхньою офіційною, крім того, ставлення до магів в умовах гострої міжплемінної, соціальної і міждержавної боротьби часто було ворожим¹.

Перська держава. В Ахеменідській державі правителі, спираючись у своїй діяльності на „волю богів” і не утискаючи релігійних прав підкорених народів, намагалися заручитися підтримкою місцевих жрецьких еліт². За акадськомовним текстом Кір „повернув ідоли вавилонських богів у їхні святилища, серця їхні задовільнив...[щоденно] клав перед ним їжу... Настала радість [мешканцям] Вавилону, він [їх] з ув’язнення звільнив”. Він „тримав війська вдалині від

1 Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. — С. 373—376.

2 Циркин Ю. Б. История библейских стран / Ю. Б. Циркин. — М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2003. — С. 365.

святилищ”. В іншому написі з храма Еанна в Уруці Кір заявляє: „Я – Кураш, цар Всесвіту, цар країни Аншан... Великі Боги вручили в мої руки всі країни. Я відновив країні забезпечене життя”¹ (Рис.25).

Водночас у перській державній політиці простежується прагнення послабити політичні та економічні позиції храмів і жерців. Після приєднання Вавилонії Кір зберіг чинність розпоряджень Набоніда щодо обмеження храмової власності. З завоюванням Єгипту Камбіз припинив видачу храмам подарунків, які вони отримували під час володарювання фараонів XXVI династії. При ньому тут лише три храми зберегли свій винятковий статус, а перський сатрап у Єгипті здійснював верховний нагляд за призначенням на жрецькі посади. У храмові правління були уведено царські уповноважені і фіскальні агенти. Храми в Ахеменідській державі платили податки і виконували повинності, хоча окремі з них зберегли свої привілеї, як, наприклад Єрусалимський². За цим храмом було встановлено ефективний державний контроль. Про важливість зазначеної галузі управління свідчить її інституційне забезпечення. У центральній царській канцелярії Ахеменідів у Сузах існувала спеціальна установа для нагляду за храмами³.

Перські правителі намагалися використати релігійні інститути для легітимації власної політичної влади. Зокрема, перського правителя Камбіза було посвячено у містерії Нейт і він, як саїські царі, став носити титул „*син Ра, подоба Нейт*”⁴.

1 Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – С. 41.

2 История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. – С. 652.

3 Дандамаев М. А. Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 7.

4 Древние цивилизации. – С. 65.

Рис.25: Зображення перських воїнів з Персеполіса, зверху – релігійно-міфологічні знаки

Кір дозволив юдеям, що проживали у його володіннях, повернутися на Батьківщину, відновити свої звичаї та відбудувати храм у Єрусалимі. Він відправив туди старшого над юдеями Зоровавеля та свого скарбника Мітрідата для організації будівельних робіт, виділивши відповідні кошти в розмірі 250,5 тис. драхм та 20,5 тисяч арабів пшеничної муки за рахунок податків з Самарії. Натомість єрусалимські першосвященики мали молитися перед Богом за рятунок царя та його роду, а також „непорушність” Перської держави¹. Відповідно юдеї, які проживали у перських володіннях, демонстрували свою лояльність існуючій владі. Це, зокрема, спричинило руйнування храму Яхве, спорудженого юдейськими військовими колоністами на острові Елефантині, на крайньому півдні Єгипту під час антиперських заворушень єгиптян². Вавилоняни визнали Кіра посланцем Бога Мардука. Дарій, відновивши цілісність Перської держави, підкреслено пояснював це „милістю Ахура Мазди та інших богів, які

1 Флавій Йосиф. Полное собрание сочинений в одном томе [Пер. с греч. Г. Генкеля, Я. Чертка, Я. Израэльсона] / Иосиф Флавий. – М.: Альфа-Книга, 2008. – С. 444.

2 Циркин Ю. Б. История библейских стран. – С. 367.

існують”¹. Бехістунський напис серед отриманих цією „милістю” держав називає Парфію, Арейю, Хорезм, Бактрію, Согдіану, області у Південному Афганістані та Північно-Західному Індостані: Гандхару, Сатагіддію, Арахосію, Саку (ймовірно саки-хаумаварга)² (Рис.26).

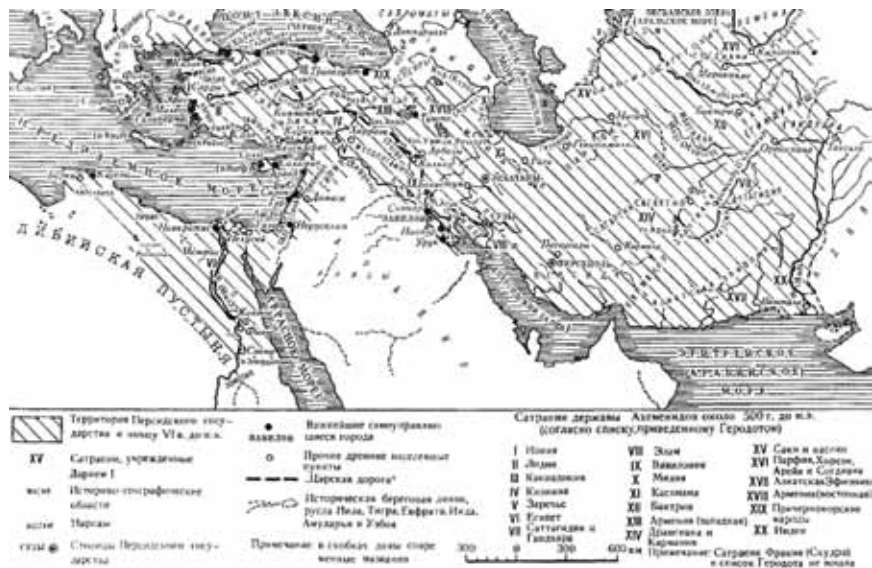

Рис.26. Адміністративно-територіальний поділ Персії за Геродотом

При спорудженні міста-храму Персеполя використовувалися зображення Ахура Мазди для підсилення сакральності царської влади. На фрагменті, що зображував символ Ахура Мазди на південних дверях так званого „столонного залу”, його плаття, тиара та пір’я середньої частини крил червоного кольору, інші – зеленого, оторочення рукавів плаття – синє, центральний диск, з якого виростає фігура бога – жовтий, волосся і борода – чорні. Скульптура демонструє пласт образів Зівіє. Це, передусім, зображення битви царя-героя з силами зла, демонами, цар біля жертовника з палаючим вогнем. Над дверима у гробниці Дарія – зображення царя, над яким символ Ахура Мазди. Поряд напис:

1 Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – С. 58–59.

2 Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – С. 85.

„Великий Бог Ахура Мазда, який створив землю, який створив людину, який створив добробут для людини, який Дарія зробив царем над багатьма народами і царями, єдиним над багатьма повелителем”. Підсумовується напис словами: „Те, що я зробив, усе це я зробив за волею Ахура Мазди. Ахура Мазда мені допоміг, поки я не довершив справу...”. Хоча перська влада терпимо ставилася до культів підкорених народів, в офіційних написах зустрічалися лише маздеїстські боги: Ахура Мазда, Арта та, пізніше, Мітра та Анахіта¹. На стінах храму Амона у Великій Оазі при Дарії з’явився напис з гімном цьому Богу, де правитель ототожнювався з божеством, тотожним природі (небо, земля, підземний світ, вода, повітря між ними)². Артаксеркс II встановив статуї одного з головних зороастрійських божеств, Анахіти, в найбільших центрах держави – Вавилоні, Сузах, Екбатанах, Персеполі, Дамаску, Сардах, Бактрах. У цей період у зороастризмі розвивається храмовий культ та ведеться активне будівництво храмів³. Основні положення вчення Зороастра розвивалися та передавалися в усній традиції. Окремі дослідники, ґрунтуючись на зображеннях рельєфів та написах перських царів, які проголошували себе послідовниками Ахура Мазди, називають їхню релігію маздаяснійською⁴.

Висновки. Релігійна сфера була важливою передумовою перетворення Мідії у потужний центр іранської державності. Тісний зв’язок світської та духовної влади водночас не виключав кастовий характер останньої. Достатньо специфічною була і культова роль магів, які тут виконували функції жерців. Різноманітність релігійних уявлень мідійців, зумовлена відмінностями соціокультурного розвитку різних регіонів держави, спричинювала толерантність у цій сфері владних інститутів.

При виробленні та реалізації державної (династичної) політики щодо релігії та релігійних інститутів Ахеменідів

1 Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана. – С. 68–74.

2 Древние цивилизации. – С. 65.

3 История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. – С. 805 – 806.

4 Михайлов А. В. Александр и религия древних персов в зороастрийской традиции Востока (на примере „Большого Бундахишна”) / А. В. Михайлов // АІ. – Саратов: Наука, 2007. – № 7. – С. 98–99.

прагнули використовувати їх як інструменти посилення єдиної ідентичності. Інтегративні функції релігії у державній системі імперського типу були актуальними з огляду на достатньо слабкі економічні зв'язки між окремими сатрапіями, неврегульовані механізми узгодження політичних інтересів регіональних еліт, сепаратистські прагнення останніх, розмитість державних кордонів, внутрішньополітичну боротьбу усередині самої правлячої верхівки. Слід чітко розрізняти відповідне інституційне, нормативно-правове, фінансове забезпечення державної політики щодо релігії в Перській державі.

Список рекомендованої літератури

1. *Дандамаев М. А.* Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 4–16.
2. *Дандамаев М. А.* Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 319 с.
3. *Дьяконов И. М.* История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона] / И. М. Дьяконов. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – 572 с.
4. История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.] – Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1957. – 496 с.
5. *Медведская И. Н.* Древний Иран накануне империй (IX–VI вв. до н. э.). История Мидийского царства / И. Н. Медведская. – СПб.: ПВ, 2010. – 264 с.
6. *Луконин В. Г.* Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – 232 с.

Питання для самоконтролю

1. Яка релігія домінувала у Мідії?
2. Охарактеризуйте роль релігії в становленні мідійської державності.

3. Охарактеризуйте релігійні уявлення населення давньої Персії.
4. Окресліть особливості релігійної політики Ахемендів.
5. Яку, на Вашу думку, роль відіграла релігія у стабілізації держави після перських завоювань?

Теми рефератів

1. Релігійні права підкорених народів Персії.
2. Політичні та економічні позиції храмів і жерців в Ахеменідській державі.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути Перської держави.
2. Роль держави у врегулюванні міжконфесійних взаємин на території Персії.

Тема 10. Китай та хунну

1. Китай
2. Хунну

Китай. Правителі династії Шан зверталися за порадами до своїх предків, їхню відповідь пояснювали спеціальні угадувачі¹. Чжоуський ван був проголошений Сином Неба (*Тянь Цзи*) і його „Єдиним” земним втіленням, наділеним магічною силою *де*, яка перетворювала володаря у надприродну істоту, посередником між Небом і людьми, світоупорядником і повелителем *Тянься* (Піднебесної)². Культ Неба зародився у Китаї у середині періоду Чжоу. Спочатку він співіснував з культом Шанді (тотемний першопредок династії Ін), а пізніше змінив Шанді і став єдиною верховною божественною силою. Зауважимо підтвердження права на вищу державну посаду повеління Неба, яке міститься у „*Оді царському наставнику Чжунь Шафу*”:

*Небо, породжуючи на світ людський рід,
Тіло і правило життя всім людям дає.
Люди, охороняючи цей вічний закон, добрі,
Люблять і цінують прекрасну відвагу душі,
Небо, державно поглядаючи на чжоуський дім,
Землю внизу освітило палаючим променем,
І, щоб сина Неба не торкнулося зло,
Небо у захист йому Чжунь Шаньфу народило.*

Навіть одна із восьми частин оди дає уявлення про місце Неба в житті як пересічних чжоусьців, так і у функціонуванні ідеологічної системи цілої держави. Оскільки з ослабленням влади чжоуського правителя слабне і віра у Небо, Конфуцій доклав чимало зусиль для її зміцнення. У його уявленні про систему державного управління Небу відведено особливу роль. Воно виступає у ролі спрямовуючої та вищої керуючої сили,

1 Фицджеральд Ч. П. История Китая / Ч. П. Фицджеральд [Пер. с англ. Л. А. Калашниковой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 130.

2 Древние цивилизации. – С. 253.

від якої залежить доля усіх мешканців Піднебесної¹. Гідні правителі, які своїми вчинками сприяли утвердженню вищих ідеалів, отримують можливість перебувати там, як перші три володарі династії Чжоу Тай-ван, Ван-цзи і Вень-ван:

*Нині У-ван утверджує правління Чжоу...
Мудрими славилися царі у минулих поколіннях:
Чжоуські три володарі віднині на Небі –
Їхній продовжувач у столиці обширних володінь².*

Західночжоуське двоєдине божество Неба і Сина Неба було надплемінним, міжетнічним, сумісним із культурами окремих громад, що створювало ідеологічне підґрунтя для культурно-політичної інтеграції різних етнічних спільнот країни³. Представники народу Чжоу вірили у свою могутність, оскільки мали „трьох правителів на небі і вана, їхнього посланця, у столиці”. Теорія „Небесного Мандату” стала вагомим ідеологічним та пропагандивним інструментом у зміцненні існуючої державності та повної покори підкорених шанців⁴. Один з ранніх західночжоуських написів визначає Небо і вана як двох світоупорядників, які носять імена *Шаньді* і *Сяді* (Верхнього володаря і Нижнього володаря)⁵.

Правителів династій Ся і Шан, які втратили Мандат Неба, джерела прямо звинувачували в нешанобливому ставленні до нього. Підтвердженням цього були неналежні жертвопринесення останнього правителя Шан, зневажання своїми ритуальними функціями⁶. У Слові Вень-Вана останньому правителю Шан Чжоу Сіню, той прямо звинувачується у тому,

1 Переломов Л. С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 97.

2 Ода У-Вану // Древнекитайская философия: Собр. текстов в 2 т. [Сост. Ян Хин-Шуна; вступ. ст. В. Г. Бурова и М. Л. Титаренко]. – Т.1. – М.: Изд-во соц.-экон. лит. „Мысль”, 1972. – С. 90–91.

3 Древние цивилизации. – С. 253.

4 Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х. Г. Крил [Пер. с англ. Р. В. Котенко]. – СПб.: Евразия, 2001. – С. 66.

5 Васильев К. В. Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. – М.: Восточная литература, 1998. – С. 125–126.

6 Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу. – С. 75.

що своїми негідними діями він викликав гнів Неба, з волі якого і була знищена держава:

I

*Великий, великий верховний володар –
Володар народів, що живуть унизу.
Жорстокий і грізний верховний володар –
Дари його злом осквернилися внизу!
Хоч Небо породжує натовпи люду,
Не слід покладатись лиш на волю Творця:
Недобрих зовсім не буває спочатку,
Але мало хто добрим дожив до кінця.*

VII

*І цар освічений вигукнув: „О, горе!
О, горе велике царству Ін-Шан!
Межичася шле не верховний володар –
Ти, Ін, зневажаєш давниною великою:
Хоч нема вже досконалих і добрих людей,
Законів живе ще праведне слово,
Але ти не вникаєш у закони, і знову
Великі долі розпастися готові”.*

VIII

*І цар освічений вигукнув: „О, горе!
О, горе велике царству Ін-Шан!
Народ приказку має таку:
Якщо валяться, коріння піднявши, дерева,
А гілки їх цілі, і ціла листва;
Коріння підрізано спершу було!
Для Ін недалеко і дзеркало є,
І пам'ять про Ся-правителя живе!”*

Пізніше, в 74 р. до н. е., нащадок ханьського дому Лю Хе, за зневажання релігійними обов'язками, через 27 днів по приходу до влади, був скинутий своїми міністрами як негідний вчиняти імператорські жертвопринесення². Падіння династії розглядалося як акт справедливості Неба щодо нехтування

1 Слово Вэнь-Вана последнему государю Шан // Древнекитайская философия: Собр. текстов. – В 2 т. [Сост. Ян Хин-Шуна; вступ. ст. В. Г. Бузова и М. Л. Титаренко]. – Т.1. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит. „Мысль”, 1972. – С. 91–93.

2 Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу. – С. 75.

своїми законними обов'язками¹. На думку Бань Бяо, щоб отримати благословення Бога на управління, крім мудрості і високого духу, слід успадкувати видатні заслуги і давно заслужену прихильність. Лише тоді можна спілкуватися з вищим розумом і робити добро, а боги і духи подарують успіх. Управління імперією, як священну чашу, не можна завоювати².

Хунну. Хуннське об'єднання в середині III ст. до н. е. було одним із найсильніших кочових об'єднань на північ від Китаю і згуртувало навколо себе племена дуньху, ліньху і даньлін³. На чолі хунну (сюнну) стояв шаньюй („найвеличніший”). Хунну було єдиним племенем, поділеним на роди. У 209 р. до н. е. вони об'єднали 24 найбільших роди, фактично перетворивши союз племен у кочову державу. Відповідно вони істотно обмежували владу шаньюя. З огляду на те, що за окремими старійшинами стояли дружини чисельністю від 2 до 10 тисяч вершників, правителі змушені були зважати на них. Упродовж тривалого часу шаньюя обирали і ці вибори зумовлювали необхідність компромісу між різними угрупованнями знаті. Крім військових і дипломатичних на шаньюя було покладено релігійні функції. При його ставці знаходився храм для щорічних жертвопринесень, а сам він двічі на день проводив офіційні ритуали поклоніння сонцю⁴. Шаньюй належав до роду Сі Лань-ді⁵. З огляду на зростаючу міць хуннів, Маодунь, захопивши владу, прийняв окремий титул „Зведений на престол Небом великий шаньюй”, вказавши на божественне походження своєї влади. На посади *чжукі-князів* та *лулі-князів*, які складали „чотири роги”, призначалися найближчі родичі шаньюя та члени його родини. Його наступник, Лаошан-

1 *Малявін В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. – М.: Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. – С. 106.

2 *Выбор Небес (по Бань Бяо, 3 – 54 гг. н. э.)* // Фицджеральд Ч. П. История Китая [Пер. с англ. Л. А. Калашниковой] / Ч. П. Фицджеральд. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 249–250.

3 *Никоноров В. П.* „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / В. П. Никоноров, Ю. С. Худяков. – СПб., ПВ: М.: Филоматис, 2004. – С. 10.

4 *Гумилев Л. Н.* История народа хунну: Хунну. Хунны в Китае. Хунну в Азии и Европе / Л. Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2008. – С. 79–80.

5 Там само. – С. 81.

шаньюю, прийняв ще ширший титул, щоб вивищити власний статус над оточуючими народами і племенами¹: „*Народжений Небом і землею, поставлений сонцем і місяцем хуннський великий шаньюю*”. Зростаюча територія та функції державного управління вимагали запровадження централізованої адміністративної й адміністративно-територіальної системи з відповідним апаратом чиновників. Його почали створювати за китайським зразком. Символом влади шаньюя стала яшмова печатка².

Висновки. У Стародавньому Китаї релігійна сфера виступала механізмом:

- політичної легітимзації існуючої владної моделі;
- вироблення єдиної державної ідентичності китайського суспільства;
- міжплемінної та міжетнічної інтеграції.

Водночас релігійні уявлення стали й ідеологічним підґрунтям сакралізації влади окремих правителів та цілих династій Китаю. Попри обмеженість джерел, які засвідчують характер релігійної політики хуннської кочової держави, слід зауважити релігійні повноваження шаньююв хунну. Це створювало сприятливі умови для посилення централізаційних процесів у даному регіоні. При цьому помітним є вплив релігійно-ідеологічних уявлень сусідньої імперії.

Список рекомендованої літератури

1. *Васильев К. В.* Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. – М.: Восточная литература, 1998. – 319 с.
2. *Гумилев Л. Н.* История народа хунну: Хунну. Хунны в Китае. Хунну в Азии и Европе / Л. Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с.
3. *Крил Х. Г.* Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу [Пер. с англ. Р. В. Котенко] / Х. Г. Крил. – СПб.: Евразия, 2001. – 480 с.

1 *Никоноров В. П.* „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. – С. 23.

2 Там само. – С. 37–39.

4. *Малявин В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. – М.: Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. – 632 с.
5. *Никоноров В. П.* „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / В. П. Никоноров, Ю. С. Худяков. – СПб.: ПВ; М.: Филоматис, 2004. – 320 с.
6. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 334 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні засади ставлення китайської влади до релігії.
2. Схарактеризуйте роль *Неба* у системі державного управління стародавнього Китаю.
3. Покажіть зв'язок релігійних уявлень та ідеологічної доктрини китайської державності.
4. Які на Вашу думку, характерні особливості духовно-релігійної сфери давніх хунну?

Теми рефератів

1. Функціонування ідеологічної системи стародавнього Китаю.
2. Культурна сфера Ся і Шан.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні політика та інститути Західного Чжоу.
2. Роль релігії у формуванні державотворчих доктрин Стародавнього Китаю.

Тема II. Індія

1. Формування системи управління релігійною сферою у Стародавній Індії.
2. Маурійська імперія.

Формування системи управління релігійною сферою у Стародавній Індії. Відомо про існування розвинених цивілізацій на території Індії (Рис.27), передусім у долині Інду, вже у 3 тис. до н. е. В середині 2 тис. до н. е. на цю територію вступають напівкочові племена аріїв, які, разом зі своєю культурою, принесли сформовану систему релігійних уявлень. У ході їхнього синтезу з автохтонним населенням і було закладено основи давньої індійської цивілізації. Цей процес розтягнувся на століття і мав свої особливості в конкретних регіонах Індії, виняткової глибини набравши у сільській місцевості. Ці племена (Бхарат) ретельно зібрали свої священні гімни у збірку, яка отримала назву Рігведа¹. У давньоіндійському епосі питання божественної участі у долі народів та правителів виступає наскрізним сюжетом багатьох класичних творів. Уже в ранньоведичний період група племен Бхарата і Срінджайя „здійснювали свої жертвопринесення” у районі приток Інду². „Бог Агні розчищує для завойовників лісові масиви”. Ще до цього плем'я Турваса у північно-східну Індію привів Бог Індра, однак після цього він позбавив його свого покровительства, після чого його перемогло військо Партхава³.

Рис.27. Залишки Мохенджо-Даро

1 *Едвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 15–16.

2 *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии / В. С. Сидорова. – М.: Наука, 1972. – С. 112.

3 Там само. – С. 53–55.

Основи кастового поділу Стародавньої Індії були освячені божественним походженням диференціації соціально-політичної моделі. Згідно з пізньою Х Мандалою Рігведи рот Пуруші став брахманом, а вояками стали руки¹. Брахмани, які писали шастри, фактично визначили засади соціального управління давньоіндійського суспільства. Племінні вожді та деякі іноземні правителі були інтегровані в брахманську спільноту як другорозрядні кшатрії, а у післягуптську добу вони склали касту раджпутів, причому місце раджпута у цій системі визначалося тим, з якого племені він походив². Боротьба між жрецтвом та кшатріями за владу в державних утвореннях Стародавньої Індії знайшли відображення у гімнах Рігведи, де мова йдеться про боротьбу Васіштхи (жерця) та Вішвамітри (одного з царів Пенджабу). На початковому етапі боротьби перемагають жерці (брахмани). Однак їхня неспроможність організувати ефективну систему управління, внутрішні неузгодженості між ними самими зумовили, за Пураною, появу Рами, який перетворив колишні класи в касту, створивши першу модель узгодженої системи співіснування різних соціальних груп, своєрідну суспільну угоду. У новій системі управління кшатрії із суто військового стану перетворюються на правляче разом з жерцями угруповання, поступово просуваючись на чільні позиції.

У пізньоведичній літературі основні суспільні градації виражено в термінах *шреяс* і *папіяс*. Перший походить від *шрі* (благо), другий від *папа* (гріх). Шреяс зазвичай стосується царів і брахманів, які є багатими, оскільки перебувають під покровительством богів. Їхній матеріальний добробут залежить від соціального статусу і виявляється у владі над іншими людьми. Представники знаті і ведичні царі мають право на отримання *балі* (підношень, дарунків). Окремі ведичні ритуали прямо спрямовані на забезпечення дотримання відносин покори між *шреяс* (кращими, вищими) і *папіяс* (гіршими, тими, яких можна утискати). Ведичний культ був доступний для

1 Сидорова В. С. Художественная культура Древней Индии / В. С. Сидорова. – М.: Наука, 1972. – С. 58–59.

2 Шарма Рам Шаран. Древнеиндийское общество [Пер. с англ.; под ред. Г. М. Бонгард-Левина, послесл. А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. – М.: Прогресс, 1987. – С. 273.

тих, хто був арієм і пройшов у дитинстві *упанаяну* (посвяту), з пов'язуванням через плече священного шнура¹. Особливе місце серед брахманів посідав *пурохіта*. Він уважався домашнім жерцем правителя, хоча фактично його функції були значно ширші. Він стежив за особистою безпекою *раджі*, був його радником і довіреною особою. В *Атхарваведі* укладення союзу між раджею і пурохітом описується як весільний ритуал. Часто і після загибелі правителя цей брахман продовжував виконувати функції пурохіти і при його сині. Посилення ролі радж призвело до поступового ослаблення значення брахманів як племінних жерців і охоронців традицій та їхнього перетворення у велику родову землевласницьку знать. Влада раджі осмислювалася як сакральна, він представляв і захищав усю громаду. Правитель ставився у центр світобудови і від нього магічно залежала плодючість. Релігійно-магічний характер влади раджі засвідчує ритуал ашвамедха, коли спеціально відібраного коня упродовж року варта супроводжувала у його подорожі і раджа мав підкорювати всі землі куди ступало копито коня². Ритуал завершувався принесенням коня у жертву богам. В окремих, особливо урочистих, випадках, пов'язаних із розширенням території володінь раджі, який претендував на титул верховного володаря, церемонія присвоєння йому високого звання включала освячені традицією ритуали та народні звичаї. Ритуал *Раджасуйя*, окрім жертвопринесення богам і облиття святою водою, містив й елементи народних звичаїв, таких як боротьба, гра у кості, в яких обранцю давали можливість перемогти. Перегони на колісницях передували ритуалу *Ваджапейя*³. Культ правителя тісно вплився у соціокультурні тканини давньоіндійського суспільства. В одній із цитат, що „*Колись у сказанні про діяння Рами, проспівана царю великим духом Бхаргавою така шлока, о Бхарата*” йдеться про те, що:

„*Насамперед, слід мати царя, потім – дружину, потім майно; якщо не має у людини царя, звідки візьметься дружина, звідки – майно*”.

1 История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй. – С. 123–125.

2 Там само. – С. 128–131.

3 *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии. – С. 61.

Хоча в Рамаєні не має прямого відповідника, але є місце, подібне за значенням:

„Якщо не має царя, не має майна; не має дружини,
якщо не має царя, без царя й інші біди, звідки правда,
якщо не має царя”¹.

Араньякапарва, третя лісова книжка Махабхарати, зауважує, що мудрий цар правитель-герой, здійснює обряди *ашвамедха*, *раджасуя* та інші, супроводжуючи їх щедрими дарунками. *Удьяоганарва* наголошує, що мудрий і благочестивий цар постійно вивчає веди, прагнучи до виконання обрядів ашвамедха і раджасуя. У Стародавній Індії лише наймогутніші правителі виконували ашвамедху. Засновник династії Шунгів Пушьямітра (II ст. до н. е.) і знаменитий цар династії Сатаваханів Шатакарні (кінець II – початок I ст. до н. е.) двічі повели ашвамедху на честь своїх перемог².

Достатньо чітко ілюструє важливість релігійної сфери та жрецтва у державному управлінні Артхашастра. Зокрема, цар має призначати міністрів разом із головним радником та домашнім жерцем. При цьому жрець є найбільш довіреною особою правителя і виступає разом з ним як центр прийняття управлінських рішень, допомагає виявляти та локалізувати опір незадоволених царем³.

Маурійська імперія. Засновником імперії Маур’їв був Чандрагупта (гр. Сандракотту). Йому вдалося скинути династію Нандів у Магадсі та розгромити грецьку залого. Відповідно до джайністської традиції Чандрагупта зрікся престолу, став монахом і помер у монастирі в сучасному Майсурі. У 269 р. сина Чандрагупти, Біндусара, змінив Ашока. Він почав розширювати володіння своїх попередників, приєднавши Калінгу⁴. Едикти

1 Гринцер П. А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология / П. А. Гринцер. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. – С. 140.

2 Кобищанов Ю. М. Полудье: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – С. 34.

3 Артхашастра или наука политики [Пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 26.

4 Эдвардс М. Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 26–27.

Ашоки засвідчили особливу увагу до буддизму в Маурійській імперії. Імператор став *упасакою* – мирянином-послідовником вчення Будди, відвідав *сангху*, а під час подорожей по державі був у Лумбіні, місці, де, за побутоючим повір'ям, народився засновник буддизму¹. За правління Ашоки в буддистській громаді виникли істотні внутрішні суперечки. Праведні *бхікшу* через дії адживаків та інших еретиків не могли виконувати обряди, пов'язані з посадою, упродовж семи років. Навіть в Ашока-арамі (царському монастирі) (Рис.28) припинилися релігійні церемонії. Довідавшись про це, цар направив туди *атассо* з наказом владнати внутрішні суперечки і повернутися до відправ. Однак, буддистські монахи відмовилися проводити служби разом з еретиками, на що обурений сановник відповів стратами. Лише побачивши серед бхікшу брата імператора, він припинив розправу і повідомив імператора про стан справ. Бражений Ашока особисто вирушив до сангхи. Однак, коли складалася ситуація, якій він незміг прийняти єдиногорішення, оточення порадило Ашоку звернутися до Тісса Погаліпутта, який разом з учнями знаходився на горі Ахоганга. Імператор вмовив відлюдника повернутися у Паталіпутру. Після цього він тиждень розповідав володарю про сутність та особливості вчення Будди. Цар скликав у своєму арамі збір усіх бхікшу (за *Дінавамсі синів Переможця* (прихильників Будди) налічувалося 60 тис. осіб). Для підготовки Собору Тісса зібрав 1000 вчених бхікшу для відновлення *Благого закону*. На Соборі він виступив із рішучою критикою проповідників неортодоксальних вчень². Про значущість буддизму в гуманітарному просторі імперії Ашоки свідчить титул правителям *devāṇāmpīya*, пов'язаний з ведичною ритуалістикою. Після падіння Маур'їв цей титул втрачає свій сенс. Цар стає переважно жертвувачем, а його особливий зв'язок з Богом встановлюється у момент коронації. У „*Тайттірія-брахмані*” правителя названо „*вищим із людей, другом Індри, переможцем*”³. Син Ашоки, Махендра,

1 Древние цивилизации. – С. 223.

2 *Бонгард-Левин Г. М.* К проблеме историчности III Собора в Паталипутре / Г. М. Бонгард-Левин // Индия в древности: Сб. ст. [Под ред. В. В. Струве, Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Наука, 1964. – С. 119–120.

3 *Вигасин А. А.* Царь Пиядасси devāṇāmpīya / А. А. Вигасин // Scripta Gregoriana: Сб. в честь семидесятилетия акад. Г. М. Бонгард-Левина [Отв. ред.

який народився у столиці Аванті – Удждаіні, отримавши тут освіту, був посланий проповідником буддизму на Ланку, де переважала буддистська література на діалекті *pali*¹. Особливі чиновники – дхармамахаматри відповідали за поширення дхарми, правил поведінки для мирян, викладених на основі буддистського вчення, у його практичному вимірі. За його вказівкою у країні було збудовано 84 тис. культових споруд, систематично робилися щедрі пожертви храмам. Водночас, виступаючи з позицій віротерпимості, Ашока рішуче виступив проти брахманського звичаю приносити у жертву Богам величезну кількість тварин під час релігійних святкувань та церемоній „оскільки цар Пріядарші, Улюблений богами, уважає, що святкові зібрання завдають багатосторонню шкоду”. Цар зазначив, що його бажання щодо власних підданих і сусідів, „щоб вони виконували обов’язки, пов’язані з Дхармою, заради мене і щоб досягли щастя у цьому світі, як і наступному”².

Рис.28. Капітель колонни з написом Ашоки з Сарнатхи. III ст. до н. е.

Висновки. Теоретичні положення та практична діяльність правителів Стародавньої Індії засвідчують вплив релігії та жерців як на процес прийняття, так і на вироблення та коригування державних рішень. У ході розвитку релігійної сфери простежується складний процес синтезу релігійних уявлень арійів та місцевого населення, що наклало свій відбиток на соціально-політичну структуру суспільства та процес

С. Л. Тихвинский]. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 47–53.

1 Сидорова В. С. Художественная культура Древней Индии. – С. 80.

2 Там само. – С. 29–31.

державного управління. Водночас і жрецтво як соціальна група змушене було піти на угоду з існуючою владою, поступово перетворившись на інструмент легітимації існуючої влади та сакралізації її природи. Цьому сприяли усталені традиції тогочасного індійського суспільства та додержавні уявлення. Процес формування парадигми управління релігійною сферою було закладено в низці нормативних актів та пам'яток Стародавньої доби, найвідомішою з яких стала Артхашастра.

Рекомендована література

1. Артхашастра или наука политики [Пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с.
2. *Бонгард-Левин Г. М.* Индия: Этнолингвистическая история, политико-социальная структура, письменное наследие и культура древности / Г. М. Бонгард-Левин; Ин-т востоковедения. – М.: Наука, 2003. – 326 с.
3. *Бонгард-Левин Г. М.* К проблеме историчности III Собора в Паталипутре / Г. М. Бонгард-Левин // Индия в древности: Сб. ст. [Под ред. В. В. Струве, Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Наука, 1964. – С. 119–134.
4. *Вигасин А. А.* Царь Пиядасси devānāmpriya / А. А. Вигасин // Scripta Gregoriana: Сб. в честь семидесятилетия акад. Г. М. Бонгард-Левина [Отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 47–53.
5. *Гринцер П. А.* Древнеиндийский эпос. Генезис и типология / П. А. Гринцер. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. – 419 с.
6. *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 224 с.
7. *Пугаченкова Г. А.* Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – 195 с.
8. *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии / В. С. Сидорова. – М.: Наука, 1972. – 118 с., илл.
9. *Шарма Рам Шаран.* Древнеиндийское общество [Пер. с англ.; под ред. Г. М. Бонгард-Левина, послесл.

А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. — М.: Прогресс, 1987. — 632 с.

Питання для самоконтролю

1. Дайте оцінку ролі релігійного чинника у формуванні стародавніх держав Індії.
2. Визначте особливості розвитку регламентування релігійної сфери у Стародавній Індії.
3. Окресліть роль релігійних ритуалів у діяльності правителів Індії у стародавню добу.
4. Назвіть наріжні засади взаємин релігії та держави у стародавній Індії.

Теми рефератів

1. Ведичний культ.
2. Боротьба між жрецтвом та кшатріями за владу в державних утвореннях Стародавньої Індії.
3. Сакральна влада раджі.
4. Ритуали управлінського характеру.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Роль релігії у становленні системи управління в Індії у ведичний період.
2. Релігійні інститути та політика Маурійської імперії.

Висновок до модуля

У процесі формування держав Стародавнього Сходу простежується тісний зв'язок державних та релігійно-культурних інститутів. При еволюції управлінсько-регулятивних моделей міст-держав Межиріччя, долини Нілу, протодержавних об'єднань Стародавньої Індії і Китаю простежується сакралізація дій органів влади, зумовлена потребами стабілізації внутрішньополітичних процесів. Державного характеру набувають ритуали за участю правителів. Для Стародавнього Сходу характерні різноманітні моделі взаємин держави та релігії. Попри спільні риси в розвитку системи державно-релігійних взаємин кожному державному виявилися власні специфічні риси. Це чітко демонструє досвід Ассирії, Угариту, Карфагену. Жрецтво у протодержавних об'єднаннях виконувало важливі суспільні функції. У Межиріччі держава зберігає ознаки храмової громади. Роль релігії у процесах державотворення підкреслює поява культового союзу шумерів, спочатку міжобщинного, а пізніше і міждержавного, вже у Протописемний період. Активне храмове будівництво здійснювали правителі Ассирії, прагнучи заручитися підтримкою богів і жерців у своїх починаннях. Формуються спеціальні палацові ритуальні церемоніали, зокрема такульту. Сакралізація управлінських інститутів характерна для державного управління стародавнього Єгипту. Титулатура єгипетського фараона включала в себе: зіставлення з Хором, ототожнення з Обома володарками (богинями Нехбет і Уаджіт), престольного імені царя, порівняння фараона з Хором золота, особистого імені царя як сина Бога сонця Ра. Культ богів були ідеологічним обґрунтуванням царської влади хетів. Перський цар Кір заявляє, що Великі Боги вручили в його руки всі країни. Чжоуський ван був проголошений Сином Неба і його „Єдиним” земним втіленням, наділеним магічною силою *де*, яка перетворювала володаря у надприродну істоту, посередником між Небом і людьми, світоупорядником і повелителем Піднебесної. Падіння династії розглядалося як акт справедливості Неба щодо нехтування своїми законними обов'язками. Основи соціальної ієрархізації (кастового

поділу) Стародавньої Індії освячувалися божественним походженням. Окремі ведичні ритуали прямо спрямовані на забезпечення дотримання відносин покори між елітою і низами. Водночас держава встановлює контроль за діяльністю релігійних інститутів. У центральній царській канцелярії Ахеменідів у Сузах існувала спеціальна установа для нагляду за храмами. Релігійні інститути беруть активну участь у виробленні та реалізації державної політики.

Змістовий модуль 3.

Антична доба

Вступ

Античний період ознаменувався розвитком традицій соціалізації культів, які із суто духовних інститутів перетворюються на важливий соціокультурний та політичний інститут полісної Греції. Уже в архаїчній Греції релігійні культу ставали чинником легітимації держав, що зароджувалися. Мінойська цивілізація продемонструвала соціально-маркуючу роль релігійних уявлень. Цьому сприяло впорядкування пантеону богів. Елліністична доба стала новим етапом у розвитку державної політики щодо релігії. Питання здійснення релігійних культів набуває державного значення. Культ богів поєднується з культом правителів. Поступовий розвиток системи державно-релігійних взаємин чітко простежується і в римський період. Цивілізація формувалася і на периферії основного регіону грецької колонізації.

Так, нурагіки, як більшість стародавніх середземноморських народів, мали релігію, основою якої був культ предків, культ джерел та рослин, каміння та небесних світил. У примітивних аграрних суспільствах пошанування землі, води, рослинності, пов'язані з ідеєю плодючості і таким чином Великої Богині плодючості. Про те, що культ цієї богині був поширеним на Сардинії ще в енеолітичну епоху, свідчить її базальтове зображення, знайдене в одному із гротів у Макомері. На чолі колоністів з Еллади, які прибули на Сардинію, за античними переказами, стояв Юлай, і ці рівнини, відповідно, стали називатися Юлайєю. Після смерті героя його могила стала пошановуватися як храм¹. Помітний вплив на хід вироблення засад політики щодо релігії та культів ранньої античної доби як у Східному, так і Західному Середземномор'ї спричинила фінікійська колонізація. Звичною практикою була ідентифікація фінікійських та греко-римських божеств. Це стосується, передусім, культу головного тірського бога Мелькарта, якого греки ототожнювали з Гераклом, а римляни – з Геркулесом. Храм цього бога в Гадесі, тірської колонії в Іспанії, був одним із самих найзнаменитіших святилищ середземноморського регіону. Виникнувши, ймовірно, на

¹ Кац Т. П. О некоторых культах нурагической Сардинии / Т. П. Кац // АМА. – Вып. 8. – Саратов, 1990. – С. 113–111.

кінець 2 тис. до н. е., він існував ажно кінця язичництва. Останні свідчення про нього датують вже кінцем IV століття по н. е. За словами Мели, в гадитанському храмі знаходилася могила цього Бога. Натяки Павсанія дозволяють говорити про свято смерті і воскресіння Мелькарта в Гадесі. Під час цього свята з міста виганяли всіх іноземців і спалювали зображення Бога, що сидів на гіппокампі. Як зазначав Філострат, гадитани, єдині з людей, які оспівують смерть¹. У прибережних поселеннях знаходять святилища із зображеннями морської Богині Венери-Астарти. Храми Гадеса і Вальяркоса, статуї Таніт, храми Крона-Молоха і Мелькарта, де проводили богослужіння за східним зразком, свідчать про активне поширення у цій частині Середземномор'я східних культів. Вони масово проникали в місцевий автентичний конфесійний простір, зумовлюючи втягнення у загальнорегіональні культурні процеси Середземномор'я. У ході поглиблення процесів оформлення культів з'являються жриці, які приносили пожертви, але їхня діяльність не носила постійного характеру². Велика Богиня давніх іберів виступала фактором символічного синкретизму мислення та ідеологічної гомогенності окремих груп, які становили іберійський етнос. Уже Серторій, намагаючись об'єднати народи Іберії, з'являвся у супроводі прирученого білого оленя, розповідаючи, що той був подарований йому Артемідою³.

1 Циркин Ю. Б. Мифология Мелькарта / Ю. Б. Циркин // АМА. – Вып. 3. – Саратов, 1977. – С. 72–76.

2 Аррибас А. Иберы. Великие оружейники железного века / А. Аррибас. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 118–123.

3 Коротких Л. М. Этноним „иберы” и его культурное содержание / Л. М. Коротких // ВДИ. – 2008. – № 2. – С. 81.

Тема 12.

Передумови формування грецької державності та полісна доба Стародавньої Греції

1. Критська цивілізація
2. Розвиток системи взаємин полісу з релігійними культурами та храмами
3. Афінська держава
4. Спартанська держава

Критська цивілізація. Виникнення античної державності було нерозривно пов'язано з процесами оформлення духовно-релігійних уявлень на території давньої Еллади. Вже у „Мінойській імперії” боротьба різноманітних угруповань за владу була ідеологічно обґрунтована належністю до прихильників тих чи інших божеств. Велика богиня, яка опікувалася хижакими, була покровителькою „гінеко-олігархічної” партії (Рис.29-30). Царі-чоловіки були в уявленнях давніх критян земними уособленнями інших божеств конкуруючого пантеону¹. Дослідники відзначають формування на Криті культу жіночого божества з військовими функціями (*a-ta-na po-ti-ni-ja*), звернення до якого знайдено на таблиці в Кносському палаці, у „кімнаті з колісницями”. Однак незвичність таблиці, зокрема, склад глини, особливості написання, дають підстави припускати її материкове походження².

Рис.29. Відтиск печатки з Кноссу³

1 Перещ В. Мотиви „партійного тотемізму” в мінойському мистецтві (до питання про „мінойський матриархат”) / В. Перещ // Вісник КНУ. – Серія: Історія. – Вип. 89–90. – 2007. – С. 41–43.

2 Савинов А. А. Афина и Милет: истоки проникновения культа богини в Малую Азию / А. А. Савинов // МНЕМОН. – Вип. 7. – СПб., 2008. – С. 291.

3 Андреев Ю. В. Мотив интронизации в искусстве минойского Крита /

Релігія відігравала величезну роль в історії мінойського суспільства, накладаючи відбиток на всі сфери його духовної практичної діяльності. При розкопках Кноського палацу знайдено значну кількість речей культового характеру, зокрема статуетки Великої богині, священні символи у вигляді бичачих рогів, подвійні сокири – *лабриси* (культ цієї критської двосторонньої сокири був тісно пов'язаний з походженням добре відомого лабіринту). Значна кількість приміщень мала виключно релігійно-церемоніальне призначення, серед яких таємні приміщення для жертвопринесення підземним богам, басейни для ритуального помиття. По суті, храм становив величезне святилище, у якому всі мешканці, на чолі з царем, виконували різноманітні обов'язки жерців, беручи участь в обрядах, зображення яких присутні на стінах палацу-храму. Є усі підстави уважати, що цар – володар Кносса, був верховним жерцем Бога-царя, тоді як цариця – його дружина – займала відповідне становище серед жриць Великої богині – Володарки. Учені характеризують управлінську модель Криту як теократію. Особа царя була священною і недоторканою. Простолюд навіть не мав можливості його бачити. Життя царя і його оточення було чітко регламентовано. Царі Кносса не лише правили, а й священнодіяли. В тронному залі цар влаштовував прийоми підданих, принесення жертв, приймав державні рішення. Перш ніж потрапити сюди, відвідувачі мали пройти вестибюль з великою чашею для омиття. Уздовж стін стояли лавки, на яких сиділи царські радники, вищі жерці та сановники Кносса¹. Частина доходів з урожаю та приплоду худоби на державних землях, а також податків, які платили на Криті переіки, збиралася на потреби богів².

Ю. В. Андреев // АМА. – Вып. 9. – Саратов, 1993. – С. 17.

1 История Древней Греции: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 42–43; Шокін Г. В. Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. видання. – У 4 т. / Г. В. Шокін (авт.-уклад.). – Т. 3. – К.: Вид. дім „Персонал“, 2008. – С. 139.

2 Андреев Ю. В. К вопросу об организации критских сисситий / Ю. В. Андреев // АМА. – Вып. 1. – Саратов, 1972. – С. 56.

Рис.30. Циліндрична печатка з Кноссу¹

Розвиток системи взаємин полісу з релігійними культами та храмами. Найвпливовіші роди Елевсина, Евмолпідита Керики, були пов'язані з культом Деметри Елевсинської, який зародився уже в середині 2 тис. до н. е. Їхнє посилення, разом з дорійським культурним впливом, зумовили зміни в управлінській моделі цього утворення, викликавши ослаблення ролі царя. Це, своєю чергою, потягло за собою подальший розвиток культу, набуття ним містеріального характеру та відповідну перебудову храму. Цар особисто звернувся до народу з наказом про будівництво храму Деметри². Природньою формою організації карійського населення була цивільно-храмова або теократична громада. Об'єднання подібного типу могли включати у себе одну громаду родичів, або самі організовувалися навколо храмових громад³.

1 Андреев Ю. В. Мотив интронизации в искусстве минойского Крита / Ю. В. Андреев // АМА. – Вып. 9. – Саратов, 1993. – С. 7–8.

2 Сергеева С. Н. Элевсин и Афины (с нач. II тыс. до VII в. до н. э.) / С. Н. Сергеева // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 91–96.

3 Круглова Е. А. Полис и гражданско-храмовая община в Кари V–IV вв. до

При формуванні релігійних практик помітним був вплив східних культових традицій. Так, релігійні церемонії Артеміди Ефеської враховували лідійську та фрігійську релігійні традиції, в які вони, своєю чергою, потрапили від давніх хетів¹.

Wanaka у пілоських написах використовується у двох розуміннях, характеризуючи божественного та земного правителя. Наукова література припускає використання цього терміну як до правителя, так і до особи, що виконувала функції верховного жерця. *Wanaka, wanakata, wanasoi* зустрічається у таблицях серії Fr, які реструють піднесення масла. Ритуальний характер цих документів не викликає сумніву². Святилище Аполлона Дідімського в Бранхідах, поблизу Мілета, отримувало шедрі подарунки від єгипетського фараона Нехо і сусіднього правителя Креза. У заснованих мілетцями колоніях вшановувався культ Аполлона³.

Грецькі правителі достатньо прагматично ставилися до релігії та церкви як гуманітарного інституту. Приміром сіракузький володар Діонісій, приносячи богам шедрі пожертви та відправляючи багаті дарунки в загальноеллінські святилища Зевса у Олімпії та Аполлона в Дельфах, за потреби накладав руки на храмові скарби. Згідно пізніших свідчень, у статуй Бога Діоніса, які облаштовували повсюдно, обличчя було схожим на обличчя однойменного правителя. Не випадково дослідники античності бачать у цьому початок формування культу володаря, який набув свого розквіту уже в елліністичну добу, наріжним каменем якого стане божа милість⁴. Від легендарного Нелея, племінного бога пілосців, н. э. / Е. А. Круглова // Проблемы политической истории античного общества: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1985. – С. 63.

1 Кузьмина Ю. Н. Культовые изображения Артемиды Эфесии / Ю. Н. Кузьмина // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 29.

2 Полякова Г. Ф. Некоторые черты социально-экономического устройства греческих обществ II тысячелетия до н. э. / Г. Ф. Полякова // Античная Греция: Проблемы развития полиса [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. – Т.1: Становление и развитие полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 62.

3 Абдуллаев Е. В. Оракулы, философы и колонизаторы (К вопросу об идейных истоках греческой колонизации Средней Азии) / Е. В. Абдуллаев // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. XI [Ред. кол.: М. Г. Абрамзон (гл. ред.) и др.]. – М., Магнитогорск: Изд-во Магнитогорского Гос. Ун-та, 2001. – С. 164.

4 Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть)

вели своє походження Нелеїди, які правили в Пілосі та стали царями у заснованому Мілеті. Помітні теократичні засади виявилися у виконанні царями жрецьких функцій, вагомого впливі на процес управлінської діяльності жрецтва храму Аполлона Дельфінія та Аполлона в Дідімах і колегії молпів. Причому при жертвопринесенні цар отримував свою частину, яка не могла перевищувати долю інших членів цієї колегії. Після скасування посади царя в Мілеті його місце посів *есімнет*, який очолював цю найдавнішу колегію¹. Вже у VII–VI ст. до н. е. правителі невеликих царств Кіпру виконували функції верховних жерців².

Релігійний чинник сприяв консолідацій грецьких полісів, особливо у боротьбі із зовнішньою загрозою. Про це свідчить і утворення Іонічної ліги грецькими містами Малої Азії. Її головний орган, Паніоніон, який виникнув у IX ст. до н. е., характеризують як релігійно-політичний центр об'єднання³. Пілейсько-Дельфійська амфіктонія була створена у IX–VIII ст. до н. е. для спільних культових дій та захисту дельфійського святилища Аполлона. У 595 р. до н. е. спалахнула перша Священна, або Крісейська війна. Причини війни у різних джерелах висвітлюються по-різному: Страбон пише про високі збори, якими обкладали паломників крісейці, Павсаній – захоплення крісейцями частини священної землі, Есхін – безчесні вчинки крісейців щодо храму та амфіктонії. По закінченні війни було засновано Піфійські ігри, місто Кріси та його гавань зруйновано, мешканців обернено в рабство, а Крісейську рівнину проголошено священною, із заборною її обробітку. Серед активних учасників коаліції, які виступили проти Кріси, джерела виділяють Фессалію, Афіни, Сикіон. Під час розподілу голосів після перемоги, всі учасники отримали

/ Э. Д. Фролов. – СПб.: ИЦ „Гуманит. акад.“, 2001. – С. 436–437.

1 *Борухович В. Г.* Архаический Милет (Проблемы социально-политической истории) / В. Г. Борухович // Проблемы политической истории античного общества: Межвуз. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1985. – С. 9–10.

2 *Петрова Э. Б.* Боспор и Кипр: опыт сопоставления двух тиранических режимов / Э. Б. Петрова // АМА. – Вып. 10. – Саратов, 1999. – С. 14.

3 *Борухович В. Г.* Архаический Милет. – С. 7.

по два голоси, окрім Афін, яким дістався лише один, як і нейтральній Спарті¹.

Одним з найяскравіших виявів діяльності македонського царя Архелая уважають заснування у Діоні урочистого святкування на честь Зевса. Поєднання художніх та атлетичних змагань мало об'єднати в Діоні славу Олімпійських ігор та Великих Діонісій².

Храми відігравали важливу роль у процесі накопичення та збереження управлінської інформації. Зокрема, функції державного архіву виконував храм Аполлона Дельфінія. Про діяльність найдавнішої правлячої корпорації Мілета, колегії мольпів, члени якої були водночас магістратами та жерцями, відомо з напису V ст. до н. е. На чолі колегії стояв *есимнет*, якому допомагало п'ять *просетерів*, що обиралися на півроку від філ³. Жерці культу Артеміди виконували в Ефесі не лише релігійні, а й економіко-світські функції⁴. Серед жерців Артеміди Ефеської були жерці та євнухи. Наявність євнухів засвідчено і в храмі Гекати в Лагіні у Карії. В храмі Артеміди Ефеської практикувалася і ритуальна проституція⁵.

Важливе місце у правовому просторі Греції полісної доби займало храмове право притулку. Воно забезпечувало можливість отримання захисту на території храму у випадку законного чи незаконного переслідування. Порушення недоторканості храмової території могло викликати санкції з боку органів влади та цілих держав. Навіть самі храми могли відмовити у притулку. Водночас, відомо безліч фактів формального дотримання цієї релігійно-правової норми. Так у 392 р. до н. е. у Коринфі у ході винищення знаті, запідозреної у спробі перевороту на користь Спарты, чимало із них було вбито

1 Сироткина С. Ю. Афины и Спарта в Священной войне / С. Ю. Сироткина // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 14–16.

2 Шахермайр Ф. Александр Македонский [Пер. с нем. М. Н. Ботвинника и Б. Функа; послесл. М. Н. Ботвинника и А. А. Нейхардт]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 19.

3 Борухович В. Г. Архаический Милет. – С. 10 – 13.

4 Круглова Е. А. Полис и гражданско-храмовая община в Карию V – IV вв. до н. э. – С. 65.

5 Кузьмина Ю. Н. Синкретичность культа Артемиды Эфесской / Ю. Н. Кузьмина // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 67.

біля статуй богів та поряд з вівтарями¹. Окремо слід зупинитися на управлінській практиці Афін та Спарти в релігійній сфері з огляду на їхнє місце на карті тогочасної ойкумени.

Афінська держава. Особливе значення жертвопринесенням надавалося і в Аттиці. Так полемарх Каллімах дав обітницю пожертвувати Артеміді стільки корів, скільки варварів він вб'є при Марафоні. Не в змозі пожертвувати стільки корів, він пожертвував кіз. З найдавніших часів шостого боєдроміону відзначали свято на честь Артеміди Агротери. Дослідники припускають, що від імені держави за декілька днів до Марафонської битви, чи безпосередньо цього дня, було дано обітницю щодо принесення жертв Агротері в разі перемоги, а вже після перемоги жертвопринесення здійснювали щорічно. Державний культ, встановлений у V ст. до н. е., зберігся за доби македонського панування, його дотримувалася і римська адміністрація². Традиція щорічно приносити в Афінах у жертву на честь перемоги при Марафоні 500 кіз стала важливою громадською складовою одного з головних державних свят³.

За Солона в Афінах засновано колегію екзегетів-піфохрестів, які призначалися із санкції Дельфійського оракула, і були покликані пояснювати його пророцтва. Також запроваджено присягу при вступі на посаду архонта: у випадку порушення ними законів, вони мали присвятити дельфам золоту статую. Це було актом пошани щодо дельфійського Аполлона⁴.

В Афінах існувала колегія із десяти скарбників священних грошей та предметів Богині Афін. Колегія вела облік коштів, виданих у позику з наявних коштів Богині, які знаходилися у внутрішній частині храму, що слугував державною скарбницею, для державних цілей, та займалася передачею цінних предметів, які зберігалися у трьох складах Акрополю. Храмові

1 Алехин В. П. Роль Пелопоннеской войны в трансформации греческого общества / В. П. Алехин // АІ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 50.

2 Демина Н. А. Культ Артемиды Агротеры в Аттике / Н. А. Демина // АМА. – Вып. 2. – Саратов, 1974. – С. 32–33.

3 Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – С. 23.

4 Сироткина С. Ю. Афины и Спарта в Священной войне. – С. 19–20.

скарби „інших богів”, які спочатку зберігалися у храмах цих богів, пізніше також були перенесені на Акрополь і розміщені у внутрішній частині храму Афіни. Аналогічно скарбникам Афіни було засновано і центральне відомство скарбників „інших богів”. До їхніх обов’язків входило ведення рахунків від Панафіней до Панафіней, тобто упродовж чотирьох років, і складання звіту та інвентарних описів. Таке відомство, як уважав *Е. Мейєр*, виникло у 434/3 р. до н. е. Можливо, що відомство скарбників „інших богів” було створене за так званим „Першим декретом Каллія”, але декрет повністю не зберігся і тому дата і питання щодо часу виникнення цього відомства залишається дискусійною¹.

Афінська держава провадила активне храмове будівництво. Після утворення морського союзу афіняни почали для цього використовувати союзні ресурси. Одразу після укладення Каллієвого миру в Афінах в архонтство Євтіна (450–449 рр. до н. е.) було вирішено використати резервний фонд союзу (5 тис. талантів) на відновлення храмів Афіни та Аттики. Будується храм Гефеста та Афіни. У 447–446 рр. до н. е. почалося будівництво Парфенона з хрисоелефантинною статуєю Афіни. На честь перемоги Делоського союзу у війні з персами було споруджено храм Афіни-Ніки. Дещо пізніше будуються храми Посейдона в Сунії, Ареса в Ахарнах, Немесіди в Рамнуті, зводиться Одеон, розпочинається будівництво Пропілей². Це викликало незадоволення ряду союзників Афіни.

Пізніше, після розправи над мешканцями острова Лесбоса, який повстав проти домінування Афіни, усі землеволодіння острова (крім володінь міста Метімни, яке відмовилося взяти участь у повстанні) було поділено на три тисячі ділянок, з яких триста передано „богам”³. Боротьбу проти приєднання Елевсина до Афіни очолив Евмолп, представник жрецького роду Евмолпідів, який вже у VIII ст. до н. е. користувався

1 *Демин Н. А.* Культ Артемиды Агротеры в Аттике. — С. 34.

2 *Кондратьюк М. В.* Архэ и афинская демократия / М. В. Кондратьюк // Античная Греция: Проблемы развития полиса [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. — Т.1: Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 332–333.

3 Там само. — С. 337.

великим авторитетом в Елевсині¹. Політичне об'єднання Аттики йшло у руслі концепції синоїкізму і передбачало перенесення культів приєднаних земель до Афін та відповідне переселення сюди частини жрецьких родин для безпосередньої участі у відправі культу. Про це свідчить спорудження храму Деметри Елевсинської у нижньому місті в Афінах. Культі інших локальних божеств земель, які були приєднані раніше (наприклад, храм Артеміди Бравронської), розмістили на акрополі. Після перенесення початку святкування та частини функцій до Афін, Елевсин не втратив своїх рис жрецької держави, оскільки жерці представляли Елевсин в Афінській раді та вирішувала найважливіші питання у самому місті. Безпосереднє здійснення обрядів на честь Деметри, Персефони та Іакха елевсинські жрецькі роди назавжди залишили за собою. Наступний етап будівництва в Елевсині пов'язаний з діяльністю афінських тиранів, які намагалися завоювати „схильність богів і народу”, продемонструвати спільність громадян, полісу та існуючої форми влади. Пісістрат та його сини фінансували храмові будівельні роботи в Елевсині, що свідчило про їхню повагу землеробської релігії, їхню орієнтацію на дрібне селянство, а також покращувало ставлення до них у суспільстві, зокрема з боку діячів культу. Пісістрат турбувався про посилення столиці, розуміючи, що перетворення Елевсина у загальногрецький релігійний центр лише посилить Афіни².

Спартанська держава. Усі соціальні інститути стародавньої Спарти, тією чи іншою мірою, носили сакральний характер, але саме для царів релігійний вимір їхньої влади був надзвичайно важливим. Інститут царської влади у Спарті поєднував у собі три взаємопроникаючі функції: верховного головнокомандувача, верховного судді і верховного жерця. Усталеність інституту царів зумовлювалася традиційним консерватизмом спартіатів. Він був освячений ім'ям Лікурга, який оголосив царів владою

1 Сергеева С. Н. Элевсин и Афины (с нач. II тыс. до VII в. до н. э.) / С. Н. Сергеева // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 88.

2 Там само. – С. 103–106.

Спарти поряд з герусією, наказавши також спорудити святилища Зевса Силанія та Афіни Силанії. Показово, що Велика ретра, найдавніший законодавчий документ, який проголосив створення Спарти як поліса, починається саме з релігійного акту. Зевс та Афіна офіційно проголошуються покровителями нової держави. Стосовно царів у Великій ретрі використовується термін „архагети”, яке значно ширше за діапазоном розуміння ніж „басилевс”. Використання щодо спартанських царів цього терміна свідчить, що вони були засновниками нового культу, верховними жерцями якого вони і були призначені. Царі вважалися жерцями Зевса Лакедемонія і Зевса Уранія, державних культів Спарти. Жрецькі повноваження царів не обмежувалися цими культурами. Вони відповідали за стосунки майже з усіма основними божествами спартанського пантеону. Так, у перший і сьомий день від початку місяця царі приносили жертву Аполлону. Будучи фахівцями військової справи, у воєнний час вони могли приносити у жертву будь-яку кількість овець на порятування війська та здобуття перемоги. Для цього за спартанським військом завжди прямувало ціле стадо священних тварин. Причому церемоніал цих гадальних жертвопринесень був суворо розробленим і ретельно дотримувався. Перед початком походу цар, як воєнний жрець, приносив жертви Зевсу Агетору (Провіднику), на кордоні – Зевсу і Афіні і, тільки за умови сприятливі пожертви були схвалені обома цими богам, цар переходив кордони країни. Перед битвою цар жертвував Артеміді Агротері молодую козу. У вдячність за перемогу Аресу присвячували півня. Царі були майстрами своєї справи. Гадання проходило на нутрощах тварин, особливо долях печінки. Причому, якщо з першого разу знамення виявлялося несприятливим, цар приносив жертви доти, доки не досягав бажаного¹. Гадання та жертвопринесення використовувалися царями для зміцнення власного авторитету. Так, у 396 році до н. е. Агесилай, прославляючи себе як прямого нащадка ахейських героїв, приніс у Авліді в жертву Артеміді лань на

¹ Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 25, 31–34.

тому самому місці, де свого часу перед походом на Трою приніс жертву Агамемнон¹.

У Спарті правили два царі з двох династій – Агіадів і Еврипонтидів. Спартанські царі здійснювали керівництво релігійним культом. При царі постійно знаходився його супровід, який відповідав за його моральний образ. Два піфія з почту царя брали участь у його громадських частуваннях. Саме цих посадовців правитель посилав до Дельфійського оракула із запитаннями щодо майбутнього. Зростанню авторитету царя сприяло ретельне виконання ним жрецьких функцій. Попри величезний авторитет царів та навархів вони перебували під постійним контролем ефорів. Навіть Лісандр, який мав величезну популярність в державному апараті, армії та флоті, будучи за словами Плутарха „самим могутнім з греків, свого роду володарем всієї Греції”, за наказом ефорів змушений був повернутися у Спарту, де з великими зусиллями виправдався за свої дії². Фактично до реформ Агіса та Клеомена державою керували ефори, відсунувши царів на другий план. Саме це підштовхнуло Клеомена III (235–222 рр. до н. е.) до перевороту. Показово, що свої реформи він почав з ліквідації ефорату. Його попередник і одноступенець Агіс IV (244–241 рр. до н. е.), використовуючи жрецький сан, пускає в обіг давні оракули, які радять спартанцям остерігатися розкошів, а також знаходить нове віщування, яке зобов’язувало спартанців відновити у себе рівність та повернутися до законів Лікурга³.

Спартанський правитель Клеомен, якому не вдалося взяти Аргос у 494 р. до н. е., виправдався від звинувачення у підкупі мешканцями міста волею богів. Більшість суддів сприйняли на віру його твердження про знак Богині Гери, яка таким чином виявила небажання цього походу. Клеомену вдавалося досягати успіхів у внутрішньополітичній боротьбі і завдяки підкупу Дельфійського оракула⁴. Спартанський цар Павсаній змушений був скористатися правом притулку храму Афіні

1 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей... – С. 40–41.

2 История Древней Греции: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1986. – С. 177–180.

3 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 41.

4 Печатнова Л. Г. Способы отрешения от власти спартанских царей / Л. Г. Печатнова // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 67–69.

Міднодомної, де був закритий і нарешті помер від голоду та спраги. Інший вигнанець, колишній цар Плістоанакт, зміг повернутися на Батьківщину лише за допомоги дельфійських жерців, які постійно надавали поради спартанським послам. Повернення царя супроводжувалося жертвопринесеннями, урочистостями та масовими святкуваннями. Його повернення як „напівбожественного сина Зевса” вимагала у 427 р. до н. е. піфія¹.

Дельфи зберігали традиційно особливо добре ставлення до інституту царської влади у Лакедемоні². Спартанські царі, як верховні жерці, відповідали за стосунки своєї держави з Дельфійським оракулом, зберігаючи у себе записи його відповідей. Такі звернення до оракула носили регулярний характер. Для оптимізації зв'язків між цими інститутами ще в період ранньої архаїки з'явився новий магістрат – піфії. Припускають, що вони з'явилися за царя Феопомпа в середині VIII ст. до н. е., як і ефорат. Кожний цар обирав зі свого найближчого оточення двох довірених осіб, піфіїв, які відряджалися за їхнім дорученням у Дельфи. Крім царів тільки піфії мали доступ до пророцтв оракулів. Піфіями ставали, переважно, члени правлячої династії, тобто люди, близькі до царя за своїм походженням, способом життя, родинно і дружньо. Ці феопропи, як і царі, харчувалися за громадський рахунок. Такого привілею не мав у Спарті більше ніхто. Посада піфіїв, швидше за все, одразу ж стала спадковою, як чимало інших професій у Спарті, але, на відміну від ефорату ніколи не була емансипована від царів³.

Один раз на дев'ять років спартанські царі піддавалися спеціальним релігійним випробуванням. У цей час ефори (спочатку ці функції виконували астеропи („спостерігачі за зірками”, „звіздарі”)) спостерігали за небом і, якщо бачили зірку, що падає, розглядали це як знак провини перед богами. Влада такого царя скасовувалася доти, доки не надходила відповідь Дельфійської піфії. Зазвичай, відповідь піфії була сприятливою для спартанських царів, однак сама можливість

1 Печатнова Л. Г. Способы отрешения от власти спартанских царей... С. 75–80; Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 31.

2 Сироткина С. Ю. Афины и Спарта в Священной войне. – С. 20.

3 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 36.

такої дії давала підстави їхнім політичним конкурентам вдатися до рішучих дій¹. Агіс IV, який правив з 244 по 241 р. до н. е., провів низку кардинальних реформ. Зокрема, він надав перевагу зверненню за божественною допомогою та порадою не у Дельфи, а у місцеве святилище Пасіфаї у Таламах (групада періеків на східному узбережжі Месенської затоки). Це видається знаковим для спартанської управлінської системи, оскільки Дельфійський оракул був її духовною сутністю. Жодний серйозний закон не приймався у Спарті без санкції Дельф. Показовим є знаменитий оракул Лікургу щодо основ державного устрою Спарті. Зміна сакрального центру узгодження управлінських рішень з богами зумовлювалася встановленням контролю етолійців над Дельфами та близькістю святилища Пасіфаї².

Присутність царя гарантувала законність низки юридичних актів. Так, цар брав участь у церемонії усиновлення як верховний жрець громади. Це було зумовлено тим, що усиновлення було безпосередньо пов'язувалося з культом предків і хатнього вогнища. У руках царя знаходилися і цивільні процеси з огляду на важливість для цієї країни справ, пов'язаних з успадкуванням та усиновленням. У Спарті діяли найсуворіші закони про громадянство. Набуття повних цивільних прав у Спарті прямо пов'язувалося з наявністю у громадянина земельної ділянки, клера, який давав можливість спартіату вносити необхідні кошти у сисітії. Одним із небагатьох механізмів отримання такого клера для молодших синів залишалося усиновлення родинами, де не було спадкоємців-чоловіків. Умовою такого усиновлення могло бути одруження на дочці власника клера. Царі були головними опікунами доріг, які мали військове значення. Вони розв'язували суперечливі питання, які при цьому виникали з періеками, що залучалися до будівництва та ремонту шляхів, оскільки, як верховні жерці, вони представляли перед богами всі міста періеків укупі³. Жодний із законів не з'являвся без попереднього схвалення у Дельфах,

1 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 42; Печатнова Л. Г. Способы отрешения от власти спартанских царей. – С. 93.

2 Там само. – С. 95; Сироткина С. Ю. Афины и Спарта в Священной войне. – С. 20.

3 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 26–27.

починаючи вже з Великої ретри Лікурга. Замах на життя царя був одним із найтяжчих злочинів, на який не зважувалися навіть іноземці. Поховальні звичаї спартанців засвідчують, що після смерті царі пошановувалися не як звичайні смертні, а як герої¹.

У Спарті не склався самостійний стан професійних жерців. Їхні функції виконували царі, які представляли громаду перед богами. Це не означає, що тут не було жерців узагалі. Можливо, вони обиралися чи призначалися царями зі свого оточення. Часто це були запрошені до Спарти представники відомих жрецьких родів з інших грецьких держав (Мегистій з Акарнанії, що походив з роду Мелампа; Тісамен і його нащадки, що належали до жрецького роду Іамідів з Елїди). Користувалися спартанські царі послугами пояснювачів і хранителів давніх пророцтв, так званих хреспологів. Так, хресполог Діопіф, прославлений і авторитетний у Спарті пророк, використовуючи свої професійні знання, втрутився у суперечку навколо успадкування престолу, намагаючись допомогти сину Агіса II зайняти трон. Жерці виконували волю царів, як їхні помічники та заступники, знаходячись у прямому підпорядкуванні. Традиційною є і взаємодія між царями та жерцями, останні навіть виконували роль царських інформаторів, повідомляючи про найважливіші справи у країні. Так, про змову Кінадона царю Агесилаю, найімовірніше, повідомив жрець, який виконував спільно з царем „встановлені жертвопринесення від імені міста”, у формі божественного знамення².

Висновки. Релігійні уявлення грецьких міст-полісів були важливим чинником суспільно-політичних процесів, зумовлюючи правлячу еліту тогочасних еллінів їх враховувати при виробленні та реалізації державної політики. Специфіку державного будівництва спричиняла і боротьба різноманітних угруповань за владу, яка часто носила ідеологічно-релігійний характер. Відмінними були засади та форми організації культового життя, особливо з огляду на саму сутність розбіжностей у характері управління між Афінами та Спартою,

1 Печатнова Л. Г. Религиозная власть спартанских царей. – С. 31, 37–38.

2 Там само. – С. 32–33.

іншими грецькими полісами та держави Пелопонесу та Іонії. Водночас, помітні роль культів при організації інтегративних процесів між спартанцями та періеками, афінянами та іншими мешканцями Атїки, а пізніше і членами Афіньського морського союзу. На відміну від Афін, де правителі були лише виборними магістратами, ритуальна відповідальність спартанських царів була важливою сакральною складовою їхньої управлінської діяльності та посилювала монархічний характер держави.

Список рекомендованої літератури

1. *Алєхин В. П.* Роль Пелопоннеской войны в трансформации греческого общества / В. П. Алєхин // АІ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 44–62.
2. *Демина Н. А.* Культ Артемиды Агротеры в Аттике / Н. А. Демина // АМА. – Вып. 2. – Саратов, 1974. – С. 31–37.
3. *Павсаний.* Описание Эллады / Павсаний [Пер. и введ. ст. С. П. Кондратьева]. – Т. II. – М., Л.: Искусство, 1940. – 592 с.
4. *Печатнова Л. Г.* Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 25–43.
5. *Полибий.* Всеобщая история [Пер. с греч. и комм. Ф. Г. Мищенко; вступ. ст. А. В. Короленкова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 576 с.
6. *Сироткина С. Ю.* Афины и Спарта в Священной войне / С. Ю. Сироткина // АІ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 14–22.
7. *Скржинская М. В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – 324 с.
8. *Скржинська М.* Парфенон у Херсонесі Таврійському / М. Скржинська // УЦСЄ. – 2006. – Вип. 6. – С. 67–85.
9. *Соколов Г.* Эгейское искусство / Г. Соколов: Альбом. – М.: Изобразительное искусство, 1972. – 168 с.

10. Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть) / Э. Д. Фролов. – СПб.: ИЦ „Гуманит. акад.“, 2001. – 602 с.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте роль релігійного чинника у формуванні державності давніх грецьких міст-держав.
2. Визначте релігійні чинники управління соціальними процесами мінойського суспільства.
3. Назвіть характерні спільні риси та відмінності у розвитку взаємин держави з релігійними культурами та храмами в Афінах і Спарті.

Теми рефератів

1. Релігійно-міфологічні уявлення як чинник формування критської держави.
2. Релігійні повноваження спартанських царів.
3. Особливості релігійної політики Афін.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Релігійні інститути Спарті.
2. Дельфи у системі вироблення та прийняття управлінських рішень грецькими державами.
3. Державно-релігійні інститути Афін.

Тема 13.

Формування парадигми взаємодії релігії та держави у елліністичну добу

1. Релігійні культу та храми у державі Олександра Македонського.
2. Системи державно-релігійних взаємин елліністичного світу після смерті Олександра Македонського.
3. Понтійське царство.
4. Пергамське царство.
5. Віфінія.

Релігійні культу та храми у державі Олександра Македонського. Вже напередодні великого походу на перські землі релігійні мотиви (помста та відплата за руйнування святилищ еллінських богів персами у 480 р. до н. е.) стали ідеологічною базою об'єднання усіх грецьких держав у спільній кампанії. Тому логічним виглядає рішення Коринфського союзу про оголошення війни та призначення гегемона Філіпа стратегом-автократором¹. В елліністичну добу питання опертя на традиційні релігійні інститути розглядається державними утвореннями як наріжні. Перед тим як вступити у перські володіння, Олександр Великий приніс в Елеунті жертву на могилі Протесилая, а перебуваючи усередині Геллеспонту, заколов бика на пожертву Посейдону та Нереїдам. До того ж по обидва боки Геллеспонта були поставлені вівтарі Зевсу, Афіні і Гераклу. Трохи пізніше, у Трої, Олександр приніс жертву Афіні Іліонській та присвятив їй свою зброю, натомість взявши іншу, яка зберігалася, за легендами, з часів Троянської війни. Тут також була здійснена пожертва Пріаму, якого, за переказами, македонський цар молив не гніватися на його предків, що взяли в облогу Трою. Блискуча церемонія відбулася біля місця поховання Ахілла. Олександр поклав на його могилу золотий вінок, оббіг її з товаришами. Водночас подібний ритуал Гефестіоном було проведено на могилі Патрокла².

¹ *Шахермайр Ф.* Александр Македонский. – С. 33–34.

² *Холод М. М.* Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в

На знак поваги до єгипетських богів великий завойовник приніс жертви у Мемфісі, засвідчивши повагу місцевим традиціям. Необхідність ідеологічного обґрунтування своїх завойовницьких дій спричинила експедицію у Сіутську оазу до оракула Амона, яка мала забезпечити Олександрю підтримку цього Бога, якого греки ототожнювали з Зевсом. Македонський правитель був проголошений сином Бога. Ця позиція єгипетського жрецтва надала необхідні матеріальні ресурси для зміцнення новопосталого державного утворення¹. Окреме місце в юдейській традиції (Талмуд, Агада, легенди) займає факт відвідин Олександром Македонським Єрусалиму та прийняття ним достатньо високого духовного статусу². ВідповіднерішеннящодовизнанняОлександраМакедонського Богом прийняла Спарта³. Унаслідок завоювання та колонізації Ірану, Середньої Азії та Північної Індії фігура Олександра Македонського злилася воєдино з богами Діонісом та Аполлоном, причому останній майже повністю розчиняється у Діонісі. Хоча культ Аполлона був досить розвиненим на території елліністичних держав, що засвідчено писемними джерелами та археологічними знахідками, предметів із зображенням Олександра у вигляді цього Бога знайдено не було⁴. Освоюючи підкорений світ, Олександр заново творив новий гуманітарний простір, сакралізуючи його своїм ім'ям, навіть ім'ям близьких істот, наприклад собаки та коня. Так з'являються міста Букефалія та Парата у Північній Індії. Встановлений Олександром та його нащадками культ царів передбачав пошанування монарха як верховного божества

334 г. до н. е. / М. М. Холод // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 191.

1 История Европы. – В 8 т. – Т.1: Древняя Европа [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1988. – С. 396–397.

2 Шукуров Ш. М. Александр Македонский: Метаистория образа / Ш. М. Шукуров // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетей, 1999. – С. 48.

3 Дройзен И. Г. История эллинизма / И. Г. Дройзен. – Т.1. – М.: Эксмо Изוגрафус; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 459.

4 Абдуллаев Е. В. Оракулы, философы и колонизаторы. – С. 172.

(наприклад Зевса)¹. Загибель доолександрового світу зумовила витворення нового гуманітарного макропростору Середземномор'я, що вплинуло і на модель взаємин держави та релігії. Показово, що на східному кордоні своєї імперії, маркуючи кордони цього простору, він спорудив дванадцять вівтарів, приніс жертви та організував ігри (відповідно до легенд, Геракл на західному краю ойкумени спорудив дванадцять стовпів)². Слід відзначити різноманітність богів та героїв, яких пошановували, що засвідчило лояльність імперії стосовно релігійних уподобань підкорених народів. Серед споруджуваних були вівтарі як Зевсу Олімпійському, Афіні Пронойї, дельфійському Аполлону, так і самофракійським Кабірам, індійському Геліосу (Сур'ї), єгипетського Амону³.

Ці процеси супроводжувалися формуванням нового грекомовного простору, введенням нових управлінсько-правових термінологічних категорій у мовну практику нової елліністичної держави. Називаючи полонену матір Дарія своєю матір'ю, він прагнув сакрально успадкувати священну владу династії Ахеменідів⁴. Прибувши до Пасаргад з Індії та виявивши пограбування царської гробниці Ахеменідів, Олександр Македонський наказав відновити її перевозданність. Частину входу замазали глиною, втиснувши царську печатку. Пам'ятку було взято під особистий царський контроль. Цар наказав схопити та допитати магів – придворних жерців Ахеменідів, які охороняли гробницю щоденно отримуючи за це барана та раз у місяць – коня. Проте навіть під тортурами жерці пояснити нічого не змогли. Не маючи доказів Олександр Македонський змушений був їх відпустити. Причиною зацікавлення царя було як намагання захистити сакральний статус своїх попередників Ахеменідів, так і прагнення успадкувати традиційну модель взаємин перських царів зі своїми придворними магами, які виступали радниками у різних питаннях державного управління та охоронцями священного царського вогню. Прагнення продемонструвати свою повагу

1 Шукуров Ш. М. Александр Македонский: Метаистория образа. – С. 39–41.

2 Шахермайр Ф. Александр Македонский. – С. 265.

3 Пугаченкова Г. А. Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – С. 31.

4 Шукуров Ш. М. Александр Македонский: Метаистория образа. – С. 44–46.

до сакрального статусу Ахеменідів разом з тим не означало бажання погіршити взаємини з доволі впливовим жрецтвом. Тому жоден з жерців, попри очевидну провину, страчений не був. Стратили сатрапа Орксіна, серед висунутих звинувачень якому було пограбування храмів та гробниць царів. Серед страчених за пограбування храмів та святилищ – македонянин Пуломах з Пелли, стратеги Клеандр, Сіталк, Геракон⁵.

Попри свою лояльність до обрядів та вірувань підкорених народів у дещо пізнішій зороастрийській традиції Олександр згадується як „*проклятий Іскандар*”, один з трьох „найзліших девівських девів”, створених Аріманом. За переказом, під час пожежі палацу в Персеполі згорів знаменитий царський список *Авести*, написаний „золотом на 12 тисячах бичачих шкір”⁶. Однак вже в працях стародавніх авторів є однозначні вказівки на досягнення „згоди та єднання влади македонян і персів”, освячених перськими та еллінськими жерцями. Позиція ж зороастрийської релігійної традиції зумовлена тим, що на цей час Ахеменіди виступали вже повними прихильниками і послідовниками учення Зороастра⁷.

Правитель Македонії змушений був зважати на авторитет жрецтва та храмів і всередині еллінського світу. Коли Олександр Македонський зруйнував Фіви, то спустошити храми він так і не наважився⁸. Ефесянам він наказав заплатити храму Артеміди податок (форос), який раніше відходив персам. Крім того, Олександр поширив храмове право притулку на відстань однієї стадії від храму, що сприяло зростанню лояльності як місцевої громади, так і впливового місцевого жрецтва⁹.

5 Михайлов А. В. „Дело” об ограблении гробницы Кира / А. В. Михайлов // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 34–37.

6 Языческие божества Западной Европы: Энциклопедия [Сост., предисл. и общ. ред. К. Королева]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2005. – С. 18.

7 Михайлов А. В. Александр и религия древних персов в зороастрийской традиции Востока (на примере „Большого Бундахишна”) / А. В. Михайлов // АІ. – Саратов: Наука, 2007. – № 7. – 2007. – С. 98–99.

8 Полибий. Всеобщая история [Пер. с греч. и комм. Ф. Г. Мищенко. Вступ. статья А. В. Короленкова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 288.

9 Бикерман Э. Государство Селевкидов [Пер. с фр. Л. М. Глускиной] / Э. Бикерман. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – С. 144; Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т.1. – С. 146.

Перебуваючи тут, він приніс жертви Артеміді Ефеській та провів на її честь військовий парад, вмістивши у храмі свій портрет, на якому Апеллес зобразив царя з блискавкою у руці¹. За оповіданням Артемідора, переданим Страбоном, Олександр пообіцяв мешканцям Ефесу відшкодувати усі їхні витрати, як попередні, так і майбутні, на відновлення храму Артеміді, за умови, що у присвячувальний напис буде внесено його ім'я. Ефесяни відмовили. До нас дійшов інший присвячувальний текст Афіні-Поліаді, Богині-покровительці міста Прієни: „Цар Олександр присвятив храм Афіні Поліаді”². Наприкінці правління македонського царя його культ було встановлено в усіх грецьких малоазійських містах³.

Рис.31. Напрями походів Александра Македонського на території Перської держави

Системи державно-релігійних взаємин елліністичного світу після смерті Олександра Македонського. По смерті Олександра Македонського діадохи одразу ж зіткнулися із нагальною потребою обґрунтування своєї влади. Наймогутніші з них мали необхідні військові, соціальні та економічні ресурси для

1 Холод М. М. Посвящения Александром Великим греческих храмов / М. М. Холод // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 125.

2 Там само. – С. 117–118.

3 Там само. – С. 127.

створення власних держав, але жодних легальних підстав для цього за тих часів не існувало. У ході розгортання боротьби кожний із діадохів намагався заручитися сакральною підтримкою Олександра Македонського, виступити в ролі його спадкоємця. Вони змушені були звертатися до альтернативних форм легітимації влади, серед яких провідне місце посідав культ правителя. У добу розпаду держави Олександра культове шанування допомагало діадохам закріпити за собою харизматичний статус, який можна було протиставити спадкоємній легітимності законних нащадків померлого царя, не порушуючи юридичних норм і політичних традицій. При цьому правителі, що прагнули встановити владу в частині імперії Олександра чи досягти виняткового становища в „імперській” ієрархії, вдавалися до встановлення посмертного культу Олександра як свого заступника та єдиного „гідного” правителя світової держави. Ті діадокси, які претендували на панування в усій державі (Антигоніди), намагалися поширити власний культ, надавши собі статусу нових справжніх басилевсів греко-македонського світу. Коли діадокси вже прийняли царські титули й стали керувати власними державами, культове шанування почало використовуватися для обґрунтування зазіхань на владу над іншими правителями, а також для харизматичності статусу монархів. Як і раніше, прагнення до трону Олександра пов’язувалися з власним культом царів. Сепаратистські зазіхання підтримували за допомогою шанування Олександра або шляхом комбінування власного культу з культом померлого засновника держави. Масштаби та ступінь культового шанування кожного з діадохів відображали характер та обсяг його владних зазіхань. Саме ж ставлення монархів до царського культу залежно від розростання їхніх амбіцій було спроможне змінюватися від цілковитого неприйняття божеських почестей до їх активного використання у системі легітимації влади¹. У період свого панування над Азією (306 р. до н. е.), Антигон випускає серію монет з ім’ям та символами Олександра, потім – власним та свого сина Деметрія. Карбуючи монети на зразок перських –

¹ Нефедов К. Ю. Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323–281 рр. до н. е.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / К. Ю. Нефедов; ХНУ. – Х., 2001. – 21 с.

дарики та статери – на яких було вибито початкові букви власного імені та сина, Антігон лише продовжив практику Олександра Македонського. Уже в 316 р. до н. е. Антігон отримав царські почесті від населення Персиди, однак вони ніяк не вплинули на його офіційний статус. У вавилонських документах того часу до нього застосовується термін „*rab ugu*”, що відповідає грецькому „стратег”. Отримавши від цариці Евридики підтвердження своїх прав стратега-автократора Азії, він використав цей титул для подальших дій у власних інтересах. Перемога в 306 р. до н. е. під Саламіном Кіпрським дала Антігону підстави поставити питання про кардинальну зміну свого статусу в геополітичній конфігурації тогочасного елліністичного світу. Він проголосив себе та свого сина Деметрія царями. Це стало сигналом і для інших діадохів, розпочалася нова фаза боротьби¹. Спочатку Птолемей Лаг, потім Касандр, Лісімах і Селевк увінчали свої голови царськими діадемами (Рис.32). При цьому розгортання військової боротьби призвело до зростання ролі війська і його перетворення у важливу складову системи державного управління. Легалізація інституту Військових зборів знайшла своє відображення у зміні титулатури базилевса Македонії².

Прагнення підкреслити спадковість традицій Олександра Македонського у своїй діяльності чітко простежується на нумізматичних матеріалах Антігонідів. У період перебування у Греції у 303–301 рр. до н. е. Деметрій Поліоркет випускає золоті статери з зображеннями, прийнятими під час походу Олександра на Схід (з одного боку голова Афіни Паллади, з іншого – фігура Богині Ніки з вінцем та тризубцем). На золотому статері, випущеному у Пелопоннесі, з одного боку зображення Афіни Паллади в шоломі з портретними рисами Деметрія Поліоркета, з іншого – початкові букви імені „Олександр”³.

1 Самохина Г. С. Об одном эпизоде из истории диадохов. „Год царей” и его политические итоги / Г. С. Самохина // АДСВ. – Свердловск, 1988. – Вып. 24: Вопросы социального и политического развития. – С. 44–47.

2 Буров А. С. Вооруженные силы и военная политика Македонии (70–20-е гг. III века до н. э.) / А. С. Буров: Автореф. дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 1996. – С. 14.

3 Самохина Г. С. Об одном эпизоде из истории диадохов. – С. 48.

Храми і храмові громади підпорядковувалися державі, яка здійснювала загальне управління їхнім життям. Царі могли надати їм звільнення від окремих податків та повинностей. Елліністичні правителі залишали їм певну самостійність у внутрішніх справах, отримуючи, натомість, підтримку авторитетного жрецтва і шанувальників різних божеств¹. Надання місту чи храму статусу „священного та недоторканого” обмежувало права монарха у ньому. На території елліністичних держав знаходилася значна кількість храмів та храмових громад. Особливо помітно це було у Малій Азії та Вавилонії. Храми і храмові громади підпорядковувалися державній владі, яка здійснювала загальне управління їхнім життям, а також контролювала їх і накладала податки. Водночас Атталіди, Селевкіді, царі Понту та інші династії визнавали за краще надавати храмам і храмовим громадам широкі права і різноманітні пільги, звільнення від окремих податків та повинностей. Деякі впливові святилища на території Понтійського царства навіть карбували власну монету і мали власні збройні сили².

Діадохи Олександра Македонського, використовуючи грецькі культи, змушені були зважати на усталені порядки підкорених народів. Лояльною до місцевих культур була політика правителів багатьох елліністичних держав³. Спадкоємець престолу невеликої елліністичної держави Адіабени Ізат, під впливом вавилонського купця Ананії та знавця закону Єлезара з Галілеї, переходить в юдаїзм і навіть зважується на обрізання. Цариця Олена вирушила паломницею до юдейських святинь, а п'ятеро її онуків відправили до Єрусалима навчатися мові та законам. Благочестива Олена та її син Монобаз неодноразово згадуються у талмудичній літературі. Зокрема, Олена пожертвувала храму золоту табличку з біблійним текстом. Вона надала допомогу і під час голоду в Юдеї⁴.

1 Попов А. А. Институт царской власти в Греко-Бактрии / А. А. Попов // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 103.

2 Климов О. Ю. Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения / О. Ю. Климов // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 65–67.

3 Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т. 2. – С. 40.

4 Бен Ами Д. „Праведные прозелиты”: цари Адиабены в Иерусалиме / Д. Бен Ами, Я. Чехановец // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 317.

Рис.32. Кордони елліністичних держав на 200 рік до н. е.

Елліністичні царі, запозичуючи східні традиції, почали насаджувати царський культ. Це пов'язувалося з політичними та державно-управлінськими потребами новоутворених держав. Царський культ становив собою одну з форм елліністичної ідеології, у якій поєднана давньосхідні уявлення про божественну природу царської влади, грецький культ героїв та ойкістів (засновників міста) та філософські теорії VI—III ст. до н. е. щодо сутності державної влади. Він створював ідею єдності нової елліністичної держави, піднімав релігійними обрядами авторитет нового царя та його династії¹. При цьому часто рішення про обожнення приймалося самими мешканцями полісу і були наслідком угоди між царями та громадою полісу. Ці процеси були характерними як для міст, незалежних чи автономних, так і для тих полісів, які безпосередньо залежні від царя². Так, після захоплення Афін, діадохи Антігон і Деметрій були проголошені мешканцями міста царями і богами. Для дотримання їхнього культу спорудили вівтар та призначили спеціального жерця, ім'я якого мало на всіх

1 Древние цивилизации . – С. 380.

2 Свенцицкая И. С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) / И. С. Свенцицкая // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1990. – С. 97–98.

документах замінити ім'я архонта-епоніма¹. „Рятівникам” Деметрію і Антігону були виготовлені золоті вінки вартістю 200 талантів, їхні зображення виткано на пеплосі Богині Афіни та засновано ігри на їхню честь. Місяць Муніхій назвали Деметріоном, кожний останній день місяця – Деметріадою, а свято Діонісій – Деметріями². У 320 р. до н. е. Деметрій взагалі проголосив себе молодшим братом Богині Афіни й оселився у її храмі на Акрополі³. Антіох III та цариця Лаодіка в декреті щодо дарування їм божественних почестей Теоса названі „*сотерами полісу*”. Антіоха III було названо евергетом антиохійців⁴. За наказом і на кошти Антіоха IV (175–164 рр. до н. е.) в Афінах споруджували грандіозний храм Олімпійона, що мало засвідчити велич Селевкідів та їхню повагу до богів⁵. Неодноразово отримували почесні золоті вінки в Афінах на святкуваннях Великих Панафіней і Діонісій боспорські царі⁶.

У сфері формування ідеології держави встановлення сильної царської влади, яка оперувала значним матеріальним та воєнним потенціалом, виявилось у чітких засадах чітких засадах царських культів, їхній регламентації. Різноманітні релігійні святкування стали важливим чинником зміцнення сакрального характеру влади елліністичних правителів. На Делосі влаштовувалося пошанування благодійників Антігонідів. Набули слави святкування у Дельфах, Феспіях, острові Кос, Мілеті. Складовою цих урочистостей, окрім релігійних обрядів і жертвопринесень, були частування, театральні дійства, ігри та змагання за кошти правителів⁷. Подібними щедрими дарунками характеризується і

1 Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма [Пер. с нем. и предисл. Э. Д. Фролова] / Г. Бенгтсон. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 93–94.

2 Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т.2. – С. 94.

3 Самохина Г. С. Об одном эпизоде из истории диадохов. – С. 48–49.

4 Свенцикая И. С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 98.

5 Ставиский Б. Я. К югу от Железных ворот / Б. Я. Ставиский. – М.: Советский художник, 1977. – С. 29–30.

6 Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. – С. 50–51.

7 Древние цивилизации. – С. 368–369.

управлінська діяльність Атталідів, яка позначалася звільненням від податків та наданням асилії¹.

Епонімними магістратами міст часто були жерці, як у Лаодикеї на Ліці². В соціально-політичній, культурній і релігійній сферах життя грецького світу культові, професійні, вікові та інші об'єднання відігравали важливу роль. Серед них значну групу складали релігійні товариства, об'єднуючі шанувальників якогось божества чи обоженної особистості. Зокрема, в Пергамі існував союз атталістів, які, подібно іншим культовим колегіям елліністичного світу, мав власні кошти, майно, яке перебувало у спільному володінні. В елліністичну епоху відомі інші колегії шанувальників царів та династій, виникнення яких пов'язувалося з практикою обоження царів³.

Елліністична модель взаємин держави з релігійно-храмовими інституціями проникла глибоко в соціокультурні тканини суспільних відносин Сходу (Рис.33) і Європи. Так, провідник першого повстання рабів на Сицилії, сирієць з Апамеї, Євн присвоїв собі тронне ім'я Антіох. Ще будучи рабом, він став відомим віщуном майбутнього, який передавав волю богів (наймовірніше, Астарти). Для рабів зі Сходу зв'язок з богами означав царськість. Обраний царем у ході другого повстання Сальвій, який прийняв ім'я Трифон, прославився гаданням на нутрошах тварин і грою на флейті під час оргіастичних ритуалів. Інший ватажок повсталих, Афініон, постійно грав на релігійних почуттях своїх побратимів, заявляючи, що рішення йому підказують боги⁴.

1 *Климов О. Ю.* Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения / О. Ю. Климов // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 67.

2 *Бикерман Э.* Государство Селевкидов. – С. 148.

3 *Попов А. А.* Институт царской власти в Греко-Бактрии / А. А. Попов // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 101–102.

4 *Трофимов М. П.* Восстания рабов на Сицилии в „Исторической Библиотеке” Диодора / М. П. Трофимов // АІ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 137–138.

Рис.33. Басилевс на Сході

На монетах Родоса 150–100 років до н. е. зображувалася голова Геліоса у короні з променями. Солярна символіка демонструвала могутність правителя, його богообраність та авторитет, вічність влади як і Сонця¹. У Понтійській державі проголошували спеціальну сакральну клятву „*Клянуся щастям царя і Меном Фарнака*”. Покровительницею міст, держави і правителів була Богиня Тюхе².

Самі елліністичні монархи ототожнювали державу і державну владу зі своєю особою. Для більшості елліністичних держав характерним був високий рівень концентрації влади у руках царя³. Водночас вони змушені були зважати на усталені полісні традиції, часто виступаючи як рівноправні партнери при укладанні відповідних угод, беручи на себе зобов'язання щодо опіки та захисту над союзними територіями. Відповідно, існувало обожнення не просто правителя, а володаря-друга, зичливого громаді, який визнавав „батьківські закони” полісу⁴. Релігійний чинник продовжував залишатися вагомим і при здійсненні зовнішньої політики та веденні війн. Так, спартанський цар Арей на межі 80–70-х рр. III ст. до н. е. проголосив Македонії *священну війну* і скористався цим, щоб вибити македонські залоги з деяких міст⁵.

1 Сапрыкин С. Ю. Аристарх Колхидский / С. Ю. Сапрыкин // Scripta Gregoriana: Сб. в честь семидесятилетия акад. Г. М. Бонгард-Левина [Отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 243.

2 Там само. – С. 247.

3 Попов А. А. Институт царской власти в Греко-Бактрии. – С. 100.

4 Свенцицкая И. С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 108.

5 Буров А. С. Вооруженные силы и военная политика Македонии. – С. 18.

Головною причиною масового поширення культового пошанування правителів у добу раннього еллінізму слід вважати гостру потребу діадохів в обґрунтуванні власної влади. В окремих ситуаціях, на рівні стосунків між конкретним монархом і полісом або полководцем і македонським військом, наданню божеських почестей могли сприяти традиції евергетизму чи релігійні почуття. Проте на глобальному рівні, у розвитку культу правителя як явища загалом, вирішальну роль завжди відігравали владні зазіхання діадохів, що потребували легітимації у тогочасному політико-правовому просторі, який носив сакральноритуальний характер. Жорстка конкуренція у боротьбі за владу в поєднанні з аморфністю державних утворень і невизначеністю статусу наступників Олександра постійно створювали навколо того чи іншого амбітного діадоба своєрідний „вакуум легітимності”, який і мав заповнити культ правителя. За таких умов культове шанування швидко проникало в усі сфери взаємин між монархами та грекомакедонським населенням їхніх держав, утверджуючись на різних рівнях соціально-політичної структури. Саме тому в добу раннього еллінізму виникло кілька форм культу правителів — полісний культ, культ у союзах міст, приватний культ, посмертний культ Олександра в армії тощо. Усі ці форми були поєднані символікою ритуалів і почестей і розвивалися в активній взаємодії як між собою, так і з пропагандою та „політичною міфологією” діадохів, функціонуючи в межах єдиної системи легітимації влади. Їх можна розглядати як систему державної політики, спрямованої на легітимацію існуючої моделі соціально-економічних і політичних відносин за рахунок ритуально-сакрального інструментарію, який перетворюється на державну пропаганду. За своєю сутністю, вони були не самостійними феноменами, а лише виявами одного явища у різних ланках політичної та державноуправлінської системи ранньоелліністичної монархії¹.

Понтіїське царство. У релігійно-ідеологічній концепції Мітрідатідів простежується суворо витриманий набір

¹ Нефедов К. Ю. Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323–281 рр. до н. е.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / К. Ю. Нефедов; ХНУ. — Х., 2001. — 21 с.

відповідних грецьких божеств, які синкретизувалися з місцевими: Афіна – Ма-Енію-Беллона; Анаїт – Ма-Кібела, Артеміда і Афродіта, частково Діва, Деметра, Кора; Зевс в іпостасі Стратія – Мітра тощо. Релігійна політика держави вибудовувалася у залежності від очікувань різних етнічних груп, які мали об'єднатися навколо світлого образу царя – рятівника. Після відчутної поразки у війні 183–179 рр. до н. е. починається суттєві зміни у цьому сегменті державної політики. Це добре ілюструє царський культ Мена-Фарнака, який за наступників Фарнака поступився місцем культу Персея-Аполлона, проголошеного царським. Понтійські царі стали більш активно брати участь у сакральному житті елліністичного світу, встановили тісні зв'язки з Делосом і Афінами, де з'явилися численні присвячувальні написи грецьким богам на честь членів правлячої у Понті династії. Мітрідат поглибив філеллінську політику своїх попередників, проголосивши себе новим Діонісом і наказавши зображувати себе в образі героя Персея¹. Важливим культовим центром Понтійського царства була Комана Понтійська, відома своїми святилищами далеко за межами країни². У ході територіальних змін, ініційованих римлянами за правління принцепса Августа, до складу царства увійшла Зелітіда разом з храмовим центром Зелою³. Питання релігії розглядалися як важливий елемент розвитку держави, зміцнення позицій династії на міжнародній арені та усередині країни. Так Полемон II, встановивши тісні стосунки з Юдеєю, навіть приймає юдаїзм. Старший син Полемона I займав посаду верховного жерця – династа Ольби до 36 р. н. е., коли ця посада була скасована у зв'язку із загальною реорганізацією влади у цьому регіоні⁴. Піфодоріда, дружина Полемона I, яка правила після його смерті (8/7 р. до н. е.) у усіх областях, які належали її чоловікові у Понті, Колхіді, Боспорі (до воцаріння Аспурга у Боспорі у 14 р. н. е.), вшановувалася у різних містах

1 Сапрыкин С. Ю. Религия и культуры Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. – М. – Тула: Гриф и К, 2009. – С. 262–263.

2 Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 1996. – С. 114.

3 Там само. – С. 327.

4 Там само. – С. 335 – С. 337.

своїх володінь та поза ними як божество. Їй було встановлено статую в Афінах. Піфодоріду та її дітей вшановували у Смірні¹.

Пергамське царство. Важливу роль релігійна сфера відіграла і в розбудові державності Пергаму. Прагнення заручитися підтримкою місцевого етнічного середовища зумовив лояльне ставлення Атталідів до культу Матері богів та інших малоазійських богів у державі. Засновник династії Філетер здійснив в околицях Пергаму перебудову святилища Матері богів, залишивши посвячувальний напис. У Пессінунті – центрі вшанування Матері богів – пергамські царі відбудували священну ділянку (власне святилище та портики з білого мармуру). Саме пергамський цар Аттал I надав Риму допомогу в отриманні священного каменю, який уважався кумиром Кібели. При останніх правителях був офіційно уведений та набув поширення культ Зевса Сабазія. З ім'ям Аттала пов'язане надання пільг святилищу перської богині Анахіти та катекам храму в Гіеракомі. Прийняття царської влади супроводжувалося глибокими змінами у розвитку культу правителя. Царі мали найвищу владу у державі. До них зверталися за розпорядженнями та діями, що були зумовлені релігійними потребами. Так мешканці Магнесія на Меандрі клопоталися щодо визнання святкування на честь Богині Артеміди Левкофрієні².

Віфінія. Становлення віфінської державності було тісно пов'язане із загальними елліністичними процесами. Вже за правління Нікомеда II остаточно формується концепція божественного походження царської влади. Це знайшло відображення в епіграфічних пам'ятках самого Нікомеда II та його матері Апами. Нікомед II перший у віфінській династії прийняв почесне ім'я і був названий Епіфаном. Його наступники продовжили цю традицію, отримавши епітети Евергет та Філопатор. Показово, що син та онук Нікомеда II зберегли на своїх монетах його зображення³. Релігійно-

1 Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство... – С. 325–327.

2 Климов О. Ю. Пергамское царство: проблемы политической истории и государственного устройства / О. Ю. Климов. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010. – С. 157–160.

3 Габелко О. Л. История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб: ИЦ

культурні зв'язки чітко простежуються у взаєминах монархів та адміністрації полісів, які входили до складу держави. У написах щодо відвідин Прусіади-Приморської одним із віфінських царів відзначається проведення на його честь святкувань з жертвопринесеннями. Дослідники припускають існування у гімназії Прусіади культу царя¹. У Віфінії був поширений культ Зевса Стратія, який мав складний синкретичний характер, однак на перше місце у ньому проступали іранські риси. У столиці Нікомедії знаходився його храм, а зображення Зевса Стратія на реверсі віфінських тетрадрахм вказують на особливий статус цього культу в державі. Сам Зевс Стратій уважався покровителем царської династії. Не випадково Мітрідат напередодні вторгнення до Віфінії приніс йому жертву, прагнучи ідеологічно обґрунтувати своє прагнення стати віфінським володарем².

Висновки. Характеризуючи загальний хід формування системи релігійної політики елліністичних держав слід наголосити на її авторитарному характері, оскільки переважна частина рішень щодо її розроблення та втілення приймалася безпосередньо правителями. Дії органів влади у цій сфері носили прикладний характер і спрямовувалися як на легітимацію існуючої соціально-політичної системи, так і інтеграції різноетнічного суспільства, що особливо було актуальним на елліністичному Сході. Релігія впливала і на геополітичні процеси Еллади, спричиняючи появу культових об'єднань на кшталт Дельфійської *амфіктонії*. У моделях ставлення до релігії та окремих храмів між державою Антігонідів, Віфінією, Галатією, Каппадокією, Пафлагонією, Пергамом, Фригією можна простежити чимало спільних рис, які дозволяють говорити про спільні підходи, зумовлені загальною елліністичною традицією. У ході розвитку релігійної політики елліністичних держав можна простежити тенденції до еволюції культів окремих правителів у династичні. Останні, своєю чергою, перетворюються у структурні складові державної політики елліністичної держави, яка

„Гуманит. акад.“, 2005. – С. 448.

1 Габелко О. Л. История Вифинского царства... С. 488–489.

2 Там само. – С. 413–414.

характеризується наявністю концептуального, кадрового, фінансового, інституційного забезпечення.

Список рекомендованої літератури

1. *Абдуллаев Е. В.* Оракулы, философы и колонизаторы (К вопросу об идейных истоках греческой колонизации Средней Азии) / Е. В. Абдуллаев // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. XI [Ред. кол.: М. Г. Абрамзон (гл. ред.) и др.]. – М., Магнитогорск: Изд-во Магнитогорского Гос. Ун-та, 2001. – С. 162–178.
2. *Аристотель.* Политика [Пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова] / Аристотель. – М.: АСТ, 2002. – 393 с.
3. *Габелко О. Л.* История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб.: ИЦ „Гуманит. акад.“, 2005. – 576 с.
4. История Древней Греции: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.
5. *Левек П.* Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой; коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1987. – 252 с.
6. *Михайлов А. В.* Александр и религия древних персов в зороастрийской традиции Востока (на примере „Большого Бундахишна“) / А. В. Михайлов // АІ. – Саратов: Наука, 2007. – № 7. – 2007. – С. 98–105.
7. *Павсаний.* Описание Эллады [Пер. и введ. ст. С. П. Кондратьева] / Павсаний. – Т. II. – М., Л.: Искусство, 1940. – 592 с.
8. *Полибий.* Всеобщая история [Пер. с греч. и комм. Ф. Г. Мищенко. Вступ. ст. А. В. Короленкова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 576 с.
9. *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 1996. – 348 с.

Питання для самоконтролю

1. Дайте оцінку ставленню держави до релігії в елліністичну добу.
2. Визначте вплив релігійних уявлень на політичні процеси у елліністичну добу.
3. Окресліть особливості формування царських культів в елліністичну добу.

Теми рефератів

1. Формування системи релігійної політики елліністичних держав.
2. Релігійна політика Олександра Македонського.
3. Дельфійська амфіктонія.
4. Династичні культи.
5. Релігійна політика правителів раннього Пергаму.
6. Особливості релігійної політики правителів Віфінії.
7. Релігійно-культова сфера Понтійського царства.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути Пергамської держави.
2. Релігійна політика елліністичної Спарти.
3. Культові центри Понтійської держави.
4. Культ Олександра Македонського.

Тема 14. Держава Селевкідів

1. Засади релігійно-культової політики Селевкідів.
2. Юдеї у державі Селевкідів.

Засади релігійно-культової політики Селевкідів. Держава Селевкідів велику увагу приділяла зміцненню сакрального характеру правлячої династії як важливій складовій державної ідеології. Дідімський оракул перетворився у царського оракула Селевка та його династії. У 295–294 рр. до н. е., з огляду на загрозу вторгнення кочівників, Селевк оголосив сина співправителем і відправив на схід. Особливо його цікавила Бактрія, де почалися виступи місцевого населення. Разом з Антіохом вирушив досвідчений полководець Демодам¹. У ході своєї діяльності щодо придушення заворушень вживалися дії релігійно-сакрального характеру, спрямовані на легітимацію існуючого режиму. У 282 р. до н. е. Демодам спорудив Аполлону Дідімському жертовники за Яксартом (сучасна Сирдар'я) як ознаки кордонів держави та сакрального простору держави під спільним правлінням Селевка та його сина Антіоха. Цей культ продовжував існувати у Бактрії та Согдіані тривалий час². Попри те, що культ Аполлона став офіційним культом у державі Селевкідів тільки за Антіоха I, початок цього пошанування було закладено ще за Селевка. Цар повернув до Дідіми мідне зображення Аполлона, вивезене Ксерксом. Пізніше Селевк неодноразово робив щедрі дарунки храму Аполлона Дідімейського. Після смерті Селевка зображення Аполлона з'являються на селевкідських монетах. У написах з Ерїтр та Іліону походження Селевка ведеться від Аполлона як батька. Дослідники припускають, що пропагування родинності Селевкідів з Аполлоном починається зі 294 р. до н. е.³

Епонімними магістратами в Антіохії Перській виступає жрець царського культу, у Дура-Еуропосі – жрець головних

¹ Смирнов С. В. Демодам и Патрокл – „друзья” Селевка I / С. В. Смирнов // АІ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 41.

² Абдуллаев Е. В. Оракулы, философы и колонизаторы. – С. 173.

³ Смирнов С. В. Демодам и Патрокл – „друзья” Селевка I. – С. 39–41.

богів (обожнених царів)¹. Важливим центром династичного культу була Селевкія-в-Піерії – місто, яке упродовж усієї історії династії продовжувало зберігати свій авторитет і символічне значення для Селевкідів². Царські культу у містах-полісах, на відміну від династичних культур, встановлених на підвладних царю землях його розпорядженням, регулювалися міськими органами влади, посада жерця була муніципальною і заміщувалася у встановленому у цьому полісі порядку.

Самі Селевкіди стають об'єктами обоження у підвладних та союзних грецьких полісах. Так, Антіох III (Рис.34) і цариця Лаодіка в декреті щодо дарування їм божественних почесей Теоса названі *сотерами полісу*. Антіох III в іншому джерелі виступає *еввергетом* антиохійців³. Покровительницею міст, держав і правителів була Богиня Тюхе. У Міласі вона вважалася заступницею Селевкідів⁴. Мешканці Мілету встановили статую Селевка у храмі Аполлона як вираз особливої вдячності⁵.

Характерною є відсутність єдиних стандартів під час процедури та у формі обоження. Селевка II в одному місті назвали Сотер, в іншому – Теос. Селевк I був Селевком Зевсом Нікатором у Селевкії Піерейській, Селевком Нікатором – Александрії Перській, Селевком – сином Аполлона – Ертрах. В окремих полісах культ Селевка зливається з культом Зевса, на що вказує присвята у полісі македонян-гірканців у Лідії Матері богів та Зевсу Селевкію⁶. На срібних монетах різного номіналу (тетрадрахми, драхми, хемідрахми), які карбувалися Селевкідами, на зовнішньому боці зображення голови Зевса, на реверсі – Афїна на колісниці, запряженій двома слонами чи чотирма кіньми⁷. У монетному карбі окремих полісів держави

1 Бикерман Э. Государство Селевкидов. – С. 148.

2 Анохин А. С. Муниципальный чекан при Антиохе IV: характер и причины появления / А. С. Анохин // АИ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 108–111.

3 Свенцицкая И. С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 98–99.

4 Сапрыкин С. Ю. Аристарх Колхидский. – С. 247.

5 Смирнов С. В. Демодам и Патрокл – „друзья” Селевка I. – С. 40.

6 Свенцицкая И. С. Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 98 – 101.

7 Ягодин В. Н. Хорезм / В. Н. Ягодин, А. Б. Никитин, Г. А. Кошеленко // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии: Серия: Археология СССР

Антиоха IV на зворотній стороні зображено різноманітних богів. На монетах *Монсуести* на зовнішньому боці – профіль царя, зворотньому – Артеміда у короткому хітоні, що виймає стрілу із сагайдака, *Александрії-на-Іссі* – на зовнішньому – профіль царя у центрі македонського щита, зворотньому – Ніка (на меншій деномінації) та Зевс (на більшій), *Адани* – профіль царя у діадемі (зовнішній бік), напівоголений Зевс з Нікою (зворотний). У монетах *Антиохії-на-Оронті* та *Селевкії-у-Піерії* є зображення царя у діадемі, натомість зі зворотного боку – Зевс. Майже в усіх муніципальних карбах присутні зображення царя, що засвідчують його статус як політичний, так і сакральний. З іншого боку монет вміщували також:

дельфіна; Посейдона з дельфіном (*Лаодикея Приморська*);

Зевса, який тримає вінок, а біля його ніг лев (*Гіераполь (Бомбіка)*);

Зевса, який тримає вінок (*Антиохія у Птолемаїді (Акка), Аскалон*);

німфу Європу верхи на бику; корабель, або корабельне стерно (*Сідон*);

корабельну корму (*Тір*);

Посейдона (*Беріт*);

Діоскурів; їхні шапки; Афіну (*Триполіс*);

атрибути Ісиди; Ісиду, що стоїть; фінікійського шестикрилого

Кроноса (*Бібл*);

Аполлона з луком; Ніку; Зевса, що, сидячи на троні, тримає на витягнутій правій руці орла, лівою спирається на скіпетр (*Нісібіс*);

Зевса, що стоїть і тримає у витягнутій правій руці орла, лівою спирається на скіпетр (*Едесса*)¹.

За наказом Антиоха VI його зображали в образі Геліоса². Грецькі міста-колонії Малої Азії були важливою економічною і військово-політичною базою Селевкідів³ і тому вони вкрай

[Отв. ред. тома Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1985. – С. 335–336; *Ртвеладзе Э. В.* О периодизации истории денежного обращения в Среднеазиатском Двуречье в древности / Э. В. Ртвеладзе // ЗВОРАО: Новая серия. – Т. I (XXVI) – СПб., 2002. – С. 349.

1 *Анохин А. С.* Муниципальный чекан при Антиохе IV. – С. 108–111.

2 *Сапрыкин С. Ю.* Аристарх Колхидский. – С. 243.

3 *Грушевой А. Г.* Государственное регулирование экономики в монархии

чутливо ставилися і до релігійних процесів, що тут проходили. Після повернення „царю міста, яке належало його предкам – слід здійснювати жертвопринесення богам і царям, і їхнім дітям і точно також у майбутньому здійснювати їх у шостий день до кінця місяця”¹. Культ Селевка Нікатора було встановлено в Іліоні. Тут спорудили вівтар, на якому мали періодично приносити жертви. Окремо передбачалося принесення тут жертв Богині Афіні зацаря². У цілому дослідники вивокремлюють в управлінській моделі держави Селевкідів принципи симахії (військового союзу)³, що зумовлювали і певну автономію у релігійній сфері. Це було спричинено нагальною потребою забезпечення лояльності окремих міст-полісів з огляду на зовнішні загрози, передусім з боку Птолемеїв.

Надання містам певного сакрального статусу спрямовувалося на створення цілісної системи заходів щодо забезпечення їхньої лояльності правлячій династії у системі елліністичної держави. Права „священного і недоторканого” міста були надані Селевком II храму Афродіти Стратонікіді і місту Смирні. У царстві Селевкідів *священними і недоторканими* визнавалися Аскалон, Алабанда, тільки *священними* – Бібл, Дамаск, Газа, Сідон, Теос, Тір, Мопсуеста, Еги у Килікії, дещо пізніше – Тарс і Рос⁴. Одним з найважливіших прав святилища стало право *асилії*. Селевкіді надали його багатьом храмам – святилищу Аполлона у Дафні, Зевса у Байтокайці, Артеміді в Ефесі, Аполлона у Дідімах, Плутона у Нісі, Аполлона і Артеміді в Амізоні⁵.

Селевкідов при Антиохе III на рубежі III–II вв. до н. е. / А. Г. Грушевой // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 147–174.

1 Там само. – С. 150.

2 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 99–100.

3 *Анохин А. С.* Муниципальный чекан при Антиохе IV. – С. 117.

4 *Климов О. Ю.* Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения. – С. 65.

5 Там само. – С. 67.

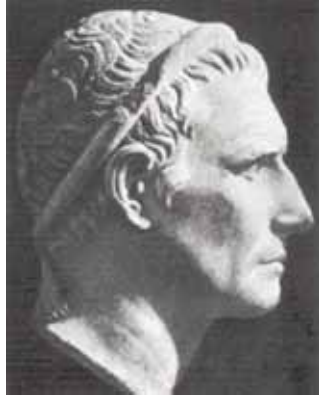

Рис.34. Антіох III Великий

У величному святкуванні, влаштованому Антіохом IV у Дафні (поблизу Антіохії), що проходило у священному гаю Артеміди та Аполлона, брали участь близько 50 тис. кіннотників та піхотинців, колісниці, слони, 800 юнаків у золотих вінках, везли статуї богів і героїв. Крім того, було облаштовано 300 жертовних столів, а самі святкування тривали 30 днів¹. Антіох IV, називаючи себе „Теос Епіфан”, претендує на всеохопність свого титулу. Разом з тим, у монетних легендах Тіру він просто цар Антіох. Навіть там, де його визнано Богом, названо його доброчини конкретному місту: у вавилонському написі II ст. до н. е. йде мова про „царювання Антіоха, Бога, Сотера Азії, Засновника Азії”². Таким чином, локальний титул тут входить у загальну титулатуру. Відомі зображення Антіоха IV в образі Геліоса³. Саме Антіох IV визнає священний статус за Біблом, давнім культовим центром, з огляду на його місце в гуманітарному просторі регіону⁴. Діяльність Антіоха IV суттєво вирізнялася від попередньої династичної політики. Його нововведення щодо винесення на монети усіх своїх божественних імен дослідники називають „монетною революцією”. На початку правління Антіох IV просто „цар Антіох” (Рис.34), про що свідчать два тогочасні написи з

1 Древние цивилизации. – С. 368–369.

2 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 98.

3 *Сапрыкин С. Ю.* Аристарх Колхидский. – С. 243.

4 *Анохин А. С.* Муниципальный чекан при Антиохе IV. – С. 114.

Делоса, та один із Селевкії у Киликії, датований 172 р. до н. е. Аналогічні написи містяться на срібних монетах Вавилону, Суз, Селевкії-на-Тигрі. В 173–172 рр. до н. е. монетна легенда прославляє „царя Антіоха Бога Епіфана”¹ (Рис.35). З 169 р. до н. е. на місці Аполлона на монетах починають карбувати зображення Зевса. Перші царі з династії Селевкідів (Селевк I Нікатор та Антіох I Сотер) вже використовували зображення Зевса – Нікефора. Оновлений культ Зевса стає культом царської гілки Антіох IV Епіфана (Рис.36–38). Боротьба з Птолемеями примушує його використати на монетах і титулатуру царя Єгипту², а урочистості та ігри за грецьким зразком, присвячені перемогам у Єгипті, пройшли у 169 р. до н. е. у Вавилоні³.

Рис.35. Тетрадрахма Антіоха IV Епіфана 176 року до н. е. („царя Антіоха”).

Рис.36. Тетрадрахма Антіоха IV Епіфана 173-169 років до н. е. („царя Антіоха Бога Епіфана”)⁴.

1 Смирнов С. В. „Божественные” эпитеты царя Антиоха IV / С. В. Смирнов // АИ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 124–125.

2 Смирнов С. В. Ореол могущественного правителя: К вопросу о культе царя Антиоха IV Эпифана / С. В. Смирнов // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 84.

3 Там само. – С. 87.

4 Там само. – С. 94.

Рис.37. Тетрадрахма Антіоха IV Епіфана 169 років до н. е.
(„царя Антіоха Бога Епіфана Нікефора”)

Рис.38. Тетрадрахма Антіоха IV Епіфана 169 років до н. е.
(„царя Антіоха Бога Епіфана Нікефора”¹⁾)

Політику протегування храмам Селевкідів проводили у різних регіонах держави, намагаючись забезпечити лояльне ставлення усього жрецтва. Захопивши Лікію у 197 р. до н. е., Антіох III присвятив місто Ксанф богам, покровителям лікійців, які також були богами його династії². До нашого часу дійшли написи із Суз (Селевкія-на-Евлей), які містять акти звільнення рабів подарунком Богині Нанай³.

Юдеї у державі Селевкідів. Селевкідів використовували для зміцнення новоутвореної держави грецькі культури і усталені релігійні настанови народів на підкореній ними території. У Єрусалимі звичним урядом залишилися першосвященик та його *синедріон*. Принагідно слід зауважити, що вже Деметрій I запропонував привілей асилії Єрусалимському храму⁴. Селевкідів гарантували священному місту виконання

1 Смирнов С. В. Ореол могущественного правителя... С. 95.

2 Бикерман Э. Государство Селевкидов. – С. 144; Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т. 1. – С. 146.

3 Цибукидис Д. И. Древняя Греция и Восток. – С. 181.

4 Климов О. Ю. Эллинистическое государство как пример квазифедеративного

законів Мойсея. Антіох III спеціальним указом визначав штрафи за порушення окремих релігійних настанов Тори. Радше винятком виглядає трирічне переслідування юдеїв за Епіфана¹. Навіть сам Антіох III, одразу ж після своєї перемоги над повсталими у Юдеї, ужив низку заходів для покращення їхнього становища. Це стосувалося надання податкових пільг на три роки та звільнення єврейських поселенців на нових місцях від податків з полів². Водночас об'єктивно проходили процеси відходу від юдаїзму і навернення до пошанування елліністичних культів. Цьому сприяла як культово-храмова політика Селевкідів та Птолемеїв, так і зростання суперечностей у самому юдейському суспільстві. Особливо актуальним це було з огляду на політичні інтереси верхівки тогочасної Палестини. Для широкого консервативного загалу пастухів та селян грецькі вірування залишалися чужими, вони продовжуючи вірити в обраність свого народу. Одним із наслідків усіх цих суперечностей стала поява великої кількості релігійних текстів апокаліптичного характеру, які, більшою своєю частиною, становили апокрифічну (таємну) частину Старого завіту. В них відображено соціокультурні зміни, які проходили в юдейському суспільстві, згадки про культ царя Антіоха IV Епіфана. Така раптова поява апокаліптичних текстів пов'язана із глибокою соціально-політичною кризою Юдеї, головна причина – відтік міського населення у села. Ця міграція була викликана, насамперед, жорсткою діяльністю Антіоха Епіфана, який намагався примусити мешканців великих міст перейти до грецького політеїзму (Рис.39). Саме у сільській місцевості з'являються перші апокаліпсиси на території Юдеї. Одним з найзначніших джерел є книга пророка Даниїла. Дату її написання точно не встановлено, але прийнято вважати, що вона була створена у період між 166 і 161 рр. до н. е. Поява джерела зумовлювалася встановленням культу Антіоха IV³. Про поклоніння еллінізованих юдеїв живій людині говориться у

об'єднання. – С. 67.

1 Бикерман Э. Государство Селевкидов. – С. 134.

2 Анохин А. С. Муниципальный чекан при Антиохе IV.– С. 122.

3 Смирнов С. В. Ореол могущественного правителя. – С. 86; Смирнов С. В. Культ царя Антиоха IV Эпифана и иудейские апокалипсисы / С. В. Смирнов // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 43–47.

книзі Сивілл, тобто відхід від віри предків¹. У консервативному юдейському суспільстві Антіоха IV сприймали як диявола, а його протилежністю уважали Юду Маккавея, який 166 р. до н. е. підняв повстання проти Селевкідів². У жертвовникові храму щомісячно проливалася кров, а юдеїв примушували брати участь у принесеннях жертвах з урочистою ходою на честь відзначення народження царя. Антіоха, зокрема, пошановували як одну з іпостасей Діоніса³. Запроваджений царем у Юдеї культ був складовою релігії, яка мала об'єднати всю державу Селевкідів, що було особливо актуальним після поразок, отриманих від римлян⁴. Такі дії влади викликали національно-визвольне та релігійне піднесення серед широкого загалу Юдеї, що вилилося у війну за незалежність. Ситуація ускладнювалася тим, що повстала Палестина була в тилу селевкідських військ, які перебували у Єгипті. Саме тому Антіох IV негайно відгукнувся на заклик вигнаних Товіадів про допомогу. З іншого боку, замкненість самих юдеїв, їхнє зневажливе ставлення до еллінізованого населення регіону, віра у власну обраність породжували відповідні почуття до них з боку інших етнічних та релігійних груп. До нашого часу, зокрема, дійшли свідчення Посідонія про ксенофобський характер єврейської культури. Цей народ фактично став в опозиції щодо об'єднавчих реформ Селевкідів, які були важливою передумовою виживання держави в умовах нових геополітичних реалій, масованого наступу Риму та Парфії. Водночас, Антіох IV наказав знищити літературу релігійного характеру⁵.

1 Смирнов С. В. Ореол могущественного правителя. – С. 86.

2 Смирнов С. В. Культ царя Антиоха IV Эпифана и иудейские апокалипсисы. – С. 48.

3 Там само. – С. 49.

4 Там само. – С. 50–51.

5 Смирнов С. В. Ореол могущественного правителя. – С. 88–89.

Рис.39. Антіох переслідує віруючих ізраїльтян
(автор Ю. Шнорр фон Карольсфельд)

Низка істотних прорахунків у зовнішній політиці, які спричинили зіткнення з Римом, гостра внутрішньополітична криза (виступи широкого загалу та боротьба усередині самих спадкоємців Селевка) призвели до вторгнення у Сирію вірменських військ Тіграна II та захоплення ним царства¹. Після вступу до регіону вірмени намагалися максимально лояльно ставитися до місцевого населення та його вірувань, зберігаючи релігійно-культову автономію зайнятих полісів.

Висновки. Релігійна політика Селевкідів відзначалася гнучкістю і виступала важливим інструментом зміцнення царської влади у захоплених областях Близького Сходу та Середньої Азії. В умовах полірелігійного суспільства вона вирізнялася лояльністю до релігійних меншин з одного боку, та прагненням поширити на Сході елліністичні культури – з іншого. Відповідно, обожнення правителя у цьому контексті розглядалося як складова ідеологічної доктрини держави. Водночас окремі поліси мали свою автономію у виробленні та реалізації культів царів на своїй території, що визначалося необхідністю симахії.

Список рекомендованої літератури

1. Бикерман Э. Государство Селевкидов [Пер. с фр.

1 Литовченко С. Д. Римсько-вірменські відносини в I ст. до н. е. – на початку I ст. н. е. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / С. Д. Литовченко; ХНУ. – Х., 2003. – 19 с.

- Л. М. Глускиной] / Э. Бикерман. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 264 с.
2. *Бенгтсон Г.* Правители эпохи эллинизма [Пер. с нем. и предисл. Э. Д. Фролова] / Г. Бенгтсон. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – 391 с.
 3. *Грушевой А. Г.* Государственное регулирование экономики в монархии Селевкидов при Антиохе III на рубеже III–II вв. до н. э. / А. Г. Грушевой // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 147–174.
 4. *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) / И. С. Свенцицкая // Государство, политика и идеология в античному мире: Межвузов сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1990. – С. 97–108.
 5. *Смирнов С. В.* „Божественные” эпитеты царя Антиоха IV / С. В. Смирнов // АИ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 124 – 131.
 6. *Смирнов С. В.* Демодам и Патрокл – „друзья” Селевка I. / С. В. Смирнов // АИ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 38–45.
 7. *Смирнов С. В.* Культ царя Антиоха IV Эпифана и иудейские апокалипсисы / С. В. Смирнов // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 43–51.
 8. *Смирнов С. В.* Ореол могущественного правителя: К вопросу о культе царя Антиоха IV Эпифана / С. В. Смирнов // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Науч. кн., 2006. – С. 82–95.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості релігійної політики у державі Селевкідів.
2. Назвіть основні культу, які підтримувала селевкідська держава.
3. Назвіть релігійні святкування Селевкідів.

Теми рефератів

1. Релігійна політика Селевкідів.
2. Культ правителя у Селевкідській державі.
3. Культ елліністичних міст Межиріччя.

Тема 15. Держава Птоlemeїв

1. Формування династичного культу Птоlemeїв.
2. Релігійна політика як інструмент гуманітарної інтеграції держави Птоlemeїв.
3. Державна політика щодо храмів і храмового господарства.

Формування династичного культу Птоlemeїв. Єгипетське царство, де правила династія Птоlemeїв, нащадків одного з найближчих полководців Олександра Македонського, представника знатної родини Птоlemeя, сина Лага, більш відомого в історії як Птоlemeй I Сотер (323/305–283 рр. до н. е.), дослідники розглядають як одне з найбільших і типових елліністичних утворень. Не випадково, що саме захоплення Єгипту Римом у 30 р. до н. е. вважають кінцем епохи еллінізму. До складу Держави Птоlemeїв входили дві основні частини: власне Єгипет, з прилягаючими Ефіопією і Кіренаїкою, та позаєгипетські володіння, у кожній з яких державна політика мала свої характерні особливості. Це зумовлювалося соціокультурними особливостями Кілікії, Памфілії, Лікії, Карії, Іонії, Сирії, Кіклад, Криту та Кіпру, а також зайнятих населених пунктів у Балканській Греції (Рис.44)¹. Птоlemeї виступали основними суперниками як Селевкідів, так і Антігонідів, претендуючи на лідерство в елліністичному світі та прагнучи забезпечити за собою і військово-морську гегемонію не лише у Східній частині Середземномор'я, а й у басейні Егеїди².

Держава Птоlemeїв внутрішньою стабільністю та лояльністю переважної частини населення (еллінського і єгипетського) завдячувала як політиці віротерпимості, так і заходам, ужитим для закріплення у свідомості мешканців

¹ Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV – второй трети I вв. до н. э.: Учеб. пособие/ Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – С. 9–14.

² Буров А. С. Вооруженные силы и военная политика Македонии. – С. 19.

священного характеру влади. Починаючи від Птолемея Філадельфа, усі єгипетські правителі цієї династії носили титулатуру з п'яти імен, які характеризували їх як могутніх фараонів: „відважний юнак, великий славою, зведений на престол батьком, могутній ка Ра, улюблений Амоном Птолемеї”¹.

За винятком двох перших, Птолемея I Сотера (323/305–283 рр. до н. е.) (Рис.40) і Птолемея II Філадельфа (282–246 рр. до н. е.), всі Птолемеї одразу після приходу до влади, або дещо пізніше, приєднували до свого особистого імені тронні. Зазвичай, при встановленні тронних царських імен, Птолемеї обмежувалися одним, двома чи трьома звучними елементами:

Сотер – „рятівник”;

Філадельф – „люблячий сестру”;

Евергет – „благодійник”;

Філопатор – „люблячий батька”;

Філометор – „люблячий матір”;

Епіфан – „той, хто з'являється як Бог”.

Ці тронні імена як культові використовувалися у повному обсязі в урядовому діловодстві, при укладанні та підписанні будь-яких документів, що носили офіційний характер, сприяючи формуванню навколо їхніх носіїв ореолів божественності²

Рис.40. Птолемеї I, засновник держави Птолемеїв³

1 Левек П. Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой; коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 46.

2 Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет. – С. 72–73.

3 Bunson, M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt. – [Text design by J. Toro. Cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. – [Rev. ed.]. – New York: Facts On File, Inc., 2002. – P. 315.

Птоlemeю Сотеру виявлялися почесні, які у літературних джерелах характеризуються як „рівнобожі”¹. У 272–271 рр. до н. е. за Птоlemeєм II Філадельфом (Рис.42) та Арсіною II Філадельфою було затверджено культовий епітет „*Боги-Адельфи*” (θεοὶ ἄδελφοί, брат і сестра). При цьому більша міра обожнюваності дружини (Рис.41) пов’язується з її смертю близько 270 р. до н. е., коли чоловік надав їй надзвичайних почесностей (посаду епонімної жриці Канефори Арсіної в Олександрії, пошанування в усіх храмах Єгипту як богині, що ділить культ з головним богом кожного храму, храмове будівництво по усьому Єгипту)². Знайдена у Пантікапеї голова статуї з гірського базальту, виконана в середині III ст. до н. е., представляла Арсіною II в образі богині Ісіді³. Упродовж всієї історії елліністичного Єгипту цариці грали велику роль у системі державного управління країною. Цариці династії Птоlemeїв носили ім’я Клеопатра. На думку Г. Бенгстона, це ім’я означає „Славна своїм батьком”. Клеопатри I–VI у різний час були регентшами чи співправителями своїх чоловіків – царів. Проте тільки Клеопатрі VII Великій (51–30 рр. до н. е.), яка отримала тронне ім’я Теа Філопатора („Богиня, Любляча Батька”), вдалося зосередити у своїх руках всю повноту царської влади і управляти Єгипетською державою у 40–30-х рр. до н. е. в як одноособовий правитель⁴.

1 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 99.

2 *Ладынин И. А.* Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северно-Западный Крым), и посмертное обожествление Арсины II Филадельфы / *И. А. Ладынин, Е. А. Попова* // ВДИ. – 2010. – № 2. – С. 76.

3 *Скржинская М. В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. – С. 91.

4 *Кузнецов Д. В.* Эллинистический Египет. – С. 72–73.

Рис.41. Єгипетська стела із зображенням Птолемея II, який робить піднесення своїй дружині божественній Арсіної II.

Рис.42. Птолемей II Філадельф¹

Рис.43. Зображення Птолемея II, виконане за зразками зображень доелліністичної доби

¹ *Bunson, M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt. – P. 315.*

Релігійна політика як інструмент гуманітарної інтеграції держави Птолемеїв. Політика правлячої династії щодо релігії і окремих культів виступала важливим чинником гуманітарної інтеграції держави та захоплених поза Єгиптом володінь. Це зумовлювалося значенням цих культів для сакралізації правителя і всієї управлінської діяльності. Це посилювало згуртування єгипетської та грецької еліт, полегшувало інтеграцію системи цінностей. Місцеве населення Келесирії вшановувало своїх правителів Птолемеїв як богів, споруджуючи їм вівтарі, приносячи жертви та покладаючи вінки¹. На Кіпрі, у період перебування у складі Єгипетської держави, Птолемеї пошановувалися разом з Гермесом, Геркалом та Тюхе². Це забезпечувало лояльність мешканців різних регіонів держави у постійній боротьбі діадохів та епігонів. Натомість Птолемеї з повагою ставилися до місцевих богів і божеств, чим забезпечили підтримку собі єгипетського жрецтва (Рис.43). Їхня релігійна політика зумовила створення нового культу, який синтезував еллінів з корінним єгипетським населенням та підданими інших володінь. Джерела повідомляють про з'яву Птолемею у сні невідомого божества, роз'яснення цього сну жерцями, подальше перенесення з Синопу в Олександрію статуї божества у вигляді бородатого юнака і проголошення його Сарапісом, Богом, що об'єднав у собі риси мемфійського Осіріса з його земним втіленням биком Апісом та грецьких богів Зевса, Гадеса і Асклепія. Головними помічниками Птолемея I у формуванні нового культу були афінянин Тимофій, жрець з Елевсина та єгиптянин Манефон, жрець з Геліополя. Культ Сарапіса швидко поширився по всьому Єгипту і, разом з культом Ісіди, став найпопулярнішим у Єгипті божеством³. Птолемеї III, IV, V зображали себе в образі Геліоса з кінця III – до початку II ст. до н. е. Покровительницею міст, держави і правителів тут також уважали Богиню Тюхе. У Магнесії шанувалася Тюхе цариці Береніки, дружини царя Птолемея III Евергета⁴. У формуванні

1 *Полибий*. Всеобщая история [Пер. с греч. и коммент. Ф. Г. Мищенко; вступ. ст. А. В. Короленкова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – С. 336.

2 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах. – С. 100.

3 Древние цивилизации. – С. 379–380.

4 *Сапрыкин С. Ю.* Аристарх Колхидский. – С. 243 – С. 247.

культу божественності царів Птолемеїв простежується вплив грецьких ідей, як закладених Олександром Македонським, так і доелліністичних, ранньополісних культів героїв, а також традицій Стародавнього Єгипту, передньоазійських уявлень про божественну природу царської влади. Дослідники розглядають формування цих культів і як акт сервілізму з боку окремих міст¹.

Рис.44. Володіння Птолемеїв на 250 р. до н. е.²

Урахування релігійних особливостей у державній політиці та вивчення специфіки релігійних вірувань підвладних народів давало свої плоди. У 320 р. до н. е. війська Птолемея без опору здобули Єрусалим у Шаббат. Лояльна до місцевих культів політика Птолемеїв спричинила переселення у Єгипет значної маси представників інших народів, передусім юдеїв³. Пізніше останні стали повноцінними громадянами Олександрії, набувши статусу, якого не мали навіть корінні єгиптяни⁴. Прагнучи заручитися підтримкою місцевого жрецтва, Птолемей III, повертаючись з походу проти Селевкідів, приніс жертви храму в Єрусалимі.

1 Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет. – С. 73–74.

2 Bunson, M. R. Encyclopedia of Ancient Egypt. – P. 314.

3 Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т. 2. – С. 40.

4 Там само. – Т.1. – М.: Эксмо Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 616.

Різноманітні релігійні святкування стали важливим чинником зміцнення сакрального характеру влади Птолемейів. Птолемейї, які святкувалися в Олександрії, за своїм значенням прирівнювалися до Олімпійських. На Делосі влаштовувалося вшанування благодійників Птолемейів. Під час урочистостей, окрім релігійних обрядів і жертвопринесень, правителі за кошти державної скарбниці або власні, влаштовували частування, театральні дійства, ігри та змагання для усіх присутніх¹.

Елліністичні традиції сприяли якісно новому розвитку державності регіону. Навіть у складі Римської держави Єгипет зберіг свою культурно-релігійну специфіку, яка стала вагомим чинником формування ідей автономізму у середовищі єгипетської знаті. При цьому, єгипетська знать, спираючись на економічну вагу провінції для імперії, намагалася зберегти її політичну та культурну самостійність². Не випадково, Антіох IV Епіфан намагався приєднати володіння Птолемейів до своєї держави, вбачаючи у цьому можливість дати новий поштовх розвитку державницької спадщини Олександра Македонського, його діадохів та епігонів. Натомість самі Птолемейї, спираючись на економічний та військовий потенціал захоплених територій, намагалися забезпечити собі домінування у регіоні. Нашадок Лагідів, Птолемей Керавн, навіть зайняв престол Македонії, пізніше загинувши при організації відсічі вторгненню кельтів³.

Державна політика щодо храмів і храмового господарства.

Птолемейї усіляко намагалися виявити свою прихильність до богів, як елліністичних, так і місцевих. У ієрогліфічному написі кінця 311 р. до н. е. жерці Пе і Теп оповідають, що Птолемей знову подарував їхнім храмам округу Потанут на лівійській стороні Дельти. Сам подарунок зображено на камені: справа — цар, прикрашений діадемою, приносить дарунок Богу Горі у Пе, зліва — він приносить дарунок Богині Буто у Теп. З обох сторонах царя зображено з царськими щитами, однак

1 Древние цивилизации. — С. 368–369.

2 Ланник Л. В. Распад Римской империи: проблема датировки / Л. В. Ланник // АІ. — № 3. — 2007. — Саратов: Наука, 2007. — С. 225.

3 Буров А. С. Вооруженные силы и военная политика Македонии. — С. 18.

без написів¹. Областю великого храмового землеволодіння був, передусім, Верхній Єгипет. Храми Гора в Едфу, Хнума в Елефантині, Нехебт в Ель Каб володіли сотнями і тисячами арур землі, оскільки храмове землеволодіння мало більше простору для свого розвитку саме на півдні, де контроль Птолемеїв не був таким ретельним, як у Нижньому Єгипті. При цьому у Верхньому Єгипті існували храми „першої” категорії (разряду), які мали у своєму розпорядженні більші ділянки землі, ніж так звані „другорядні” храми. Господарство великих святилищ мало складну господарську організацію з численним штатом робітників різної кваліфікації і найрізноманітніших спеціальностей – землеробів, пастухів, садівників, ремісників. Окрім цього населення, безпосередньо пов’язаного з храмом, на його території, у межах „священної округи”, жило чимало людей інших професій, життя яких також залежало від храму. Фактично наявність численних храмів, великих господарських організацій, з діяльністю яких пов’язувалися інтереси, потреби і праця великої кількості людей самих різноманітних професій і соціального статусу, стало головною особливістю соціально-економічної структури Фіваїди². Відповідно, характеризуючи соціальну структуру елліністичного Єгипту, можна чітко виокремити гієродулів („священних рабів”), як окрему соціальну групу. Вони не були рабами у прямому розумінні цього слова. Фактично залежність гієродулів являла собою особливу форму залежності в елліністичному Єгипті. Гієродули – це люди, пов’язані з храмом. Однак цей зв’язок виражався не лише в тому, що вони орендували ділянки храмової землі чи працювали як ремісники на храм. Мотивом для заяви про присвячення себе божеству була надія на могутній захист храму в разі потреби. Гієродули мали родини, майно, володіли правоздатністю і уважалися перебуваючими під покровительством храму. Їхня залежність гієродулів була спадковою, вільні люди могли добровільно присвятити себе божеству і, таким чином, стати гієродулами. Загалом для гієродулів характерні наступні риси:

1 Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т.2. – С. 58.

2 Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет. – С. 29–30.

- взаємини з храмом ґрунтувалися на угоді, яка передбачала добровільне підпорядкування данному божеству;
- брали на себе зобов'язання служити храму, обробляти землю, займатися ремеслом чи обслуговувати храм;
- віддавали храму частину свого заробітку чи безпосередньо працювали на нього;
- їхній статус був спадковим;
- користувалися захистом храму.

Оскільки храмове господарство, як і храми загалом, у державі Птолемеїв знаходилися під контролем державної влади, то і діяльність гієродулів, тією чи іншою мірою, перебувала під контролем державного апарату. Вони, зокрема, використовувалися на іригаційних роботах, що мали загальнодержавне значення¹. Розуміння важливості аграрної сфери у системі державного управління знайшло свій сакральний вияв. Напис на храмі в Едфу вказує, що саме Бог Хор дав монарху землю Єгипту з правом власності, що було зафіксовано божественним писарем Тотом².

Висновки. Характеризуючи релігійну політику Птолемеїв, слід відзначити її важливу інтегративну функцію, спрямовану на як формування спільної ідентичності усіх мешканців Єгипту (не лише єгиптян, а й греків), так і адаптацію та інтеграцію місцевого населення в елліністичну систему цінностей. У цих умовах показовим є розроблення на урядовому рівні спільного культу та механізмів його втілення на місцях. Практика обоження правителів, що практикувалася у єгиптян до завоювання, була використана як інструмент легітимації правлячої системи в місцевих конкретно-історичних умовах. При виробленні та реалізації державної політики в економічній та соціальній сферах Птолемеї спиралися на традиційні уявлення єгиптян, що сакралізувало їхні повноваження. Водночас їхні кроки спрямовувалися на посилення економічних та політичних позицій храмів, особливо у Верхньому Єгипті.

1 Кузнецов Д. В. Эллинистический Египет. – С. 64–66.

2 Левек П. Эллинистический мир. – С. 46.

Список рекомендованої літератури

1. *Кузнецов Д. В.* Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV – второй трети I вв. до н. э.: Учеб. пособие / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – 196 с.
2. *Ладынин И. А.* Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северно-Западный Крым), и посмертное обожествление Арсиной II Филадельфы / И. А. Ладынин, Е. А. Попова // ВДИ. – 2010. – № 2. – С. 71–85.
3. *Ладынин И. А.* Основные этапы царского культа Птолемеев в контексте общей эволюции египетского эллинизма / И. А. Ладынин // МНЕМОН. – Вып. 3. – СПб., 2004 – С. 145–184.
4. *Левек П.* Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой, коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 252 с.
5. *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) / И. С. Свенцицкая // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ им. А. А. Жданова, 1990. – С. 97–108.
6. *Скржинская М. В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – 324 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості релігійної політики держави Птолемеїв.
2. Схарактеризуйте роль релігії у зміцненні інститутів державної влади.
3. Яким було ставлення до юдеїв у державі Птолемеїв?
4. Опишіть культ Сарапіса.

Теми рефератів

1. Релігійно-культува політика елліністичного Єгипту.
2. Державна опіка культу Сарапіса.
3. Династичний культ Птолемеїв.

Тема 16. Греко-Бактрійська держава

Державна політика Греко-Бактрійської держави (Рис.45) активно використовувала релігійні культури як еллінські, так і місцевого населення. Це було зумовлено прагненням забезпечити внутрішньодержавну ідентичність з огляду на етнічну та релігійну різнобарвність даного утворення. Велося активне будівництво храмів Зевса та Афін¹, на монетах Греко-Бактрійської держави зображали богів і обожнюваних правителів, які вважалися покровителями правителів. На зворотному боці монет Евтідема зображувався Геракл, у сидячому положенні. На монетах його сина, Деметрія, Геракла зображали вже стоячим.

Своїми божественними покровителями наступний правитель Греко-Бактрії Евкратід уважав Діоскурів, які на тетрадрахмах зображувалися як два вершники, що скачуть². Матеріали археологічних розкопок та письмові джерела засвідчують інтегративний характер ідеології Греко-Бактрійської держави. Так, у селищі Жига-Тепе діяв храм, пов'язаний з давньобактрійським культом, що й зумовило традиційну у Балхській оазі композиційну схему. Водночас у Дільберджині існував храм, присвячений грецьким Діоскурам. Якщо перший виражав культові традиції місцевого народного бактрійського середовища, то другий був породженням елліністичної культури, яку активно підтримували греко-бактрійські басилевси, їхнє придворне оточення та намісники в окремих провінціях і містах³. Про активну еллінізацію Бактрії свідчать численні статуї Діоніса та Геракла, знайдені під час археологічних досліджень (зокрема Ай-Ханум на узбережжі Окса-Амудар'ї), монетний карб із зображенням головних та

1 *Higham, C. F. W.* Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations. – [Text design by J. M. Toro; Cover design by C. Rincon; Maps by J. Eagle] / C. F. W. Higham. – New York: Facts On File, Inc., 2004. – P. 31.

2 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 261–262.

3 *Пугаченкова Г. А.* Жига-Тепе (раскопки 1974 г.) / Г. А. Пугаченкова // Древняя Бактрия: Вып. 2: Материалы Советско – Афганской археологической экспедиции [Отв. ред. Т. И. Кругликова]. – М.: Наука, 1979. – С. 92–93.

другорядних богів грецького пантеону. Пропагуванню цієї культури слугували і державні свята, де показували народу пластичні зображення офіційно вшановуваних божеств, та храми, прикрашені їхніми статуями¹. З грецького напису, знайденого в храмі городища Такті-Сангін, на місці злиття річок Вахш і Пяндж, впливає, що ця споруда присвячена божеству Окса (грецьке написання імені Вахшу, як називалася у стародавні часи річка Амудар'я з притоками). Цей храм споруджено ще в ахеменідську добу. Грецькі правителі відновили його, зберігаючи стару композиційну схему та перемістивши сюди скарби зі старого храму².

Рис.45. Греко-Бактрійська держава за Діодота I та Деметрія I

Внутрішня структура Греко-Бактрії не вирізнялася стабільністю. Тут не утвердилася постійна династія і були характерні часті зміни правителів. Водночас діяльність окремих

1 Пугаченкова Г. А. Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – С. 160.

2 История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова, ред. кол.: Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. – С. 807.

володарів Греко-Бактрії позначилася важливими кроками у внутрішньому та зовнішньому житті держави. Вони приділяли увагу зростанню авторитету державної влади та особисто правителя, що засвідчує карбування монет та їхні легенди. Срібні монети, які тут випускалися, були майже винятково царської емісії: на зовнішньому боці зображалися портрети самих правителів, на зворотньому – їхні імена та царські титули. Тут також містилися зображення богів та обожнюваних героїв, яких ці правителі вважали своїми покровителями. Так на зворотній стороні монети Діодота зображено фігуру крокуючого Зевса.

Завдавши у 209 р. до н. е. поразку парфянам, Антіох III вирішив підкорити Бактрію. Він розбив десятитисячний кінний загін Евтидема, висунутий на кордон, і взяв в облогу його столицю Балх. Дворічна облога була безрезультатною і завершилася укладенням у 206 р. до н. е. компромісної угоди. Антіох III фактично визнав Греко-Бактрійську державу, а Евтидем визнав номінальне верховенство селевкідського царя і надав Антіоху бойових слонів для походу на Індію. Угода двох володарів була закріплена шлюбом сина Евтидема Деметрія на дочці Антіоха. Однією з причин укладення угоди були величезні маси кочівників, які загрожували обом державам¹. Зростання міжнародного авторитету та внутрішньополітичної стабільності внаслідок визнання з боку Держави Селевкідів сприяло закріпленню за Евтидемом прізвиська Бог². Евтидем, витримавши натиск держави Селевкідів, починає просування на південь за Гіндукуш, довіривши це своєму політики сину Деметрію (Рис.46)³. У першій половині II ст. до н. е. Евтидеміди поширюють свою владу на народи Індостану. Виробляється нова ідеологія, обожнююча попередніх царів, яка виводила династію Евтидемідів від Селевкідів і навіть Олександра. Повністю оформлюється царський культ. Вже за життя Евтидеміди беруть собі гучні епітети (Деметрій Непереможний, Антіох Бог, Агафокл Справедливий тощо).

1 *Ставиский Б. Я.* К югу от Железных ворот / Б. Я. Ставиский. – М.: Советский художник, 1977. – С. 29–34.

2 *Попов А. А.* Греко-Бактрийское царство / А. А. Попов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008 – С. 100.

3 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 261–262.

Великою була роль греко-бактрійських царів у релігійному житті країни. Їм належало право ініціативи у поширенні нових культів у державі, організації святкувань. У центрі окремих церемоній була постать самого обожненого правителя.

Рис.46. Деметрій в індійському головному уборі у вигляді голови слона¹.

Встановлюючи своє панування у цьому регіоні, бактрійським правителям доводилося зважати на позиції регіональних еліт, про що свідчать написи на монетах місцевими мовами. Після приєднання до Греко-Бактрійської держави нових володінь випускаються нові монети з двомовною легендою – грецькою на зовнішньому боці та індійською на зворотній. Мовою цих написів є пракрит, а виконані вони писемністю кхарошті, яка зберігала своє значення для двомовних текстів аж до кушанської доби включно. Після переходу влади до Евкратіда, який своїми божественними покровителями уважав Діоскурів, останні на тетрадрахмах відтворювалися вершниками, що скакали, а на монетах дрібного номіналу – двома ковпаками. Евкратід додав до свого царського титулу епітет „Великий”, уживаючи і титул „Цар царів”. Після смерті батька син Евкратіда, Геліокл, до титулу царя додає „Справедливий”, а на зворотному боці його тетрадрахм зображувався Зевс, що стоїть з перуном у руці. Це було вже часом занепаду Греко-Бактрії, яка руйнувалася під натиском кочових племен, названих у китайських джерелах *юечжі*. Очевидно, що частина цієї держави була захоплена вже при Геліоклі, а остаточне падіння Греко-Бактрії припадає на період між 140 і 130 рр. до н. е.². Частина грецьких правителів

1 *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 30.

2 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 261–262;

земель на північ від Гіндукушу знаходилася спочатку на становищі васалів або сплачували данину юечжам (у період коли останні зайняли правобережну Бактрію, але ще не переправилися через Амудар'ю)¹. Якщо ще в 141 р. до н. е. греко-бактрійці згадуються як впливова політична сила, союзна селевкідському царю Деметрію у війні проти парфян, то вже близько 128 р. до н. е. посол імператора У-ді Чжан Цян застає Бактрію підкореною кочовиками. Вже за правління Евкратіда набувають незалежності чимало намісників Евтідема та Деметрія. До нашого часу дійшли монети з іменами близько двох десятків нових царів, які носили грецькі імена (Антімаха, Філоксена, Лісія, Амінти, Аполлодота, Стратона, Нікія, Гіппострата)².

Висновки. Релігійна політика Греко-Бактрійської держави носила чітко виражений інтегративний характер. Її головними завданнями були як легітимація влади елліністичних правителів країни, так і формування спільної ідентичності її мешканців. Поряд з обожнюванням володарів та спільним проведенням культової діяльності увага приділялася включенню до пантеону і місцевих божеств, що мало забезпечити лояльність місцевих еліт, передусім жрецтва.

Список рекомендованої літератури

1. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма [Пер. с нем. и предисл. Э. Д. Фролова] / Г. Бенгтсон. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – 391 с.
2. Левек П. Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой, коммент. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 252 с.
3. Массон В. М. Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – 384 с.

Попов А. А. Институт царской власти в Греко-Бактрии / А. А. Попов // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 98.

¹ Фрай Р. Наследие Ирана [Пер. с англ. В. А. Лифшица и Е. В. Зеймалю; под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева] / Р. Фрай. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 235.

² Ставиский Б. Я. К югу от Железных ворот. – С. 38–39.

4. *Попов А. А.* Греко-Бактрийское царство / А. А. Попов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008 – 240 с.
5. *Попов А. А.* Институт царской власти в Греко-Бактрии / А. А. Попов // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 95–104.

Питання для самоконтролю

1. Які, на вашу думку, процеси були характерні для релігійних процесів Греко-Бактрійської держави?
2. Охарактеризуйте особливості сакралізації правителів Греко-Бактрійської держави.

Теми рефератів

1. Інтеграція культових уявлень Греко-Бактрійської держави.
2. Культова діяльність Евтідемідів.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути як чинник єдності Греко-Бактрійської держави.
2. Роль держави у формуванні офіційних культів Греко-Бактрійської держави.

Тема 17. Парфянська держава

Парфяни відомі ще за доби Ахеменідів, коли їх локалізували у районі сучасного Хорасану. Після смерті Олександра Македонського відбулося переміщення племен у Східному Туркестані, в якому взяли участь і парни. Парфянська держава мала тісні зв'язки з династією Аршакідів, засновником якої був напівлегендарний Аршак (грецькою Арсак). Дослідники вважають, що це ім'я є похідним від слова „ведмідь” (можливо тотем), або „муж”, „герой”. Розширення Парфії почалося із захоплення Гірканії. Подальші дії нової держави зіткнулися з опором Селевкідів. Антіох III, заручившись підтримкою правителя Мідії Атропатени Артабазана та владнавши справи у Вірменії, розпочав у 209 р. до н.е. військові дії проти парфян¹. Парни були кочівниками з кочовими традиціями влади. Завоювавши осілі області, вони змушені були зважати на управлінські традиції Ахеменідів, а згодом і Селевкідів. За перших правителів елементи елліністичної управлінської традиції продовжували зберігатися в управлінській практиці Парфії².

Аршакіди, які прийшли до влади у Парфії, перейняли чимало елементів грецької культури, навіть проголосили себе „філеллінами”³. Еллінізація Парфянської держави зумовила прийняття правлячою верхівкою значної частини грецьких божеств. У перших хорезмійських срібних монетах, які карбувалися за типом тетрадрахм Евкратіда, характерний тип реверса – вершники Діоскури. У карбованих у Хорезмі срібних монетах типу А III, близьких до тетрадрахм, на зовнішньому боці з'являється схематизоване зображення Богині Ніки, що вінчає царя. Це зближує монет такого типу з бактрійським карбом „Герая”. На монетах викарбовано ім'я царя *Праведний*. Вважається, що майже всі типи корон на хорезмійських монетах містять символи Богині Ардвісури-Анахіти, покровительки Хорезму⁴. Це підтверджує, що правляча верхівка поступово

1 *Фрай Р.* Наследие Ирана. – С. 245–247.

2 Там само. – С. 259–260.

3 *Ставиский Б. Я.* К югу от Железных ворот. – С. 29–33.

4 *Ягодин В. Н.* Хорезм / В. Н. Ягодин, А. Б. Никитин, Г. А. Кошеленко // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии: Серия: Археология СССР

відходить від еллінізму та повертається до давніх паніранських традицій. Такі тенденції посилюються у ході війни з Римською імперією, яка розглядалася Арсакідами як спадкоємець елліністичних традицій¹.

Перші Аршакіди носили достатньо скромний титул *аутократор*. Уже за Мітрідата I вводиться титул *цар-базилевс*, до якого іноді додається титул *великий*. Карбуються великі парадні тетрадрахми. Приєднання грецьких міст Межиріччя, передусім Селевкії на Тигрі, змусило враховувати гуманітарні позиції нових підданих, їхні релігійні вірвання та ідеологічні уявлення. На монетах, карбованих у Селевкії, на зворотному боці замість лучника, що сидить, зображено Геракл. Сам Мітрідат I додатково приймає титул філелліна. На вершину політичної могутності рання Парфія піднялася за правління Мітрідата II (123–88 рр. до н. е.). Він приймає титул *царя царів*. На зворотному боці монет фігура сидячого лучника уміщується у каре з напису, що прославляє верховного володаря. Династичний культ поступово набирає оберти і монархічна символіка починає дублюватися. На зворотному боці тетрадрахм, замість традиційного сидячого лучника, відтворюється фігура царя, який сидить на троні і якого вінчає богиня. Іконографія цього сюжету повторюється в інших правителів династії і богиня іноді зображена схилиючою коліна перед сидячим на троні царем².

Оскільки парфяни вірили, що царі династії Аршакідів – брати місяця і сонця, ця легенда знайшла відображення і в повсякденній практиці. На срібній драхмі Орода II зустрічається зображення сонця у вигляді багатопроменевої зірки і півмісяця по обидва боки від бюста царя. Ще до цього, на одному з типів драхм Мітрідата III, є зображення сонця праворуч бюста, а більш ранній випуск драхм самого Орода має зображення місяця праворуч царя. На окремих монетах

[Отв. ред. тома Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1985. – С. 335–336; *Ртвеладзе Э. В.* О периодизации истории денежного обращения в Среднеазиатском Двуречье в древности / Э. В. Ртвеладзе // ЗВОРАО: Новая серия. – Т. I (XXVI). – СПб., 2002. – С. 358.

1 *Беликов А. П.* Рим и Парфия: истоки взаимного неприятия / А. П. Беликов // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 51–52.

2 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 264–265.

Фраата, поряд з бюстом царя, зображено Ніку з діадемою у руках. Ніка представлена у карбі батька Фраата Орода II та Пакора, ранніх емісіях самого Фраата. Однак в умовах громадянської війни, при тому, що Тіридат опирався на підтримку Риму та симпатії грецьких міст Месопотамії, Фраат повернувся до звичного іранського образу – царського *Фарно* (*Хварно*), який символізував царську велич, успіх, благодать і могутність. *Фарн* традиційно приносив птах Варагн. Однак пізніше його спадкоємці повертаються до звичної Ніки. Ніка тання в елліністичній іконографії символізувала військову перемогу, яка в умовах давніх спільнот легітимізувала владний режим¹.

Висновки. Релігійна сфера у внутрішній та зовнішній політиці Аршакідів слугувала інструментом інтеграції різномірних етносів та племен у державі, посилення впливу та легітимності династії на міжнародній арені. Слабкість центральної влади унеможливила вироблення єдиних стандартів у духовно-конфесійній сфері, сприяючи фрагментації гуманітарного простору. Вкрай болісним був відхід від елліністичних традицій віротерпимості та повернення до автохтонних іранських міфологічно-сакральних традицій. Це було особливо помітно у елліністичних полісах Межиріччя.

Список рекомендованої літератури

1. *Бадер А. Н.* Проблема возникновения и политического устройства Парфянского царства в современной историографии / А. Н. Бадер // ВДИ. – 1989. – № 1. – С. 216–231.
2. *Бадер А. Н.* Титулатура парфянских царей как источник по истории культуры / А. Н. Бадер // Древний и средневековый Восток. – Ч. 1 [Отв. ред. Д. Д. Васильев, С. В. Волков, А. И. Наймарк]. – М., 1988. – С. 121–129.
3. *Гаиров В. А.* Образ царя в искусстве Маргианы парфянского времени / В. А. Гаиров // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале

¹ *Кошеленко Г. А.* Новые поступления в нумизматическую коллекцию Государственного Исторического Музея (парфянские монеты) / Г. А. Кошеленко, В. А. Гаиров // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 192.

- [Отв. ред. А. П. Деревянко, А. Н. Макаров]. – М., 2008. – Т. II. – С. 118–121.
4. *Дивбойз Н. К.* Политическая история Парфии / Н. К. Дивбойз [Пер. с англ., науч. ред. и библиограф. прилож. В. П. Никанорова]. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2008. – 816 с.
 5. *Кошеленко Г. А.* Новые поступления в нумизматическую коллекцию Государственного Исторического Музея (парфянские монеты) / Г. А. Кошеленко, В. А. Гаибов // ВДИ. – 2010. – №1. – С. 190–194.
 6. *Луконин В. Г.* Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – 232 с.
 7. *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – 384 с.
 8. *Фрай Р.* Наследие Ирана [Пер. с англ. В. А. Лифшица и Е. В. Зеймаля; под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева] / Р. Фрай. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Восточная литература, 2002. – 463 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть символ царської влади у Парфянській державі.
2. Визначте характерні риси релігійної структури Парфянської держави.
3. Назвіть правлячу династію Парфянської держави.

Теми рефератів

1. Еллінізація релігійно-культуової сфери Парфянської держави.
2. Особливості доелліністичних вірувань Середньої Азії.

Теми контрольних (курсних) робіт

1. Релігійні інститути Парфянської держави.
2. Релігійні уявлення у системі ідеологічних доктрин Аршакідів.

Тема 18. Боспорська держава

Уже в VI–V ст. у Боспорському царстві існували різноманітні культу, зокрема землеробські, Афродіти, Артеміді (Радниці, Агротери, Ефесії). Про поширення останньої іпостасі Артеміді говорять присвячувальні граффіті у Борисфені та Керкінітіди¹. Обожнення правителів у Боспорському царстві спостерігається на початку елліністичної доби. Так, як бог, пошановувався Перісад I (347–309 рр. до н. е.)². Його ім'я можливо іраномовного походження і означає „той, що забезпечує добробут”, або „переможний”³. На монетах, які належать до проведення монетної реформи, боспорський цар Савромат II прославляється в образі Геракла, який уражає влучним пострілом одного зі стімфалійських птахів. На монетах Мітрідата III лук у гориті займає місце серед атрибутів Геракла та Евмолпа, міфічних предків царського роду⁴. Серед монет Пантікапея періоду ранніх Спартоکیدів (близько 379–275 років до н. е.) особливе місце посідає зображення голови Сатира, з бородою чи без. Така позиція пояснюється особливим місцем у ранньобоспорській історії Сатира I, за якого Боспорська держава територіально значно розширилася⁵. На зовнішньому боці тетрадрахм за правління Спартока III викарбувано голову Аполлона, тоді як голову бородатого Сатира зображено на аверсі меншого номіналу. В іншій серії монет зображення голови Аполлона поступається місцем зображенню голови Сатира. Остання збереглася лише

1 Кузьмина Ю. Н. Распространение культа Артемиды Эфесской на Боспоре / Ю. Н. Кузьмина // АИ. – Саратов: Наука, 2007. – № 5. – 2010. – С. 154.

2 Блаватский В. Д. Античная археология и история / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1985. – С. 191.

3 Блаватский В. Д. Об именах Спартокидов / В. Д. Блаватский // Художественная культура и археология античного мира: Сб. памяти Б. Ф. Фармаковского [Ред. кол.: Н. И. Сокольский и др.] – М.: Наука, 1976. – С. 56–58.

4 Зограф А. Н. Лук и стрельба из него на монетах Северного Причерноморья / А. Н. Зограф // Нумизматика античного Причерноморья: Сб. науч. трудов [Ред. кол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др.]. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 12.

5 Анохин В. А. Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 31.

на найдрібнішому номіналі срібла – діоболі¹. На реверсі боспорських золотих статерів карбували і сонце з півмісяцем, династичні знаки понтіїських царів, які вели свій рід від Ахеменідів². За Спартоکیدів боспорські правителі називали себе архонтами щодо міст, що входили до складу держави, та царями окремих підвладних племен, що засвідчує існування міцної полісної традиції у системі державного управління Боспорського царства. У римську добу ця подвійність зникає, даючи підстави стверджувати про зміцнення саме монархічної складової державності³.

Під впливом розширення зв'язків із державою Птолемейв єгипетські боги увійшли до числа державних культів. Про ці процеси свідчать знахідки елліністичних графіті в Херсонесі та мармурова плита середини III ст. до н. е. з присвятою Сарапісу, Ісіді, Анубісу. Це ж підтверджують і знахідки у Тірі та Ольвії⁴.

Напис на честь Аспурга (I ст. н. е.) відображає розміри Боспорської держави. Під владою царя знаходилися Боспор, Феодосія, синди, меоти, тарпїти, преси, танаїти, скіфи і таври. Тривалий час залежним був і Херсонес, доки не отримав повної автономії за Антоніна Пія. Про подальше зміцнення інституту царської влади в країні у I–III ст. говорять епітети, які вживалися стосовно боспорських правителів: „*Великий цар*” „*Великий цар царів усього Боспору*”, „*Той, що походить від предків-царів*”, „*благочестивий*”, „*благодійник Вітчизни*”. Окремі написи згадують божественних предків царів: „*нащадок Посейдона і Геракла*”, „*Той, що походить від Геркала і сина Посейдона Евмолта*”.

Боспорські царі надавали храмам земельні ділянки з прикріпленими до них пелатами, виступали гарантом непорушності таких надань з боку інших боспорських

1 Анохин В. А. Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 44.

2 Скржинская М. В. Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – С. 55.

3 Никитина И. П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I–III вв. н. э. / И. П. Никитина // АДСВ. – Свердловск, 1966. – Вып. 4. – С. 180.

4 Скржинская М. В. Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья. – С. 92.

землевласників. Зі зростання економічної могутності боспорських храмів зростає і роль жрецтва в управлінні державою. Нерідко жерці не лише очолювали Синод, а й управляли царським двором¹. Жрець навіть обіймав посаду намісника у державі, будучи главою фіасу навклерів у Горгіпії². Цариця Камасарія разом зі своїм чоловіком Перісадом пошановувала Аполлона не тільки як верховного бога боспорського пантеону, а й принесла йому золотий дарунок у знамените святилище Бранхіди поблизу Мілету і поклонялася Аполлону в Дельфах. Разом з Перісадом цариця виявляла гостинність і підтримку дельфійцям на Боспорі, за що вони подарували царській парі проксенію. У себе на батьківщині Камасарія, як було заведено в середовищі жінок царського роду, особливо пошановувала Афродіту Апатуру. Феокрит, глава фіасу, який відправляв культ Афродіти в Пантікапеї, разом з іншими членами фіасу присвятив богині пам'ятник з її зображенням і написом „за архонта і царя Перісада, сина царя Перісада, Матерелюбного, і за царицю Камасарію, дочку Спартока, Чадолубну, і за Аргота, сина Ісанфа, чоловіка цариці Камасарії”³. У відправі культу обожнюваних боспорських правителів брали участь як жерці, так і жриці. Судячи з напису III ст. до н. е., жерці могли належати до правлячої династії Спартоکیدів. Самі боспорські царі могли виконувати функції жерців Деметри і Кори в таїнствах за зразком Елевсинських.

Уже за римської доби починає організаційно регламентуватися порядок проведення жертвопринесень. Донині дійшов напис цієї доби з Фанагорії, який містить частину статуту щодо порядку жертвопринесень на одному з місцевих свят, зокрема розписано дії жерця⁴. Серед розкопок III ст. знайдено присвячувальний напис царя Фарнака Артеміді співвітарній⁵. З проникненням у боспорське суспільство

1 *Никитина И. П.* Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I–III вв. н. э. – С. 180–181.

2 Там само. – С. 184.

3 *Скржинская М. В.* Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья. – С. 49–50.

4 Там само. – С. 25.

5 *Кузьмина Ю. Н.* Распространение культа Артемиды Эфесской на Боспоре. – С. 152.

християнства починає формуватися і система взаємовідносин християнської церкви з державними інституціями країни. Процес християнізації цієї країни та ставлення держави до церкви ілюструє один із написів: „*За Тиберія Юлія Дуптуна, царя благочестивого, друга кесарів і друга римлян, постала башта ця, і за єпарха Ісгудії, і за коміта Спадини, завідувача пінакидою, і за головуючого... та, сина Савага, і за епімелета будівлі..., місяця Горпіея, року... 9*”. Це єдиний напис з ім'ям боспорського царя післягунської доби. У ній використано стару боспорську формулу. Однак, поряд з цим, є зображення хреста; епітет „благочестивий” стоїть перед текстом, що вказує на християнську традицію, а титули єпарх і коміт часто зустрічаються у християнському Константинополі¹.

Висновки. Релігійна сфера Боспорського царства відіграла важливу роль у публічному житті країни. Якщо спочатку вона виступала інструментом легітимації та сакралізації існуючої влади, зокрема через обожнення правителів, то пізніше починає перетворюватися і в чинник соціокультурної інтеграції, що особливо помітно з посиленням християнізації регіону. Регламентація релігійного життя та створення державних культів дає можливість державним інституціям виступати активними учасниками ритуально-культових процесів, використовуючи це як інструмент впливу на усі сторони життя суспільства.

Рекомендована література

1. *Блаватский В. Д.* Античная археология и история / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1985. – 280 с.
2. *Блаватский В. Д.* Об именах Спартокидов / В. Д. Блаватский // Художественная культура и археология античного мира: Сб. памяти Б. Ф. Фармаковского [Ред. кол.: Н. И. Сокольский и др.] – М.: Наука, 1976. – С. 56–58.
3. *Болгов Н.* Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н. Болгов // УЦСЄ. – 2004. – Вип. 4. – С. 39–76.

¹ *Болгов Н.* Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н. Болгов // УЦСЄ. – 2004. – Вип. 4. – С. 58.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості релігійної політики Спартокідів.
2. Назвіть джерела, які засвідчують релігійні процеси на Боспорі.

Теми рефератів

1. Релігійна політика Спартокідів.
2. Християнізація Боспорської держави.

Тема 19. Карфаген та етруски

1. Карфаген.
2. Етруски.

Карфаген. Заснований у 825 р. до н. е. вихідцями з Тіру Карфаген достатньо швидко перетворився в один з найвпливовіших політичних центрів Середземномор'я. Цьому сприяла достатньо ефективна адміністративно-управлінська модель. У ході боротьби з грецькими колоніями на Сицилії, в Лігурії та на Піренейському півострові, а також найдавнішою іспанською державою Тартесс Карфагену вдалося згуртувати навколо себе північноафриканські, сицилійські, сардинські та піренейські колонії фінікіян (Рис.47). При цьому велике значення мав союз з етрусками. Паралельні за змістом присвячувальні надписи з Цере, складені фінікійською та етрусською мовами і звернені до фінікійської богині Аштарт та її відповідника – етрусської Уні (Юноні) вказували на міцність цього союзу¹.

Вищими посадовими особами Карфагена були два суфети, яких античні автори порівнювали із спартанськими царями, преторами, консулами. Вони обиралися терміном на один рік і володіли правом законодавчої ініціативи, мали право скликати сенат та народні збори Карфагена, вести судочинство, очолювати певні поліцейські сили. Принаймні на початку II ст. до н. е. суфети стали контролювати державні фінанси. Аристократичне правління у Карфагені, найімовірніше, здійснювали 300 осіб, яких Аристотель порівнював зі спартанськими геронтами, а римські історики називають цей орган сенатом. У ньому існував спеціальний орган – Вища рада (*sanctius consilium*), який був головною силою у Сенаті. Виходячи з повідомлення Полібія, дослідники припускають існування Ради тридцяти вже на час повстання найманців (близько 238 р. до н. е.). Найвищим судовим органом була колегія ста або ста чотирьох. Окремого слід відзначити

¹ *Кораблев И. Ш.* Ганнибал / И. Ш. Кораблев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1976. – С. 13.

існування спеціальної посадової особи, яку Корнелій Непот називає praefectus morum – „охоронець моралі”. Він міг втручатися в особисте життя карфагенян, якщо вони порушували загальноприйнятні моральні норми¹.

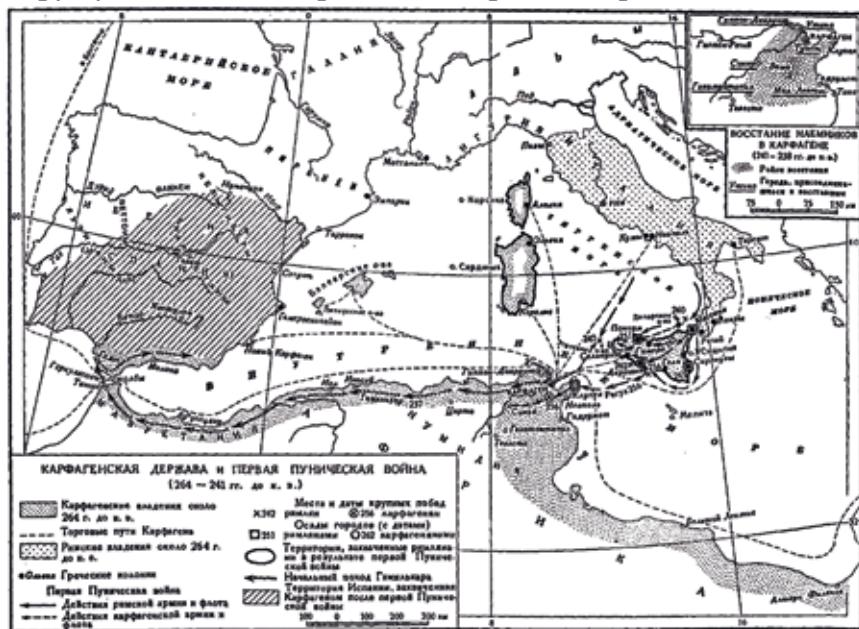

Рис.47. Карфагенська держава напередодні і після I Пунічної війни

У Карфагені релігія була як чинником зміцнення існуючої моделі соціально-економічної та політичної моделі, так і інструментом збереження родинних соціогенетичних зв'язків з фінікійською гуманітарною цивілізацією. Уже Діодор вказує на десятину, яку карфагеняни сплачували тірському храму Мелькарта. У середині VI ст. до н. е. карфагенський полководець Малх відправив десятину своєї сицилійської здобичі в Тір. Пізніше, в 405 р. до н. е., у Тір було відправлено бронзову статую Аполлона, захоплену на Сицилії у Гелі². У разі загрози захоплення Карфагену священні золоті реліквії з храмів також для схоронності відправляли до Тіру, як це трапилося у 309 р.

1 Татарников Д. Г. Фабий Пиктор о причинах второй Пунической войны (к интерпретации Polyb. III.8.1-8) / Д. Г. Татарников // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 75–78.

2 Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура / Ю. Б. Циркин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 29.

до н. е. З іншого боку, після битви при Гімері, яка, за легендою, відбулася в один день із Саламінською, тобто 20 вересня 480 р. до н. е., карфагеняни, поряд з виплатою контрибуції у 2.000 талантів срібла, повинні були збудувати грекам два храми, де мали зберігати тексти договору. Оскільки на 396 р. до н. е. внутрішнє становище Карфагенської держави істотно загострилося, серед широкого загалу почала ширитися думка, що причина цього криється у руйнуваннях її збройними силами храму Кори і Деметри на Сицилії. Відповідно, щоб уплинути на релігійні почуття пересічних карфагенян, було введено культу цих богинь.

Джерела доносять нам звичай приносити у жертву дітей, при чому часто замість власних карфагеняни проводили цей ритуал зі спеціально викупленими дітьми іноземців. У виняткових випадках, щоб не викликати гніву богів, спеціальні посадові особи відбирали для цього дітей найбільш знатних родин держави. Такі жертви могли приносити і самі батьки¹. Пізніше, вже під час захоплення Карфагену римлянами, жерці храму Ешмуна виступили в ролі переховувачів та захисників утікачів з Бірси. Жерці звернулися до римського полководця Еміліана з проханням про збереження життя для тих, хто сам вийде з Бірси. Однак римські дезертири, яких чекала неминуча кара, підпалили храм².

Доволі міцними в політичному та економічному житті країни були позиції місцевих храмів, зокрема Ешмуна і Решефа. Окремі з них могли володіти цілими громадами. Однак самі храми знаходилися під контролем спеціальних посадових осіб держави – колегії „десяти над святилищами”³. Баркіді (починаючи з Гасдрубала), зміцнюючи свою владу в Іспанії, на своїх монетах зображали Бога Мелькарта, який пошановувався у місцевих фінікійських, передусім тірських, як Гадес, колоніях. Показово, що під виглядом Бога вони давали власні потрети⁴. На початок II Пунічної війни Баркіді

1 Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура. – С. 45, 57; Дройзен И. Г. История эллинизма. – Т.2. – С. 72.

2 Шифман И. Ш. Карфаген / И. Ш. Шифман [Сост. и автор вступ. ст. И. Р. Тантлевский]. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 504–505.

3 Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура. – С. 96.

4 Там само. – С. 113.

мали помітний вплив у Народних зборах¹. Власний вплив у Іспанії Гасдрубал намагався використати для утвердження своєї влади у самому Карфагені. Пізніше цю політику Баркідів, спрямовану на посилення одноособової влади, продовжив в Іспанії Ганнібал².

Етруски. Помітну роль у формуванні гуманітарного простору стародавньої ойкумени відіграли *етруски*, які стали гідними суперниками карфагенян та греків у колонізації Італії. З ІХ ст. до н. е. віллановська культура, яка проникла у Кампанію, Емілію та Романію, демонструє активну поселенську динаміку, при чому розростання забудов коригується з формуванням системи культових центрів³. Політично вже у VII ст. до н. е. країна становила собою федерацію дванадцяти міст-держав, які користувалися внутрішньою автономією. Найбільшими були Тарквінії (етр. Tarχuna), Вейї, Цере, Вольци (етр. Velχ-), Вольсінії (етр. Velzna-), Ветулонія (етр. Veltuna), Популонія (етр. Pupluna), Клузій (етр. Clevsin), Перузія і Кортонна (етр. Curtun-). На чолі кожної держави стояли царі (лукумони), які зосереджували у своїх руках світську та духовну владу. При лукумонах існували дорадчі органи з представників знаті, а пізніше правителів змінили обрані магістрати. Федерація очолювалася по чергово одним з правителів, який водночас був і верховним жерцем. Виникнення федерації сприяло колоніальній експансії етрусків. Підкоривши своїй владі землі у долині річки По, вони заснували там ряд міст, проникли в Лацию, оволоділи Кампанією, поширили свій вплив майже на всю Італію, почали панувати на морі⁴. У VI ст. бурхливого піднесення зазнають етрусські міста Цере, Тарквінія, Вульчі, Популонія. Етрусська династія Тарквінії почала правити у Римі. Після спільної з карфагенянами перемоги над фокейцями у

1 *Татарников Д. Г.* Фабий Пиктор о причинах второй Пунической войны (к интерпретации Polyb. III.8.1-8). – С. 77.

2 Там само. – С. 72–73.

3 *Робер Ж.-Н.* Этруски / Ж.-Н. Робер. – М.: Вече, 2007. – С. 20–21.

4 *Харсекин А. И.* Об этруском языке // Тайны древних писмен. Проблемы дешифровки: Сб. ст. [Сост., ред., предисл. И. М. Дьяконова; пер. с англ., нем., фр. и ит.]. – М.: Прогресс, 1976. – С. 340; *Мавлеев Е. В.* Греческие мифы в Этрурии (о понимании этрусками греческих изображений) / Е. В. Мавлеев // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 82–104.

їхні руки потрапляє і Алалія на Сардинії. Окремі дослідники говорять і про владу етрусків над раннім Римом. Однак у 474 р. до н. е. вони зазнали поразки від об'єднаних грецьких сил на чолі з Хієроном під Кумами, після чого їхній натиск на Аппенінському півострові та сусідніх морях суттєво послабився¹. Попри напружені взаємини з греками еллінські культурні імпульси проникають у релігійно-міфлогічну сферу етрусків. Про це свідчить аналіз традиційної етрусської іконографії. Дослідники відзначають помітну еллінізацію жрецько-аристократичної верхівки суспільства. Жрецтво у цій ситуації виступає носієм таємних учень, спрямованих на закріплення розриву між різними соціальними групами².

Цар Цере Тефаріє Веліанас, очевидно обраний богинею Уні на царство, присвячує їй на третій рік свого царювання місце (сакральну камеру). Зауважимо, що у сферу релігійних культів поступово проникають і карфагенські традиції³.

Водночас на релігійній сфері позначається загальне ослаблення етрусків. У 524 р. до н. е. вони зазнали поразки при Кумах, де владу захопив Арістодей, а у 509 р. до н. е. етрусського царя Тарквінія Гордого вигнали римляни. На півдні Аппенінського півострова греки закрили для етрусків Мессінську протоку. 474 р. до н. е. вони знову зазнають поразки у морській битві під Кумами. У ході цих подій Етрурія втратила у 454–453 рр. до н. е. Корсику та острів Святої Єлени. У 20-х рр. V ст. до н. е. етруски змушені були залишити Капую. Через посилення натиску римлян вони у 395 р. до н. е. захопили Капену. Все це повністю підірвало могутність етрусків⁴. У 384 р. до н. е. вони втратили великий порт Пірґи, а згодом, у 309 та 295 рр. до н. е. зазнали поразок від римлян під Вадимонським озером та Сентином.

Попри жорстке протистояння з Римом у IV ст. до н. е., яке забиравало чимало ресурсів і вимагало значних коштів

1 Робер Ж.-Н. Этрусски. – С. 20–21; Харсекин А. И. Об этрусском языке. – С. 340.

2 Мавлеев Е. В. Греческие мифы в Этрурии. – С. 82–104.

3 Кораблев И. Ш. Ганнибал / И. Ш. Кораблев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1976. – С. 13.

4 Соколов Г. И. Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово / Slovo, 2002. – С. 112.

на фортифікацію, етруски продовжували приділяти увагу культовій архітектурі. Доказом цьому є теракотовий декор, що зберігся від храму Сказато у Фалеріях Ветерес¹. Невеликі храмові споруди, які належали Афродіті (Туран) та Гері (Уні), знайдені в святилищі гавані Тарквіній – Порто Клементіно.

При розкопках етрусського святилища в Піргах влітку 1964 р. було знайдено золоті таблички з наступними написами:

1. *Володарці Астарті місце священне*
2. *це, яке спорудив і яке подарував*
3. *Тиберій Веліана, цар над*
4. *К(а)йшрі [місто Цере] у місяці жертвопринесення*
5. *Шамшу [Богу Сонця] як дар у храм і священну ділянку*
6. *його, так як Астарта обрала bd'a [залежну людину] своєю*
7. *на царство його. Три роки [виповнилося]*
8. *у місяці krr, у день поховання*
9. *божества. І роки статуї божества*
10. *у домі [храмі] його [хай будуть] [такі численні] як роки зірок*
11. *цих.*

В іншому написі йдеться про подарунки храмові Юноні-Астарті від Тефарія Веліана². Ці таблички підтверджують тісні зв'язки етрусків з Карфагеном і вплив останнього на релігійну сферу етрусків³. Зображення місцевих богів часто супроводжуються назвами іноземних богів та героїв⁴. Культові традиції етрусків простежуються у релігійному житті Римської держави. Це стосується як сутності самих культів, так і безпосередньої регламентації ритуально-обрядової сфери. Давня етрусська есхатологія пізніше стала одним із чинників формування християнського віровчення⁵.

1 Соколов Г. И. Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово / Slovo, 2002. – С. 136–137.

2 Харсекин А. И. Об этрусском языке. – С. 344–346.

3 Черняева Ю. В. Проблема датировки первого договора между Римом и Карфагеном / Ю. В. Черняева // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 67.

4 Мавлеев Е. В. Греческие мифы в Этруррии (о понимании этрусками греческих изображений). – С. 82.

5 Василенко Р. П. Этруски и христианская религия / Р. П. Василенко // АМА.

Висновки. Релігійне життя істотно впливало на суспільно-політичні процеси та управлінську практику Карфагену. Це було зумовлено як давніми фінікійськими традиціями, так і історико-культурними особливостями розвитку Карфагену. Культ місцевих божеств були активним чинником впливу управлінської еліти на позицію загалу держави. У ході розвитку релігійної сфери держава вживає заходів щодо посилення контролю за нею, що сприяє формуванню відповідного адміністративного апарату.

Релігійна сфера була одним із головних напрямів управлінської діяльності і правителів етрусських міст. Це засвідчує активне культове будівництво на їхній території. У процесі інституювання етрусської моделі управління зростає порядок регламентації культової діяльності, яка тісно пов'язана з публічною діяльністю у цих містах. Найвні джерела дають підстави говорити про економічну підтримку етрусськими містами культової діяльності та її вплив на державотворчі (згуртовуючі) процеси в етрусській спільноті.

Список рекомендованої літератури

1. *Василенко Р. П.* Этруски и христианская религия / Р. П. Василенко // АМА. – Вып. 5. – Саратов, 1983. – С. 15–26.
2. *Кораблев И. Ш.* Ганнибал / И. Ш. Кораблев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1976. – 399 с.
3. *Мавлеев Е. В.* Греческие мифы в Этрурии (о понимании этрусками греческих изображений) / Е. В. Мавлеев // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 82–104.
4. *Немировский А. И.* Этруски. От мифа у истории / Александр Иосифович Немировский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 261 с., карт.
5. *Робер Ж.-Н.* Этруски / Ж.-Н. Робер. – М.: Вече, 2007. – 368 с., ил.
6. *Соколов Г. И.* Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово / Slovo, 2002. – 208с.
7. *Татарников Д. Г.* Фабий Пиктор о причинах второй Пунической войны (к интерпретации Polyb. III.8.1-8) / Д. Г. Татарников // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов:

– Вып.5. – Саратов, 1983. – С. 15–26.

- Научная книга, 2005. – С. 69–80.
8. *Циркин Ю. Б.* Карфаген и его культура / Ю. Б. Циркин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 288 с.
 9. *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – 528 с.
 10. *Черняева Ю. В.* Проблема датировки первого договора между Римом и Карфагеном / Ю. В. Черняева // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 61–68.

Питання для самоконтролю

1. Означте наріжні елементи релігійної сфери Карфагену.
2. Визначте роль релігії у системі державної політики Карфагенської держави.
3. Який вплив мала метрополія на формування релігійної сфери Карфагена?
4. Визначте особливості етрусської цивілізації.
5. Назвіть основні особливості культової сфери етрусків.
6. Яких богів пошанували етруски?

Теми рефератів

1. Релігійна сфера етрусських міст.
2. Особливості формування релігійних явлень Карфагена.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути Карфагенської держави.

Тема 20.

Римська держава

1. Період царської влади та республіки.
2. Римська імперія
3. Юдаїзм у Римській імперії
4. Римська імперія та християнство.

Період царської влади та республіки. Релігійно-культува практика Римської держави чітко ілюструє потенціал релігії як інструменту легітимації управлінської моделі. Напередодні заснування Риму жителі Лація входили у союз латинських племен, об'єднаних культом Юпітера Латіаріса в Альба-Лонзі та Діани на озері Немі поблизу Арріція. Вони, як й інші італіки, мешкали родами, що розселилися за територіальними громадами – пагами, з яких і виник Рим (Рис. 48). Поступово землі громад зливалися, створювалися спільні культу, єдині жрецькі колегії¹. Релігійна сфера Стародавнього Риму вже за царської та ранньореспубліканської епохи пройшла тривалий шлях розвитку від достатньо примітивних вірувань селянсько-громадового характеру до повністю розвиненої та розгалуженої системи культів з антропоморфними божествами, храмами, спеціально заснованими жрецькими колегіями і ретельно регламентованими церемоніями. Одним з основних напрямів розвитку римської релігійної системи був перманентний процес запозичення божеств і сакральної практики інших племен і народів. Спочатку він виражався у злитті і впорядкуванні культів заснувавших Рим громад, потім – активному „імпорті чужих богів”, що ґрунтувався на динамічному уявленні римлян про свій простір і супутній їм постійній військовій експансії. Подібне втягування іноземних (передусім етруських і грецьких) божеств в римську сакральну сферу виявлялося у практиці *evocatio*, тобто сукупності прийомів „переманювання” чужих богів на свій бік. Саме так Фурій Камілл звертався до вейянської Юнони у 396 р. до н. е., а Сципіон Еміліан – до богів Карфагена в 149 р. до н. е. Наслідки цього процесу мали соціальний характер. Вони виявилися у

¹ Древние цивилизации. – С. 388.

виникненні нових жерців, їхній організації у спеціальні колегії, поступовому розширенні функцій цих колегій¹. Ще в 205 р. до н. е. М. Цецилій Метелл, обраний 206 р. до н. е. міським претором, брав участь у посольстві до Пергаму з перенесення до Риму Великої Матері богів².

У римській історії релігійний фактор став наріжним чинником розбудови держави. Римляни називали легендарного засновника міста Енея Юпітером Родоначалником. Союзи із сусідніми племенами скріплювалися перед богами-пенатами, охоронцями цілісності і добробуту держави. Їхні фігурки знаходилися у Лавінії, а потім у храмі Вести в Римі³. За легендою ці фігурки пенатів були врятовані Енеєм у Трої та вивезені до Італії⁴. У процесі об'єднання низки латинських та італійських поселень у римську *civitas* одночасно проходило злиття їхніх різнорідних культів, а також поступове формування синкретичної загальноримської релігії шляхом надання окремим громадним та племінним богам загальноміського статусу. Подібним чином виникли культу Марса, Квірина, Януса, Вести, тобто божеств, які символізували оточення, кордони і священний центр громади⁵.

Опертя на храмово-релігійні інституції було одним із стрижневих напрямів діяльності органів державної влади Риму царської та республіканської доби. Вже Аристотель розглядав релігійні функції, як характерні для царів давнього (для нього) періоду⁶. Як писав Діонісій Галікарнаський, у царську добу Риму у функції його правителя входило вчинення священних

1 Гончаров В. А. „Свои” и „чужие” жреческие коллегии в раннем Риме / В. А. Гончаров // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 42–46.

2 Леус В. А. „Клятва” Сципиона / В. А. Леус // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 66.

3 Ливий Тит. История Рима от основания города [Ред. пер. М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе; отв. ред. Е. С. Голубцова] / Тит Ливий. – М.: Наука, 1989. – Т. 1. – С. 11.

4 Маяк И. Л. Рим первых царей (Генезис римского полиса) / И. Л. Маяк. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 52.

5 Гончаров В. А. „Свои” и „чужие” жреческие коллегии в раннем Риме. – С. 42–46.

6 Аристотель. Политика / Аристотель [Пер. С. А. Жебелева, М. Л. Гапарова]. – М.: АСТ, 2002. – С. 122.

дій і жертвопринесень¹. Після заснування Риму Ромул приніс усім богам, окрім Геркулеса, жертви за альбанським обрядом, Геркулесу – за грецьким².

Цар Ромул розділив релігійні обряди між фратріями (куріями) і встановив витрати на священні ритуали, які слід було видавати куріям із суспільної скарбниці. Крім діючих у куріях жерців цар заснував ще посади 50 священнослужителів, які мали здійснювати спільні релігійні обряди в трибах і куріях, але на весь поліс (усю римську громаду загалом). Однак Діонісій схилився до заснування спільного вогнища, а отже і культу Нуми. Ромул постійно носив із собою литюон (авгуральну приналежність), демонструючи прихильність ауспіціям. Цицерон своїм трактатом „*Про державу*” виокремлює як наріжне державне новоуведення саме впровадження ауспіцій³. При інавгурації царя у давньоримській процедурі легітимації влади мало місце схвалення новообраного кандидата (магістрату) з боку Юпітера (так звана „божественна” або „сакральна” інвеститура). Саме через ауспіції кандидатура мала пройти ухвалення богами. У випадку поганих знамень називався наступний кандидат у царі, і так далі, до відповідних виявів волі богів (поряд з волею громади). У республіканському Римі також мало місце схвалення новообраних магістратів Юпітером. Однак відомий лише один випадок відмови обраного магістрату від посади у перший день після виборів через грім. Відповідно авгури дійшли висновку, що Г. Клавдій Марцелл був помилково *vitio creatus* (обраним) консулом⁴. Юпітеру Всеблагому Найвеличнішому, верховному богу і головному покровителю римської громади, консули при вступі на посаду і перед відправленням на війну приносили у жертву тварин, здійснювали молебні, давали обітниця⁵. Авгури вирішували

1 Общественное устройство Рима в царскую эпоху (Дионисий Галикарнаский, Римские древности, II, 9-10, 14, 74) // Хрестоматия по истории Древнего Рима [Под ред. С. Л. Утченко]. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – С. 48–49.

2 *Ливий Тит*. История Рима от основания города. – Т.1. – С. 15.

3 *Маяк И. Л.* Рим первых царей. – С. 243–244.

4 *Сморчков А. С.* Источники и характер магистратского права на ауспиции: анализ акта *repuntiatio* / А. С. Смрчков // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 40–41.

5 *Чернова Д. С.* Покровители военного могущества Рима: Юпитер, Марс, Янус, Квириин / Д. С. Чернова // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга,

інші проблеми, пов'язані з виборами посадових осіб. Так, коли у 426 р. до н. е. встало питання щодо можливості, без шкоди для релігійних процедур, військовому трибуну з консульською владою призначити диктатора (що здійснювалося консулом і було пов'язано з певними сакральними церемоніями, то звернулися за роз'ясненням до авгурів.

Гадання стосовного того, чи благоволяють боги до заходів державної політики відіграло важливу роль і в діяльності республіканського Риму. Жодна державна справа не розпочиналася без попереднього гадання за птахами. Прагнення не помилитися при поясненні волі богів змушувало запрошувати фахівців – авгурів. Процедура гадання була складною і доволі часто помилялися навіть самі авгури, а щоб віднайти помилки доводилося звертатися до авгурських книг. Тому авгури могли не тільки брати участь в ауспіціях, а й давати консультації щодо правильного пояснення уже здійсненого гадання, яке кожний громадянин у межах своєї компетенції мав право здійснювати самостійно. Це стосується й оцінювання пояснення божественних знаків перед початком заходів громадського чи державного значення. Сумніви у вірності ауспіцій породжували сумніви в правомірності наступних державних актів¹.

Уже за першого царя діяли жерці – куріони, а також авгури від курій. Сакральними функціями були наділені глави целерів. Існував і культ Юпітера, однак його жерця ще не було, як це стає зрозумілим з повідомлення Лівія про його запровадження при Нумі. Ймовірно, що обов'язки флам'яна Юпітера виконував сам Ромул. Він спорудив храм Юпітера Феретрія, присвятивши Юпітеру обладунки, зняті з ценіннського вождя Акрона. Культ Юпітера Статора також було встановлено Ромулом. Під час війни із сабінянами, коли римляни почали втікати, його вождь дав обітницю, що побудує храм Юпітеру Статору, якщо Бог припинить втечу і порятує Римську державу. Втечу було призупинено і Рим врятовано від ганебної поразки. однак обітницю було виконано лише через

2005. – С. 55.

¹ *Сморчков А. М.* Об определенности огрешности ауспиций авгурской коллегией / *А. М. Сморчков // Античность Европы: Межвузов. сб. науч. ст.* [Под ред. И. Л. Маяк и А. З. Нюркаевой]. – Пермь, 1992. – С. 78–79.

століття – 294 р. до н. е., коли зупинено втечу римлян у бою з самнітами і консул Марк Атілій Регул дав нову обітницю. 146 р. до н. е. Квінт Цецилій Метелл побудував другий храм Юпітеру Статору. Чітко простежується лінія Ромула на створення спільних загальноримських культів, поряд з куріальними і родовими. Обслуговувалися ці культу жерцями, виділеними куріями, які, однак, вже становили окрему загальноримську колегію. Ромул надав право главам своїх тілоохоронців *целерів* учиняти священночини. Саме на Форумі пройшло обоження латинського царя Ромула під іменем сабінського бога Квірина.

Оформлення культу Юпітера Всеблагого Найвеличнішого (Juppiter Optimus Maximus) як верховного божества римської громади відбувається за етруської династії Тарквініїв. Разом з Юноною та Мінервою Юпітер склав Капітолійську тріаду, що відтіснила на задній план тріаду Юпітер, Марс, Квірин. Остаточно культ Юпітера Всеблагого Найвеличнішого утвердився у Римі зі спорудженням Тарквінієм Гордим присвяченого йому храму на Тарпейській скелі Капітолію у 509 р. до н. е. Храм Юпітера Капітолійського став центром Риму, що поступово перетворювався у сакральний центр Лації та Риму. У Юпітера було багато іпостасей, він пошановувався як Feretrius, Stator, Victor, Invictus, Triumphator, Imperator, Opitulator, Praedator. Чимало з них пов'язані з війною і перемогою. Луцій Тарквіній Давній під час війни із сабіянами першим дав обітницю Юпітеру Всеблагому Найвеличнішому побудувати йому храм на Капітолії (який виконав його син) і влаштував на честь могутнього бога Великі ігри, названі Римськими. Такі ігри проводилися щорічно у вересні, а також присвячувалися богу у випадку успішного завершення війни².

Одним з найважливіших державотворчих кроків римського царя Нуми Помпілія було заснування колегії з 5 *понтифіків*, яку він сам і очолив. До повноважень цього органу увійшло відання релігійним календарем, і, таким чином, контроль за діяльністю усіх куріальних і родових жерців³. У руках колегії

2 Чернова Д. С. Покровители военного могущества Рима: Юпитер, Марс, Янус, Кви́рин / Д. С. Чернова // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 54–55; Маяк И. Л. Рим первых царей. – С. 243–244; История Европы. – В 8 т. – Т. 1. – С. 191.

3 История Европы. – В 8 т. – Т. 1. – С. 190.

понтіфіків знаходилися цивільні справи, починаючи із законів XII таблиць та *legis actiones*. Причому вони його не лише роз'яснювали та приймали рішення щодо застосування цивільно-процесуальних норм, а й брали участь у їхньому розробленні. Один із членів колегії отримував право вести один рік цивільні судові справи. Понтіфіки, принаймні у 450–367 рр. до н. е., виступали як судові магістрати. У Стародавньому Римі V–III ст. до н. е., щоб орієнтуватися в існуючому правопорядку, мало було знати тексти законів, які могли виставлятися на Форумі. Треба було знати юридичний апарат, щоб закони застосовувати у реальному житті. Цей апарат включав у себе урочисті формули позовів, список судових та заборонних днів, які встановлювалися понтіфіками. Ці дні поділялися на *fasti* (святкові) та *profesti* (буденні)¹. Причетність понтіфікального жрецтва до завідування найдавнішим судовим процесом реконструюється на основі даних про характер самої популярної групи позовів (в межах легісакційного процесу) – *legis actio sacramenti*. Цей юридичний термін можна перекласти як „дія закону через обіцянку жертвопринесення”. Кошти, які приносяться позивачем до суду, називаються сакраментум (в архаїчному Римі це були бики та вівці, і саме ці тварини використовувалися для державних жертвопринесень). Сакраментум передається понтіфіку. Програвша сторона залишає свою судову заставу на користь державної скарбниці, яка зберігалася у храмі Сатурна. Легісакційний процес повністю ґрунтувався на ритуальному виголошенні певних урочистих слів (*verba solemnia*) і на дотриманні ритуальних жестів і дій. Правила цих ритуальних дій і жертвопринесень, які супроводжували судопроводи, регламентували і розробляли понтіфіки. Валерій Максим наголошував, що цивільне право упродовж століть було приховане жертвопринесеннями між (*intersacra*) священночинам безсмертним богам (*saerimoniasque deorum immortalium*) і відомо лише понтіфікат. Ця колегія збирала, зберігала та оформляла у вигляді збірок найдавніше законодавство. Найвідоміша збірка царських законів початку V ст. була складена понтіфіком Папірієм. Позови,

¹ Боровков П. С. Фрагмент Pomp. Enchirid. D. I.2.2.6 і характер функции понтіфіков *praesesse privatis* / П. С. Боровков // АІ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 148.

складені на основі XII таблиць, також перебували у віданні понтифіків. Відповідно цивільне право було тісно пов'язано із сакральним. Тісний зв'язок між релігією та правом сприяв закріпленню за жерцями судових функцій. Колегія понтифіків виступала своєрідним акумулятором правових та релігійних знань суспільства. Поява писаного законодавства вимагала спеціальних знань щодо пояснення та застосування правових норм у судочинстві, якими володіли понтифіки¹.

Понтифіки виступали основними охоронцями *рaх deorum* і демонстрували подібність з етруськими жерцями: у коло обов'язків їхньої колегії входило не тільки загальне керівництво релігійними діями усіх рівнів, а й збереження певної суми позитивних знань, передусім основ права та історіографії. Культ „індигетів”, а також згадані системи передбачень (зокрема, повністю етруської гаруспіцини) аж до поширення християнства розглядалися римськими авторами як основи традицій предків, природні початки римського життя, які протистояли „іноземним забобонам”.

Окрім *куріальних вогнищ*, присвячених богині Весті, Нума побудував на Форумі загальноримський храм Вести. Цей храм виконував важливу гуманітарну функцію, оскільки Веста символізувала єдність громади. Жрецькі функції у культурі Вести виконувалися колегією весталок, тісно пов'язаною з *rex sacrorum* і, яка, на думку низки дослідників, навіть спочатку складалася з царських дочок. Поряд з уведенням фламїна Юпітера, якого відзначили спеціальним головним убором і царським курульним кріслом, було додано ще двох індивідуальних жерців (фламїнів) – для служіння Марсу і Квірину. Жрецькі функції у культурі Януса, судячи з усього, виконувалися самим царем (у період Республіки – *rex sacrorum*)². Нума виділив велику кількість земельних ділянок для спорудження храмів та вівтарів різноманітним богам, які до цього залишалися без почестей. Коли Рим очолив Латинський союз, у який входило 47 громад, сюди було перенесено культ Богині об'єднання,

1 Боровков П. С. Фрагмент Pomp. Enchirid... – С. 153–158.

2 Ливий Тит. История Рима от основания города. – Т. 1. – С. 27; Гончаров В. А. „Свой” и „чужие” жреческие коллегии в раннем Риме / В. А. Гончаров // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 43–45; Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М.: Наука, 1987. – С. 12.

Арриційської Діани, якій спорудили храм на Авентині¹. За Нуми Помпілія заснували жрецьку колегію саліїв, пов'язану з культом Марса, що забезпечував військову могутність Риму. Їхня атрибутика носила військовий характер, а у березні салії здійснювали шестя по місту².

За царя латинського походження Туллія Гостилія (673–641 рр. до н. е.) було оформлено колегію *феціалів* – жерців, які відали обрядовою стороною оголошення війни³. Політичну силу та релігійне освячення договір отримував після клятви феціалів ім'ям Юпітера. Останній, в іпостасі *Dius Fidius*, був охоронцем та гарантом договорів, укладених між громадами, а також клятв. Йому присвячувалися червнені нони, а храм Дія Фідія, побудований сабіянами в 466 р. до н. е., знаходився на Квіринальському пагорбі. Тулл Гостилій заснував другу колегію з 12 саліїв для служіння Марсу⁴.

Характер взаємин римської громади і богів зумовлював виняткове значення *авгурів* та *ауспіцій* і участь понтифіків у виробленні *fas* (права божого) і *ius* (людського права). Прагнення забезпечити *pax deorum* (мир з богами) пояснювало очищувальні *lustratio* (обряди) і *piaculum* (відкупні жертви). За Римської республіки магістратам було надано право контролю за відправленням жерцями культів богів – покровителів міста⁵. Водночас усталені традиції вимагали дотримання встановлених обрядів, вимагаючи узгодження будь-яких справ з волею богів. Кожний громадянин мав брати участь в обрядах своєї фамілії, сусідської та цивільної громади. У ході боротьби патриціїв та плебсу центром останнього стали храми Церери, Лібера і Лібери, які протистояли капітолійській тріаді патриціїв (храмам Юпітера, Юнони і Мінерви)⁶. З установами і конституванням *civitas* усі форми *sacra* набули спільності для всіх громадян і, тим більше, союзників.

1 Древние цивилизации. – С. 390.

2 Чернова Д. С. Покровители военного могущества Рима: Юпитер, Марс, Янус, Квири / Д. С. Чернова // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 57.

3 История Европы. – В 8 т. – Т.1. – С. 191.

4 Чернова Д. С. Покровители военного могущества Рима: Юпитер, Марс, Янус, Квири. – С. 56 – 58.

5 Древние цивилизации. – С. 415.

6 Там само. – С. 390–395.

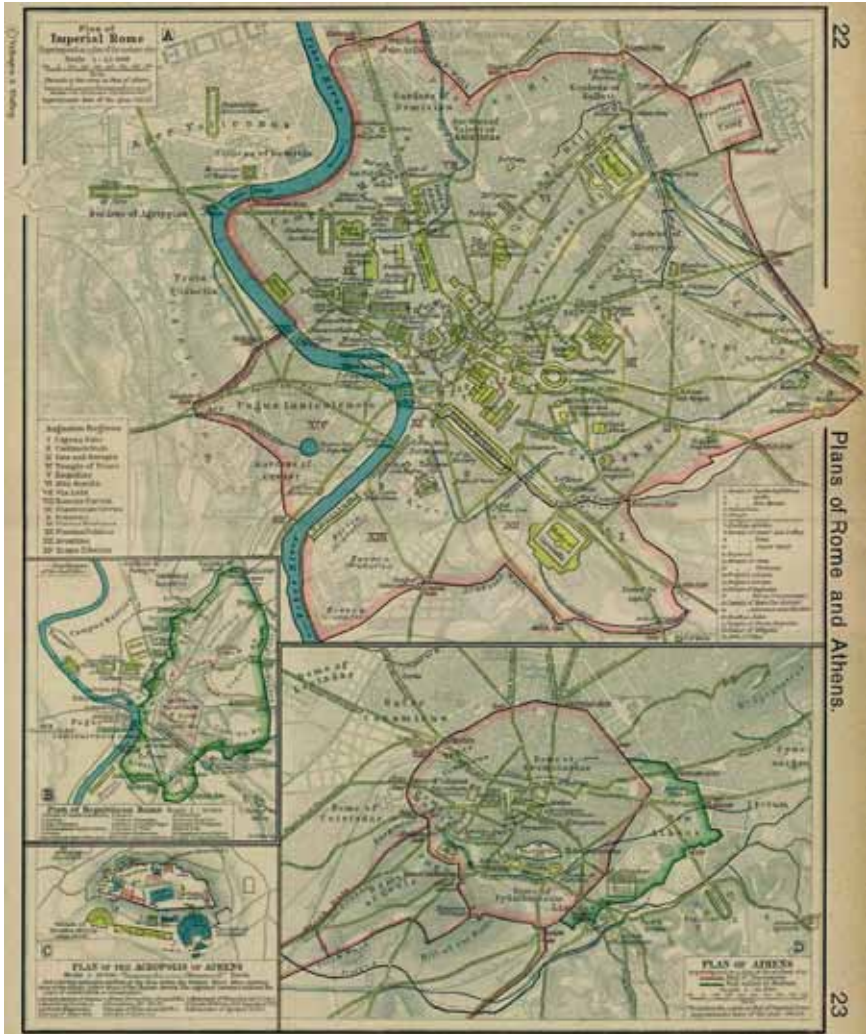

Рис.48. Плани Риму та Афіні

Нові культури могли запроваджуватися, але за згоди усіх громадян¹. У 300 р. до н. е., згідно із законом Огульнія, число понтифіків було збільшене до 8, а авгурів – до 9, при цьому доступ на ці посади було відкрито плебеям². Загальна опіка та

1 Штаерман Е. М. Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1987. – С. 100–101.

2 Словарь античности [Пер. с нем.; ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 209.

нагляд над визнаними іноземними культами належали Сенату, який доручав безпосередній контроль особливій колегії (*collegium quindecimviri sacris faciundis*)¹.

Римська імперія (Рис.49). Уже за Гая Юлія Цезаря регулярно влаштовувалися *лектістернії* (частування богів). Було уведено третю колегію *луперків* (жерців Бога Фавна). Статуї Цезаря споруджувалися поряд зі статуями богів².

Принцепс Август розпочав реформування релігійної сфери. Це було зумовлено прагненням створити релігійне обґрунтування своєї влади. Август усіляко наголошував на своїй відданості традиціям та давнім культам, відновлюючи старі храми, культові колегії та жрецькі посади. Сенат надав йому титул Августа як „*возвеличеного божества*”, що надало його владі сакральний характер, а у східних провінціях він був обожнений на зразок елліністичних царів. Оскільки ще при триумвіраті було офіційно визнано божественну сутність Цезаря, він став і „*сином Бога*”.

Наприкінці правління Августа в італійських та окремих провінційних містах з'являються вівтарі та колегії, які обслуговували його культ. Клятва його Генієм (божественною силою, носієм усіх здібностей та душею людини) вважалася такою самою священною як і клятва Юпітером³. У цирку Фламінія звели мармурову арку, до цього тут розміщувалися статуї присвячені Августу та Августового дому разом з прапорами переможених народів. У центрі стояла статуя Августа, поряд – статуї його дружини і сина Тиберія. Комплекс статуй було зведено у 15 р. н. е., тобто вже після смерті імператора⁴. Особливої сили культ Августа набуває у східних провінціях, де він тут ототожнювався з Зевсом. На Кіпрі було започатковано традицію називати місяці за

1 Волчков А. С. Римское законодательство относительно религиозных и профессиональных союзов / А. С. Волчков // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 323.

2 Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей [Изд. подгот. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман] / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1964. – С. 29.

3 Древние цивилизации. – С. 419–420.

4 Чемодурова С. Н. Domus Augusta и Ливия Друзилла / С. Н. Чемодурова // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 170 – С. 172.

членами імператорської родини¹. Пізніше Калігула взагалі присвоїв собі титул „*Благочестивий*”². Молитва за імператора, римський сенат і римський народ були обов’язкові під час свят, які супроводжувалися жертвоприношеннями. У містах і селах споруджувалися статуї правлячих принцепсів і храми обоженних. Фламینی їхнього культу в містах обиралися з найдовірениших осіб, які пройшли усі магістрати, фламینی загальнопровінційного імператорського культу належали до вищої провінційної знаті³. Чимало державних ритуалів та відправ мало чітко виражений культовий характер. З іншого боку, держава почала активно втручатися у різні сторони суспільного життя. *Civitas* встановлювала законодавчим шляхом і за допомогою звичаю правила поховання своїх громадян, відповідно втручаючись у приватний культ. Одним із законів заборонялося ховати і сплювати мерців у місті, встановлювалися інші норми поховання⁴.

Реформи Августа перетворили релігію у придворну, зробили її центром імператорський культ⁵. Релігія поступово перетворюється в інструмент зміцнення існуючої системи державного управління, а культ імператора поряд з релігійною починане відігравати й іделогічно-пропагандистську роль⁶. Сенат призначає молебні богам і великі ігри на їхню честь. Проведення ігор покладається на верховних жерців, *авгурів, квіндецемвірів, септемвірів і колегію августалів*⁷. У храмі Марса під час філіппінської війни Август давав обітницю. Згідно з його розпорядженням саме тут Сенат мав приймати накази щодо війн і тріумфів, сюди поверталися з тріумфальними прикрасами полководці-тріумфатори⁸. Сам

1 Чемодурова С. Н. Штрихи к портрету Ливии Августы / С. Н. Чемодурова // АІ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 169–170.

2 *Транквилл Гай Светоний*. Жизнь двенадцати цезарей. – С. 112.

3 *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима. – С. 212.

4 *Клёнышева Н. Д.* Общественные стороны римского погребального обряда / Н. Д. Клёнышева // АІ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 133–146.

5 *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима. – С. 5.

6 *Чемодурова С. Н.* Штрихи к портрету Ливии Августы. – С. 176.

7 *Тацит Публий Корнелий*. *Анналы*. История / Публий Корнелий Тацит: [Сб.: пер. с лат. А. С. Бобовича]. – М.: НФ „Пушкинская библиотека”, АСТ, 2005. – С. 156.

8 *Транквилл Гай Светоний*. Жизнь двенадцати цезарей. – С. 46–47.

Август демонстрував своє негативне ставлення до іноземних забобон, які на цей час стали досить популярні в середовищі римської знаті. Однак він змушений був прийняти посвяту в Елевсинські містерії, як складової греко-римської культури. Водночас у Єгипті імператор відмовляється поглянути на Апіса, а згодом розхвалює Гая Цезаря, який також не відвідав Єрусалимський храм Яхве¹. Август заборонив участь римських громадян у галльських народних культурах², а, прийнявши сан великого понтифіка після смерті Лепіда, наказав зібрати та спалити грецькі і римські книги пророків (близько двох тисяч), які отримали широке розповсюдження під час громадянських війн, за винятком сивіллиних, що знаходилися під фундаментом храму Аполлона Палатінського.

Держава надавала храмам істотну фінансову допомогу. Лише одноразова допомога святилищу Юпітера Капітолійського склала 16 тис. фунтів срібла, 50 млн сестерціїв перлів та дорогоцінного каміння, головним чином із єгипетських трофеїв. Серед відновлених обрядів було *salutis augurium* (гадання на благо держави), жрецтво Юпітера, ігри на луперкалях, столітні урочистості, *ludi compitalicii* (свято перехресть)³. Водночас сакралізації режиму слугував символічний акт повернення Августу парфянським царем Фраатом IV захоплених парфянами у битві при Каррах прапорів та полонених: „парфянський вершник простягає несміливою рукою лук і захоплені знамена”⁴. У цьому контексті відзначимо сакральний аспект тріумфів, які проводили імператори. У єдиному тріумфальному сценарії передбачено:

- виступ імператора перед Сенатом;
- святковий хід із Сенату в Капітолій;
- священнодії на Капітолії та проголошення промови перед спеціально зібраним натовпом. Після цього

1 Шифман И. Ш. Цезарь Август / И. Ш. Шифман. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – С. 144.

2 Моммзен Т. История Рима [Пер. с нем.] / Т. Моммзен. – Т.5. – Кн. 8: Провинции от Цезаря до Диоклетина. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2002. – С. 107.

3 Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей. – С. 46–47.

4 Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья (тексты, перевод, комментарий) / А. В. Подосинов [Под ред. В. Т. Пашуто, В. Л. Янина]. – М.: Наука, 1985. – С. 105.

імператор повертався до свого палацу на Палатіні;
• роздавання народу дарунків та організація різноманітних масових заходів (циркових і театральних вистав). Цієї моделі притримувалися Олександр Север, Галлієн, Авреліан і Проб. Інколи сюди додавалося полювання на диких тварин в амфітеатрі та гладіаторські бої¹.

Окреме місце посідав культ дружини Августа Лівії. Якщо спочатку він був складовою імператорського культу її чоловіка, то пізніше починає набувати самостійних рис. За заповітом Августа його дружина була включена до роду Юліїв та отримала титул *Augusta*. У східних провінціях Лівія ототожнювалася з Герою та Деметрою. Пергамська монета зображує Лівію у вигляді Гери, а на Фасосі Лівія пошановувалася разом з Юлією, як було заведено в елліністичних царствах. У Клазомені, Метимні та Лесбосі на монетах із зображенням Лівії було вміщено відповідну легенду².

Захоплюючи сусідні землі, римляни вивозили до столиці священні реліквії підкорених народів. Зокрема, полководець Муммій, захопивши Корінф, найцінніші присвяти богам відправив до Риму³. Імператор Август після перемоги при Акціумі привласнив статую Афіни Алеї, яка була встановлена при вході на форум⁴. Після захоплення Афін Сулла відправив у 83 р. до н. е. до Риму частину споруджених селевкідськими будівельниками та архітекторами кам'яних колон з розкішними капітелями з храму Олімпійона⁵.

Культ римських імператорів утверджувався у залежних державах. Пожиттевими жерцями Августів були боспорські царі⁶. Юдейський правитель Ірод біля витоків Йордану

1 *Суровенков Д. И.* Некоторые замечания относительно описания триумфов в *Scriptores Historiae Augustae* / Д. И. Суровенков // *АИ.* – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – 126.–128.

2 *Чемодурова С. Н.* Штрихи к портрету Ливии Августы. – С. 168–170.

3 *Павсаний.* Описание Эллады [Пер. и введ. ст. С. П. Кондратьева] / Павсаний. – Т. II. – М., Л.: Искусство, 1940. – С. 183.

4 Там само. – С. 299.

5 *Ставиский Б. Я.* К югу от Железных ворот. – С. 29–30.

6 *Блаватский В. Д.* Античная археология и история / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1985. – С. 192.

спорудив величний храм Цезарю Августу¹. Римські імператори брали участь в активному храмовому будівництві і на території власне Римської імперії. При Гаї Юлії Цезарі було побудовано храм Венери-Праматері, яку вважали предком роду Юліїв². При Августі яскравими прикладами цієї діяльності стали Форум з храмом Марса Месника, святилище Аполлона, храм Юпітера Громовика на Капітолії³. Гай Калігула, попри будівництво у Римі, відновив у Сіракузах храм богів. У його наміри входила добудова Дідімейського храму в Мілеті⁴.

Г. Мессій Квінт Децій, прийшовши до влади унаслідок військового перевороту, у 249 р., спрямував свої дії на вирішення назрілих проблем у конфесійній сфері, яка ним розглядалася як наріжна. Першочерговим завданням вбачалося встановлення *pax deorum* – „божого миру”, за якого римляни пошановують богів за традиційними ритуалами, натомість, ті гарантують Римській імперії збереження влади над світом. Причини внутрішньополітичної кризи та зовнішніх загроз Децій та його соратники вбачають у зневажанні традиційних богів. Він висуває на перший план відновлення пошанування традиційних святинь та культів. Написи прославляють Деція як відновлювача святинь. В окремих випадках, як в етрусській Козі, він справді відновив храми. Однак, передусім, йшлося про загальне релігійне піднесення, яке охопило імперію і було стимульоване Децієм. За наказом імператора (*iussu imperatoris*) жителі Аквілеї відновили статую Нептуна. Децій усіяко наголошував на пошануванні саме батьківських богів, на що вказує його послання жителям Афродісіаса, в якому звучить заклик їх вшанувати його правління молитвами і жертвопринесеннями заради богині, ім'я якої носить його місто. Окремі дослідники характеризують дії нового імператора як спробу створити єдину імперську релігію. Однак доцільніше виглядає їх характеристика як посилення функціональності релігійних вірувань у структурі римської державності.

Зневажання традиційними жертвопринесеннями чи, тим більше, повна відмова від них, розглядалися як порушення

1 Тацит Публій Корнелій. Аннали. История. – С. 664.

2 Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей. – С. 25.

3 Там само. – С. 46–47.

4 Там само. – С. 111.

божого миру і, відповідно, переслідувалося. Принцепс як глава римського народу ніс особливу відповідальність перед народом, перед богами за правильне і ретельне виконання релігійних обов'язків. Благочестя (*pietas*), одна з наріжних категорій у системі римських цінностей, була основою та моральним виправданням імператорської влади. Не пізніше січня 250 р. Децій видав спеціальний едикт, яким зобов'язував кожного мешканця Імперії публічно, в присутності місцевої влади і спеціальної комісії, принести жертву і вжити жертвовного м'яса, після чого видавався спеціальний документ (*libellus*), який засвідчував цей акт. Порушників чекали жорстокі покарання аж до страти. Кіпріан взагалі пише про *feralia edicta* („дикі едикти”)¹. Цей крок імператора Децій був спрямований на забезпечення єдності конфесійного простору держави, створивши певний порядок здійснення жертвопринесення богам та отримання відповідного сертифіката від місцевої влади².

Унаслідок складного внутрішньополітичного становища Діоклетіан у 285 р. усиновляє свого побратима Максиміана. 1 квітня 286 р. Діоклетіан проголошує себе Іовом, тобто таким, що походить від Юпітера, а Максиміана, проголосивши його Августом – Геркулієм. Вже у самих цих образах чітко простежується прагнення продемонструвати сакральну зверхність. На час правління Діоклетіана припадає зникнення предметів жрецької діяльності літууса (*Lituus*) та *simpulum* (сімпулум), що символізували авгурат і понтифікат, які карбувалися на римських монетах з періоду пізньої республіки³.

31 березня 297 р. було видано едикт проти маніхеїв. Причиною цього акту було побоювання поширення підбурюючих промов з боку проповідників цього вчення⁴.

1 Циркин Ю. Б. Император Деций: попытка возрождения Рима / Ю. Б. Циркин // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 315–318.

2 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира / А. Х. М. Джонс [Пер. с англ. Т. В. Горайновой] – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 37; Тацит Публий Корнелий. Анналы. История. – С. 39.

3 Фионин П. П. Некоторые аспекты религиозной политики императора Диоклетиана / П. П. Фионин // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 113–115.

4 Там само. – С. 116.

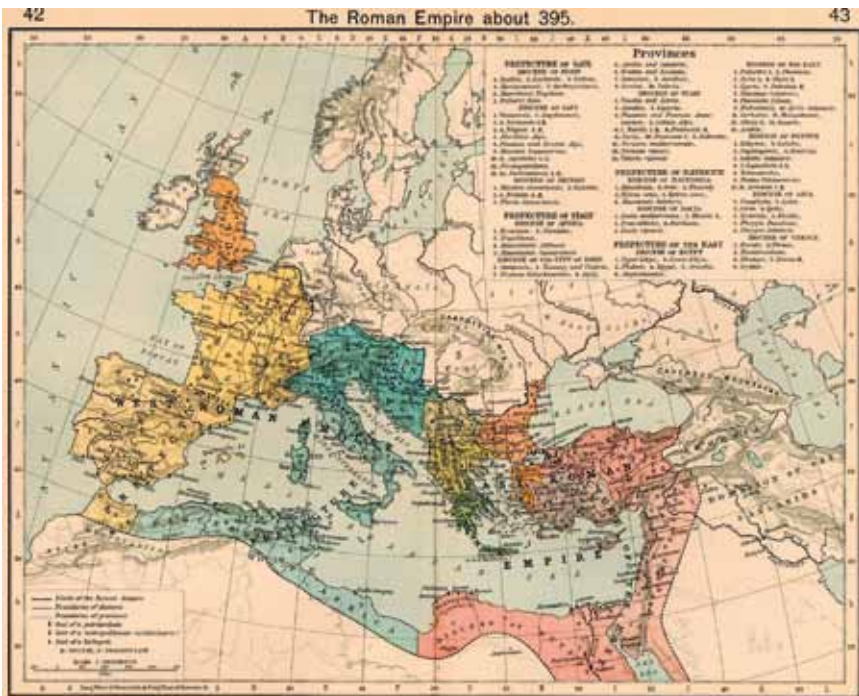

Рис.49. Римська імперія на 395 рік

Юдаїзм у Римській імперії (Рис.50). Римська влада низкою управлінських актів захищала релігійні права юдеїв¹. Уже за Гая Юлія Цезаря юдеїв як союзників у війні з Мітрідатом визнано повноправними громадянами Олександрії. За поданням першосвященника та юдейського правителя Гіркана Цезар призначив його з нащадками довічними юдейськими етнархами та першосвященниками, доручивши їм вирішувати усі культові питання, право верховного суду та залишати усі прибутки з юдейських земель. Таблиці з відповідними постановами консула Гая Цезаря були виставлені на Капітолії, у сідонському, аскалонському і тірському храмах². Коли до Гая Цезаря з'явилися посланці делоських юдеїв зі скаргами на владу Пароса щодо усіляких законодавчих перешкоджань у виконанні релігійних обрядів та дотриманні власних звичаїв, заборони збирати кошти на богослужбові відправи, це

¹ Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 37.

² Тацит Публій Корнелій. Аннали. История. – С. 595–596.

викликало швидку реакцію імператора. Він наказав негайно скасувати ці рішення і, заборонивши інші зібрання, дозволив їх лише євреям як „друзям і союзникам” Риму¹.

Юдеїв, через їхні релігійні переконання, зокрема неможливість у суботні дні носити зброю і брати участь у походах, діставати належну відповідно до віровизнання їжу, звільнили від служби у римській армії. Претор Азії Публій Долабелла розіслав в усі міста провінції, передусім Ефес, відповідний циркуляр. Юдеїв, через їхні релігійні переконання, звільняли від військової служби, дозволяли дотримуватися ритуальних настанов та здійснювати священні жертви, збираючи відповідні кошти. Постановою Люція Лентула юдеї, які мешкали в Ефесі, звільнялися від військової служби, відповідні постанови видали пропретор Фанній та проквестор Люцій Антоній. За розпорядженням легата Марка Пізона, який мешкав у Делосі та відповідав за військовий набір, Народні збори делосців прийняли рішення не набирати на військову службу римськопідданих юдеїв. Подібне рішення прийняли збори громадян міста Сарди, виділивши і місце для будівництва святилища. Про рішення стосовно юдеїв повідомили посадових осіб Коса, Лаодікеї, Мілета, Пергама, Галікарнаса. Проведені збори надавали можливість юдеям, як жінкам, так і чоловікам, дотримуватися суботніх святкувань, проводити служби і приносити жертви на березі моря. Порушників розпорядження карали штрафами, що надходили у міську скарбницю. Для виконання цього рішення римляни подолали опір мешканців міста Тралл, а правителя Антіоха зобов'язали повернути юдеям усі захоплені юдейські території з укріпленнями та гаванями².

Пізніше розростання різних культів підкорених народів викликало занепокоєння римської верхівки. Було зроблено спробу захистити конфесійний простір Римської імперії від „*египетських та юдейських священнодій*”. Ще у 28 р. до н. е. у межах римської міської території було заборонено споруджувати храми єгипетським богам, Август заборонив римським громадянам брати участь у богослужіннях галльських

1 Тацит Публій Корнелій. *Аннали*. Історія. – С. 598.

2 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 37; Тацит Публій Корнелій. *Аннали*. Історія. – С. 599–603.

жерців-друїдів. При імператорі Тиберії Сенат прийняв рішення про вивезення на Сардинію 4 тисяч вільновідпущеників, які ці обряди сповідували, у надії на використання їх у боротьбі з місцевими розбійниками та для заселення кліматично несприятливого острова. Інші мали упродовж певного терміну відмовитися від цих дій або залишити Італію¹.

У суспільно-політичних процесах Юдеї до 70 рр. початку н. е. можна виділити кілька етапів:

- розпад традиційної структури влади;
- перетворення першосвященицького сану у заміщувану в адміністративному порядку чиновницьку посаду в системі управління провінцією;
- розорення не тільки *народу землі*, а й основної маси священиків, через зловживання жрецької аристократії;
- вимога нових прав нижчим жрецтвом та вуличні війни першосвящениками;
- поширення зелотського руху по всій країні та захоплення ними маєтностей;
- спалення цивільного архіву з борговими зобов'язаннями на самому початку повстання;
- дві головні реформи зелотів, спрямовані на посилення відкритості державної влади;
- зелотський терор, спрямований, зокрема, на боротьбу з голодом (обшуки та вилучення хліба)².

Характеризуючи управлінські уявлення зелотів у контексті єврейської думки античної доби, слід зауважити, що вони притримувалися принципу єдиновладдя Бога і невизнання влади людини. Це ґрунтувалося на давньому уявленні про те, що помазання царя означає позбавлення Бога царської влади. На практиці антимонархізм юдеїв виливався у визнанні царя як своговождя. У ході повстання вони перетворили Єрусалимський храм у цитадель³. Скориставшись незадоволенням римським пануванням з боку широкого загалу юдейського суспільства,

1 Тацит Публій Корнелій. Аннали. История. – С. 122–123; Шифман И. Ш. Цезарь Август / И. Ш. Шифман. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1990. – С. 145.

2 Иванова М. В. Зелоты: религиозно-философская школа и политическое движение / М. В. Иванова // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1990. – С. 157–158.

3 Там само. – С. 152–153.

начальник храмової варти Елеазар, син першосвященника Ананії, ініціював у 66 р. скасування жертвопринесення за імператора та римський народ. Одночасно сікарії Менахема захоплюють Масаду¹. Юдейська війна сприяла утвердженню позиції фарисеїв, один з лідерів яких, Іоанн, син Закаїя, утік з Єрусалима до римлян і в 70 р. створив у Ябні фарисейський синедрион. Придушуючи повстання, римляни страчували і вправляли зелотів на копальні, а ессеїв примушували вживати заборонену, відповідно до вірувань, їжу².

Заборона юдеям виконувати окремі релігійні обряди та рішення імператора Адріана створити на місці Єрусалима римську колонію Елія Капітоліна спричинило в 132 р. повстання, яке очолив Симон бен Косеба. Повсталі навіть зайняли Єрусалим, однак юдейське жрецтво відмовилося їх підтримувати. Після придушення повстання у 135 р. юдеїв виселили з Єрусалима та його околиць. Їм заборонили навіть наближатися до цього міста частіше, ніж раз на рік. У самому Єрусалимі заснували римську колонію, а на місці храму Яхве розмістили храм Юпітеру Капітолійському. За Антоніна Пія урядові заходи були пом'якшені, однак про повернення до Єрусалима мова не йшла³. За імператора Деція для юдеїв зробили послаблення при виконанні едиктів, які передбачали проведення культових відправ традиційним римським богам. Це зумовлювалося вкоріненням у середовищі римської управлінської еліти переконання в етнічності юдаїзму⁴.

Рис.50. Триумф імператора Тита у Римі з приводу перемоги над юдеями

1 *Иванова М. В.* Зелоты: религиозно-философская школа... – С. 159.

2 Там само. – С. 161–166.

3 *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – С. 123.

4 *Циркин Ю. Б.* Император Деций: попытка возрождения Рима. – С. 318.

Імператорська влада прагнула контролювати та регламентувати юдейство. Римські намісники в Сирії (Кассій Лонгін) та Юдеї (Куспій Фад) наказали юдеям передати одяг першосвященника для зберігання у фортеці Антонії. Звідси він видавався юдеям лише для урочистих богослужбових відправ, після чого, з відповідними запечатуваннями, повертався у римську залогу¹.

Римська імперія та християнство. Ускладнення соціально-політичної структури держави зумовило ускладнення і подальшу формалізацію взаємин держави з релігією, перетворення християнства на домінуючу віру та набуття ним державного статусу. Широкий загал римського суспільства негативно сприйняв християнство, розглядаючи її як одну з небезпечних *superstitio* (забобон), що швидко поширювалася. Прикладом такого ставлення було руйнування церков Ліона та Вієнни в 177 і 178 рр., здійснених за ініціативи місцевого населення. Римська імперія наприкінці свого існування стала ареною жорсткої ідеологічної боротьби та поступового утвердження християнства. Хрестоматійними стали факти гоніння на християн за правління Нерона. Однак уже імператор Траян дав розпорядження правителю Віфінії Плінію, не влаштовувати кампанію переслідування. Вживати заходів слід було лише у випадку офіційного звернення. Згідно з рескриптом Траяна, християни не мали розшуковуватися (*conquirendi non sunt*) і могли бути засуджені за анонімними наклепами. Це відповідало принципам римського права, який твердив, що не можна піддавати суду особу, яка має ворогів, але не має обвинувачувача. Такі умови обмежували ініціативу приватних осіб у гоніннях². Чимало християн зазнали переслідувань вже за часів правління імператора Деція (249–250 рр.) через відмову взяти участь у визначених державою відправах культів традиційних римських богів. Однак спеціальних едиктів проти окремих християн, ні проти християнської церкви загалом, у цей час не виявлено. Водночас відмінність між політикою

1 Тацит Публій Корнелій. *Аннали*. Історія. – С. 669.

2 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 39; Амосова Е. В. Спонтанное гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания. – С. 88–89.

Деція та діями його попередника Філіппа була настільки разючою, що деякі християни сприйняли нового імператора як *metator antichristi* (провісника приходу антихриста). Тоді як окремі єпископи (Кіпріан Карфагенський, Діонісій Олександрійський) змушені були переховуватися, інші (римський єпископ Фабіан, єрусалимський єпископ Олександр) обрали смерть. Кульмінація репресій припадає на червень – липень 250 р.¹ Посилення зовнішньої загрози з боку готів змусило владу піти на поступки християнам і вже після Пасхи 250 р., яка припадала на 23 березня, Кіпріан повертається до Карфагена і цією ж весни тут проходять збори африканських єпископів². Саме християнські громади африканських міст у 313 р. породили донатистський рух, провісник розколів IV ст.³. Нові антихристиянські кроки римської влади пов'язують з діяльністю імператора Валеріана. В серпні 258 р., після другого його антихристиянського едикту, було страчено християнського мученика Лаврентія. Ці переслідування лише сприяли зростанню авторитету християнства та популяризації мучеників серед населення Римської імперії, як це було у Тінгії та Сарагосі. Однак вже в 259 р. імператор Валеріан потрапив у полон до персів. Його наступник Галлієн був терпиміший до християн і навіть скасував антихристиянські едикти свого батька⁴.

У перші вісімнадцять років правління Діоклетіана свободи християн дотримувалися, а вони самі навіть були звільнені від обов'язкових для усіх жертвопринесень. При імператорському дворі служило чимало християн (препозит Дорофій та Горгоній) попри ревне язичництво самого імператора. Окремі християни навіть отримували доручення щодо управління провінціями. Політику гонінь стосовно них Діоклетіан продовжить уже зі зміною внутрішньополітичної ситуації у державі наприкінці своєї діяльності. У 303 р. було видано три офіційні едикти, які передбачали обмеження прав християн.

1 Циркин Ю. Б. Император Деций: попытка возрождения Рима. – С. 317–320.

2 Там само. – С. 327.

3 Сергеева Е. В. Первые христианские общины в Северной Африке / Е. В. Сергеева // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 421.

4 Розенблом Е. М. Идеал поведения мученика в поэме Пруденция „О венцах” / Е. М. Розенблом // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 157.

Першим едиктом передбачалося руйнування християнських церков та спалення священних книг, другий був спрямований проти проповідників і зумовлювався масовими відмовами в армії від принесення жертв та повстань у Мілітинській області та Сирії. Третій едикт передбачав принесення жертв і представниками християнського кліру, які були ув'язнені. Однак частина християнського духовенства підпала під дію амністії, яка присвячувалася святкуванню імператором віценалій у листопаді 303 р. Тільки четвертий едикт 304 р. передбачав здійснення жертвопринесень усіма християнами¹. Античний історик Лактанцій пише, що гоніння почалися з підпалювання християнської церкви у Нікомедії. Водночас Діоклетіан потурбувався, щоб пожежа не перекинулася на інші будівлі в місті².

Особливо жорстокі переслідування розгорнулися вже в 311–312 рр. за правління Максиміана Дази. Слід зауважити, що у римських едиктах цього часу не передбачено смертної кари для християн, як це було зроблено щодо маніхеїв. Значною мірою ворожі дії стосовно християн вживалися самим римським язичницьким суспільством, яке скористалося втратою захисту з боку держави щодо християнської церкви³.

Після Міланського едикту імператора Константина I Великого 313 р. Рим стає християнською державою. У ній скрізь будуються християнські церкви та руйнуються язичницькі храми⁴. Якщо до цього християнізація носила латентний та спонтанний характер, вплив християн на різні сфери суспільного життя був обмеженим, а їхня кількість порівняно невеликою, то з цього часу вона починає перетворюватися на наріжний чинник гуманітарних процесів імперії. Відповідно з навершенням Римської імперії у християнство,

1 *Фионин П. П.* Некоторые аспекты религиозной политики императора Диоклетиана / П. П. Фионин // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 117 – С. 119.

2 *Фионин П. П.* Образ императора Диоклетиана в сочинениях Лактанция и Евсевия Памфила / П. П. Фионин // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Научная книга, 2006. – С. 218.

3 *Фионин П. П.* Некоторые аспекты религиозной политики императора Диоклетиана. – С. 120.

4 *Ляхин Е. В.* Роль епископа в эволюции позднеримского города в Греции IV–V вв. / Е. В. Ляхин // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 192.

воно саме перетворюється на структурну складову імперії. Римська імперія стає християнською і виробляє таку модель держави, яка стає типовою для Середніх віків. З кінця IV ст. християнство з усіма його інститутами (церквою, релігією, культурою) починає впливати на усі сфери суспільного життя. Це істотно впливає як на релігійну політику імператорів, так і на ставлення церкви до державного управління та державної політики. Підвищенню ваги церкви сприяло її перетворення в економічну структуру пізньоантичного суспільства, передусім великого землевласника. Це зумовило необхідність урегулювання на державному рівні взаємин між церковною, приватною, імператорською та корпоративною власністю, що почала формуватися. Починає формуватися церковне право і можна чітко відстежити роль римського права у канонічному¹.

Не завжди утвердження християнства в усіх регіонах проходило однаково легко. Зокрема в Греції язичництво мало достатньо впливові позиції. Курія активно підтримувала язичництво, оскільки міські збори утримували язичницькі храми, як й інші суспільні приміщення. Християнські церкви споруджувалися тут повільніше, ніж в інших регіонах, оскільки єпископи спочатку не мали належних коштів. Поступово церковні ієрархи починають отримувати кошти, почесні та підтримку від імператорів, збільшуючи свій вплив на курію. Про зростання ролі єпископа у міського управління свідчить конституція у Кодексі Феодосія. Конституція, датована 349 р., звернена до проконсула Ахайї Северіана і говорить, що *curalibus muneribus* (куріальні обов'язки) невпорядковані, літургія дістається клірикам поза жеребом. Отже, єпископ отримував можливість проводити літургію, користуючись відповідною державною підтримкою, скуповував та отримував у подарунок землі, які належали хорі міста, захоплював землі язичницьких храмів. Це майно знаходилося вже у віданні не міських зборів, а церкви. У 401 р. імператори Аркадій та Гонорій доручили куріалам піклування над суспільними храмовими приміщеннями, що ставило їх у залежність від церкви, яка ними володіла. З отриманням землі та коштів церква приступила до

¹ Казаков М. М. Христианизация Римской империи в IV в. / М. М. Казаков: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2003. – 288 с.

активного церковного будівництва. Першим містом Греції, де воно розпочалося, був Коринф. Водночас у Спарті перший християнський храм збудували у X ст., а в Афінах у 400 р. споруджується язичницьке приміщення великого гімназію. У Греції IV–V століть не набуло поширення монастирське землеволодіння. На Балканах монастирі з'явилися лише в X ст. У 30-х рр. V ст., за Феодосія II Молодшого, починається перебудова античних будівель Афін у церковні приміщення. Феодосій передавав кошти та продовольство для підтримки нужденних саме церкві, намагаючись цим зміцнити її вплив. З переходом виховних функцій до церкви, у IV ст. зникає низка муніципальних інститутів, пов'язаних з античною освітою та вихованням (гімназій, навчання ефебів). Едиктом від 24 червня 530 р. єпископи були офіційно настановлені на чолі міського самоврядування. Як повноправний господар міста церква стала на шляху сепаратистських прагнень місцевої еліти (особливо за умови збереження у її середовищі язичницьких вірувань), виконуючи важливі завдання щодо зміцнення єдності країни¹. Церква у своїй діяльності демонструє лояльність стосовно державної політики римських імператорів. Галльські єпископи, які зібралися у Арлі в 315 р., заборонили християнам дезертирство з армії під загрозою відлучення від церкви². Уже мученик Роман молився за імператора та його військо, щоб вони відкинули язичництво і перейшли до християнства³. Лаврентій у своїй молитві про навернення *Вічного Міста*, не лише висловлює жаль щодо міста Ромула, а й стверджує, що за волею Христа, усі народи служать Риму і підкоряються його зброї. Ця молитва інтегрує давньоримський патріотизм з християнським благочестям. Навіть негативне ставлення Тертуліана до християн – магістратів та воїнів – пояснюється не запереченням цієї служби, як такої, а потребою, перебуваючи на ній, брати участь у язичницьких обрядах та ритуалах. За часів Тертуліана виникає теорія, згідно з якою добробут

1 Ляхин Е. В. Роль єпископа в еволюції позднеримського города в Греции IV–V вв. – С. 192–197.

2 Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Изд-во полит. лит., 1989. – С. 176.

3 Розенблом Е. М. Идеал поведения мученика в поэме Пруденция „О венцах” / Е. М. Розенблом // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 156.

держави та церкви тісно пов'язаний і, відповідно, християни мають зичливо ставитися до держави. Ранні християнські автори у своїх апологетичних творах висловлювали ідею корисності християнства для держави, висловлювали ідею єдиної вселенської безгрішної церкви, розглядаючи єдність імперії як запоруку єдності усього християнського світу. Молодший сучасник Тертуліана Оріген писав про позитивне значення об'єднуючої усі народи імперії для проповідування християнства¹.

У 325 р. Констянтином було скликано собор у Нікеї для вироблення єдиного віровчення, перетворивши християнство у державну релігію. Церква, відкинувши імператорський культ, визнала імператора намісником Бога на землі. Водночас, набуття державного статусу лише посилює суперечності усередині церкви між нікейцями, аріанами, донатистами тощо. Спроба імператора Юліана („Відступника“) повернутися від християнства до античних релігійних цінностей зазнала невдачі².

Невдовзі імператори починають використовувати церкву як впливовий соціогуманітарний інструмент, навіть більше, беруть на себе опіку над єдністю церковного організму в загальнодержавному масштабі. Про прагнення імператорського двору не допустити розколу серед християн свідчить місія Павла і Макарія в африканські володіння на підтримку офіційної церкви у суперечці з донатистами³. Починаючи з Констянтина, представники сект позбавлялися права відкривати власні церкви та провадити служби. У 412 р. донатистів було піддано штрафам, а маніхеям за правління Феодосія I взагалі виносили смертні вироки⁴. З утвердженням християнства починається і переоцінювання системи суспільних цінностей. Традиційна для Риму категорія *nobilis* (знатність, шляхетність, гідність) починає означати християнське благочестя. Пруденцій зауважує, що до патриціїв, „наповнених рівною мірою

1 Розенблум Е. М. Идеал поведения мученика... – С. 158–163.

2 Древние цивилизации. – С. 444–446.

3 Милевитанский Опат. Одонатистской схизме III, 4 / Опат Милевитанский. // Хрестоматия по истории Древнего Рима [Под ред. С. Л. Утченко]. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1962. – С. 625–627.

4 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 492.

релігійних ревнощів, приєднується фаланга плебеїв, які мають однакове озброєння: бо віра знищує відмінності у походженні”. Інше давнє римське поняття *dignitas* єпископ Медіолана Амвросій розглядає як гідність у служінні Христу: „*nulla major est dignitas*” (не має більшої гідності), ніж служити Христу. Розгортається ідеологічний наступ на язичництво з боку християн. Об’єктами критики стали культу грецьких та єгипетських богів¹. Було зроблено спробу дискредитувати культ Артеміди Ефеської як пережитку язичницьких обрядів та вірувань².

У 381 р. Граціан узагалі скасовує звання головного жерця, а в 381–385 рр. Феодосієм видано низку актів проти жертвопринесень³. Константинопольський собор 381 р. підтвердив рішення Нікейського собору щодо панівного статусу християнства⁴. Зміцнення християнства викликало обмеження прав прихильників інших віровизнань. Уже Феодосій I виступив проти укладення шлюбів між юдеями і християнами, а з часу правління Константина юдеям було заборонено робити обрізання своїм рабам, мати рабів-християн, нарешті взагалі мати рабів⁵.

Водночас посилюються розбіжності між християнською церквою на Сході та Заході Римської імперії. Уже в III ст. простежуються відмінності у богослужбовій практиці. Однак до розколу справа на дійшла, а рішучі кроки щодо викорінення його загрози були здійснені на вселенських соборах IV–V ст., а єдність церкви отримала могутній ідеологічний фундамент зусиллями „великих батьків церкви” з Кападокії⁶.

Вторгнення до імперії германських племен спричинило активне поширення у Римській імперії аріанства. Однак Олімпій, який прийшов до влади влітку 408 року, попри

1 Розенблом Е. М. Идеал поведения мученика в поэме Пруденция „О венцах”. – С. 152–156.

2 Кузьмина Ю. Н. Культурные изображения Артемиды Эфесии / Ю. Н. Кузьмина // АІ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 30.

3 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 102.

4 Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – С. 178–179.

5 Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. – С. 496.

6 Ланник Л. В. Распад Римской империи: пролема датировки / Л. В. Ланник // АІ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 224.

скрутне становище держави, починає переслідування родин його прихильників, як й інших некатоліків (язичників, донатистів, маніхейців, прісцілліан). Це спричинило до переходу на бік Аларіха понад 30 тис. найманців, які разом із готами взяли Рим в облогу у вересні 408 р. Аттіл, невдовзі проголошений Сенатом, за вимогою Аларіха, імператором, офіційно переходить до аріанства¹. Однак це вже були останні конвульсії колись могутньої імперії, які не могли змінити її долю.

Висновки. Отже, релігійна політика Римської держави уже на ранньому етапі її формування мала важливий публічний характер, суттєво впливаючи на діяльність усіх головних державних інститутів. Ритуалізація багатьох управлінських дій спричиняла формування відповідного нормативно-правового забезпечення, яке носило ритуально-сакральний характер. В умовах становлення і конституюванням *civitas* формуються такі специфічні, суто римські інститути як понтифікат та авгурство. Слід відзначити зв'язок легісакційного процесу з правом жертвопринесень – природною областю регулювання понтифікального права. Це зумовило провідну роль понтифіків у судочинстві.

Культове життя було чинником інтеграції окремих родів і родин у державне життя Римської республіки. Показовими є спільні обрядові процедури, створення загальноримських храмів та культів.

Релігія була важливим чинником становлення та розвитку римської державності. Релігійні інститути мали характер державних, особливо у ранньому Римі. Пізніше вони набули розвитку в імператорську добу. Культово-релігійна діяльність на всіх етапах носила публічний характер. У ході свого розвитку релігійна політика Риму пройшла низку етапів, кожний з яких мав свої характерні особливості. В імператорську добу статус державної релігії поступово набуває християнство, що знаходить своє відображення в нормативно-правовому забезпеченні та адміністративно-управлінській діяльності

¹ Сиротенко В. Т. Борьба Западной Римской империи и Византии за префектуру Иллирик в 395–425 гг. и ее последствия / В. Т. Сиротенко // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 86.

окремих органів та усієї системи державного управління. Утвердження християнства, особливо його ортодоксальної форми, як державного інституту істотно вплинуло як на саму релігійну політику, передусім щодо інших релігій (зокрема юдаїзму) та конфесій, так і структуру державного управління, зумовивши поступове зрощення церкви та держави.

Список рекомендованої літератури

1. *Волчков А. С.* Римское законодательство относительно религиозных и профессиональных союзов / А. С. Волчков // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 321–344.
2. *Гончаров В. А.* „Свои ” и „чужие” жреческие коллегии в раннем Риме / В. А. Гончаров // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 42–46.
3. *Джонс А. Х. М.* Гибель античного мира [Пер. с англ. Т. В. Горяйновой] / А. Х. М. Джонс. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.
4. *Маяк И. Л.* Рим первых царей (Генезис римского полиса) / И. Л. Маяк. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 272 с.
5. *Полибий.* Всеобщая история [Пер. с греч. и комм. Ф. Г. Мищенко. Вступ. статья А. В. Короленкова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 576 с.
6. *Свенцицкая И. С.* Раннее християнство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Изд-во полит. лит., 1989. – 336 с.
7. *Тацит Публий Корнелий.* Анналы. История: Сб. [Пер. с лат. А. С. Бобовича] / Публий Корнелий Тацит. – М.: НФ „Пушкинская библиотека“, АСТ, 2005. – 828 с.
8. *Транквилл Гай Светоний.* Жизнь двенадцати цезарей [Изд. подгот. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман] / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1964. – 376 с.
9. *Циркин Ю. Б.* Император Деций: попытка возрождения Рима / Ю. Б. Циркин // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 313–328.
10. *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. – М.: Наука, 1987. – 320 с.

Питання для самоконтролю

1. Окресліть характерні риси релігійного життя Римської республіки.
2. Охарактеризуйте культові ритуали Римської республіки.
3. Які функції покладалися на колегію *феціалів*?
4. Проаналізуйте хід процесу перетворення християнства на державну релігію.

Теми рефератів

1. Формування релігійно-культової сфери Римської республіки.
2. Імператорський культ в ідеологічній системі пізнього Риму.
3. Розвиток взаємовідносин держави і християнства у Римській імперії.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Державно-релігійні інститути Римської держави.
2. Нормативно-правове забезпечення релігійної політики Римської держави.
3. Політика Римської держави щодо юдеїв.

Висновки до модуля

Церква та релігія виступали чинником структуризації гуманітарного простору, забезпечення культурно-політичної консолідації античних держав. Саме релігія була вирішальною у існуванні та легітимазії владних режимів, сакралізації управлінських дій та статусу управлінських еліт античної доби. Особливо актуальності питання сакралізації управлінського простору набувало за відсутності гуманітарної метрополії та чітко регламентованого пантеону богів. Водночас, чітко простежується специфічні риси при виробленні та реалізації державної політики щодо релігійних культів та окремих храмів. Якщо у державах Селевкідів та Птолемеїв вона носила характер династичної, то при аналізі цієї діяльності у Римській державі ми маємо змогу простежити загальну динаміку засад та механізмів, усталені традиції регламентування конфесійної сфери, попри зміни форм правління. Якщо у ранньополісну добу релігійний чинник був системоутворюючим і жрецтво виступало центром прийняття управлінських рішень, то у великих античних, особливо елліністичних, державах ми бачимо функціональний, прикладний характер релігійних культів у соціополітичній структурі. Однак навіть у елліністичних державах синкретичні культури виходять за межі династичних інститутів, набуваючи загальнодержавного характеру. Інтегративний характер релігійних уявлень розглядався державою як механізм подолання соціокультурних розбіжностей в елліністичних державах Сходу.

Взаємовідносини держави та церкви були маркером сталості внутрішньодержавних процесів та стабільності владних політичних еліт. Саме тому, логічним видається прагнення держави регламентувати конфесійну сферу, узаконити своє становище до релігії та Церкви як інституту у соціально-політичній моделі давніх держав.

Поступово починає формуватися ідеологічна доктрина Риму, яка зумовлює масштабне переоцінювання суспільних цінностей. У процесі гуманітарної модернізації держави церква перетворюється на її важливого союзника як у внутрішньополітичних процесах, так і на міжнародній арені.

Змістовий модуль 4.

Середньовічний Схід

Вступ

Формування системи взаємин держави з церквою та релігійними організаціями на Середньовічному Сході мало характерні риси, які дають підстави розглядати їх окремо від управлінської практики держав тогочасної Європи. Помітний багатоструктурний характер державної політики у цій сфері, прагнення до уніфікації управлінсько-регулятивних актів, спроба перетворити сферу на складову публічного адміністрування. Тому публічного характеру набувають ритуали дотримання культів у державі Сасанідів, Арабському халіфаті, номадичних імперіях Азії, християнських державах Закавказзя.

Релігія відіграла важливу роль у становленні різних форм середньовічної державності у Південно-Східній Азії. Каміні духів тут сприймалися як лінги, хоча й зберегли свою колишню функцію символів влади і власності міст – держав на територію. Духи, які охороняли територію племені, трансформувалися у *локапалів*, божеств-охоронців чотирьох сторін світу в індоіранських народів. Зміцненню протодержавних утворень сприяло запозичення досвіду утворень Південної Індії: ідея обоження влади правителів, що на місцевому ґрунті підтримувалося культом священних гір, на вершинах яких мешкали душі мертвих. Глави царських родів стають девараджами, влада яких була освячена брахманами¹.

Зовнішні релігійні форми набули тут своїх характерних особливостей попри запозичення низки інститутів та понять від сусідів. Держави регіону (Бапном, Лінї (Чампа), Лангкасука, Каттаха тощо) зазнали значного культурного впливу Індії, сприйнявши індійські релігійні системи і, відповідно, буддизм. Це стосується в'єтських держав. Запозичені релігійні системи зазнали кардинальних змін, модернізацій та відбору, пристосування до нових форм традиційних тут культу предків, передусім культу обожнюваного предка монарха. Монкхмери виробили найзавершенішу форму таких синкретичних вірувань – культ бога-царя (*девараджа* чи *буддараджа*)². З

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 99.

2 Там само. – С. 93.

VI ст. вплив буддизму на гуманітарні процеси та ідеологію державних утворень Індокитаю посилюється. Він стає панівною релігією у західній та центральній частині півострова (у монів), в'єтів, малайців. „Священна земля” чамів отримує буддистську назву Амараваті. Близько IX ст. тут починає відчуватися вплив як тантризму, так і місцевих культів, посилюється вплив містицизму. У IX – X ст. зазначені явища простежуються у всіх народів, які прийняли буддизм як державну ідеологію¹. Країни Центральної та Південно-Східної Азії представляють стабільні моделі співіснування держави та церкви, навіть явного домінування церкви, як це спостерігається у теократичному середньовічному Тибеті².

Африканський континент вирізнявся у ранньому Середньовіччі нерівномірністю історичного розвитку і наявністю міжцивілізаційних контактів. Особливо помітно це на прикладі адаптації у місцеве гуманітарне середовище вандалів, які створили власну державу. Водночас цивілізації на південь від Сахари були ізольовані. Виняток становлять окремі історичні події, на кшталт утворення на периферії арабської цивілізації держави Альморавідів, які, скориставшись сприятливою геополітичною ситуацією, виходять на сцену європейської політичної історії, привносячи власні традиції у систему державного управління. З іншого боку, активізація контактів з країнами мусульманської півночі Африканського континенту призводила до активізації ролі конфесійного чинника у процесах державотворення на південь від Сахари³.

Специфіка релігійної політики, яка здійснювалася у африканських володіннях Візантії, зумовлювалася особливостями соціокультурного та політичного розвитку

1 История Востока. – В 6 т. – Т.П: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 96.

2 Мартынов А. С. Буддизм и общество в странах Центральной и Восточной Азии (Предисловие) / А. С. Мартынов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 9.

3 Куббель Л. Е. Об особенностях классового образования в средневековых обществах Западного и Центрального Судана / Л. Е. Куббель // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 114.

цих регіонів. Унаслідок її неадекватності завоювання Єгипту арабами відбувалося за активної підтримки місцевого населення як широкого загалу, так і еліти. Особливо це помітно на прикладі позиції верхівки місцевого духовенства, незадоволеного релігійною політикою Візантії. Олександрійський патріарх *Кір* (ал-Мукакіс в арабських джерелах) сам з'явився до арабського воєначальника Амра ібн ал-Ас в Бабілійун для перемовин про здачу Олександрії, якій на той час нічого не загрозувало. Підписана 8 листопада 641 р. угода про здачу міста передбачала гарантії недоторканості церквам при сплаті 13 тис. динарів данини, право безперешкодно залишити місто для всіх бажаючих. Отримавши данину, араби залишили місто¹. На 24 р. хіджри (644/645 р.) халіф Осман відправив до Єгипту нову армію, яка налічувала 20 тис. осіб (за даними *Хасана ібн Мухаммеда ал-Вазана* (Лева Африканського) арабських вояків було понад 80 тис.). Це дало можливість закріпитися у регіоні, істотно розширивши завойований плацдарм, заснувавши та укріпивши Кайруан. Усі чиновники арабо-мусульманської адміністрації мали жити в укріплених місцях (цитаделях та фортецях) на випадок спроби відвоювання регіону². Якщо спочатку політика місцевих арабських намісників вирізнялася віротерпимістю, то із зростанням питомої ваги мусульманського населення, ставлення до немусульман поступово стає змінюватися.

Принагідно слід зауважити, що єгипетських Аббасидів, імена яких навіть у самому Єгипті не карбувалися на монетах, за своїм значенням не можна співставити з попередніми халіфами. *Суюфі*, говорячи про слова *мелік*, *султан* і *халіф*, дає їм визначення, зовсім відмінне від думки *Захірі* про винятковий статус єгипетських султанів, та думки самого Суюфі про переваги Єгипту, як країни халіфів. Отже, у цьому випадку, йдеться про халіфа як виразника божої волі та правди на землі, тоді як мелік – світський володар традиційного типу³.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 116–117.

2 *Лев Африканский*. Африка – третья часть Света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть [Пер. с ит., коммент. и ст. В. В. Матвеева] / Лев Африканский. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1983. – С. 22–23.

3 *Бартольд В. В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата [Подгот. к изд. А. Б. Халидовым; отв. ред. И. Н. Винников] / В. В. Бартольд. – [Перепеч. с

Тема 21. Держава Сасанідів

1. Соціальний устрій та релігійне життя сасанідської держави.
2. Політика держави Сасанідів щодо християн.

Соціальний устрій та релігійне життя сасанідської держави.

У 227 р. Арташир проголосив себе *шаханшахом* („царем царів”) держави *Еран-Шахр* (рис.51) (офіційна назва Сасанідської імперії). Згідно з релігійними настановами все населення країни поділялося на чотири стани. Зороастрійське жрецтво (*асраван*) відало справами культу, освіти й судочинства, вважалось привілейованим станом сасанідського суспільства. Вищий розряд жерців становили *мобеди*. Верховний жрець (*мобедан мобедом*) до часу Хосрова I займав перше місце після царя в управлінській ієрархії держави Сасанідів. Далі йшли жерці – судді (*дадхвар*), які контролювали судочинство в країні, а найбільш чисельну групу складали *магу*¹.

Другим станом були воїни, які поділялися на *васпухрив* (членів семи давньоперських аристократичних родів, яким належали спадкові права на важливі військові та державні посади), *вазургів* („великих”) та *азатів* („вільних”) – служилої військової знаті. Саме азати складали основну ударну силу Сасанідів – важку кінноту. Третій стан – *дабіри* (писарі) – державні службовці, перекладачі, астрологи, дипломати, науковці. Четвертий стан об’єднував міщан, землеробів, торговців, ремісників. Вони платили державі ренту-податок (1/10 доходів та подушний податок) та відробляли повинності. До четвертого стану належали всі іногородці-неперси².

Сасанідський Іран вирізнявся багатоконфесійним характером. Крім зороастризму (релігії персів) популярними

изд. 1966 г.]. – М.: Вост. лит., 2002. – С. 42 – 43.

¹ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века [Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрашевский и др.]; отв. ред. В. В. Струве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – С. 48–49.

² *Рубель В. А.* Історія Середньовічного Сходу. – С. 219–220.

залишалися античні боги, юдаїзм (серед євреїв), християнські течії, поганські етнічні культури та буддизм (у районі Балху). Відсутність єдиного чиновницько-управлінського апарату суттєво ускладнювала вироблення та реалізацію державної політики у конфесійній сфері. Колишні залежні царства були замінені на намісництва, куди призначалися шахраби. Всі піддані імперії зберегли право сповідувати свої релігії, але офіційною державною релігією став зороастризм. Міняти релігію заборонялося під загрозою смертної кари¹. Державний статус зороастризму як релігії сасанідського Ірану засвідчує поступальність розвитку Сасанідської та Парфянської держав. Саме Сасаніди провели кодифікацію Авести – комплексу тогочасних зороастрійських текстів².

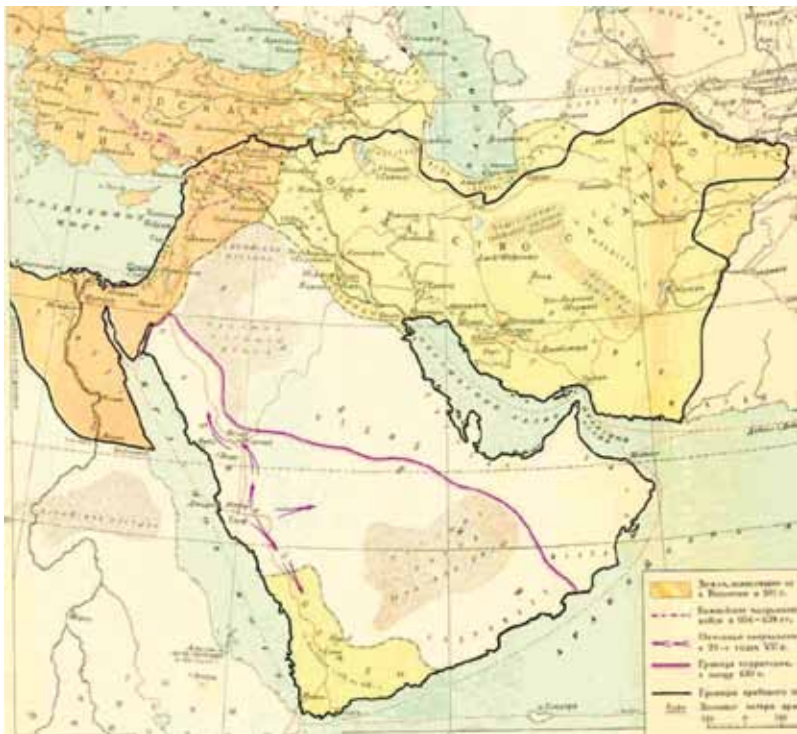

Рис. 51. Передня Азія VI – VII ст.

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник / В. А. Рубель – К.: Либідь, 1997. – С. 219 – 220.

2 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 31–32.

Питання ідеологічного обґрунтування влади було одним з пріоритетів правителів династії Сасанідів. Уже Папак, син Сасана, прийняв титули „бог” і „цар”¹. Уривок з Кісраві про святкування Нового року засвідчує ставлення до правителя як уособлення плодючості². Складовою ідеологічного обґрунтування царської влади правлячої династії у сасанідську добу була *Хварна (Фарно)*. *Х. В. Бейлі* вирізняв окремі іпостасі Хварни: Хварна іранців, Хварна Заратуштри, Хварна царів (кавіїв). З останнім божеством царської величі пов’язано зображення барана з розкішними царськими стрічками („бантом ашхараванд”). Це доводить історія засновника династії Сасанідів – Арташира „Книга діянь Арташира, сина Папака”³. Зростанню внутрішньополітичного престижу династії сприяло посилення військової могутності країни, у ході якого в IV ст. перси щорічно збільшували свою територію⁴.

Рис. 52. Шапур II. Скульптура IV ст.

На зламі V – VI ст. Іран пережив гостру внутрішньополітичну кризу. Панування обмеженої верхівки родової знаті та зороастрійського духовенства, існування замкненої станової системи викликало незадоволення широких верств населення. Це спричинило широкий соціально-ідеологічний рух, відомий

1 Дивбойз Н. К. Политическая история Парфии [Пер. с англ., науч. ред. и библиограф. прилож. В. П. Никанорова] / Н. К. Дивбойз. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2008. – С. 226.

2 Борисов А. Я. Сасанидские геммы / А. Я. Борисов, В. Г. Луконин. – Л.: ИГЭ, 1963. – С. 52.

3 Там само. – С. 36 – 37.

4 Курбатов Г. Л. Либаний об Иране / Г. Л. Курбатов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 91.

як маздакітський. Його очолив іранець Маздак, ймовірно виходець зі жрецького стану, з яким пізніше вступив у боротьбу. Основу руху становили широкі селянські маси, причому не лише іранці, а й доволі чисельні у центрі країни арамеї, а також юдеї, однак провідну роль захопили землевласники дехкани, які намагалися обмежити права великої родової знаті. Шаханшах Кобад офіційно визнав Маздака та його вчення, прагнучи використати цей рух для зміцнення власних позицій у державі. Натомість родова знать (*азими* за арабськими джерелами) та верхівка духовенства організували палацовий переворот. Та через два роки Кобад за допомогою ефталітів та своїх прихильників із дехканського середовища, повернув престол. Скориставшись прорахунками Кобада, його син, Хосров, за допомогою дехкан (його матір була з їхнього середовища) та частини зороастрійського духовенства захопив владу і в 528 – 529 рр. розгромив радикальне крило руху на чолі з Маздаком. Унаслідок цього зороастрійське духовенство зберегло позиції у політичній системі Сасанідської держави¹.

Рис. 53. Ардвісура Анахіта вручає символ царської влади шаху Нарсі.
Наскельний рельєф кінця III ст.

Успіхи у внутрішній політиці полегшували проведення активної зовнішньополітичної діяльності. Сасаніди завдали вагомих поразок Візантії завдяки місцевому населенню, незадоволеному релігійною політикою офіційного Константинополя. Це доводить вдала експедиція до Ємену

¹ История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 28.

наприкінці VI ст. Хосров I навіть заручився підтримкою Тюркського каганату¹.

Політика держави Сасанідів щодо християн. Поступово на території Ірану з'явилися християнські громади, особливо у районах з арамейським населенням та Хузистані. З набуттям християнства статусу державної релігії у Римській імперії Сасаніди починають його переслідування, вбачаючи у християнах інструмент впливу сусідньої держави. Гоніння на них продовжувалися з 30-х рр. IV ст. до 80-х рр. V ст., коли сирійська церква в Ірані перейшла на позиції несторіанства і була засуджена офіційним Константинополем як єресь. У Мерві в 420 р. несторіанське єпископство перетворили на митрополію, а саме місто стало одним із трьох головних центрів несторіанства у володіннях Сасанідів. Особливого впливу в першій половині VI ст. набув єпископ Федір. Є згадки про єпископа в Абіверді. Після засудження єреси Нестора на Ефеському соборі в 431 р. до Сасанідської держави масово прибували несторіани. Церква, переслідувана у Візантії, набула підтримки шаханшахів, натомість підтримуючи офіційну владу. Саме у Мерві, в саду митрополита, в 651 р. перенесли і поховали тіло Єздігерда. Єздігерд I (399 – 421 рр.), зміцнюючи свої позиції після приходу до влади, намагався заручитися підтримкою ремісників і торговців, серед яких було поширеним християнство і пом'якшив становище християн і кліру. В 410 р. відбувся собор у Селевкії, який поглибив ці кроки. У відрядженому згодом до Константинополя посольстві серед представників шаха перебував християнський єпископ. Проте наприкінці царювання, під тиском зороастрійського жрецтва і побоюючись посилення християнства, Єздігерд дещо змінив ставлення до несторіанської церкви. Його наступник Вахрам V Гур, який правив у 421 – 438 рр., взагалі проводив щодо християн ворожу політику. Його перший міністр, вузург – *фрамадхар* Міхр-Нарсе, ревний прихильник зороастризму, почав його насаджувати серед усього населення країни. Втечі християн з держави стали на заваді араби, які, отримавши відповідний

¹ Ахундова Н. Ч. Роль тюрк в военно-политической структуре Аббасидского халифата (сер. VIII – сер. X веков) / Н. Ч. Ахундова; НАН Азербайджана. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – Баку, 2007. – С. 19.

наказ мобедан мопеда Міхр-Шапура, вбивали втікачів. Це змусило несторіанських єпископів скликати собор, який повністю розірвав стосунки з візантійською церквою¹.

Рис. 54. Зображення Єздігерда I на монеті IV–V ст.

Висновки. Сасанідська модель управління релігійною сферою істотно різнилася від релігійної практики своїх попередників, царів Парфії. Для неї був характерний більший рівень регламентованості. Водночас посилення позицій зороастрійського духовенства змушувало органи державної влади активніше долучати його до вироблення та реалізації державної політики. Державний статус зороастризму як релігії сасанідського Ірану засвідчує спадковість та поступальність розвитку Сасанідської та Парфянської держав. Релігійні уявлення стали складовою ідеологічною доктрини Сасанідського Ірану. Елементом ідеологічного обґрунтування царської влади правлячої династії у сасанідську добу була Хварна. Водночас держава здійснювала кроки щодо забезпечення лояльності релігійних меншин країни, насамперед християн, у яких бачила можливий інструмент зовнішнього впливу.

Список рекомендованої літератури

1. *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – 384 с.
2. *Борисов А. Я.* Сасанидские геммы / А. Я. Борисов, В. Г. Луконин. – Л.: ИГЭ, 1963. – 222 с.

¹ История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 31 – 32; История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.] – Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1957. – С. 173 – 174; История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – С. 50 – 51.

3. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века [Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрашевский и др.]; отв. ред. В. В. Струве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 390 с.
4. История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.]. – Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1957. – 496 с.
5. Курбатов Г. Л. Либаний об Иране / Г. Л. Курбатов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 88 – 94.
6. Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
7. Шукуров Ш. М. Искусство средневекового Ирана (Формирование принципов изобразительности) / Ш. М. Шукуров. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 248 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть поширені у Сасанідському Ірані релігії.
2. Схарактеризуйте релігійну політику Сасанідів.
3. Проаналізуйте особливості взаємовпливів релігії та ідеології у ранньосередньовічному Ірані.

Теми рефератів

1. Релігійна політика Сасанідів.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Політика Сасанідів щодо християнства.
2. Забезпечення державного статусу зороастризму як релігії Сасанідів.
3. Хварна у ідеологічній доктрині Сасанідського Ірану.

Тема 22. Кавказ

1. Формування моделей взаємодії християнської церкви і держави на Кавказі.
2. Грузія.

Формування моделей взаємодії церкви і держави на Кавказі.

Помітні позиції займала релігія та церква у державах Кавказу. З прийняттям тут християнства церква отримала багатства старих язичницьких храмів та перетворилася на багатого землевласника регіону¹. За царя Тіридата III (287 – 330 рр.) християнство активно утверджувалося як ідеологія владного режиму і на початку IV ст. (найімовірніша дата 314 р.) було визнано державною релігією Аршакідської Вірменії. В умовах політичної і збройної боротьби за існування як держави, християнство перетворилося на чинник розвитку власної політико-правової та етнічної ідентичності, збереження незалежності від Ірану. Після смерті Тіридата III його родич, Санатрук, захопив владу в Пайтакарані, санкціонував відновлення язичництва у північно-східних областях Вірменії і вбив єпископа Григоріса, у якому вбачав агента центральної влади. Спираючись на підтримку Ірану, коаліцію місцевих племен і запрошених з півночі „варварів” Санатрук (Санесан) зробив спробу захопити престол Вірменії, однак був розбитий на підході до столиці, Валашарпати². У 387 р. Велику Вірменію поділили дві сусідні імперії і у захопленій ними частині візантійці царську владу скасували. На сході правління Аршакідів продовжувалося. За таких умов християнство виступало етнозахисним механізмом³.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 35.

2 Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. / А. В. Гадло. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 33–34.

3 Юзбашян Ю. Н. Армянские рукописи / Ю. Н. Юзбашян // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – Кн. 1 [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 147–148; Древние цивилизации [Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Мысль, 1989. – С. 172.

Вірменський цар Пап у 60–70-х рр. IV ст. намагався обмежити права церкви, однак зазнав поразки і загинув. Набуваючи усе більшої сили, церковні ієрархи Вірменії та Грузії отримали автокефалію від візантійських ієрархів, а їхні глави, відповідно, титули католикосів. У Вірменії це відбулося у другій половині IV ст., у Картлі – у другій половині V ст. Політика переслідування християн Закавказзя та запровадження зороастризму з боку держави Сасанідів при Бахрамі V Гурі (421–438 рр.) призвела вже при Єздігерді II до великого повстання у 451 р. у Вірменії, в якому взяли участь ібери та албани. Скориставшись поразкою наступного шаханшаха Пероза, який потрапив у полон у 482 р., у війні з ефталітами, грузинський цар Вахтанг і албанці підтримали повстання, яке спалахнуло у Вірменії у 483–484 рр. Сасаніди змушені були піти на поступки і відновити привілеї вірменської церкви, припинити переслідування християн та язичників, скоротити розміри податків та повинностей¹. У марзбанській Вірменії V–VI ст. духовенство взагалі було звільнено від подушної податі².

Прийняття християнства у Картлі викликали зовнішньополітичні і внутрішні чинниками. Із його запровадженням у руки держави перейшов величезний земельний фонд та кошти, які дали можливість посилити ресурси царської влади, збільшити надання на військову та державну службу. Візантія направила сюди священників і єпископа. Масові хрещення пройшли у Мцхеті та інших містах. Спочатку його прийняли цар і цариця зі знаттю. Для християнізації гірських племен (чарталів, пховців, цилканців, ерцо-тіанетців, гудамакарців, кварельців) цар разом зі священником вирудили ерістава з військом. Держава надавала церкві допомогу, використовуючи християнізацію як засіб долання сепаратистських прагнень окремих племен. Релігія стала інструментом поширення державної мови, так як служби у церквах проводилися грузинською мовою. Поширення християнства у Західній Грузії розпочалося ще раніше і в IV ст.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 30–35; *История Дагестана с древнейших времен до наших дней.* – Т. I: История Дагестана с древнейших времен до начала XX века [Отв. ред. А. И. Османов]. – М.: Наука, 2004. – С. 164–165.

2 *Тер-Гевондян А. Н.* Армения и Арабский халифат / *А. Н. Тер-Гевондян.* – М.: Изд-во АН Армянской ССР, 1977. – С. 62.

у Пітіунті перебував єпископ. Однак набуття християнством у Лазькій державі офіційного статусу відбулося лише в VI ст. Цей процес пришвидшили провізантійські настрої верхівки. Влада мцхетського католикоса поширювалася на єпископства Західної і Східної Грузії. Католикосат створили за ініціативи царя Вахтанга, який особисто призначав католикоса¹.

У 487 р. було відновлено царську владу в Албанії. Однак загрозу розвитку державності країни становили напади хазарів та басилів з півночі. Патріарший престол через напади, які супроводжувалися зруйнуванням церков, перенесли з міста Чола в столицю Албанії Партав². Вже пізніше, в 628 р., під час хазарського вторгнення в Албанію, було віддано наказ: у разі відсічі місцевого населення залишати у живих лише жінок та дітей, забравши їх у рабство³. *Шад*, син тюркського кагана, отримав наказ повернути Албанію у васальну залежність. Фактичним правителем країни став католикос Віро, якого нещодавно повернув з полону іранський правитель Кавад. Віро визнав залежність від *джебукагана* (західного намісника Тюркської держави) і розірвав зносини із Сасанідами. Католикос допоміг шаду навести порядок у країні, а його служителі разом із *тндиунами* (тундумами, представниками шада) переконанням або примусом повернули населення до звичної роботи⁴.

У 532–539 рр. візантійська дипломатія зміцнили свої позиції на Кавказі. Загальне піднесення політичної могутності імперії за Юстиніана супроводжувалося посиленням позицій християнства і Візантійської церкви на Кавказі. Підкорення цанів, відрядження намісника до правителя лазів, налагодження відносин з дрібними князями регіону викликали активний опір Сасанідів. Вони розірвали укладений у 532 р. мирний договір, а навесні 540 р. розпочали військові дії. Зазнавши поразки, візантійці поступилися своїми позиціями на Кавказі. Невдовзі Сасаніди розпочали військові дії за

1 История Грузии [Под ред. Н. Бердзенишвили]: Учебник. – Тбилиси: Цодна, 1960. – С. 53 – 59.

2 История Дагестана с древнейших времен до наших дней. – Т. 1. – С. 165.

3 *Хазанов А. М.* Роль рабства в процессах классовобразования у Кочевников евразийских степей / *А. М. Хазанов* // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 261.

4 *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – С. 134.

Лазіку, спадковий правитель якої Гобаз залежав від Візантії, носив імперські почесні звання і представляв у регіоні інтереси Константинополя¹. За договором 591 р. Хосров II змушений був передати Візантії більшу частину вірменських земель. Вже за імператора Маврикія імператорська влада вживала заходів щодо навернення вірменської церкви на діофізитські норми офіційної церкви².

Проникнення ісламу на Кавказ та його укорінення у моделі державного управління пов'язано з арабським завоюванням та входженням регіону до складу халіфату. Нашестя арабів, які в 639 р. завоювали Азербайджан, 642–643 рр. – Дагестан³, завдало істотних збитків духовній культурі Кавказу. Він став об'єктом ісламізації, причому військові походи супроводжувалися пограбуванням і руйнуванням християнських церков, знищенням держав регіону. Наслідки вторгнення видалися настільки відчутними, що відродитися Вірменське царство Багратидів змогло лише в 875 р., за загального ослаблення Аббасидів⁴. Захоплення Вірменії арабами полегшили конфесійні суперечності між вірменами та ромеями, які тут мешкали (насамперед з розташованих тут військових підрозділів Візантії). До імператора та константинопольського патріарха направили донесення, що вірмени зневажають рішення Халкідонського собору і послання Лева. Тоді імператор Констант II відправив до вірмен грамоту, погодивши її з патріархом, примушуючи відновити церковну єдність з Константинополем. Для здійснення цієї місії зі столиці направили вірменина Давіта з Багавана. У Двіні бл. 649 р. зібралися єпископи і нахарари на чолі з католикосом Нерсесом та ішханом Теодоросом Рштуні. На соборі Давіт намагався переконати вірмен прийняти діофізитство, однак отримав відмову. Єпископи Вірменії наголосили, що сподівалися зустріти в християнській Візантії більш дружне

1 Успенский Ф. И. История Византийской империи / Ф. И. Успенский. – В 5 т. – Т.1: Период I (до 527 г.). Период II (518 – 610 гг.). – М.: Астрель; АСТ, 2005. – С. 462–467.

2 Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат. – С. 18–19.

3 Боров А. Х. Северный Кавказ в российском цивилизационном процессе (Проблема социально-культурного синтеза) / А. Х. Боров. – Нальчик: Кабардино-Балкарский ун-т, 2007. – С. 17.

4 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 276.

ставлення, ніж від зороастрійського Ірану. Влітку 652 р. Теодорос Рштуні, уклавши угоду з Муавією, підкорився халіфату. Угода передбачала позбавлення данини на три роки, після чого її розмір встановлювали самі вірмени. Вони мали утримувати 15 тис. кінноти, а кошти на це вираховувалися з данини. Араби могли скористатися цим військом проти усіх ворогів халіфату, крім Візантії. Натомість вони гарантували надання допомоги на випадок війни з Візантією, свободу від розташування будь-яких арабських залог. Такі умови, попри підтримку світськими феодалами, церква засудила. Скориставшись цим, до Вірменії вступило візантійське військо на чолі з Константом II і Рштуні скинули. У кафедральному соборі Святого Григора у Двіні грек – ієрей відслужив обідню за грецьким зразком. Поряд з імператором причастилися католикос та вірменські єпископи. Після відходу Константа католикос Нерсес, побоюючись репресій з боку вірменської влади, перебрався до Тайка, звідки був родом¹.

Перші походи арабів у Дагестан у 642–643 рр. носили розвідувальний характер. За дорученням арабського полководця Суракі Абдаррахман ібн Рабіа пішов на *маліка* (правителя) ал-Баба Шахрбараза. У тексті охоронної грамоти, виданої правителю ал-Баба та мешканцям Армінії йшлося:

„В ім'я Аллаха милостивого, милосердного. Це те, що пожалував Сурака ібн Амр, амір повелителя правовірних Умара ібн-ал Хаттаба, Шахрбаразу та мешканцям Арменія та ал-Армана. Він надає їм аман [безпеку], їхнього життя та майна, мілла [релігійної громади], якщо вони не будуть робити шкідливі вчинки і виступати [проти]. Що стосується мешканців Армінії та ал-Бабва, то він домовився з ними, що вони братимуть участь у всіх походах і виконувати усіляку справу, яку валі [правитель] визнає гідною. Хто згідний на це, той звільняється від джиза [повинностей], крім харш [набору до війська], а набір до війська це заміна їхніх повинностей. [Якщо] у комусь з них не буде потреби і він залишиться на місці, то на ньому теж, що і на мешканцях Азербайджану у частині повинностей,

¹ Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат. – С. 33–39.

ділал [вказування шляху] і постій вояків упродовж доби. Але якщо вони зібрані [у військах], то все це знімається з них, якщо залишені [на своїх місцях], то береться з них”¹.

У 652/653 р. Абдаррахман ібн Рабіа загинув під час невдалого для арабів походу на хазарський Баланжар. Після вбивств третього (Османа, у 656 р.), а особливо четвертого (Алі, у 661 р.) праведних халіфів у Арабському халіфаті починається внутрішньополітична криза. Скориставшись цим, *іхшан* (князь) Кавказької Албанії Джуаншер перетворився у незалежного правителя. Коли війська головного претендента на халіфський престол Омейяда Муавії воювали з візантійцями та аланами, союзники аланів, хазари, вторглися до Албанії. Однак Джуаншер відбив їх, відкинувши за ворота Чори. Наступний похід хазарів на Албанію завершився мирним договором. Після смерті Джуаншера в 670 р. правителем стає його небіж Вараз Трдат. Оскільки дружина Джуаншера була дочкою хазарського правителя, це дало Алп-Ілутверу привід для втручання у справи сусідньої держави. Напади хазарів, які перетворилися у систему, змусили Вараз Трдата відправити до хазарів посольство, яке очолив єпископ Ісраел². Скориставшись загостренням боротьби між хазарами, візантійцями і арабами, Вірменія у 60–70-х рр. VII ст. стабілізувала своє становище. Правитель Григорій Маміконеан обрав резиденцією Аруч, де поряд з палацом спорудив величну церкву. На її стінах викарбувано вислів „клопотання за будівників цього. Помилуй, Христе Боже”. Щоб посилити вплив на Вірменію, Арабський халіфат, Візантія та тюрки, а пізніше Хазарський каганат, намагалися схилити на свій бік духовенство. Юстиніан, який вторгся у країну в 689 р., не спинився навіть перед захопленням у заручники католикоса та п’ятьох єпископів³.

Після входження Вірменії до складу Арабського халіфату християнська церква намагається забезпечити свій попередній статус. Католикос Сахак і єпископи, уповноважені

1 История Дагестана с древнейших времен до наших дней. – Т. 1. – С. 178.

2 Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – С. 102.

3 Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат. – С. 49–52.

і феодальною верхівкою країни, прибули до Харрану, де очікували арабського намісника Мухаммада ібн Марвана. Напередодні своєї смерті католикос звернувся до нього з проханням — заповітом: зберегти свободу віровизнання у Вірменії і визнати права Вірменської церкви. Намісник дав єпископам писемну клятву у цьому, після чого посланці з тілом католикоса повернулися на Батьківщину¹. Придушивши повстання на Кавказі, халіф Валід I (705–715 рр.) змушений був пом'якшити державну політику в релігійній сфері. Він відкликав Мухаммада ібн Марвана, а на його місце (*остікана*) призначив Абд ал-Азіза Ібн Хатіма ал-Бахілі (705–709 рр.). Католикос Еліа Арчишеці (703–717 рр.) у своїй боротьбі з поширення діофізитства, яке підтримувала Візантія, апелював до влади халіфату. Халіф, до якого він звернувся особисто, наказав військам надати католикосу у разі потреби допомогу. Католикоса агванського Нерсеса у Партаві схопили і замінили на лояльного халіфату Елію Симеона².

Перебування у складі Арабського халіфату призвело до зростання впливу мусульман на Кавказі. Цьому сприяли як пільги новонаверненим з боку влади, так і переселення сюди мусульман з інших регіонів халіфату. На початку XI ст. на території Кавказу існував конгломерат грузинських і вірменських царств, курдських і арабських еміратів. Вірменські держави у першій чверті XI ст. вступили у період найвищого економічного піднесення і тимчасової політичної консолідації, що пришвидшило подальше феодальне подрібнення. У X ст. стали самостійними, відділившись від Вірменського царства, Багратуні, Васпураканське царство Арцрунідів зі столицею у м. Ван (908 р.), Ванадське царство побічної гілки Багратуні зі столицею у м. Карі (963–964 рр.), Сюнікське царство династії Сюні зі столицею у м. Капан (970 р.) і Ташир-Дзорагетське царство побічної гілки Багратуні зі столицею у м. Лорі (988 р.)³. Активну участь у внутрішній боротьбі регіону взяла знать Кларджеті на чолі з єпископом Бані, підтримавши

1 Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат. — С. 77.

2 Там само. — С. 81–82.

3 Степаненко В. П. Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. — Свердловск, 1975. — Вып. 11. — С. 124.

візантійського висуванця Деметре, сина Сумбата, одного з Багратидів Тао¹.

Внесок у розвиток теорій управління державно-конфесійними взаємовідносинами на Середньовічному Кавказі зробив католикос *Іоанна (Іованнеса) Драсханакертці* (897–925 рр.), вихідець з Великої Вірменії, наступник католикоса Георга Гарнеці (876–897 рр.), автор історії Вірменії, написаної на основі широкого кола тогочасних вірменських та грецьких джерел, документів католикосату, власних щоденникових записів. Він ставить свою владу, владу духовну, вище світської, царської, водночас наголошуючи на необхідності тісного зв'язку між ними. Це відповідало інтересам правлячих у Вірменії Багратидів. Іоанн звертається за допомогою до візантійського імператора Константина VII (913–959 рр.), вказуючи, що Вірменія „спадкове Ваше володіння”, однак вступити у володіння ним можна лише вигнавши „язичників непокірних та варварів диких”².

У візантійських джерелах як народ, держава, єпархія константинопольського чи антиохійського патріархата на Кавказі згадуються *авасги*³. Серед православних народів Кавказу, в одному зі списків неопублікованого послання константинопольського патріарха Германа II від 1232 р., серед православних народів згадуються іверійці і алані⁴. У церковних документах VI–X ст. фіксується діяльність Нікопсійської, Зікхійської, Фанагорійської, Таматархської єпархій. Підпис єпископа Зіхії Даміана стоїть під протоколами Константинопольського собору 526 р. У Статуті імператора

1 Степаненко В. П. Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 128.

2 Арутюнова-Фиданян В. А. Методы создания позитивного образа Византийской империи в армянской историографии (период экспансии) / В. А. Арутюнова-Фиданян // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетей, 1999. – С. 282–283.

3 Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа / М. В. Бибиков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1980 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1981. – С. 141.

4 Там само. – С. 74.

Лева Мудрого (894–911 рр.) Тьмутараканська (Таматархська) та Нікопсійська єпархії представлені вже архієпископами, що були визнанням їхньої давності та ваги¹.

Грузія. Православ'я було чинником згуртування грузинів у ході організації відсічі тюркам-сельджукам. У 1039 р. Баграт IV взяв в облогу м. Тбілісі, однак загроза з боку Шаддадидів і виступ Ліпарита Орбеліані змусили її зняти в 1040 р. Візантія надала допомогу бунтівнику, направивши до Грузії царевича Деметре з військами як претендента на престол. Однак невдалі дії змусили вивести їх з країни. Але і Баграт IV пішов на компроміс: Ліпарита призначили ериставом Картлі. Це посилювало позиції імперії у Грузії². Весною – влітку 1045 р. грузинський цар Баграт IV з'явився з військами під стінами столиці емірату Джаффаридів і змусив Тбілісі здатися³. Церква, поряд з міськими масами, дрібними та середніми феодалами, належала до центробіжних сил. Відчутних успіхів у зміцненні державної влади Грузії вдалося досягнути Давиду IV Будівнику (1089–1125 рр.). Відчуваючи всю складність ситуації, Давид та його наступники проводили достатньо лояльну політику стосовно закавказьких мусульман та вірмен-монофізитів. Союзниками та васалами Грузії виступали не лише вірмени-монофізити, а й мусульманські князівства Аран та Ширван⁴. Влада Грузії з повагою ставилася до ісламу і мусульманського духовенства. Було встановлено державний контроль за християнською церквою. Давид IV наказав скликати у 1103 р. Руїсько-Урбаніський собор, який підірвав вплив великих азнавурів на церкву. На їхні місця призначалися прихильники центральної влади і особисто царя. Оскільки безпосередній вплив царя на церкву був обмежений, він

1 Боров А. Х. Северный Кавказ в российском цивилизационном процессе. – С. 16–17.

2 Степаненко В. П. Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 128.

3 Степаненко В. П. Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (К генеалогии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Васпуракана) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 – 28 марта 2003 г.). – С. 268.

4 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 515.

призначив свого *мцигнобартухуцеса* (главу нотаріїв, складачів грамот) архієпископом Чхондіді. Цей порядок цар узаконив, увівши посаду *чкондіделмцигнобартухуцеса*¹. Державну опіку християнства продовжила цариця Томар. Церква активно підтримувала її внутрішню та зовнішню політику, особливо щодо мусульманських сусідів. Церковні ієрархи допомагали у мобілізації збройних сил країни, коли султан Руму Рук ед-дін звернувся з вимогою зректися християнства і перейти до ісламу, підкорившись султану². У битві при Басіані (1203/4 р.) грузинські війська завдали сельджукам нищівної поразки³.

Висновки. Релігійна сфера держав Кавказу мала свої характерні особливості, зумовлені історично. Перебування цього регіону на перехресті геополітичних інтересів сусідніх держав зумовило постійні імпульсні впливи на процеси державотворення, визначаючи і специфіку формування релігійно-конфесійної карти кожної з утворених тут держав. Унаслідок розвитку та структуризації управлінської діяльності розробляються теорії управління релігійними процесами. Релігія, особливо християнство у Вірменії та Грузії, була важливим чинником процесу державотворення, сприяючи формуванню єдиної ідентичності.

Список рекомендованої літератури

1. *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. / А. В. Гадло. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 216 с.
2. *Драсханакертци И.* История Армении [Пер. с древнеарм., вступ. ст. и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян; отв. ред. К. Н. Юзбашян] / И. Драсханакертци. – Ереван: Советакан Грох, 1986. – 400 с.
3. История Дагестана с древнейших времен до наших дней. – Т.1: История Дагестана с древнейших времен до начала XX века [Отв. ред. А. И. Османов]. – М.: Наука, 2004. – 627 с.
4. История Грузии [Под ред. Н. Бердзенишвили]: Учебник. – Тбилиси: Цодна, 1960. – 386 с.

1 История Грузии. – С. 89–95.

2 Там само. – С. 112.

3 *Карпов С. П.* От фемы Халдия – к империи великих Комнинов / С. П. Карпов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 57.

5. *Степаненко В. П.* Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 124–132.
6. *Тер-Гевондян А. Н.* Армения и Арабский халифат / А. Н. Тер-Гевондян. – М.: Изд-во АН Армянской ССР, 1977. – 322 с.
7. *Юзбашян Ю. Н.* Армянские рукописи / Ю. Н. Юзбашян // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – Кн. 1 [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 145–175.

Питання для самоконтролю

1. Які особливості релігійного розвитку Кавказу ви можете назвати?
2. Як на релігійний розвиток регіону вплинуло арабське завоювання?

Теми рефератів

1. Релігійні інститути країн Кавказу.
2. Вплив арабського завоювання на релігійний розвиток та державотворчі процеси у країнах Кавказу.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Політика середньовічної Грузії щодо християнства.
2. Церква у суспільно-політичному і державному житті середньовічних вірменських держав.
3. Вплив ісламу на процеси державотворення у середньовічному Азербайджані.

Тема 23. Номадичні імперії

1. Хазарський каганат.
2. I (Великий) Тюркський каганат.
3. II (Східнотюркський) Каганат.
4. Уйгурський каганат.

Хазарський каганат. Створення ранньофеодального племінного союзу хазар дослідники локалізують у прикаспійських степах Північного Передкавказзя. Найбільш ранні достовірні згадки про хазар припадають на VI ст. Упродовж століття вони брали активну участь у політичному житті Тюркського каганату¹. Формується власна система управління хазар. Їхній правитель вже у 90-х рр. VI ст. носить титул *малік* (цар). У 20-х рр. VII ст. хазари, визнаючи владу тюркського кагана, були практично самостійні. Приймаючи за базову дату формування Хазарської держави першу чверть VII ст., слід вказати умовність цієї хронологічної локалізації з огляду на поступальний характер розвитку соціокультурних і державних інститутів нового об'єднання. Показовими подіями такої еволюції визначають набуття правителем титулу *хакана* (кагана) та переможне завершення боротьби за домінування у регіоні з Булгарським союзом². В утворенні Хазарської держави помітну роль відіграли іраномовні за походженням місцеві етнічні групи – маскути (нащадки масагетів) та барсіли (басили). До складу Хазарського каганату увійшли іраномовні групи сармато-аланського походження, які відзначалися не лише етнічною, а й релігійною строкатістю. Це було зумовлено внутрішньою політикою хазарів. Каганат був розділений на власне Хазарію – корінні землі хазарів у Дагестані та на Нижній Волзі і залежні території. Населення власне Хазарії мало чимало привілеїв і політично домінувало над етнічними групами залежних територій. У центрі Хазарії проживали

1 Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья: Серия: Археология СССР [Отв. ред. тома С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 64–65.

2 Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 86–89.

нащадки аорсів – „*ал-арсії*”, які прийшли із Середньої Азії вже мусульманами і становили основу постійного хазарського війська. Привілеї мали не тільки вони, а, можливо, й аси із Хорезму, ватажок яких наділявся високим титулом *Ас-тархан*. Політика хазарів щодо західної частини Аланії – Асії і східної – власне Аланії відрізнялася, оскільки західні алани весь час тяжіли до Візантії, а східні – до Хазарії. Наслідком цього стало прийняття на зламі IX–X ст. християнства західними аланами. Верхівка східних аланів дотримувалася юдаїзму, а остаточно прийняли християнство лише в середині X ст. Ці особливості спонукали хазарів уже в першій половині VIII ст. переселити частину західних аланів-асів до лісостепового Подоння. Так хазари послабили сепаратистські тенденції аланів-асів й укріпили північно-західні кордони своєї держави. Відносини хазарів із залежними правителями аланів ґрунтувалися на принципах васалітету: призначувані хазарами тудуни регулярно збирали данину, а у разі війни алани поповнювали хазарську армію. Ця залежність підкріплювалася існуванням інституту дружин-заручниць хазарського кагана (бека) із родин васальних правителів¹. Саме союз з аланами допоміг здолати болгар, витіснивши частину на захід та підкоривши іншу². Аланське об'єднання зберегло свою політичну самостійність у структурі Хазарського каганату. У середині аланських племен виокремлювалася племінна верхівка а влада зосереджувалася в руках власного правителя (шаха, маліка). Окремі дослідники навіть наголошують на хазарсько-аланському союзі³. Поступово Хазарський каганат (651–966 рр.) перетворюється в одну з найвпливовіших сил регіону. Управлінська модель держави пройшла помітну еволюцію під впливом зовнішніх і внутрішніх загроз та викликів.

Різноконфесійним характером позначалася державна структура каганату. Початково Хазарський каганат формувався як федерація різних племен на чолі з хазарським (тюркським)

¹ Бубенок О. Б. Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / О. Б. Бубенок; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2006. – 32 с.

² Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 91.

³ Там само. – С. 105.

родом Ашина і номінально керована каганом з цього роду. Учасники об'єднання мали певну свободу. Правитель савір Алп-Ілутвер самостійно від хазарів ходив у походи і навіть укладав угоди. Він одружився на дочці албанського князя і в 682 р. прийняв християнство¹. Прийняття християнства правителем хазарів Алп-Ілутвером сталося унаслідок посольства, відправленого з Кавказької Албанії їхшином Варазом Трдатом. Цю дипломатичну місію очолив єпископ Ісраел². Він розгорнув активну місіонерську діяльність у столиці гунів Варачані. Найактивніших прихильників старої релігії спалювали на перехрестях столиці та інших царських резиденцій. Алп-Ілутвер почав споруджувати церкви у різних місцях країни. Він висловив бажання, щоб Ісраел став їхнім єпископом. Алп-Ілутвер звернувся до Вараза Трдата і Єліазара, а також ішхана Вірменії Григора Маміконеана. Католикос Сахак (Саак III) та ішан Григор запевнили у неможливості постійного перебування Ісраела у гунів. Зрештою прийняли компромісне рішення: він буде єпископом Гунії, але при цьому не полишатиме паству у Мец Колманці. Ставлення Албанії до створення у Варачані окремої єпископської кафедри було негативним, оскільки було взято курс на збереження залежності гунів від її церковної ієрархії. Більша частина гунської верхівки погоджувалася піти на компроміс, однак єпископ Ісраел, якого підтримав Алп-Ілутвер, був непохитний. Жерці звернулися до правителя і вельмож, звинувативши їх у зраді. Після знищення священного гаю за межами Варачана головних жерців схопили і засудили³.

Уже на початку VIII ст. федеративний союз племен на чолі з хазарами займав степи і передгір'я сучасного Дагестану та Прикубання, приазовські степи, частково степи Північного Причорномор'я та більшу частину Криму з приморськими містами⁴. Згодом вони кинули виклик Сасанідам і арабам через Закавказзя. Захопивши Алауланк (Албанію), хазари спалили

1 Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1976. – С. 23.

2 Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 102.

3 Тер-Гевондян А. Н. Армения и Арабский халифат. – С. 50–51; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – С. 143–145.

4 Плетнева С. А. Хазары. – С. 24.

церкви та книги Заповітів. У 835 р. вони заклали новий форпост на лівому березі Дону – Саркел, який пізніше захоплять русичі, перетворивши на давньоукраїнський анклав Біла Вежа. Важливими релігійними центрами були Семендер (Самандар, до першої чверті VIII ст. був столицею) та Баланджар (у середині VI – 20-х роках VIII ст. являв собою самостійне етнополітичне об'єднання). Зі зміною геополітичної ситуації у регіоні столицю перенесли у більш безпечний Ітиль¹. Протистояння з арабськими військами на Кавказі поступово набрало обертів. У 737 р. арабський полководець Марван, захопивши землі Азербайджану та Вірменії, наказав військам, які знаходилися у Баб ал-абавабі, захопити Семендер. Сам Маран вирушив до Аланії, після спустошення якої захопив Семендер, примусивши хазарського кагана разом з оточенням і родичами прийняти іслам².

На початку IX ст. єврейський ватажок Обадія за допомогою найманців здійснив державний переворот. Заляканого хакана примусили одружитися з єврейкою і вже в наступному поколінні тюрко-єврейський хакан став юдеєм, але реальну владу у державі захопив *ха-мелех* (лідер рахдонітської громади). Хакан перетворився на сакральний живий символ влади³. Мусульманські суди та духовенство держави мали внутрішню автономію та поблажливе ставлення з боку правлячої верхівки, яка сповідувала юдейство. За свідченням *ал-Масуді*, у хазарській столиці було сім суддів: два для мусульман, два для юдеїв, два для християн і один для мешканців давньої Русі, які на той час сповідували язичництво⁴. Переслідування християнства в ітильській Хазарії, яке мало місце після офіційного утвердження юдаїзму, окремі дослідники пояснюють загрозою, яку несли новонавернені християни для юдеїв і мусульман. Загалом каганат залишався терпимим до християнства як релігії. *К. Цукерман* заперечував, що повстання каварів було викликане наверненням хазарів до юдаїзму⁵. Належність каганату

1 История Дагестана с древнейших времен до наших дней. – Т. 1. – С. 165–171.

2 Там само. – С. 180.

3 *Рубель В. А.* Історія Середньовічного Сходу. – С. 86.

4 *Кестлер А.* Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие [Пер. с англ. А. Ю. Кабалкина] / А. Кестлер. – СПб.: Евразия, 2006. – С. 52.

5 *Байер Х.-Ф.* Идеология, показанная на примере отрицания значительной

тюркській державно-управлінській традиції не викликає сумнівів, попри істотні соціокультурні впливи сусідніх народів та держав. Вплив Візантії, зацікавленої у поширенні тут християнства простежується в місіонерській діяльності серед кримських хазарів та аланів, які за пізньої античності почали переходити до християнства. Можливо саме активне укорінення християнства і викликало активні зустрічні дії уряду каганату¹. Поширення юдаїзму серед управлінської верхівки Хазарського каганату наприкінці VIII – на початку IX ст. посилює сепаратизм у регіоні, підштовхнувши племінну еліту Аланії до союзу з Візантією та прийняття царем Аланії християнства. Загострення стосунків призвело до хазарсько-аланської війни, підбуреної Візантією. Унаслідок поразки, цар аланів після 932 р. зрікся християнства².

Після зникнення Хазарського каганату згадки про його мешканців продовжують фіксувати історичні хроніки та різноманітні актові джерела. В одному зі списків неопублікованого послання константинопольського патріарха Германа II від 1232 р. хазари згадуються серед православних народів³. Учений грек Ніл Доксопатр, який працював при дворі Роджера II, пише про Хазарію, як територію, що входила до складу Константинопольської патріархії. Після падіння Хазарії у другій половині X ст. на території Східної Європи, головним чином у Криму і на Тамані, ще у XI–XII ст. продовжувало зберігатися хазарське населення, тому ал-Ідрісі через два століття після припинення існування цієї держави сприймає етнонім „хазари” як актуальний. Крім того, хоронім „Хазарія” продовжував використовуватися в сучасних „Нузхат ал-Муштук” візантійських та єврейських джерелах⁴.

роли готов в Криму, отрицания их иконопочитания во время иконоборчества и перенесения их епископии на Нижний Дунай / Х.-Ф. Байер // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26–28 марта 2003 г.). – С. 455.

1 Бубенок О. Б. Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. – 32 с.

2 Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 106.

3 Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа. – С. 74.

4 Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси /

I (Великий) Тюркський каганат. У 534 р. вождем роду Ашини і всіх тюрків став Бумин. Він носив титул „Великий Ябгу” (князь). Продовжуючи бути васалом *жужанів* та справно платячи їм данину він починає збирати сили для боротьби. Першим великим успіхом стало підкорення у 536 р. 50 тис. родин огузів¹. Тюркський правитель Бумин підкорив племена *теле* та, зібравши сили, у 552 р. завдав нищівної поразки племенам жужанів. Не витримавши ганьби, каган жужанів Анахуань покінчив життя самогубством, а рештки його війська повтікали у Північне Причорномор’я. Після приєднання їхніх земель утворилася держава у Монголії та Китаї. Подальше територіальне розширення відбулося за кагана Мухана (553–572 рр.). У 554 р. тюрки рушили у похід на захід, підкоривши степові народи аж до берегів Дону. Похід очолив брат Мухана Істемі. У 555 р. він досягнув Західного (ймовірно Аральського) моря. Мухан та Істемі розселили „свій народ” впритул до Темір-Капіга (Залізних воріт), гірського переходу, який вів із Согду в Тохаристан і знаходився у Байсунських горах. У 565 р. тюрки розгромили ефталтів і зайняли Согдіану. Тюркські загони вийшли на кордони Ірану та до Чорного моря, захопивши Боспор Кіммерійський. На сході кордони тюркських володінь сягнули Корей². Правитель уйгурів був васалом тюрків, а правитель алан Сарозій – союзником Істемі³.

Після смерті Істемі у 572 р. усередині тюркської верхівки розпочалася запекла боротьба. Та наявні ресурси дозволяли продовжувати зовнішню експансію. В 578 р. тюркський правитель Тобо-хан розгромив армію північнокитайського царства Чжоу, зобов’язавши його сплачувати тюркам данину. Однак внутрішні суперечності між окремими тюркськими племенами, стратегічні прорахунки племінного керівництва, напружені стосунки з місцевим населенням призвели до

И. Г. Коновалова. – М.: Вост. лит., 1999. – С. 189–190.

1 *Файзрахманов Г. Л.* Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии / Г. Л. Файзрахманов. – Казань: Мастер Лайн, 2000. – С. 91.

2 *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М.: Территория будущего, 2008. – С. 328; *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – С. 270.

3 *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 74.

істотного ослаблення потенціалу об'єднання. Занепаду тюрків сприяв розпад каганату в 588 р. на Західний та Східний, які ворогували між собою¹. Цим скористалися зовнішні вороги і у 589 р. тюркам завдав поразки сасанідський полководець Бахрам Чубін у битві при Гераті. У 599 р. розгром довершили китайці, причому на їхньому боці билися окремі тюркські племена². У 630 р. Східнотюркський каганат зазнав поразки від китайського імператора Тайцзуна. Тюркські племена розселили в Ордосі та Шаньсі, перетворивши у федератив імперії. Найважчою повинністю стала „данина кров'ю” – обов'язок брати участь у війнах Китаю.

II (Східнотюркський) Каганат. Повстання тюрок у 679–681 рр. зазнало невдачі і призвело до відходу одного з тюркських вождів з каганського роду Ашина, Кутлуг-чора (Ільтериш кагана). Закріпившись у горах Іньшань, він підпорядкував собі більшу частину тюрок і відновив наступальні дії проти імператорських військ у Шаньсі (682–687 рр.). Скориставшись досягнутими успіхами, Кутлуг-чор проголосив себе каганом, відновивши імперію тюрок. Геополітична ситуація склалася несприятливо для тюрків. Відверто вороже ставлення щодо них займали токуз-огузи, киргизи, курикани, кидані, отуз-татари, татаби. Однак Ільтеришу вдалося переламати ситуацію. Разом з Тоньюкуком він завдав поразки токуз-огузам, щоб виключити їхній союз з китайцями. Токуз-огузи стали першим вождівством, підкореним тюрками після повернення у степ. Тюрки зайняли Отюкенську чернь (сучасний Хангай) на північ від Гобі, що забезпечило їх від військових експедицій з боку Тан та дозволило перейти до завоювання кочових і більш північних народів Монголії та Південного Сибіру. В 687 р. Ільтериш спрямував війська у Центральну та Східну Монголію, підкоривши до 691 р. місцеві племена токуз-огузів на чолі з уйгурами. Центр тюркської держави перемістився на берега Орхона, Селенги та Толи. Саме звідси тюрки розгорнули широкомасштабну експансію за правління Капаган-кагана (Мочжо в китайських джерелах, 691/693–716 рр.) і заснували

¹ *Файзрахманов Г. Л.* Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии. – С. 95.

² *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – С. 329.

власну імперію (*ель*). Користуючись ослабленням сусіднього Китаю, він домогся регулярного надходження у Степ дарунків у виглядів шовку, цінних виробів із золота, проса, землеробських знарядь, а також повернення під його владу тюрків, які оселися у китайських володіннях. У походах Капаган-кагана на Китай брало участь майже 150 тис. номадів, які спустошували цілі округи. До 714 р. китайці не могли завдати нападам жодної вагомої поразки. На піку своєї могутності Капаган-кагану добився „миру і родинності”, які супроводжувалися подарунками у сто тис. ху зерна Степу і захопленням 100 тис. коней¹.

Північнокавказькі алани в другій половині VI ст. у Великому Тюркському каганаті та центральноазійські аси на початку VIII ст. у Другому (Східному) Тюркському каганаті належали до числа поневолених етнічних груп, оскільки вони від самого початку чинили тюркам запеклий опір. У VII ст. східна частина північнокавказьких аланів навіть увійшла до складу тюркського „еля”, правлячої конфедерації племен Західного Тюркського каганату, оскільки вона від самого початку підтримала західну гілку харизматичного клану Ашина². Успіхи Капаган-кагана забезпечували не лише стабільність його влади, а й розвиток імперської системи державного управління, яка істотно вирізнялася від багатьох сусідів. Усю державу поділили на адміністративно-територіальні одиниці, які водночас були військовими підрозділами. Найбільшим з них (40 тис. вершників) управляв син Капагана, Бьогю (Фугюй за китайськими джерелами), який носив титул молодшого хана (Кюсі-хана). Тюрки не обмежилися підкоренням Прибайкалля, Туви, Алтаю, встановленням контролю над землями киргизів. У їхні плани входило захоплення у тюргешів Семиріччя, міст і оаз у Туркестані та Середній Азії. Однак поразки, завдані арабами в Тохаристані та китайцями під Бейтином (Бешбаликом), істотно підірвали престиж та могутність

1 История Востока . – В 6 т. – Т. II. – С. 151 – 152; Васютин С. А. Внешнеполитические стратегии и организация верховной власти во II Тюркском каганате / С. А. Васютин // Известия Урал. ун-та. – Серия: Гуманит. науки. – 2010. – № 3 (79) – С. 54–55.

2 Бубенок О. Б. Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. – 32 с.

номадичної імперії. Одна за одною племінні еліти киданів, хі, карлуків, азів, токуз-огузів піднімаються на боротьбу. Тюргеші звернулися за покровительством до Танської імперії, окремі тюркські племена перейшли на бік Китаю. Щоб виправити ситуацію Капаган-каган зібрав свої сили і двічі розгромив токуз-огузів. Однак у 716 р., після перемоги над байирку, він загинув у засідці. Фактичним володарем став Кюль-тегін, який убив спадкоємця престолу й винищивши увесь його рід, проголосив правителем свого брата Більге. Було проведено чистку державного апарату і винищено „державних людей”, які служили Капаган-кагану, за винятком Тоньюкука, на дочці якого був одружений Більге. Було здійснено дванадцять походів проти огузів, киданів, татабів, китайців¹.

Імперія, створена Ільтеришем та його нащадками, була територіальним об'єднанням етнічно споріднених та ієрархічно підпорядкованих племен та племінних союзів. Ідеологічний зв'язок зумовлювався спільними віруваннями і визнаними генеалогіями, а політична єдність – спільною військово-адміністративною системою і спільними правовими нормами (*тьорю*). Племінна організація (*бодун*) та політична структура (*ель*) взаємно доповнювалися, визначаючи міцність соціальних зв'язків². Релігією тюрків залишалось язичництво, але своєрідно-синкретичне, що складалося з трьох віронашарувань. Світотворцем вони уважали світового Бога Тенгі (Вічне небо), еманція якого, Сонце, через своє проміння керує світом³. Водночас коли Кюль-тегін вирішив побудувати у степу храми Будди і Лао-цзи, Тоньюкук відмовив правителя, оскільки це вчення робить людей слабкими і людинолюбними, а не войовничими і сильними. Вистояти у боротьбі з китайцями тюрки зможуть лише за умови, якщо не будуть мати постійного місцеперебування і завжди вправлятимуться у військовому мистецтві⁴.

1 Васютин С. А. Внешнеполитические стратегии и организация верховной власти во II Тюркском каганате. – С. 55.

2 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 151–152.

3 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 81.

4 Васютин С. А. Внешнеполитические стратегии и организация верховной власти во II Тюркском каганате. – С. 55.

Уйгурський каганат (близько 745–840 рр.). Місце Тюркського каганату в геополітичних реаліях тогочасної Східної та Центральної Азії зайняв Уйгурський каганат. Уйгури були одним з найдавніших тюркомовних племінних союзів Центральної Азії. Як і тюрки, вони генетично пов'язані з пізньогунськими державами. У III–IV ст. уйгури входили до племінного об'єднання, яке в китайських династичних хроніках отримало назву *гаогюй* („високі вози”). Наприкінці V – на початку VI ст. уйгурський вождь Афучжило та його наступники успішно протидіяли *жужанам* (аварам) у боротьбі за оази Таримського басейну. Після формування Тюркського каганату уйгури увійшли до його складу, однак бл. 600 р. піднялися на боротьбу проти нього. У 605 р., після зрадницького вбивства західнотюркським каганом кількох сотень вождів огузів, уйгурський вождь, який присвоїв собі титул *іркін*, вивів частину племен у Північну Монголію. Тут вони створили спільноту, яка з китайських джерел відома як „дев'ять племен” і в орхонських написах виступають як токуз-огузи, мусульманських джерел – токузгузи. Починаючи з 630 р. токуз-огузи виступають як самостійна військово-політична сила. З 40-х рр. VII ст. провідну роль у їхньому об'єднанні повністю посідає угруповання десяти уйгурських племен, на чолі з племенем яглакар¹.

Нова номадична імперія була проголошена ханом Елетміш Більге-каган (Боян-чор) (746–759 рр.) у 747 р. Вона була створена іншою групою тюрків, які асимілювали невеликі народності Східного Туркестану і в джерелах умовно називаються тохарами. Антропологічно уйгури ближчі до європеоїдів, ніж монголоїдів². До складу держави увійшли території від Алтаю до гір Великого Хінгану, від Великого китайського муру до озера Байкал. Владу Боян-чора визнали кидані, татби, кібі, татари, долемань, дубо, байирку; тиску зазнавали тибетці і киргизи, які сплачували данину соболями. Ставка Уйгурського каганату заснували у верхів'ях р. Тес у Північно-Західній Монголії, у межиріччі Карги і Каа-Хем³.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 155.

2 Дьяконов И. М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – [2 изд., испр.]. – М. : КомКнига, 2007. – С. 108.

3 Савинов Д. Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии / Д. Г. Савинов

Релігійний вектор розвитку Уйгурського каганату вирішили пріоритети зовнішньої та внутрішньої політики. Уйгури прийняли релігійні традиції тюрків, зазнавши впливу сусіднього Китаю. Оскільки у 50–60-х рр. VIII ст. уйгурська кіннота відіграла провідну роль у придушенні виступів китайських полководців Ань Лушаня та Ши Си-міна проти танського імператора Сюаньцзуна, разом з багатою здобиччю та імператорськими подарунками переможці, на чолі з Бьогюкаганом, привезли в Ордубалик, свою столицю на Орхоні, проповідників нового вчення – согдійських місіонерів – маніхеїв, чію віру ватажок прийняв ще у Лояні¹.

Сам Боян-чор спочатку сповідував традиційне уйгурське язичництво (подібне тюркському поганському синкретизму). Після його смерті в державі розгорнулася боротьба за владу, у якій принц, підтримуваний несторіанами, програв. У 766–767 рр. каган Ідігянь вигнав з держави усіх християн і оперся на маніхейських проповідників. Скориставшись державною підтримкою, маніхейський патріарх, який мешкав у Вавилоні, наказав усім особам духовного сану вирушити до держави уйгурів для проповідування цього вчення. Промови маніхейських проповідників справили велике враження на кагана та його оточення, зумовивши навернення більшої частини уйгурів. Степовики навіть стали переходити до осілого життя. Заснований у 758 р. на березі р. Селенги Байбалик перетворився на потужний духовно-релігійний центр регіону з кам'яними храмами. Боян-чор здійснював моління у побудованому ним місті на річці Кем (Єнисей)².

Маніхейство ускладнило гуманітарний розвиток держави. Буддистів проголосили шанувальниками сатани, а християн, конфуціанців, шампаністів, даосів, бонців переслідували за їхні релігійні переконання. У каганаті було зруйновано усі неманіхейські святині, а у власних кумирнях маніхейські проповідники зображали Будду сатаною, що має ноги Мані. У 768 році уйгури силою примусили китайців встановити у країні маніхейські кумирні.

// Кляшторный С. Г. Степные империи древней Евразии / Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. – С. 247.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 155.

2 Савинов Д. Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии. – С. 248.

Нове вчення зіткнулося з усталеними в Степу соціокультурними традиціями, що зумовило ідейний розкол між правлячою верхівкою, яка сприйняла маніхейство, та широким загалом, який продовжував притримуватися традиційних культів. Слід зауважити, що суперечності назрівали усередині управлінської еліти. В 780 р. антиманіхейські сили здійснили державний переворот і до влади прийшов впливовий сановник та далекий родич кагана Тон бага-таркана, який очолював прокитайську партію при дворі. Хоча його і було проголошено Алп Кутлуг-більге-каганом (780–789 рр.), але повноваження обмежила рада племінних старійшин, найвпливовішими серед яких виступали вожді народу едізів. Вони обирали кагана з бічної гілки роду Яглакар, але його владу звели до військових функцій, а політичними керівниками держави стали маніхейські „обрані”. Бюгю-кагана, двох його синів і чимало проповідників вбили. Оскільки маніхейські конгрегації були головними координаторами торгових операцій на шляху від Семиріччя до Внутрішнього Китаю, їхній перехід в опозицію новій владі ослабив управлінські можливості режиму. Релігійна нетерпимість і чвари підривали могутність держави, загостривши стосунки уйгурів з сусідніми державами та племенами. У 795 р. до влади в Ордабалику прийшла нова династії з племені едізів. Її засновником став каган Алп Кутлуг (795–805 рр.). Він відновив позиції маніхейства, а їхній пресвітер повернув свою резиденцію до столиці. Держава відновила з ним договірні відносини. Для легітимації влади каган рийняв прізвисько Яглакар, ототожнивши себе з колишньою династією. Уйгурська влада над оазами Тарима знову набула необхідної підтримки. Тюркські маніхейські громади Східного Туркестану прийняли покровительство кагана, а в містах Таримського басейну почали володарювати його родичі.

Після 820 р. киргизький правитель Ажо почав з уйгурами боротьбу за владу в регіоні. Перші зіткнення відбулися за землі Монголії. Успіхам киргизів сприяли міжусобиці в самому Ордубалику. Владу уйгурів скинули шато, киргизи, татари, татаби. Зима 839–840 рр. виявилася сніжною і в уйгурів почався падіж худоби, голод та епідемія моровиці. Скориставшись

ситуацією, на виснажений каганат у 840–841 рр. напали киргизи, які разом з бунтівним уйгурським полководцем Кюлюг бага-тарканом захопили Ордубалик. У битві загинув сам каган. Коли голодні уйгури почали грабувати прикордонні провінції Китаю, до киргизів приєдналися танські війська. Після п'яти років різанини рештки могутнього народу втекли у район Турфанської оази і відмовилися від маніхейства. Вони закріпилися у Бешбалику, а їхній лідер Буку Чин (Бугу Цзунь) у 866 р. заволодів Турфаном. Приймавши буддизм, втікачі заснували пізню Уйгурію (східнотуркестанську уйгурську державу Кочо), яку очолив вже не хан, а *идикут*. Засновником нової держави вважається князь Буку Чин, якому вдалося урятувати уйгурів від винищення. Інші рештки токуз-огузьких племен на чолі з Яглакаром Панле-тегіном вирушили у Східне Притяньшання, на свої колишні прикордонні землі.

Маніхейство пережило Уйгурський каганат і створило в оазах Східного Туркестану свою культуру та мистецтво, власну писемну традицію тюркською та согдійською мовами. У цій рукописній літературі збережено пам'ять про Бьогюкагана як засновника уйгурської маніхейської громади. Один із тюркських маніхейських фрагментів називає Бьогюкагана „великим каганом”, „мудрим уйгурським каганом”, „еманацією Мані”¹. Пізніше уйгури починають виступати провідниками буддизму у Центральній Азії. Їхні численні буддистські храми продовжували існувати у Сі Ся за тангутської адміністрації, а вчені уйгурські монахи стали пропагувати нове вчення серед тангутських племен. Уйгури взяли участь у перекладі буддистських сутр з китайської на тангутську мову².

Висновки. Управлінсько-регулятивна практика Хазарської держави характеризувалася різноманітністю підходів до представників різних конфесійних груп з огляду на різноконфесійний характер усєї держави. Попри набуття юдейством фактичного статусу державної релігії продовжували зберігатися привілеї мусульманського та християнського духовенства.

1 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 90–92; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 156–157.

2 Кычанов Е. И. История Тангутского государства / Е. И. Кычанов. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 57.

На моделі управління релігійною сферою у середньовічній тюркській державі позначився її кочовий характер. Вплив доісламських традицій істотно ослаблював тут позиції мусульманського вчення. Водночас релігійні вірування тюрків носили функціональний характер і розглядалися правлячою верхівкою як інструмент усталення існуючої соціальної системи. Релігія не стала чинником інтеграції кочового та землеробського населення імперії, чому сприяла як відсутність відповідної політики в релігійній сфері, так і релігійна терпимість племінної верхівки тюрків, особливо на початковому етапі завоювань.

Список рекомендованої літератури

1. *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – 384 с.
2. *Кестлер А.* Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие [Пер. с англ. А. Ю. Кабалкина] / А. Кестлер. – СПб.: Евразия, 2006. – 381 с.
3. *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – 384 с.
4. *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
5. *Плетнева С. А.* Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья: Серия: Археология СССР [Отв. ред. тома С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 62–75.
6. *Плетнева С. А.* Хазары [Отв. ред. Б. А. Рыбаков] / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1976. – 94 с.
7. *Савинов Д. Г.* Древнетюркские племена в зеркале археологии / Д. Г. Савинов // Кляшторный С. Г. Степные империи древней Евразии / Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – С. 181–342.
8. *Файзрахманов Г. Л.* Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии / Г. Л. Файзрахманов. – Казань: Мастер Лайн, 2000. – 188 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості релігійної сфери Хазарського каганату.
2. Дайте оцінку впливу релігії на політичну історію Хазарської держави.
3. Якої релігії дотримувалися тюрки?
4. Схарактеризуйте особливості світосприйняття тюрків.
5. Які чинники визначили вектори релігійного розвитку Уйгурського каганату?

Теми рефератів

1. Релігійна політика Хазарської держави.
2. Релігійний розвиток тюрків.
3. Релігія в Уйгурській державі.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Роль релігії у формуванні і розвитку системи управління Хазарського каганату.
2. Еволюція ідеологічно-релігійних уявлень тюркських еліт.
3. Вплив релігійних інститутів на становлення уйгурської середньовічної державності.

Тема 24.

Арабський халіфат

1. Виникнення ісламської держави та політика Омейядів.
2. Політика Аббасидів.
3. Держава Хафсидів.
4. Кордовський емірат.
5. Держава Кальбітів (Хусайнітів).
6. Держава Буїдів.
7. Нізаритська держава.

Виникнення ісламської держави та політика Омейядів.

Достатньо обмежена джерельна база унеможлиблює повне висвітлення питання про зв'язок релігії та державності в доісламську добу. Є підстави уважати, що у цей час в арабів була відсутня санкціонована вимога дотримуватися *сунни* (звичаю предків). Відсутні докази й того, що в доісламських арабів духи померлих мстилися за порушення звичаю, чи боги вимагали викупу за відступ від того, що для арабів є за сутністю, світським зведенням правил та настанов. *Діна ал-' араб* (звичаї арабів) – основа, і, ймовірно, зміст їхнього *'ірд* (честі), саме прихильність до *'ірд* дає життя *дін* чи *сунні* арабів¹.

Питання щодо права на верховну владу та сану халіфа у мусульманській громаді було найгострішим у халіфаті VII–X ст. Розбудовуючи власну державу, Мухаммад зруйнував святилища старих богів на території Аравії. 12 січня 630 р. пророк вступив з армією у Мекку і наказав зруйнувати усіх ідолів у Каабі та навколо неї. Після прийняття присяги від мешканців він розіслав загони в околиці для знищення інших язичницьких святилищ. Усі привілеї, пов'язані з обслуговуванням Кааби, залишили за тими родами, яким вони належали раніше². Повсякчасне знищення ідолів без шкоди для руйнівників вказувало оточенню пророка на сакральність його влади та правоту нового вчення. Тож прибуття делегацій

¹ Грюнебаум фон, Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры: Ст. разных лет [Сост. Д. В. Фролов, отв. ред.: А. Б. Куделин, М. Б. Пиотровский] / Г. Э. Фон Грюнебаум. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 20–22.

² История Востока. – В 6 т. – Т.II. – С. 109.

сусідніх племен з виявом готовності прийняти іслам було, передусім, політичним актом¹. Заключним релігійно-політичним кроком Мухаммада стало паломництво у Мекку на початку березня 632 р., яке остаточно утвердило мусульманський обряд хаджжа, та розіслання на наступний місяць збирачів благодійного податку *закят* чи *садака* (1/50 поголів'я худоби та 1/10 продукції землеробства). Визнання влади пророка, проголошеного божеством, сприймалося більшістю вільнолюбних бедуїнів легше, ніж панування сусіднього племені чи чужоземне панування². Після смерті Мухаммада функції заступника громада перейшли до Абу-Бакра, який отримав титул *халіфа расулі-л-ла-х* „заступника посланця аллаха”. Його функції керівника спільною молитвою не носили сакрального характеру і могли у разі його відсутності виконуватися іншим мусульманином³. У Корані значення терміну „*халіф*” визначається концепцією приналежності верховної влади Аллаху. Він представляє на землі владу Бога, яка є універсальною, оскільки і є владою Творця Всесвіту. За переказом Абу Бакр не дозволив називати себе *халіфат Аллах* (намісник Бога), задовольнившись титулом *халіф* (спадкоємець, наступник посланця Бога) як місця глави громади з відповідними функціями військового та цивільного керівника, розпорядника справ віруючих (судді) та керівника спільною молитвою (імама). Найімовірніше, що саме за Омара, коли він уперше прийняв титул *амір ал-му'мінін*, вираз *халіфат расул Аллах* став загальною назвою глави мусульманської громади, що вміщує вказівку на його функцію духовного лідера, імама мусульман⁴.

За правління Омейядів (Умаййядів) відбувалася активна полеміка між дванадцятниками та кайсанітами (групою шіїтів, яка визнавала імамат сина 'Алі від ханіфітської дружини Мухаммада б. ал-Ханафійі), а також між хасанідами (від імені

1 *Большаков О. Г.* История Халифата / О. Г. Большаков. – Т. 1: Ислам в Аравии (570–633). – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 175–177.

2 *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 112.

3 *Большаков О. Г.* История Халифата. – Т. 1. – С. 190.

4 *Грязневич П. А.* Ислам и государство (к истории государственно-политической идеологии раннего ислама) / П. А. Грязневич // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 197.

сина ‘Алі – Хасана) і хусайнідами (від імені сина ‘Алі – Хусайна), які в подальшому стали називатися імамітами. Унаслідок конфронтації різноманітних шийтських сект в омейядський період дванадцятники закріплюють спадковий принцип передачі імамату від батька до сина, харизма яких обмежується тільки гілкою хусайнідів. У тексті “Kitvb al-ḥuḡra” міститься значний блок ахбарів, у яких дванадцятники намагаються відмежуватися від своїх радикальних прихильників (*гулам*). Ал-Куліні унікав наводити хадиси про надприродні здібності імамів. Наведені ним ахбари вписуються у загальну лінію прагнення відокремитися від екстремістських тенденцій, які були присутні в деяких поширених на той час збірках шийтських переказів.

На думку поміркованих шийтів, імам, як доказ існування Аллаха, є отримувачем виняткових властивостей. Ці якості переходять до нього від попереднього імама разом з іншою спадщиною після отримання духовного заповіту. Він повинен бути безгрішним, так як є охоронцем віри і її тлумачем. Він перевершує інших мусульман у щедрості, шляхетності, чеснотах, справедливості, розумі, мудрості. До обов’язків імама входить, зокрема, турбота про сиріт, повернення боргів померлих. Значна кількість переказів порушує питання щодо взаємообов’язків імама і громади. Це пояснюється тим, що “*al-Kāfo*” є одним із ранніх творів імамів, а багато з наведених ним хадисів написані ще за життя імамів¹.

Рис. 55. Мечеть Омейядів у Дамаску

У Північному та Центральному Неджді, Північному Ємені, пов’язаних з Центральною Аравією, місцеве населення

¹ Гамоцька Ю. В. Концепція релігійної влади в шійзмі (за твором Абу Джа’фара ал-Куліні „Компендіум із богословської науки”, X ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. В. Гамоцька; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2004. – 20 с.

представники та намісники халіфа приводили до покори часто без зброї, через віру. Лише в Неджді опір носив антимусульманський характер¹. Згодом практикою мирного завоювання скористалися при захопленні Ірану. Мусульмани (в особі арабського воєначальника) та місцеве населення (в особі місцевого правителя округи, провінції, населеного пункту; в якості такого могли виступати *дехкан, марзбан, мобед*, у районах з християнським населенням єпископ чи старійшина міста) укладали договір, який мав силу своєрідної охоронної грамоти². Після завоювання Месопотамії, Сирії та Палестини халіф Омар прийняв рішення, що вся завойована земля іновірців стає колективною власністю мусульман *фай*, податок з якої надходить у розпорядження халіфа. Усі немусульмани – чоловіки були зобов'язані сплачувати податок *джизью* у 12, 24 або 48 дирхемів залежно від заможності³. На завойованих землях Середньої Азії араби споруджували *рібати*. Залишки цих укріплень нині можна знайти на поселеннях Парау, Меана, Чугундор⁴.

У ході ісламізації арабами-мусульманами підкорених народів наростали суперечності між претензіями арабів-завойовників на привілейований статус у державі та засадничим егалітаризмом ісламської релігії. Нерозв'язаність цієї дихотомії Омейядами зумовила прихід до влади Аббасидів. Представники нової династії змушені були управляти державою вже не як провідники бедуїнських племен, представники арабо-бедуїнської чи мекканської аристократії, а як визнані лідери ісламського світу, в обов'язки яких, як правителів, входило зміцнення загальномуусульманської солідарності⁵. У 80-х рр. VII ст. ситуацію у Халіфаті загострили численні

1 *Большаков О. Г.* История Халифата. – Т.1. – С. 200–201.

2 *Колесников А. И.* Завоевание Ирана арабами (Иран при „праведных халифах“): Монография / А. И. Колесников. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1982. – С. 153.

3 *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 116.

4 *История Туркменской ССР.* – Т. I. – С. 175.

5 *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата (750–1517 гг.) / И. М. Фильштинский. – [3 изд., испр. и доп.]. – АСТ: М.: Восток-Запад, 2006. – С. 21.

шітські суперечності та виступи соратників пророка у Мещі та Медині¹.

Поразка виступу Абдаллаха б. аз-Зубайра в 694 р. ознаменувала новий етап політичної історії Халіфату. Це було поразкою соратників Мухаммада та старої курайшитської знаті. Втратили своє значення в управлінській моделі держави *ансари*, які до цього вважали себе головними арбітрами у суперечках щодо влади і носіями заповітів пророка. Остаточно позбавилися провідної ролі Мекка та Медина. Перша зберегла своє значення незаперечного культурного центру держави, друга – роль охоронця і роз'яснювача сунни Пророка. Відновлення єдності халіфату супроводжувалося посиленням влади халіфів у провінціях, здійснюваної через намісників. Сирія та Палестина були помістям Омейядів, більшістю їхніх округів управляли представники цього роду, а намісником східної частини імперії став не родич Пророка і не представник мусульманської знаті Іраку, а мало кому відомий до цього ал-Хадждадж б. Йусуф з Таїфу, який прославився перемогою над Абдаллахом б. аз-Зубайром та був непохитно відданий халіфам. Він жорстоко розправився зі збройною опозицією мусульманської аристократії Іраку і став правити, спираючись на сирійську гвардію, переселившись у засновану ним нову столицю Ірака Васіт. Багатим Єгиптом після смерті брата халіфа також почали управляти його намісники².

Халіф Омар II (717–720 рр.) намагався уникнути перегинів у конфесійній сфері. Було скасовано оподаткування церков та храмів, звільнено новонавернених мусульман від подушного податку. Такі дії призводили до нестачі фінансів і невдовзі були скасовані. Наступний халіф Йазид I (720–724 рр.) не лише відновив оподаткування церков і храмів, але й почав переслідування християн³.

Політика Аббасидів. Аббасиди вже у 20-х рр. VIII ст. вступивши у боротьбу за владу, проголосили себе захисниками порушених

1 Ахундова Н. Ч. Роль тюрк в военно-политической структуре Аббасидского халифата. – С. 20.

2 Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. – Т. 4: Апогей и падение Арабского халифата (695–750). – М.: Вост. лит., 2010. – С. 3.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 123.

праврoдини прoрока¹. Скориставшись прoрахунками Омейядів у політичній та релігійній сферах, опозиція почала готувати змову. Завдяки підтримці новонаверненого мусульманського неарабського населення (*мавалі*) їм вдалося завдати поразки правлячому режимові. Особливу роль у виступі відіграла позиція новонавернених мусульман Хорасану, які вимагали рівних політичних прав у державі та доступу до системи державного управління². У 749 р. Абу-ль-Аббаса проголосили халіфом у Куфі. Внаслідок політики нової династії ліквідовано нерівність між мусульманами – арабами та мавалі. Однак зміна династії кардинально не вирішила проблем у конфесійній сферах. Аббасиди локалізували антиурядові виступи за допомогою військ, у яких важливу роль відігравали іраномовні мусульмани та тюрки. З них сформували спеціальні військові підрозділи, розташовані у центрі держави. У 814–815 рр. у Куфі, Басрі, Медині, Мецці пройшли чергові шийтські хвилювання. У цій ситуації ал-Мамун, в оточенні якого знаходилося чимало шийтів, проголосив своїм наступником восьмого шийтського імама Алі ібн Мусу (березень 817 р.), викарбував монету з його ім'ям, замінив офіційний чорний колір одягу і прапорів Аббасидів на зелений шийтський, а також видав за Алі одну зі своїх дочок³. Територія, підвладна *амір ал-му' мінін* (мусульманському правителю), не мала чіткого визначення доти, доки правники не придумали термін „*дар ал-іслам*”, зміст якого залежав від терміна „*дар ал-харб*”. З кінця XI ст. в адміністративній географії з'явився термін „*мамлака*” – царство (імперія) іслама, який також важко ідентифікувати з певною територією, як і попередні⁴. Падіння Омейядів у 750 р. остаточно поклато край державній єдності арабів. Однак авторитет володаря мусульманських святинь Мекки та

1 Грязневич П. А. К вопросу о праве на верховную власть в мусульманской общине в раннем исламе / П. А. Грязневич // Ислам. Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред. П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 161–174.

2 Васильевъ А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабовъ за время Аморійской династії / А. А. Васильевъ. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1900. – С. 4.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 129.

4 Гронебаум фон, Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – С. 36.

Медини тривалий час допомагав Аббасидам зберігати статус духовних провідників ісламського світу.

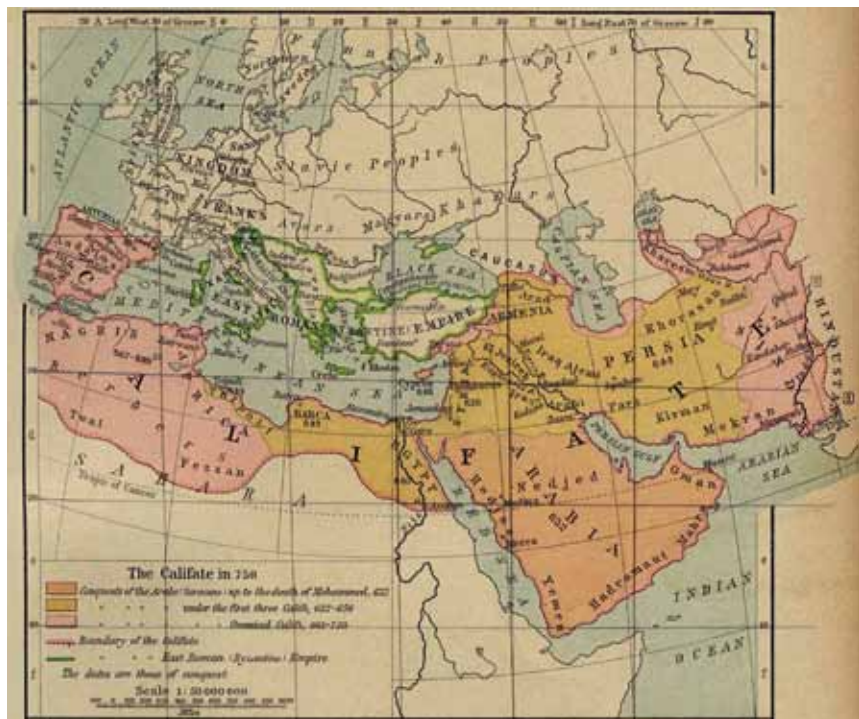

Рис. 56. Арабський халіфат на 750 р.

Після Гаруна ар-Рашида (786–809 рр.) навіть у тій частині ісламського світу, де емірами правовірних визнавалися Аббасиди, почали виникати династії спадкових володарів, які лише номінально визнавали верховну владу *еміра правовірних* та не залежали від Аббасидів. Гарун ар-Рашид був останнім халіфом, який, на чолі своїх підданих, здійснив подорож у Мекку. Він особисто брав участь у війні з невірними. Під час військових дій проти Візантії у 806 р. він носив шапку з написом *gāzī, hādžj*¹. До другої половини IX століття Аббасидський халіфат номінально та сакрально зберігав державну єдність, за винятком, хіба що, володінь Аглабідів у Тунісі та Алжирі. Еміри окремих утворень, передаючи свою владу у спадок,

¹ Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – С. 25–26.

вважалися представниками *еміра правовірних*, проголошували п'ятничну проповідь *хутбу* в мечеті, на ім'я халіфа закликалося Боже благословення. Цю сакральну єдність дещо послабили релігійні суперечки навколо Корану та вимога від імені халіфа Мамуна у 833 р. визнавати цю книгу створеною. Ці дискусії продовжувалися до вступу на престол халіфа ал-Мутеваккіля (847–861 рр.), який розпорядився визнати Коран вічним¹. У 853 р. він відновив дискримінаційні заходи щодо християн та юдеїв і встановив суворий нагляд за дотриманням ними всіх настанов. Чужовірці не мали права обіймати посад у державній адміністрації і вивчати арабську мову, що мало їм завадити інтегруватися у суспільство і дистанціювати від мусульман. Встановлена ще за халіфа Махді *міхна* застосовувалася не лише до мусульман, які підозрювалися у маніхействі, зороастризмі чи прихильності вченню „дахрія“, а й до релігійних меншин².

Характеризуючи теоретичні положення ідеальної держави, напрацьовані арабо-ісламськими мислителями Середньовіччя, слід відзначити модель колективного (спільного) управління „добродійних правителів“ (*пу'аса' афаділь*) аль-Фарабі. Як управлінське уводиться поняття *малік ас-сунна* („володар за законом“). Ідеальний правитель мав бути мудрецем (*хакім*) і *хікма* („мудрість“), обов'язкова умова для доброго правління³. Поява на середину IV ст. гіджри (X ст.) одразу трьох центрів халіфської влади – Аббасидського Багдаду, Фатимідського Каїру та Омейядської Кордови засвідчила системну кризу тогочасної ісламської державності. Разом з руйнуванням єдиного ісламського політичного простору халіфату це похитнуло сам принцип *таухіда* – наріжний в доктрині єдності Творця та Світопобудови. Наступний період в історії ісламської державності був пов'язаний з тиском на арабські теократичні вогнища з боку неарабських утворень іранських і тюркських династій Передньої і Середньої Азії, берберських правителів Північної Африки, християнських володарів⁴.

1 Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – С. 26–27.

2 Фильштинский И. М. История арабов и халифата. – С. 121.

3 Игнатенко А. А. В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов Средневековья / А. А. Игнатенко. – М.: Мысль, 1989. – С.85–87.

4 Дьяков Н. Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки (Средние века, новое время) / Н. Н. Дьяков. – СПб.:

Держава Хафсидів (828–961 рр.). У 825 р. Крит захопило арабське угруповання з Іспанії на чолі з еміром з Абу-Хафсом Умаром, яке до цього, у цьому ж 825 р., було витіснено з Олександрії халіфом ал-Мамуном. Абу-Хафс Умар на чолі 40 арабських кораблів переправився через море і висадився на острові Крит у бухті Суду. Пізніше Абу-Хафс Умар заснував династію Хафсидів, яка правила Критом до 961 р. Місцеве населення спочатку не чинило опору. Завойовники заклали фортецю, яку назвали Хандака, оточивши її глибоким ровом. Араби захопили 29 міст острова, а їхніх мешканців перетворили на рабів. Християнам дозволили проводити християнські ритуали лише в одному місці. Арабські правителі острова спустошували сусідні християнські землі. За правління Саїда I вони здійснили напад на Афон, полонивши монахів. У 872 р. Хафсиди розграбували береги Далмації, а емір Саїд спустошив узбережжя Егейського моря, але візантійський флот, переслідуючи піратів, спалив 26 кораблів. Наступної поразки вони зазнали у битві при мисі Малей біля берегів Пелопоннесу і відновили напади лише через десять років. Хафсиди отримували данину з населення островів Наксоса і Патмоса, повністю спустошили острів Егіну. У 893 р. за еміра Умара спустошення зазнав Самос, а 903 р. така сама доля спіткала Лемнос. Спроба імператора Константина VII у 949 р. відвоювати острів закінчилася поразкою. Приєднати Крит вдалося талановитому візантійському полководцю Никифору Фоці (майбутній імператор Никифор II) у 961 р. Все арабське населення перетворили на рабів або вирізали, відновили православні храми острова, закрили мусульманські мечеті, навчальні заклади, бібліотеки. Різанину мусульман влаштували у захопленій 7 березня 961 р. Хандаці¹.

Кордовський емірат. Вторгнення арабів у Іспанію призначений омейядським халіфом Валідом ібн Абд ал-Маліком (705–715 рр.) арабський намісник у Північній Африці Муса ібн Нусайр розпочав у 711 р. Завоювання основної частини

Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 17.

¹ Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток VII–XV вв. / К. В. Рыжов – М.: Вече, 2004.; Диакон Л. История [Пер. М. М. Копыленко, ст. М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин] / Л. Диакон. – М.: Наука, 1988. – С. 18.

вестготських володінь арабами тривало до 714 р., а окремих районів і до 718 р. (крім північних гірських районів, так і не захоплених). У 719 р. халіф Омар II послав в Андалусію Самха ібн Маліка Хаулані з завданням провести облік завойованих тут земель. Самх організував похід у Південно-Західну Галлію, який завершився приєднанням у 721 р. Септиманії¹.

Після завоювання арабами Іспанії мусульмани поступово заселили майже весь півострів. Нові землі очолив Тарік ібн-Зійяд. З падінням у халіфаті династії Омейядів один з її останніх представників, емір Абд ар-Рахман ібн Муавія ібн Хішама ібн ал-Малік, втікаючи від переслідування, прибув в ал-Андалус (арабська назва завойованих районів Іспанії)². Главу іспанських Омейядів називали *сином халіфіє*³. Панівною релігією утвореного Абд ар-Рахманом у 756 р. за підтримки кальвітських племен в Андалусії Кордовського емірату (756–929 рр.)⁴, проголосили іслам сунітського напрямку. Успішні війни з *невірними* давали багату *ганіму*. Державній владі вдалося стабілізувати внутрішні процеси, сприятливою залишалася зовнішньополітична ситуація. Піднесення могутності правителів зумовило заснування Абд ар-Рахманом III Кордовського халіфату (929–1031 рр.). Успішне правління Абд ар-Рахмана III (912–961 рр.) та його сина аль-Хакама II (961–976 рр.) позначилося відносним спокоєм у стосунках з християнським світом, пом'якшенням ставлення до місцевого християнського населення. Істотний вплив на характер управлінської моделі Кордовської держави справили політико-правові уявлення берберських племен, які становили основну частину завойовників.

1 Магидович И. П. История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович. — М.: Мысль, 1970. — С. 122; *Lepage, J.-D. Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history / by J.-D. G.G. Lepage.* — Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2002. — P. 11.

2 Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаиб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. — М.: Наука, 1983. — С. 204–205.

3 Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. — С. 25–26.

4 Фильштинский И. М. История арабов и халифата. — С. 19.

Конфесійно-політична ситуація у країні змінюється з приходом у 981 р. до влади *великого хаджиба* Абу Амір Аль-Мансура. Йому вдалося посадити під домашній арешт халіфа Хішама (976–1008 рр.) і перебрати усі важелі управління державою до власних рук, встановивши диктатуру мусульмано-теократичного характеру. Диктатура Аміридів (Аль-Мансура та його нащадків) тривала до 1031 р. і супроводжувалася військовими походами проти християн (лише за Аль-Мансура відбулося 50 вдалих походів). У 1031 р. інститут кордовських халіфів було ліквідовано, а держава розпалася на окремі емірати¹. Розпад халіфату, боротьба між окремим емірами та наступ християнських королівств створили сприятливе підґрунтя для вторгнення Альморавідів. У 1190 р. вони перейшли в наступ і зайняли Гранаду, Малагу, Кордову, Кармону, Севілью, знищуючи дрібні мусульманські володіння. На початку XII ст. вся мусульманська Андалусія об'єдналася під владою Альморавідів². Політика Альмохадів та Альморавідів на Піренейському півострові позначалася релігійною нетерпимістю навіть стосовно інших мусульман.

Держава Кальбітів (Хусайнітів). На півдні Італії та Сицилії тривалий час (близько 76 років) правили аглабідські намісники. Після зникнення цієї держави острів увійшов до складу володінь Фатимідського халіфату і влада його намісників тривала 34 роки. З 948 р. володарювання у регіоні перейшло до представників шийтської династії Кальбітів (Хусайнітів), які були васалами Фатимідів. Більшість арабських мешканців Сицилії сповідувало сунітський іслам ханіфітського спрямування. Поступово контроль над островом перейшов до Зиридів (до 1052 р., коли останній арабський намісник острова ібн Сумма відмовився їм коритися і передав норманам половину острова)³.

1 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 298; Дьяков Н. Н. Мусульманский Магриб. – С. 19–20.

2 История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 39.

3 Заде А. Хроники мусульманских государств I – VII веков хиджры / А. Заде [Текст]. – [2 изд., испр. и допол.]. – М.: УММА, 2004. – С. 253–254.

Держава Буїдів. З 932 р. імамїтська династія Буїдів приходить до влади в Ірані¹. З 945 р. їм поступилися світською владою халіфи у Багдаді, залишивши собі духовні прерогативи та релігійний авторитет². Характерною рисою у релігійній сфері держави Буїдів була міжконфесійна ворожнеча між сунітами та шиїтами. Боротьба в Багдаді часто завершувалася збройними сутичками між мешканцями кварталів Баб ат-так на заході міста, де мешкали шиїти, та Баб ал-Басра, де мешкали прихильники ханбалїтської течії сунїзму. Буїдські правителі, які самі сповідували шиїзм, підтримували своїх єдиновірців. У 946 р. халїф ал-Мустакфі поплатився тронем за свою антишиїтську позицію. Приводом до усунення халїфа став арешт за його наказом одного з алїдських вождів. Уже в 963 р. султан Му'їзз ад-даула узаконив святкування *ашури* та *дня ставка*. Підтримка влади сприяла посиленню ролі шиїтів у державі.

На заснування 'ашури в 963 р., яка припала на 10 мухаррама, суніти, передусім ханбалїти, відповіли встановленням свого поминального дня – відвіданням могили Мус'аба б. аз-Зубайра, який припав на 18 мухаррама. Шиїтському святові *дню ставка* 18 зу-л-хїджжа суніти протиставили *день печери*, який також проходив на 8 днів пізніше. Церемонії їх святкувань були подібні. Невдовзі між ними спалахнули сутички на релігійному ґрунті. Відвідання могили Мус'аба сунітами, які мали перетинати Карх та їх паломництво до могили сьомого та дев'ятого імамів на Кладовищі курейшитів через територію Баб ал-Басра призвели до сутичок на вулицях міста. Напруга спостерігалася до 973–974 рр. Буїдський султан Баха 'ад-Даула передав управління мусульманською громадою міста алїдському нахїбу ал-Мусаві. Упродовж семи років (1002–1008 рр.) він був найвпливовішою посадовою особою у Багдаді, виконуючи водночас функції глави *хаджжа* та *ал-мазалим*

1 Ислам: Энциклопедический словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – С. 99.

2 *Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие* [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объедин. „Вища школа”, 1981. – С. 187.

(глави касаційного суду). Султан мав намір призначити його верховним кадї, але зіткнувся з рішучим опором халїфа¹.

Держава, завдяки системі підтримки з боку державних інститутів, регулювала розвиток та подальше оформлення ідеологічно-світоглядних уявлень шиїзму. Більшість шиїтських переказів збереглося до наших днів завдяки систематизації, розробленій ученими в період Буїдів. Період їхнього правління є важливою сторінкою в історії поміркованих шиїтів. Імамїтські учені працювали у сприятливих умовах, маючи заступництво з боку шиїтської династії. У цей період були сформульовані положення теорії ісламського шиїтського уряду, який мав би очолити сам імам. Були також розроблені елементи доктрини імамїтського світського правління у тих розділах мусульманського права, де йдеться про здійснення влади імама в період його відсутності. Розроблення цього елемента доктрини знайшло продовження у пізні періоди історії течії, коли до влади прийшли шиїтські династії Сефевідів й Каджарів. Проте ніяких фундаментальних змін у політико-теологічних аспектах не відбулося. Один раз сформульована доктрина імамагу залишилася незмінною впродовж всієї історії шиїтської думки².

Нїзаритська держава. Секта ізмаїлітів була одним з найбільших угруповань у шиїзмі. В основі їхньої доктрини лежали ідеї ранньої громади, месіанське вчення про пришестя імама (*махді*). Наприкінці X ст. серед ізмаїлітів виділилися нїзарити – прихильники Хасана ас-Саббаха. У якості ізмаїлітського функціонера і проповідника (*даї*) він виступив з гаслами „нового закликун” (*ад-дава ал-джадїда*). Вони спрямовувалися проти селджуцької влади та їхнього опертя – сунїтського духовенства. Абу-л Маалї згадує даї у Газні, за своїм рангом рівного Хасану ас-Саббаху і Насїр-ї Хусрау, яких

1 Михайлова И. Б. Религиозно-политическая борьба в Багдаде при Буидах и Сельджукидах / И. Б. Михайлова // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 223–225.

2 Гамоцька Ю. В. Концепція релїгійної влади в шиїзмі (за твором Абу Джа'фара ал-Куліні „Компендіум із богословської науки”, X ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. В. Гамоцька; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2004. – 20 с.

зображають засновниками сект. Хасан ас-Саббах вів свою діяльність у Ісфахані та Реї, головних центрах сельджуцької влади. Газна і долина Аму-Дар'ї, де діяв Насір-і Хусрау, лежали поза межами його інтересів. Синд і Оман підпорядковувалися еменському даї. Загалом Нізаритська держава будувалася на старій ізмаїлітській *дава*, а сам *даї* Ісфахана очолив дава на всій сельджуцькій території.

У серпні 1090 р. нізарити оволоділи Аламут, добре укріпленою твердиною у горах Альбурса, розташованою поряд з Казвіном. Аламут став релігійно-політичним центром Нізаритської держави, яка проіснувала до його захоплення монгольським військом Хулагуїдів у 1256 р. У 1092 р. ізмаїліти підняли повстання і захопили у Кюхистані гірську фортецю в околицях Каїна, потім зайняли Хур, Заузан, Тун і окремі фортеці Західного Ірану. Султан Малікшах вислав туди військо під командуванням Кизил Сарига. Каральну експедицію зупинила смерть султана. Нове піднесення ізмаїлітського руху мало місце у 1101–1104 рр. у період боротьби за владу між Беркйаруком і Мухаммадом ібн Малікшахом. Нізарити захопили ряд областей і організували низку терористичних актів проти сельджуцьких правителів і сановників. На початку XII ст. ізмаїліти розширили ареал дій у Північному Хорасані, оволодівши новими фортецями і невеликим містами. Візир Санджара Ахмад ібн Фадл оголосив у 1112 р. священну війну проти еретиків. Сельджуцькі війська прибули у Байхак, розгромили нізаритів у Туршизі, напали на селище Тарз. Прихильників нізаритів перебили, а їхній ватажок Хасан ібн Самін покінчив життя самогубством.

Террор і змова перетворюються у наріжні складові державної політики нізаритів. На кінець їхньої влади у Аламуті *фідаї* – люди, які здійснювали вбивства за наказом вождя, становили окрему групу. На початку діяльності нізаритів такі дії міг виконати кожний член ізмаїлітської громади і це мотивувалося обов'язком перед сектою.

У середині XII ст. нізарити розкололися на два великих угруповання. Перше з них було демократичним, друге – представляло інтереси феодалізованої верхівки і прагнуло до компромісу з ортодоксальними сунітськими феодалами. Вже

у 1211 р. нізаритський імам Хасан III відновив мечеті, увів п'ятиразовий намаз, настанови шаріату і визнав зверхність Аббасидів¹. Щоб довести істинність своїх намірів духовний лідер нізаритів Хасан III відправив матір паломницею до Мекки, запросив до себе провідних сунітських вчених і дав дозвіл спалити всі книги, визнані єретичними. Своїх попередників – імамів він урочисто прокляв, щоб дистанціюватися від заплямованого минулого. Ці дії спрямовувалися на утвердження нізаритської держави у мусульманському світі та консолідацію розрізнених ізмаїлітських гірських укріплень².

Висновки. Практика управління релігійною сферою Арабського халіфату стала невід'ємною складовою світового досвіду державної політики. Ефективність цієї політики зумовила масовану ісламізацію місцевого населення завойованих земель, створення системи дій центрального та місцевих органів влади, спрямованих на інтеграцію у єдиний гуманітарний простір держави, перетворення релігії на елемент соціалізації, інтеграції та самореалізації. Зміна правлячих династій стала зміною пріоритетів у ставленні до неарабського населення, яке прийняло іслам і фактично зумовило нове коригування релігійної політики, відповідно наклавши відбиток на інші сфери суспільного життя. Іслам спричинив появу цілої низки мусульманських теорій щодо ставлення держави до релігії із взаємин до релігійних інститутів (храмів, церков, релігійних громад). Мусульманська управлінська думка ґрунтувалася і на глибокому вивченні античної управлінської теоретичної спадщини. Мусульманська управлінська практика продемонструвала досвід успішного синтезу релігійних та державних інститутів в конкретно-історичних умовах раннього середньовіччя.

Релігійна політика Буїдів характеризувалася наданням державної підтримки одному з релігійних угруповань (конфесій), що істотно ускладнювало налагодження діалогу між віруючими. Це створювало загрози для внутрішньополітичної

1 Ходжсон М. Дж. С. Орден ассасинов [Пер. с англ. С. В. Иванова, предисл. А. Г. Юрченко] / М. Дж. С. Ходжсон. – М.: Вече, Евразия, 2006. – С. 87 – 88, 104 – 105; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 276–277.

2 Ходжсон М. Дж. С. Орден ассасинов. – С. 275–276.

стабільності у державі, робило її вразливою для зовнішніх викликів. Високапитомавагасунітівзумовлюваланесприйняття існуючої моделі влади значною частиною населення регіону, що погіршувало якість фінансового забезпечення державного апарату, ускладнювало процес формування системи безпеки. З іншого боку, підтримка шіїтами створила умови для подальшого розвитку їхніх ідеологічно-світоглядних уявлень, залучення до діяльності органів державного управління, розширення соціальної бази режиму. Водночас діяльність окремих шіїтських угруповань набуває терористичного характеру, що засвідчує створена одним із таких угруповань Нізаритська держава. Та соціокультурні і політичні процеси у регіоні зумовили нізаритів еволюцію і поступову їхню відмову від крайнощів.

Список рекомендованої літератури

1. *Ахундова Н. Ч.* Роль тюрк в военно-политической структуре Аббасидского халифата (сер. VIII – сер. X веков) / Н. Ч. Ахундова; НАН Азербайджана. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – Баку, 2007. – 42 с.
2. *Большаков О. Г.* История Халифата / О. Г. Большаков. – Т.1: Ислам в Аравии (570–633). – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 312 с.
3. *Гамоцька Ю. В.* Концепція релігійної влади в шіїзмі (за твором Абу Джа’фара ал-Куліні “Компендіум із богословської науки”, X ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. В. Гамоцька; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2004. – 20 с.
4. *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – 384 с.
5. *Игнатенко А. А.* В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов Средневековья / А. А. Игнатенко. – М.: Мысль, 1989. – 255 с.
6. *Ислам: Энциклопедический словарь* [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост.

- лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 315 с.
7. История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.]. – Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1957. – 496 с.
 8. *Кеннеди, Х.* Двор халифов [Пер. с англ. Н. Тартаковской] / Х. Кеннеди. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 412 с.
 9. *Михайлова И. Б.* Религиозно-политическая борьба в Багдаде при Буидах и Сельджукидах / И. Б. Михайлова // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 223–228.
 10. *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата (750–1517 гг.) / И. М. Фильштинский. – [3 изд., испр. и доп.]. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. – 349 с.

Питання для самоконтролю

1. Які чинники спричинили формування релігійного характеру Арабського халіфату?
2. Поясніть релігійну специфіку терміна амір *ал-му'мінін*.
3. Що таке *рібати*?
4. Визначте релігійний характер держави Хафсидів.
5. Назвіть характерні риси конфесійної сфери держави Буїдів.
6. Яка релігійна течія користувалася підтримкою Буїдів?

Теми рефератів

1. Релігійні інститути Арабського халіфату.
2. Взаємини релігійних та світських інститутів в Арабському халіфаті.
3. Мусульманські теорії щодо ролі держави.

Теми контрольних (курсвих) робіт

1. Релігійна політика Кордовського емірату.
2. Управлінські інститути Нізаритської держави.

Тема 25. Середня Азія

1. Особливості управлінської моделі у державах Середньої Азії.
2. Держави сельджуків.
3. Держава хорезмшахів.
4. Держава Каракитаїв (Кара-киданів).
5. Держава Караханідів.
6. Держава Тахіридів.

Особливості управлінської моделі у державах Середньої Азії.

Історія середньоазійських земель – Хорезму, Мавераннахру, Північного Хорасану, Гургану – була тісно пов'язана з історією сусідніх регіонів, передусім Ірану, Сеїстану, Дешт-і Кипчак. Водночас спільність історичних процесів не унеможлилювала вироблення у цій частині Сходу власних особливостей соціокультурного розвитку. Передусім це стосувалося конфесійних інститутів, на які, у ході їхнього пристосування до регіональної специфіки, наклалися місцеві традиції. У III–VII ст. південні області Середньої Азії зазнали впливу сасанідської державності. Завоювання Сасанідами Хорасану та Гургану датують другою половиною III ст. У IV ст. організовувалися походи і вглиб регіону, у Хорезм та заумудар'їнські землі, які не мали успіху.

Тогочасна Середня Азія була заселена, переважно, іраномовними народностями. Іранцями, за мовою, вважалися як мешканці землеробських оаз (хорезмійці, согдіанці, бактрійці), так і кочівники (саки, масагети). Першим століттям нашої ери датують проникнення у північно-східні області Мавераннахру і Хорезм тюркомовних спільнот. Серед релігійних вірувань Середньої Азії у той час домінували близькі до зороастризму дуалістичні культи, які мали коріння у давніх арійських (індоєвропейських) віруваннях. Пошановувалися небесні світила (Сонце, Місяць), сили природи (вогонь, вода, вітер). Поширеними були культ предків, віра у таємничу силу окремих рослин (хаома), тварин (собака, півень, їжак), добрих та злих духів.

Місцева влада перебувала у руках великих землевласників (*дехкан*), залишки фортець (*кешки*) яких до цього часу знаходять у Середній Азії, як свідчення феодального подріблення. Сасанідська адміністративно-управлінська система вплинула лише на ті регіони, які безпосередньо увійшли до складу держави.

У V ст. у Середній Азії виникає могутня держава ефталітів, яка становила собою союз ірано- та тюркомовних племен при домінуванні перших у соціальній та культурній областях. Згідно раних китайських джерел ефталітська держава була переважно кочовою, більш пізніх, грецьких – мала осілий, землеробський характер, що засвідчує її еволюцію упродовж V–VI ст. Ефталіти перетворилися у впливового суперника Сасанідів у регіоні. У середині V ст. їм вдалося відвоювати в Ірану Північний Хорасан з Мервом, Нісою і Серахсом, Дихістан та інші прикаспійські області. Війни протікали з перемінним успіхом. За правлінь Пероза (456–486 рр.) та Кавада I (488–531 рр.) ефталіти втручалися у внутрішні справи Сасанідів та брали з них данину¹. „*Країну ефталітів*” згадує Єгіше Вардапет в подіях 450 р. Він пише, що у 453–454 рр. Єздігерд II знову вирішив напасти на правителя кушан, але той, у відповідь, спустошив сусідні області Ірану². Між 563 і 567 рр. державу ефталітів розгромили з'єднані сили Тюркського каганату та Сасанідів. При цьому Хорезм і Мавераннахр увійшли до складу тюркських володінь, а землі на південь від Амудар'ї перейшли під контроль Сасанідів. Після ослаблення Західнотюркського каганату в 30-х роках VII ст. у Хорезмі посилювалися позиції правлячої до ефталітського завоювання династії Афрігідів, представники якої володіли Хорезмом у другій половині VII – на початку VIII ст. як незалежні правителі.

Соціальний лад Середньої Азії VI–VII ст. був становим. Як і в Ірані, існували стани воїнів, жерців і землеробів. Дехкани і торговці становили основне населення середньоазійських міст. Жрецький стан регіону, близький іранському, не користувався тут таким самим широким впливом. У IV–VII ст. у Середній Азії із зороастризмом співіснували християнство

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С.261 – 262.

2 Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – С. 249–250.

та буддизм, маніхейство, юдаїзм. Християни були впливою силою у житті Мерва у IV–VI ст. Тут 334 р. заснували окреме єпископство, яке у 420 р. перетворили у митрополію. Завоювання регіону арабами зумовило його включення до складу Арабського халіфату і кардинальні зміни в гуманітарній сфері. Завойовники принесли у Середню Азію іслам як панівну релігію. Вже на 651 р. араби захопили Мерв, Нішапур та інші міста Хорасана. Серахс, який вчинив опір, зруйнували, переважну більшість мешканців знищили, або продали у рабство. Однак частині середньоазійських земель вдалося визволитися від мусульманських завойовників і після приходу до влади халіфа Муавії ібн Абу Суф'яна (661–680 рр.) його полководцям довелося знову завойовувати землі Хорасану. У 663 р. полководець Мухаллаб ібн Абу Суфра завойовував значну частину тюркських земель, вирушивши через них далі на схід для завоювання Синду. У 80-х рр. VII ст. Мавераннахр та Хорасан охопила серія виступів проти арабської влади Омейядів, а місцеві володарі відновили незалежність. Заворушення охопили навіть розташовані тут підрозділи арабської армії. Учасник виступу, Абдаллах ібн Зубейр, проголосивши себе халіфом, навіть призначив власних намісників у Хорасан. Омейяди відновили позиції у Мерві та Хорасані лише у 691–692 рр. Однак організований після придушення виступу Абдаллаха похід до Мавераннахру завершився невдало. У 694–695 рр. Хаджадж б. Йусуф, намісник Ірака, Хорасана та Сістана, направив до Хорасана Мукаллаба ібн Суфру, але через опір війська бухарського правителя араби знову змушені були відступити.

Новий етап інтеграції регіону до складу Арабського халіфату пов'язують з призначенням намісником Хорасану в 705 р. Кутейби ібн Мусліма. У 709 р. йому вдалося придушити розпочаті проти нього у 707 р. місцевими правителями Мавераннахру спільні дії та взяти Бухару. Араби уклали союз з правителем Самарканду Нізек Тарханом, який розчарувався у підтримці тюркських володарів регіону і китайців щодо повернення своїх земель. На 711–712 рр. араби підкорили Тохаристан, Хорезм, Самарканд та Усрушан разом з місцевими правителями (*афшинами*). Скориставшись внутрішньою

боротьбою між хорезмшахом та одним з його родичів – васалів, війська Кутейби ібн Мусліма майже без опору оволоділи Хорезмом. Наступні намісники з 715 р. почали просуватися вглиб тюркських володінь регіону, долаючи опір місцевих володарів та тюркських хаганів. 720 р. завершилося завоювання Гургану. Перемога військ намісника Хорасана Асада ібн Абдаллаха в битві в 735/736 р. остаточно закріпила регіон за халіфатом. На середину VIII ст. він завершив підкорення віддалених північно-східних областей Мавераннахру, які контролювалися тюркськими каганами.

Достатньо показовими для політики арабів на усіх завойованих територіях є дії після захоплення Кутейбою Самарканду. Всі місцеві храми були зруйновані, а статуї божеств безжально переплавлені. Наслідком політики ісламізації стало зростання кількості новонавернених мусульман (мавалі), що розширювало соціальну та гуманітарну базу арабського панування у регіоні, а також мобілізаційний потенціал підрозділів халіфату. Однак ідеологічний опір на приєднаних землях зберігався. Хижацький характер арабського панування Омейядів викликав соціальне обурення широких верств населення Середньої Азії. До цього додалися етнічні та релігійні суперечності в середовищі правлячого угруповання. Скориставшись цим, Аббасиди, які прагнули захопити верховну владу у халіфаті, почали створювати групи своїх прихильників для виступу. У 747 р. їхній представник Абу Муслім підняв повстання у Хорасані, в околицях Мерву, де поряд з ісламом та арабо-мусульманською елітою зберігали свій вплив стара іранська землевласницька аристократія та зороастрійське жрецтво, ворожі існуючій владі. В армії Аббасидів вагома роль належала вихідцям із середньоазійських областей халіфату, особливо Північного Хорасану. Після перемоги повстання середньоазійську знать зрівняли в правах з арабами. Попри ці кроки, укоріненість традицій культурного опору арабізації регіону чітко продемонстрував рух Муқанни проти арабського панування у 776–783 рр.¹.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 261–263; *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 280; *Ахундова Н. Ч.* Роль тюрков в военно-политической структуре Аббасидского халифата. – С. 20–21.

Держави сельджуків. Тюрки-сельджуки тривалий час виступали у Середній та Малій Азії носіями ісламу. З діяльністю цих кочівників пов'язувалося спустошення християнських, буддистських, язичницьких храмів та святилищ. Історія тюрків-сельджуків засвідчує певну еволюцію та багатоманітність їхнього досвіду регламентування конфесійних взаємин на підвладних територіях, змушуючи їх до релігійних маневрів та компромісів. Уже в процесі поглиблення завоювань в Анатолії вони поступово відходять від практики релігійної нетерпимості, характерної для них на Кавказі.

У 1035 р. сельджуки на чолі з братами Даудом Чагрибеком і Мухаммадом Тогрул-беком та їхнім дядькою Мусою ібн Сельджуком залишили Хорезм. Форсувавши Амудар'ю, вони розселилися на території сучасного Туркменистану. У 60-х рр. XI ст. розпочалася нова хвиля сельджуцьких завоювань у Центральній, Середній, Передній і Малій Азії. Істотно розширилися кордони імперії за правління султана Алп Арслана (1063–1072 рр.). У 1064 р. сельджуцька армія вступила у Вірменію та Грузію, захопивши кілька гірських фортець. Пізніше сельджуки змушені були укласти мир з грузинським царем Багратам IV (1028–1072 рр.). 19 серпня 1071 р. сельджуки завдали нищівної поразки візантіяцям при Манцикерті (Маназкерті)¹. Імператор Роман потрапив у полон до Алп Арслана і підписав угоду, яка передбачала викуп у півмільйона динарів, п'ятидесятирічне перемир'я та звільнення візантіяцями усіх в'язнів-мусульман². Ця битва започаткувала сельджуцьке панування у Вірменії та відкрила дорогу огузам та туркменам углиб Малої Азії. Після цього сельджуки зайняли „майже всю територію, розташовану між Евксинським Понтом і Геллеспонтом, між Егейським та Сирійським морями, Саросом та іншими річками, особливо тими, які протікають по Памфілії та Кілікії і впадають до Єгипетського моря”³. У 1077 р., скориставшись міжусобицями у Візантії, сельджуки оволоділи Нікеєю, а потім і Коньєю. Нікея

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 269–271.

2 Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии [Пер. с англ. О. И. Миловой] / Т. Т. Райс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 33.

3 Комнина Анна. Алексиада [Пер., ком. Я. Н. Любарского] / Анна Комнина. – [3 изд., исправ. и доп.]. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 10.

перетворилися на політичний центр і столицю сельджуцької держави у Малій Азії – Румського султанату. У завойованих районах як державна релігія почав утверджуватися іслам¹. Уже за договором 1081 р. Візантійська імперія визнала утворення на території Малої Азії сельджуцького Румського султанату. У 1084 р. під його контроль перейшли Рівнинна Килікія і Антіохія. Розпад султанату в 1086 р. призвів до утворення низки сельджуцьких еміратів².

Скориставшись підтримкою Сельджуків у Багдаді панівні позиції зайняли ханбаліти, утримуючи першість серед інших сунітських мазхабів і цей стан зберігався упродовж правління трьох перших Сельджуків: Тогрулбека, Алп-Арслана і Мелік-шаха (1056–1092 рр.)³. Послідовна просунітська політика сельджуків викликала опір широких шіїтських кіл. Скориставшись цим, у 1057 р. Багдадом за підтримки фатимідського емісара, ізмаїліта Муаййада фід-діна, оволодів командувач бувайхідської гвардії Арслан Басасірі. Однак Фатиміди не надали вчасно належної підтримки і Тогрулбек придушив виступ, відновивши на престолі Аббасидів⁴. Сельджуцький візир Нізам ал-Мулком (помер у 1092 р.) ініціював літературну кампанію, підтриману військовою, проти ізмаїлітів, передусім нізаритів. Одну з глав своєї книги *Сійясат-наме* („Книги правління”) він присвятив засудженню ізмаїлітів, які прагнули „скасувати іслам, увести людство в оману і кинути його назустріч загибелі”⁵. Сельджуки активно використовували релігію для зміцнення своїх позицій на завойованих землях. Коли у 1075 р. прикордонна область на Північному Кавказі була передана султаном Алп-Арсланом

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 271.

2 Степаненко В. П. Попытка реализации ойкуменической доктрины в конце XI – начале XII в. (к хронологии византийско-антиохийской борьбы за Равнинную Киликию. 1097–1108 гг.) / В. П. Степаненко, А. В. Шорохов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 139.

3 Михайлова И. Б. Религиозно-политическая борьба в Багдаде при Буидах и Сельджукидах. – С. 226.

4 Семенова Л. А. Из истории Фатимидского халифата: Очерки и материалы / Л. А. Семенова. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. – С. 29 – 30.

5 Дафтари Ф. Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины [Пер. с англ. Л. Р. Додухудоевой, Л. Н. Додухудоевой] / Ф. Дафтари. – М.: АСТ, Ладомир, 2004. – С. 26.

своєму хаджибу Сау-Тегіну, його ім'я стали читати у хутбі імені султана з мечетей регіону¹.

У сельджуцькій державі суттєвого перерозподілу на користь державних (*ардал-мамлака*) та султанських (*хасса*) земель зазнав земельний фонд. Під прапором войовничого суннізму правителі істотно скоротили вакфні володіння шіїтського духовенства, а ікта являла лише право збирання податків з виділених земель замість безпосереднього грошового утримання, без гарантій власності на ці надання. З часом незалежними стали сельджуцькі намісники Керману, Руму, Іраку, які проголосили себе султанами. У війні між синами Мелік-шаха переміг Санджар (1118–1157 рр.), владу якого визнали Іран, Хорасан, Хорезм і Мавераннахр. Новий султан переніс столицю до Мерву. Гнучкість політики Санджара сприяла припиненню розпаду Сельджуцької держави і відновленню його влади серед сельджуків Анатолії. Однак небезпека почала загрожувати зі Сходу, де сельджуки зіткнулися з гур-ханом кара-киданів Єлюй Даши. Останні відступили з Північного Китаю до Східного Туркестану та Семиріччя і в 1137 р. завдали поразки васалам Сельджукідів Караханідам під Ходжентом. Санджар проголосив *священну війну* язичнику гур-хану і, поповнивши своє військо з професіоналів-гулямів десятками тисяч добровольців *газі*, вирушив назустріч кара-киданям. У битві в Катаванському степу в 1141 р. біля Самарканда сельджуки зазнали нищівної поразки. Спроби Санджара зібрати нові війська зазнали цілковитої невдачі (проти нього повстали у 1153 р. навіть огузи) і невдовзі Східносельджуцький султанат припинив своє існування².

Держава хорезмшахів. Ануш-Тегін — предок династії хорезмшахів, за ім'ям якого її іноді називають династією Ануштегінідів, був у дитинстві тюркським рабом (мамелюком) у Гарчистані. Його викупив один із провідних сельджуцьких емірів — ісфахсалар Ізз ад-Дін Онар Білге-Тегін. Далі Ануш-

1 История Дагестана с древнейших времен до наших дней. — Т.1: История Дагестана с древнейших времен до начала XX века [Отв. ред. А. И. Османов]. — М.: Наука, 2004. — С. 279.

2 Рубель В. А. История Средневекового Востока. — С. 310–311.

Тегін потрапив до оточення султана і був призначений на посаду охоронця султанських умивальних та банних речей (*таштдара*) султана Мелік-шаха I (1072–1092 рр.). Усі витрати, пов'язані з виконанням своїх функцій, для таштадара оплачувалися за рахунок податкових надходжень з області Хорезм. Тому Ануш-Тегін призначили на посаду *мутасарріфа* Хорезму і надали титул *шихни* Хорезму. Реальної влади в Хорезмі він не мав, оскільки намісником (*валі*) Хорезму був мамелюк сина Мелік-шаха I Екінчі ібн Кочкар. Після смерті Ануш-Тегіна валі Хорезму призначили його сина, Кутб ад-Діна Мухаммада. Одночасно він став мукта' Хорезму і отримав лакаб хорезмшаху¹.

Засновником держави хорезмшахів, яка спиралися на Хорезм, як єдине етногеографічне ціле, вважають Атсиза (1127–1156 рр.), хоча він до кінця свого життя ленно залежав від Санджарів. Саме Атсиз розширив початкову територію, підкоривши сусідів-кочівників Приаралля та Прикаспію, створив найману тюркську гвардію, заклавши основи незалежної держави. Вже у 1141 р. він направив посланця багдадському халіфу ал-Муктафі (1136–1160 рр.), висловивши повну покору та повідомивши про *священну війну* (джихад) свого батька Мухаммада ібн Ануш-Тегіна із сельджуками. Атсиз просив затвердити його володарем вілайету Хорезм „від східних його кордонів до західних, земель, які він приєднає до Хорезму, і країн та областей, які до нього приєднуються” і отримав визнання його повноправним володарем цих земель з титулом султана. З 1141 р. він розпочав карбування золотих монет зі своїм ім'ям. Скориставшись поразкою сельджуків від війська гюрхана, Атсиз 21 жовтня 1141 р. зайняв Мерв. Назустріч його війську вийшов імам Ахмад ал-Бахарзі і Атсиз погодився гарантувати мешканцям міста безпеку (*аман*) за умови виконання вимог і видачі заручників зі складу знаті Мерва, зокрема відомого ханіфітського факіха Абу-л-Фадла ал-Кермані. Хорезмшах придушив повстання міського простолюду і стратив підбурювачів, насамперед шафіїтського факіха Ібрахіма ал-Марвазі, а Абу-л-Фадла ал-Кермані вивезли до Хорезму. У травні 1142 р. Атсиз

¹ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231 / З. М. Буниятов. – М.: Пл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – С. 6.

вирушив з військом до Нішапуру. Тут йому назустріч вийшли релігійні діячі, прохаючи про великодушність. З Аб-і Барйека хорезмшах відправив ходжу ра'іса з посланням до мешканців міста. Вони мали направити шейхів та знать для укладання угоди, оголосити прізвище володаря у хутбі та розпочати карбування монет з його ім'ям. Послідовник Атсиза Іль-Арслан (1156–1172 рр.) був уже незалежним правителем¹. Після поразки сельджуків більша частина земель Середньої Азії потрапила до володінь кара-киданів. Спустошення цілих районів, гноблення з боку монголомовних кочівників викликали незадоволення місцевого ірано- та тюркомовного населення, особливо землеробських оаз. Скориставшись цим, володар Хорезму Текеш (1172–1200 рр.) витіснив кара-киданів з Мавераннахру. Одним із головних своїх завдань він вбачав боротьбу з невірними та навернення їх до ісламу. У січні 1181 р. шах сповістив правителю Гуру про наміри військ Хорезму дійти до земель, зайнятих кипчаками. Невдовзі на бік хорезмшаха перейшли кипчацькі племена Уран на чолі з Алп-Карою. Навесні розпочалася підготовка спільного походу хорезмійців з кипчаками на кара-киданів. Під час походу на Мавераннахр Текеш 14 жовтня 1182 р. захопив Бухару². Спираючись на добре укріплений Ургенч він розпочав кампанію із завоювання Середньої Азії. Упродовж 1187–1193 рр. владу хорезмшаха визнали Мерв, Нішапур і Серахс, у 1194 р. – Західний Іран. З опором його війська зіткнулися лише в горах Гуру, де панувала гулямська династія Гуридів.

Хорезмійська держава стикнулася з опозицією Аламута, релігійним центром Нізаритської держави³. Боротьбі з ізмаїлітами Текеш приділив останні роки життя. Його війська захопили фортецю Кахіра та розпочали облогу Аламута. Оскільки ізмаїліти вважали, що хорезмшах налаштував проти них візир Нізам ал-Мулк Ма'суд ібн Алі, вони у березні 1200 р. організували його вбивство. Тоді у каральну експедицію вирушив син хорезмшаха Кутб ад-Дін Мухаммад, який узяв в облогу ізмаїлітську фортецю Туршиз і отримав 100 тис. динарів

1 Там само. – С. 12–15; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 267.

2 Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. – С. 46–47.

3 Ходжсон М. Дж. С. Орден ассасинов [Пер. с англ. С. В. Иванова; предисл. А. Г. Юрченко] / М. Дж. С. Ходжсон. – М.: Вече, Евразия, 2006. – С. 266–267.

відкупних¹. Дослідники констатують існування істотних суперечностей у новоутвореній державі, де безумовно виграли від припинення військових дій лише мешканці Хорезмійської оази.

Релігійні суперечності між сунітською династією хорезмшахів та шиїтами іранських земель, шафіїтами та ханіфітами, землеробським перським, арабським, таджицьким населенням та тюркськими кочівниками разом із соціально-економічними проблемами підривали основи єдності держави, створювало загрозу її розпаду². З діяльністю хорезмшахів також пов'язують поширення вивчення ісламу в Середній Азії. Викладачі (мударриси) та імами призначалися у медресе спеціальним розпорядженням султанів чи їхніх намісників. Наприклад указом хорезмшаха Іл-Арслана (серпень-вересень 1162 р.) хакану Абу-л-Музаффару Тамгач Богра-хану Ібрахіму ібн Сулейману серед інших обов'язків доручалося призначення мударрисів у Туркестані. Зберігся власноручний указ Атсиза про призначення на посаду при дворі мударриса. Сановника мали слухатися усі богослови, правознавці та слухачі медресе. При шафіїтській мечеті у Хорезмі Шихаб ад-Дін побудував бібліотеку³.

Держава Каракитаїв (Кара-киданів). У 1124 р. Єлюй Даші, не знайшовши спільної мови з останнім киданським правителем Тяньцзо, вирішив діяти самостійно і, проголосивши себе „ваном”, з двома сотнями вершників залишив ставку імператора. Разом з ним були представники аристократії з родів Єлюй і Сяо та, ймовірно, провідні китайські чиновники. Це пояснює пізніше заснування Єлюєм Даші Північного та Південного управління, на зразок держави киданів. Північне управління займалося киданями та іншим кочовим населенням, а Південне – таким осілим населенням, як китайці та бохайці (тунгуси). Створення такого апарату управління передбачало наявність особливих причин.

Даши закріпився у Кедуні, одному із найважливіших міст на північному заході держави Ляо, розташованому на річці

1 Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. – С. 60.

2 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 313–314.

3 Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. – С. 126–127.

Орхон (Монголія). З цього часу починається новий період не тільки у його діяльності, а й долі киданів. Саме тут було закладено основу майбутньої держави Каракитаїв. Прийнято вважати, що цей процес продовжувався з 1124 р. до смерті Даши у 1143 р. За кілька років активної діяльності в Кедуні Єлюй Даши зміцнив свої війська і почав пошук союзників для боротьби з чжурчженями. Однак його дії не були успішними. Попри початкові плани сусідніх держав Сун і Тангут, вони не виступили відкрито проти чжурчженів, оскільки на 1130 р. перетворилися на володіння останніх. Тому Даши для пошуку союзників вирушив у Центральну Азію. Він покладав надії на підтримку киданів, які переселися сюди до цього, плануючи з їхньою допомогою повернутися та відродити державу Ляо.

У Центральній Азії кидані почали називатися каракитайями. За твердженням *Г. Оперта*, слово „кара” перекладалося як „залежний”, „підвладний”, а назва „каракитаї” могла означати „підвладні китаї”, однак він сам ставив під сумнів це пояснення, оскільки Каракитаї, навіть створивши свою державу, не змінили „кара” на поняття „ак” – „вільний”, „незалежний”. На думку *Х. Х. Ховорса*, мусульманські автори застосовували слово „кара” вважаючи, що ця династія за ієрархією знаходиться нижче, ніж Ляо, або у негативному розумінні, оскільки каракитаї були „язичниками”. З точки зору *Н. Еліаса*, киданів „каракитайями” почало називати місцеве тюркське населення, при цьому „кара” означало „інший”, „не такий”. Таким чином, населення Центральної Азії відрізняло їх від східних киданів. Згідно з іншим припущенням, це викривлене місцевим монгололомовним і тюркомовним населенням словом *hola/hora/hura* (Ляо Кидан), як самі себе називали Каракитаї. Кидані могли цим словом називати річку Ляо. Слід зауважити, що слово і колір „кара” чорний – у мешканців Середньої Азії користувалося повагою, мало значення також „великий” та етнічно ідентифікувало вихідців з півночі. *Д. Дутураєва* вважає, що це було місцевою назвою Ляо Кидан.

Не знайшовши підтримки у Китаї та Маньчжурії, Даши вирушив до Центральної Азії, де розпочав створення нової держави. Серед перших, хто визнав зверхність Каракитаїв, було Турфанське ідикутство. Потім кидані попрямували до Кашгару,

де зіткнулися з військами Караханіда Ібрагіма ібн Ахмеда. Ця битва закінчилася поразкою Даши і він повернувся до Турфана. Після цього Єлюй почав діяти більш обережно і вичікувати слушної нагоди. Вона трапилася, коли на правителя Східних Караханідів почали тиснути кангли і карлуки. Надавши допомогу, він, скориставшись ослабленням караханідів, без боротьби захопив Баласагун. У 1134 р. період правління Даши під назвою *Яньцин* („досягнення успіхів”) змінився періодом *Канго* („держава заспокоєна”).

Після захоплення Кашгара, Єлюй Даши заснував нову столицю – Куз Орда – на околицях Баласагуна. 16 тис. киданських родин, які оселилися у Баласагуні ще за Арсланхана, приєдналися до Єлюй Даши, в результаті його військо збільшилося удвічі. Наступні військові дії були вдалими для Даши. Отримавши у 1137 р. перемогу в Ходжентській битві над Караханідським правителем Махмудханом, а в 1141 р. у битві у Катванському степу над Сельджукідом султаном Санджаром, Єлюй Даши заснував державу Каракитаїв, до якої увійшли землі Мавераннахру, Семиріччя, область Таріма та уйгурські володіння (сучасні території Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану, Південного Казахстану і Синцзяну). Центром держави став Баласагун. Період стабільності держави Каракитаїв співпав з періодами правління дружини Єлюй Даши – Сяо Табуянь (1144–1150 рр.), його сина Єлюй Іле (1151–1163 рр.) і дочки Єлюй Пусувань (1163–1178 рр.).

Період занепаду держави Каракитаїв розпочався за правління другого сина Єлюй Іле – Чжилугу (1178–1211 рр.), а закінчився за Кучлука (1211–1218 рр.). Порушення порядку престолоуспадкування і вступ на трон Чжилугу внаслідок палацового перевороту засвідчив глибоку кризу держави. Скориставшись цим, місцеві володарі виступили проти Каракитаїв. Наступний державний переворот закінчився усуненням самого Чжилугу і приходом до влади найманського принца Кучлука. Дії нового правителя, який утискав місцеве населення, завдали шкоди престижу Каракитаїв у регіоні. Таким чином, періодом утворення держави Каракитаїв є 1124–1143 рр., стабільності – 1144–1177 рр. і розпаду – 1178–1218 рр. З падінням держави Каракитаїв злилися із сусідніми

тюркськими народами і становили незначну частку серед загального населення регіону. Оскільки Каракитаї були кочівниками, то не займалися містобудівництвом (за винятком Іміля).

Правителі Каракитаїв, як і Ляо, мали титул *хуанді* та *каган*, однак їх також називали і Даши та гурхан. Функції повноправного правителя могла виконувати жінка. Резиденція гурхана знаходилася у Куз Орді (*Husi woerduo*), але він, як кочівник регулярно змінював місце проживання. Адміністративний центр держави перебував у місті Баласагун, де розташовувалася канцелярія і апарат управління державою. У системі державного управління киданською моделлю послуговувалися лише у центральній області. Володіння залежних племен та держав (Хорезм, держави східних та західних Караханідів, Турфанське ідикутство, володіння карлуків, найманів, кангли та кипчаків) кардинальних змін не зазнали і змушені були регулярно сплачувати данину. За Атсиза (1127/28–1157 рр.) розмір податків Хорезму складав 30 тис. золотих динарів. Васальні племена зобов'язали надавати гурхану військову допомогу. Данина кочових племен сплачувалася худобою. Уйгури щорічно віддавали десяту частину врожаю. Підвладні Каракитайам місцеві правителі носили срібні таблички як символ васальної залежності. Їхні титули були збережені за винятком східного Караханіда, якого переселили з Баласагуна у Кашгар та надали титул *ілекхан* замість *тюрканхан*. Водночас при кожному васальному правителі знаходився представник гурхана (зокрема у володіннях Караханідів та Турфанському ідикутстві) – *шихна*, який особисто контролював вчасне виконання ними своїх зобов'язань. Тільки у Хорезм представник гурхана відправлявся лише раз на рік, під час збирання податків, а садр Бухари сам наносив візит гурхану у встановлений час. Пізніше гурхан, відправляючи шихну до Бухари, наказав йому дотримуватися дій, узгоджено із садром.

У системі управління Каракитаїв мало місце дуальне васальство. Так, хорезмшах Атсиз у 1143–1144 рр. повторно визнав владу султана Санджара. Між тим, він до своєї смерті платив данину гурхану. Правитель східних Караханідів

Ібрагім ібн Ахмед (1128–1158 рр.), який вступив на престол за підтримки Каракитаїв, теж визнав владу султана Санджара, що доводять монети карбу 1148 р.

Каракитаї користувалися одночасно двома типами релігії: племінним релігійним світоглядом та буддизмом (могло бути широко представлене і конфуціанство). За виразом *Джусджані*, не будучи мусульманами, Каракитаї шанобливо ставилися до мусульманського духовенства і зверталися до мусульман з належною повагою. Це зумовило лояльність місцевого мусульманського населення.

У цей період на території Центральної Азії іслам був провідною, але не єдиною релігією. Так, деякі представники осілого населення Баласагуна чи підвладні Каракитайам уйгури з Турфанського володіння сповідували буддизм. Крім того, у регіоні були розповсюджені маніхейство, християнство і навіть юдаїзм. Каракитаї не перешкоджали діяльності провідних представників цих релігій. Каракитаї привнесли в регіон нові грані китайської культури. Підпавши під сильний вплив місцевої культури, вони змогли створити багатогранну каракитайську культуру. В ній переплелися елементи, властиві киданській, китайській, тангутській, східнотуркестанській і центральноазійській культурам. Слід зауважити, що місцева культура не виявила особливо впливу на релігію Каракитаїв Центральної Азії. Ця династія до кінця правління залишалася вірною своїм релігійним переконанням, чим відрізнялася від Каракитаїв Кермана – третьої держави киданів на території сучасного Ірану. Каракитаї Кермана були повністю ісламізовані. Лояльність у релігійній політиці була характерною рисою держави Каракитаїв аж до приходу до влади Кучлука. Своєю антиісламською діяльністю він викликав обурення значної частини мешканців держави, що стало одним із ключових чинників занепаду держави¹.

Держава Караханідів. Спочатку держава Караханідів починає формуватися у Східному Туркестані та Семиріччі. Її

¹ *Дутураева Д. Ш.* Центральная Азия в период правления Каракитаев (вторая четверть XII – начало XIII вв.) / Д. Ш. Дутураева; АН Республики Узбекистан. И-т истории : Автореф. дис... канд. ист. наук. – 07.00.01: История Узбекистана. – Ташкент, 2010. – С. 17–24.

осною став союз тюркських племен, провідну роль серед яких відігравали карлуки, чигілі та ягма. Із середовища ягма і походить правляча династія Караханідів. На думку *О. Прицака* першим Караханідом був Кул Білга-хан, проголошений правителем у 840 р. Караханіди доволі швидко зіткнулися із Саманідами. Вже у 893 р. Саманід Ісмаїл б. Ахмад взяв Тараз, завдавши поразки карлуцькому царю Табгачу (типово караханідський титул), захопивши 15 тис. полонених та вбивши 10 тис. супротивників. Жорсткі умови тогочасної Середньої Азії змусили приймати швидкі рішення і Караханіди, разом зі своїми підданими, кількість яких сягала 200 тис. „шатрів”, у 960 р. прийняли іслам. Проте, частково зберігши пережитки колишніх шаманістських вірувань і обрядів, вони уявлялися місцевому населенню Середньої Азії варварами та іновірцями. Послаблені Саманіди не змогли зупинити нових завойовників і у 990 р. Богра-хан Харун зайняв прикордонну область на південному сході Саманідської держави Іспіджаб. У 992 р. Богра-хан Харун захопив Саманідську столицю Бухару, однак невдовзі захворів і відходячи до Кашгару, в дорозі помер. Уже в 994–995 рр. інший караханід, Наср I, який до цього був Тонга-тегіном (князем), повернув Фергану та Худжанд, а пізніше і сусідній Ілак.

У 1005 р. Наср I заволодів усім Мавераннахром¹. На викарбуваних у честь захоплення Бухари монетах поряд з ним згадується багдадський халіф, при чому це не проста згадка, а підкреслений пієтет до тогочасного духовного лідера ісламського світу (халіф — „амір віруючих”, „намісник Аллаха”, сам амір визнає себе лише його клієнтом). На динарах 382 р. гіджри, окрім звичних двох коранічних цитат, ще одна, яка вказувала на благочестя нового володаря. Активний характер цього благочестя демонструється лакабом *Захір ад-да'ва* („Опора заклику до віри”), що свідчить про активну участь в поширенні ісламу у регіоні². Офіційною релігією правлячої

¹ История Востока. — В 6 т. — Т. II. — С. 267.

² *Кочнев Б. Д.* Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). — Ч. 1: Источниковедческое исследование / Б. Д. Кочнев. — М.: Изд. дом „София”, 2006. — С. 149–150.

династії був ортодоксальний сунітський іслам ханафітського напрямку¹.

Держава Караханідів не була централізованою і поділялася на окремі володіння, в яких правили *ілек-хани* – хани племен, представники пануючої династії. Столицями держави були Кашгар, Баласагун, та, пізніше, Узген². Остаточоно караханідські володіння у Мавераннахрі були ліквідовані хорезмшахом Мухаммедом у 1209 р.

Держава Тахіридів. Емірат Тахіридів утворився у 821 р. Його засновники вели своє походження від сасанідських царів і проголошували себе іранськими володарями, хоча й прийняли іслам. Прийняття ісламу у північному та центральному Ірані пройшло достатньо спокійно, оскільки не заперечувало іранізм і йшло від місцевих правителів. Тут був поширений шиїзм і стала популярною легенда про одруження Хусайна на дочці останнього представника сасанідської династії. Столицею Тахіридів став Нішапур. Будучи прихильниками традиційного сунізму, вони застосовували жорсткі заходи щодо шиїтських проповідників (*ду'ат*), які діяли у прикаспійських районах³. Це ускладнювало стосунки влади з мешканцями районів, де більшість становили шиїти.

Висновки. У державах Середньої Азії були представлені різні моделі управління релігійною сферою. Кожна з них мала свої вади та переваги. Наслідками успішної політики Арабського халіфату на початку його експансії та за ранніх Аббасидів можна розглядати швидкі темпи навернення у релігію, яка розглядалася як державна. Сельджуцька релігійна політика зумовлювалася сунітськими уподобаннями правлячої верхівки. Сельджуцькі султани намагалися обмежити позиції шиїтського духовенства. На час нападу монголів середньовічна хорезмійська державність перебувала у стані становлення, що позначилося і на релігійній політиці Хорезмшахів. Релігійно-конфесійна різноманітність держави та соціокультурні особливості її регіонів вимагали створення засад та механізмів

1 *Али-заде А.* Хроника мусульманских государств I–VII веков хиджры / А. Али-заде [Текст]. – [2 изд., испр. и допол.]. – М.: УММА, 2004. – С. 371.

2 *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 265–266.

3 *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата. – С. 157–158.

узгодження позицій, локалізації конфліктних ситуацій. Невирішеність цих питань звужувало соціальну базу держави, ослаблювало її мобілізаційний потенціал в умовах зовнішньої загрози. Істотні кроки щодо посилення позицій ісламу в регіоні здійснила держава Караханідів. Прийняття ними ісламу було зумовлено як соціокультурною ситуацією у регіоні, так і потребами організації управління в ісламізованому середовищі. Релігійна політика у державі Тахіридів визначалася релігійними уподобаннями правлячої династії, яка часто не відповідала очікуванням більшості населення окремих районів.

Список рекомендованої літератури

1. *Буниятов З. М.* Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231 / З. М. Буниятов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – 248 с.
2. *Воронина В. Л.* Доисламские культовые сооружения Средней Азии // СА. – 1960. – №2. – С. 42–55.
3. *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Книга 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – 384 с.
4. *Дутураева Д. Ш.* Центральная Азия в период правления Каракитаев (вторая четверть XII – начало XIII вв.) / Д. Ш. Дутураева; АН Республики Узбекистан. Ин-т истории : Автореф. дис... канд. ист. наук. – 07.00.01: История Узбекистана. – Ташкент, 2010. – 31 с.
5. Ислам: Энцикл. словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 315 с.
6. История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.]. – Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1957. – 496 с.
7. *Кочнев Б. Д.* Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). – Ч.1: Источниковедческое исследование / Б. Д. Кочнев. – М.: Изд. дом „София”, 2006. – 344 с.
8. *Михайлова И. Б.* Религиозно-политическая борьба в Багдаде при Буидах и Сельджукидах / И. Б. Михайлова // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв.

ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 223–228.

9. *Райс Т. Т.* Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии [Пер. с англ. О. И. Миловой] / Т. Т. Райс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості державотворчої ролі релігії у середньовічній Середній Азії.
2. Назвіть характерні риси релігійної політики Омейядів у Середній Азії.
3. Які релігійні особливості були характерні для держави Хорезмшахів?
4. Якої релігії дотримувалася правляча династія хорезмшахів?
5. Схарактеризуйте релігійні аспекти діяльності сельджукських держав.
6. Поясніть особливості релігійної політики сельджуків на підкорених землях.
7. Якому релігійному мазхабу надавали перевагу перші Сельджукіди?

Теми рефератів

1. Релігійна політика Сельджукідів.
2. Релігійна політика Хорезмшахів.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Вплив ісламізації на соціокультурні процеси Середньої Азії.
2. Релігійні інститути в управлінських системах держав Середньої Азії.

Тема 26.

Індія та Ланка

1. Кушанська держава.
2. Держава Гуптів.
3. Середньовічні індійські держави після падіння Гуптів.
4. Ланка.

В умовах історико-культурних особливостей Індії релігія перетворилася на один із вирішальних складових еволюції ранньосередньовічної державності. Це демонструє релігійно-політична історія держав регіону.

Кушанська держава. Падіння Греко-Бактрійської держави спричинило виникнення вакууму на території, яка входила до цього у її склад. Боротьба дрібних елліністичних володінь з представниками місцевої знаті та степовими номадами позначилася на релігійно-ідеологічному житті регіону. Цим скористалися степові кочівники, відомі у китайських джерелах як *юечжі*. Зазнавши у 177 р. до н. е. поразки від хунну, вони відійшли у межиріччя Сирдар'ї та Амудар'ї. Кочівники встановили свою владу у регіоні і вождь одного з племен, які входили до цього союзу, підкорив собі чотирьох інших. У китайських джерелах їх названо „*Великі юечжі*” на відміну від „*Малих юечжі*”, які залишилися у Східному Туркестані. Спочатку їхня ставка була в Кушанії, у долині Середнього Зарафшана. Після підкорення Бактрії ставку було перенесено у Бактри, пізніше у Балх¹.

Період піднесення могутності Кушанської імперії припадає на межу II–III ст. н. е. зі столицею у Пурушапурі. Передусім це пов'язано з правлінням Канішки та Хувішки². Релігія

¹ Массон В. М. Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 267 – 270; Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Хозяйство, материальная культура [Под ред. Б. А. Литвинского]. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 455; Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т. 1: Географические открытия народов Древнего мира и Средневековья (до плаваний Колумба) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – [3 изд., перераб. и доп.]. – М.: Просвещение, 1982. – С. 139.

² Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 374.

представниками правлячої верхівки Кушан розглядалася як елемент державної політики¹. Зокрема, з діяльністю Канішки пов'язано поширення махаяни. Вже перші кроки Кушанського царя Віму Кадфіза мали яскраво релігійне забарвлення. Цього правителя також називали Махешварою, одним із найменувань Бога Шиви, зображення якого є на державних монетах². Зображення різних божеств (Міхр, Нана, Віша-Шива, Вад і Атеш) містяться на зворотному боці монети Канішки І³. Дослідники відзначають унікальний характер зображень Будди у грошових емісіях Канішки на фоні божеств середньоазійсько-іранського пантеону⁴(передусім зороастрійських). При цьому лояльним було ставлення держави до елліністичних божеств, які мирно співіснували з індуїстськими культами, що дає підстави окремим дослідникам ставити під сумнів статус буддизму як державної релігії⁵. Придворний поет та філософ Канішки Ашвагхоша у своїх творах прославляв зміцнення позицій буддизму в добу Кушан⁶.

Велика увага приділялася розвитку державної конфесійної політики в регіонах, яка розглядалася як чинник просторової єдності. Так, за правління Канішки відбувається поширення буддистського віровчення у Бактрії. Буддистські культові центри розміщувалися в усіх основних містах. На Зар-Тепе, окрім достатньо пізнього святилища, облаштованого поверх міської стіни, за межами міста було споруджено ступу на квадратній основі⁷. Кара-Тепе, як буддистська пам'ятка, засвідчує проникнення у Бактрію за кушанів не лише буддистського віровчення, а й пов'язаних з цим культових будівель та атрибутів, індійської писемності та мови. Усе це було принесено на береги Аму-Дар'ї буддистськими місіонерами з Індії, про активну діяльність яких у I столітті повідомляють і

1 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 267.

2 *Древние цивилизации.* – С. 225.

3 *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье.* – С. 462.

4 *Пугаченкова Г. А.* Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – С. 38.

5 *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 32.

6 *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии / В. С. Сидорова. – М.: Наука, 1972. – С. 71.

7 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии. – С. 167.

писемні джерела. На II–IV ст. припадає активне укорінення буддизму в Середній Азії. Китайські джерела цього часу згадують про активну діяльність бактійських (тохаристанських) монахів, зокрема вченого буддистського монаха Дхармамітра з міста Тарміта (Термез). Написи з Кара-Тепе повідомляють ще про двох термезьких монахів – Сангха-Мітри та Будда-ири, причому останнього названо дхармакатіка – „знавець дхарми”, вченим – проповідником буддистського віровчення¹.

За правління Канішки було скликано IV Всебуддистський собор, на якому сформулювали основні засади махаяни².

Держава Гуптів. Наприкінці IV ст. кушанські землі входять до складу імперії Гуптів³. З державною політикою цієї імперії пов'язують відновлення домінування войовничого ортодоксального індуїзму⁴. Початок правління Чандрагупти, який започаткував „еру Гуптів” датують 320 р. За правління Самундрагупти, який правив до 375 (380) р., імперія сягає ще більшої могутності. До неї було приєднано низку областей долини Гангу і навіть Декану. Чимало областей Західної та Північно-Західної Індії перебували у залежності від Гуптів та сплачували данину. Однією з найпопулярніших в індійській традиції стала постать Чандрагупти II, відомого під іменем *Вікрамадіті* („Сонце могутності”)⁵. Таємницю знаменитої нержавіючої колони, яку датують IV століттям розкриває санскритський напис, виконаний у стилі Гупта, який говорить, що залізну колону храму Бога Вішну на горі Вішнупада споруджено на честь могутнього царя Чандри (якого ідентифікують з Чандрагуптою II, який правив з 375 (380) по 413(415) р.). У верхній частині колонни знаходиться отвір, куди, ймовірно, було встановлено зображення Гаруди, характерне

1 *Ставиский Б. Я.* К югу от Железных ворот / Б. Я. Ставиский. – М.: Советский художник, 1977. – С. 99 – 100.

2 *Пугаченкова Г. А.* Искусство Гандхары. – С. 38.

3 *Гусева Н. Р.* Раджаханцы. Народ и проблемы / Н. Р. Гусева. – М.: Пл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 24.

4 *Шокін Г. В.* Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. видання. – У 4 т. / Г. В. Шокін (авт.-уклад.). – Т. 3. – К.: Вид. дім „Персонал”, 2008. – С. 330.

5 *Древние цивилизации.* – С. 227.

для вішнуйтських храмів Індії¹. Традиції розбудови держави та власної релігійної політики продовжував син Чандрагупти II, Кумарагупта (415–455 рр.). Однак вже його наступнику, Сандагупті, довелося зіткнутися з племенами гунів-ефталітів, які вступили до Індії. Ефталітський цар Тораман (490–515 рр.) закріпив досягнуті позиції, завоювавши Синд, райони Раджахстану та Західної Індії. Гуптам упродовж певного часу вдалося ще відстоювати Магадху та прилеглі райони².

Середньовічні індійські держави після падіння Гуптів. Наприкінці V ст., після розпаду імперії Гуптів, починається формування системи незалежних держав. Правителі новоутворених держав були продовжувачами традицій старих кшатрійських династій. Відомі князівські династії Гуджарів, Майтраків, Гарулаків, Катгачурі. Правителі розрізаних князівств, особливо Північної Індії, змушені були визнати владу саків та перетворитися на їхніх данників, васалів та навіть намісників (кшатрапів)³. Середньовіччя в Індії характеризують міста-пам'ятники, печерні монастирі в Еллорі і на острові Елефанта в Західному Декані, храмові міста Бхуванешвар (Орісса) і Кхаджурахо, що належать до володінь династії Чанделлів (усього вони спорудили в Кхаджурахо 85 храмів); місто Махабаліпурам, збудоване царями династії Паллавів (VII–VIII ст.). У Гуджараті набирають сили джайністські громади, а правителі династії Палів у Бенгалії та Біхарі були останніми буддистськими володарями Індії. З діяльністю династій Чолів та Пандьїв пов'язують посилення ортодоксального брахманізму, який починає контролювати не лише релігійне, а й суспільне життя. Чоли приділяють увагу спорудженню значної кількості храмів, присвячених Шиві, на півдні Індостану⁴. У державі Калачурі (Декан) виникла секта, яка назвала себе *віра-шайва* (відома і як лінгаяти). Реальним засновником секти став брахман Басава, міністр правителя

1 Ашрафян К. З. Дели: история и культура / К. З. Ашрафян. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 10.

2 Древние цивилизации. – С. 227.

3 Гусева Н. Р. Раджахстанцы. Народ и проблемы / Н. Р. Гусева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 24.

4 Шокін Г. В. Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій. – Т. 3. – С. 330–333.

держави. Члени цієї секти уважали, що виконання обрядів дотримання усіх заборон має вторинне значення, порівняно з любов'ю до Шиви, якому слід поклонятися в образі лінги¹.

Індійським правителям в VII–VIII ст. довелося зіткнутися з ісламом та арабськими завойовниками, які, просунувшись в окремих районах вглиб, розпочали ісламізацію підкореного населення. Північніше гирла річки Інд заснували місто Мансуру, яке з 871 р. стало центром Сінду. Однак завоюванню усєї Індії заважали величезні ресурси регіону та посилення внутрішньополітичної та міжконфесійної (між різними течіями та мазхабами) боротьби усередині Арабського халіфату. Згодом арабські правителі Сінду, номінально визнаючи владу багдадських халіфів, перетворюються у самостійних володарів. Іслам виходить за межі районів арабських завоювань. Бузург ібн Шахріяр свідчить про початок перекладу Корану з арабської мови на місцеві мови Індії близько 900 р.² До влади у Сінді приходять ізмаїліти. У 1010 р. Мухаммад Газневі зруйнував ізмаїлітську державу у Мультані, а згодом, у 1025 р. – Мансуру. Однак після розпаду держави Газневідів у середині IX ст. родина Бану Сумра відновила на попередніх засадах ізмаїлітську державу, яка проіснувала до середини XIV ст.³ Натиск мусульманських завойовників із Заходу посилювався. Вже за правління Прітхвіраджі III (1179–1192 рр.), відомого як Раї Пітхора, їхня діяльність переходить у нову фазу, зумовлену загостренням боротьби феодалних угруповань у занепалій державі Газневідів. У 1173 р. м. Газну захопив Гійас уд-дін Мухаммад Гурі, правитель князівства Гур, розташованого між Газною і Гератом, підкореного свого часу еміром Махмудом. Закріпившись тут, Гійас уд-дін Мухаммад Гурі розпочав підготовку до захоплення Пенджабу, у столиці якого, Лахорі, правили ослаблі нащадки Махмуда. У 1179 р. Гійас уд-дін відібрав у газневідського намісника Пешавар, а у 1185 р. – Лахор. У 1192 р. він наказав стратити останнього

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 290.

2 *Бузург ибн Шахрияр*. Чудеса Индии [Пер. с араб. Р. Л. Эрлих; под ред. И. Ю. Крачковского] / Бузург ибн Шахрияр. – М.: Изд-во вост. лит., 1959. – С. 24.

3 *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата. – С. 30.

газневідського правителя¹. На початку XIII ст. на півночі Індії було засновано ісламський Делійський султанат. На іншій території продовжували існувати індуїстські держави². Саме під впливом посилення тиску ісламу на північному заході Індії починається консолідація релігійних спільнот півострова. З'являється термін, який мав символізувати цю єдність – *хінду*³.

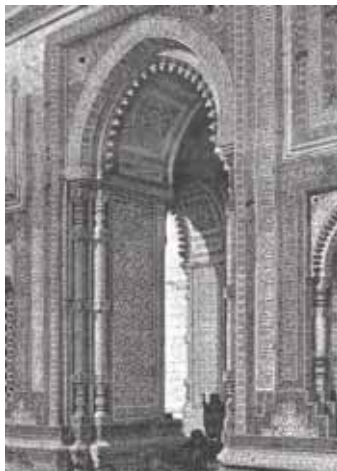

Рис. 57. Мечеть у Делі

Ланка. Початок розповсюдження буддизму на Ланці вчені датують III ст. до н. е. Свідченням цього є подарунок буддистській сангзі острова печер. У Діпавамсі та Махавамсі давні ланкійці неодноразово звертаються до архаїчних культурних уявлень, які дають можливість простежити процес поступового поширення впливу буддизму, його імплементації у соціокультурні тканини тогочасного ланкійського суспільства у контексті традиційних культурних взаємозв'язків з Індією:

- ланкійський цар Віджая відправляє посла за своїм спадкоємцем у місто Сіхапуру (Західна Індія);
- ланкійський цар Пандувасудева укладає шлюб з принцесою із роду Сак'їв, яка прибула на Ланку з Індії;

1 Ашрафян К. З. Дели: история и культура. – С. 13.

2 Дьяконов И. М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – [2 изд., испр.]. – М. : КомКнига, 2007. – С. 108.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 290.

- ланкійський цар Деванамп'ятісса в добу, яка безпосередньо передує місії Махінди, відправляє посольство до двору Ашоки з дарами на честь своєї абхісеки, приймає посольство від Ашоки з дарами у відповідь, після чого проводить повторну абхісеку, що робить його статус ще більш священним¹.

У період раннього Середньовіччя позиції буддизму на Ланці неухильно продовжували зміцнюватися. Вище духовенство тут не лише визначало напрями діяльності сингальських правителів, а й приводило до влади своїх висуванців – вихідців із сангхи. Буддистськими монахами до вступу на престол були Маханама (406–428рр.), Дхатусена (455–473 рр.), Сілакала (518–531 рр.). Починаючи з сина Махасени, Сірімегхавани, майже всі правителі Ланки надавали покровительство буддистському монастирю Махавіхара, шукаючи його підтримки. Державна політика спрямовувалася на примирення ворогуючих буддистських центрів держави та відновлення єдності громади. Правління усіх володарів держави (*Моггалан I, Кумарадхатусена, Аггабодха I, Сіламегхаванни, Моггалани II, Віджаябаху I*) пов'язувалося з прагненнями реформувати сангху. Ці реформи були спрямовані або на об'єднання монашеських братств, або на очищення громади від еретичних учень.

Однак, попри всі зусилля сингальських правителів, сангха продовжувала залишатися подрібленою, з неї виділялися усе нові школи та секти, переважно махаяністського напрямку. У VII ст. знову відбувається розквіт секти *ветульявадинів*. У IX ст. на Ланку з Індії проникає езотерично-буддистська секта *ваджрапарвата* та тантристська секта *нілапатадаршана*. Махаяністські секти користувалися покровительством окремих сингальських правителів. Сілакала був ревним прихильником ветульявади, а Сена I – езотеричного буддизму. Деякі правителі надавали підтримку різним реформаторським рухам усередині сангхи².

¹ *Елканидзе М. М.* Проблема распространения буддизма на Ланке / М. М. Елканидзе // Буддизм: история и культура: Сб. ст. [Ред. кол.: В. В. Вертоградова (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 104–105.

² *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 147.

Починаючи з VIII ст. на Ланку посилюється вплив сусідньої Індії. Її правителі організовували напади на острів, а в 1015 р. його північну частину захопила імперія Чола. Панування цієї імперії тривало до 1072–1075 рр., аж до визволення Віджаябаху I. У період панування Чолів починається зростання впливу індуїзму (особливо культу Шиви та його шакті Уми та Парваті), спорудження *девалі*. Однак і за правління тамільських володарів сангха не зазнавала переслідувань. Численні епіграфічні дані свідчать про багаті піднесення цих правителів різним буддистським монастирям, а в дарчому написі царя Куду Парінди (V ст.) його названо *буддхадаса* (слуга, раб Будди). Окремі представники тамільської знаті, які обіймали вищі посади при дворі, були буддистами. Про це свідчать тамільські написи IX–X ст., які фіксують акти дарувань земель чи піднесення дарунків буддистським монастирям від осіб тамільського походження. У ході військових дій чимало монастирів та віхари, які слугували опорними пунктами сингальських військ у боротьбі з пануванням Чола, сильно постраждали і були спустошені відступаючими тамільськими військами. Дослідники схиляються до того, що це було не актом релігійної політики Чола, а диктувалося військово-стратегічною ситуацією. Після звільнення країни Віджаябаху I відновив пограбовані монастирські господарства і оновив склад буддистської сангхи, але розв'язати доктринальні розбіжності усередині сангхи йому так і не вдалося. Буддистська громада острова на той час складалася з трьох ворогуючих братств з центрами у Махавірі, Абхаягірівіхарі і Джетаванарамавіхарі. З іншого боку, зміцненню державного апарату сприяв перехід у цей час брахманів на державну службу.

Зміцненню позицій церкви сприяли і земельні надання держави. Найпоширенішою їхньою формою у VII–X ст. була *дівела*. Отримавши її, монастирі не були спадковими володарями і могли бути позбавлені права володіння¹.

Після смерті Віджаябаху I починається процес роздрібленості. Три області, з яких традиційно складалася сингальська держава – Раджарата, Майарата (Даккхінадеса)

¹ История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 148–149; *Силва де, С. Ф.* География Цейлона [Ред. и предисл. А. А. Пронина; пер. с англ. А. Б. Шмелева] / С. Ф. де Силва. – М.: Изд-во иностранной лит., 1955. – С. 16.

та Рухуна стали управлятися незалежними правителями, кожний з яких претендував на домінування на острові. Влада царів Полоннаруви Джаябаху I, Вікрамабаху I, Гаджабаху II була наомінальною та поширювалася лише на Раджарату. З 1140 р. з приходом до влади Даккхінадеса Паракрамабаху починається період його посилення. Було проведено реформу адміністративної системи князівства, яку очолили дві посадові особи, що мали рівні повноваження – *сенапати* (управитель військового відомства) та верховний чиновник у цивільних справах. Захопивши Рухуну, де зберігалися атрибути верховної влади сингальських царів (зуб та ключиця Будди), Паракрамабаху в 1153 р. вінчався на царство у Полоннаруві. Період його правління у Полоннаруві (1153–1180 рр.) характеризується найвищим розквітом сингальської держави. Було встановлено централізовану систему управління островом, яка передбачала пряме підпорядкування центру всіх адміністративно-територіальних одиниць, які створили на місці колишніх Раджарати, Майарати та Рухуни. Паракрамабаху провів реформу буддистської громади. Він розпустив ворогуючі між собою монашеські браства та створив єдину сангху. Остання складалася з монахів, які знову пройшли обряд посвяти і були покликані суворо дотримуватися єдиного для усіх категорій духовенства дисциплінарного статуту. Ці заходи хоча й не усунули доктринальних розбіжностей усередині сангхи, але сприяли посиленню могутності буддистської громади острова¹.

Висновки. Формування середньовічних індійських держав супроводжувалося загальним розвитком системи релігійно-ідеологічних уявлень індійського суспільства. Державна політика Кушанської імперії носила ритуально-релігійний характер. У своїй діяльності кушанські правителі намагалися опертися на традиційні релігійні культу, які існували в підкорених землях. Наслідком системної державної політики слід розглядати зміцнення позицій буддизму в добу Кушан. Зі зміною правлячих династій змінюється і політика у релігійній сфері. Вже за Гуптів було відновлено панування індуїзму, з династією Чолів пов'язують розвиток брахманізму. З початком

¹ История Востока . – В 6 т. – Т.II. – С. 293–296.

арабського просування в Індію на завойованих землях як державна релігія утверджується іслам.

Проникнення та розвиток буддизму на Ланці, готувалися загальним культурно-ідеологічним розвитком комплексу уявлень острова. Не випадково добуддистька архаїка була інтегрована та забезпечила поступальний характер трансформації духовної сфери ланкійців. Ця трансформація була особливо гострою у період соціальних дихотомій та гострої боротьби за ресурси. Тісний союз держави та сангхи уможливив контроль держави за духовним розвитком острова і дав можливість забезпечити внутрішньополітичну стабільність Ланки, гарантувавши лояльність правлячій династії з боку верхівки сангхи. Церква перетворилася на суб'єкт вироблення та реалізації державної політики, привніснивши у державну політику систему морально-світоглядних цінностей буддизму.

Список рекомендованої літератури

1. *Ашрафян К. З.* Дели: история и культура / К. З. Ашрафян. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 263 с.
2. *Бузург ибн Шахрияр.* Чудеса Индии [Пер. с араб. Р. Л. Эрлих; Под ред. И. Ю. Крачковского] / Бузург ибн Шахрияр. – М.: Изд-во вост. лит., 1959. – 133 с.
3. *Гусева Н. Р.* Раджаханцы. Народ и проблемы / Н. Р. Гусева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 230 с.
4. *Елканидзе М. М.* Проблема распространения буддизма на Ланке / М. М. Елканидзе // Буддизм: история и культура: Сб. ст. [Ред. кол.: В. В. Вертоградова (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 104–118.
5. *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – 384 с.
6. Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объединения „Вища школа”, 1981. – 216 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні напрями релігійної політики Кушанської держави.
2. Схарактеризуйте основні етапи проникнення ісламу в Індію.
3. Назвіть основні характерні риси релігійного розвитку Ланки.
4. Яким релігійним громадам ланкійська влада надавала допомогу і у якій формі?

Теми рефератів

1. Релігійна політика Кушанської держави.
2. Релігійний розвиток Ланки.

Тема 27.

Китай

1. Китай в III–VI ст.
2. Імперії Сун і Тан.
3. Китай в X–XIII ст.

Китай в III–VI ст. Важливою рисою середньовічного Китаю був його синкретизм, який народився на ґрунті співіснування і синтезу „трьох вчень”: конфуціанства, даосизму і китайського буддизму. Конфуціанство, як провідне етико-моральне вчення давнини і в епоху середньовіччя не втратило свого значення. Конфуціанські вчені залишалися охоронцями і вчителями державних і моральних суспільних принципів, творцями юридичних норм і системи освіти. З історичних традицій запозичувалися методи ефективного управління країною і підкорення підданих володарю.

Даосизм як релігійне вчення оформилося на основі положень філософського даосизму. Пізній даосивиток мачували відомий канон філософського даосизму – Дао де цзин – у містичному дусі, сприйнявши давню ідею про боротьбу доброго та злого. Послідовники релігійного даосизму претендували на перетворення свого вчення у державну релігію. Даоси розробили за буддистським зразком свої заповіді, склали список заслуг та провинностей добропорядних підданих. Найсуворіші покарання передбачалися за державну зраду та бунтівництво. Саме тому танський дім і став вести своє походження від Лао-цзи – легендарного засновника даосизму, якого офіційно обожнили.

Буддизм, проникнувши з Індії, вплинув на всі аспекти життя китайського суспільства. Монахи і проповідники приходили спочатку із Середньої Азії та осідали у Ганьсу, Шеньсі та Хенані. В V ст. у південні царства стали прибувати видатні віровчителі, які отримували різноманітні пільги при дворі. Поширившись на Далекому Сході під назвою Махаяна („Велика колісниця”, „Широкий шлях порятунку”) середньовічний буддизм був помітно м’якшим стосовно вірян. Суворі вимоги були характерні лише для тих, хто прийняв

постриження. Посиленню позицій буддизму сприяла загальна історична ситуація III–IV ст. У буддистські монастирі масово прибували втікачі від податків, утисків переслідувань, як селяни, так і аристократи. Уже у III–IV ст. навколо столичних центрів Лояна та Цаньаня діяло близько 180 буддистських монастирів, а наприкінці V ст. у державі Східна Цзинь їх налічувалося 1.800 з 24 тис. монахів. Однак, прагнучи контролювати буддистські монастирі, держава часто наражалася на конфліктні ситуації. Наслідком такого протистояння були похід Тоба Тао на монастирі, гоніння на монахів у VI ст., спроби Ян Цзяня піднести значення конфуціанства, звинувачення буддистів Лі Юанем в ухилянні від казенних повинностей¹.

Падіння імперії Хань на зламі II–III ст. спричинило глибокі соціокультурні зміни на території Китаю. Після занепаду державного і соціального устрою почався пошук нових моделей цивілізаційного співіснування різних культур та управлінських моделей у регіоні. Для системи державного управління наприкінці II ст. було характерним падіння авторитету імператорської влади та девальвація її сакрального характеру, регіоналізація країни та встановлення на місцях влади місцевих чиновників та воєначальників. Сучасники сприймали добу як час „загальної ненависті та ворожнечі”. З падінням династії Хань втратила номінальну єдність і імперія. На її території утворилися три ворогуючі держави: Вей (Цао Вей) (220–265 рр.), яка охоплювало більшу частину Північного Китаю від Дуньхуана на заході та Ляодуна на сході до межиріччя Хуанхе і Янцзи на півдні, Шу (Шу-Хань) (221–263 рр.), яка охоплювало Сичуань та південні райони Шеньсі та Ганьсу, більшу частину Юньнані та Гуйчжоу, захід Гуаньсі та У (222–280 рр.) у південно-східних районах колишньої імперії. Засновники цих царств намагалися підтримувати авторитет влади за старими імперськими канонами, утверджуючи уявлення про сакральний характер влади правителя, поширюючи легенду про його божественне походження, дотримуватися відповідних ритуалів. Однак, на думку дослідників, їхня влада більше нагадувала режим військової диктатури. У результаті постійної боротьби

¹ История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 1. – С. 32–37.

між цими державами перемогу отримала наступниця Вей – імперія Цзинь, яка в 263 р. приєднала Шу, а у 280 р. – У. Після смерті правителя Сима Яня починається „виступ восьми князів”, який продовжувався до 306 р. і остаточно підірвав могутність країни. Цим скористалися сусідні кочові племена і в 316 р. шаньюй сунну Лю Юань розбив цзиньські війська, захопивши в полон імператора. Тому у центральних і південно-східних районах було проголошено нову державу – Східний Цзинь¹. Коли у долині Хуанхе в 398 р. владу вибороли табгачі, заснувавши Північну Вей, правляча династія Тоба взяла курс на буддизацію країни².

Усі ці зміни наклали відбиток на світосприйняття пересічного китайця. Почав руйнуватися міф про вищість „Серединної держави” над світом „варварів”, чужинців, що його оточували. У середовищі еліти поширюється стиль *фен лю* (вітру і потоку), який виражався у демонстративній зневазі до багатства та почестей. Ці зміни у світосприйнятті невіддільні від кардинальних ідеологічних змін, що відбулися у китайському суспільстві. Передусім це стосується витіснення конфуціанства, яке набуває при Хань ортодоксального характеру, буддизмом та даосизмом. Становлення даосизму як широкого релігійного вчення відбувається у II–IV ст. У царстві Чень-Хань у Сичуані в першій половині IV ст. даосизм став державною ідеологією. Його вплив був добре помітним при дворі Східного Цзинь. У 444 р. даосизм проголосила державною релігією імперія Північна Вей.

Наприкінці IV – на початку V ст. розпочинається утвердження позицій буддизму як державної ідеології, що помітно в протегуванні цьому вченню майже усіх китайських правителів. У Північній Вей він фактично завоював статус державної релігії з другої половини V ст., у південній імперії Лян – з початку VI ст. При дворі імператора Тоба буддизм спочатку користувався повною підтримкою, а буддистські монахи проголосили володаря втіленням Будди. Правитель призначав главу церкви, якій робилися щедрі пожертви, виділялися раби для праці у храмах та на монастирських землях.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 67–69.

2 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 34.

Під опікою влади монастирі перетворилися у центри культури та освіти, які накопичують значні багатства. Потрапляючи на китайський ґрунт буддизм поступово китаїзувався, інтегрував елементи традиційних культурних уявлень. Водночас інтенсивне розповсюдження буддизму натрапило на підозріле ставлення, а іноді й протидію влади, з огляду на достатньо сильно укорінені у ідеології позиції конфуціанства, а пізніше і даосизму. Критика „варварського” вчення виливалася у полеміку з його носіями. У 446 р. північнохейський імператор Тоба узагалі заборонив буддизм та наказав закрити усі монастирі. Аналогічні кроки були ужиті у імперії Північна Чжоу в 557 р. Однак зупинити подальше проникнення та зміцнення позицій буддизму вони не змогли¹.

Імперії Суй і Тан. Конфуціанство, яке знову зайняло в добу Суй (589–617 рр.) і Тан (618–907 рр.) позиції офіційної ідеології, диктувало основні норми життя у країні, виступало чинником збереження моральних принципів та визначало характер адміністрації, систему освіти. З досвіду попередників було взято детально розроблені принципи взаємин у родині та суспільстві, між правителем і його підданими. Вшанування предків та оспівування минулого, певною мірою навіть героїзація, вчення про гуманність та синівську повагу, обряди та правила етикету міцно увійшли в генетичну пам'ять населення імперії. В основу танських законів було покладено порядки, вироблені поколіннями конфуціанців, і, частково, легістами. Конфуціанство утримувало провідні позиції, передусім, у галузі адміністративно-політичного устрою суспільства, освіти, дипломатії, теорії військового мистецтва та інших галузей знань, що стосувалися управління країною. Вплив конфуціанства достатньо відчутно виявився в офіційній історіографії. За імператора Лі Шиміня ця справа, як річ державної ваги, була перетворена в офіційну службу, а історики настановлені вищими державними чиновниками. Вони займалися підготовкою династійних історій попередніх епох, формуючи їх за зразком „Історичних записок” Сима

¹ *Крюгер Р.* Китай. История страны [Пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К. Королева] / *Р. Крюгер.* – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – С. 241; История Востока . – В 6 т. – Т. II. – С. 80–81.

Цяня. На основі хронікальних записів попередніх авторів було створено вісім так званих „нормативних” династійних історій, які охоплювали добу I—VII ст. У спеціальних установах історики-архіваріуси опрацьовували свідчення щодо поточних подій та окремих державних діячів. Матеріалами слугували імператорські укази, звіти відомств, доповіді та звіти місцевих установ. Складені збірки зазвичай зберігалися до кінця царювання династії. За нової влади здійснювали остаточне доведення, доопрацювання і випуск у світ історії країни в період правління попередників. Для підготовки учнів до іспитів зі старовинних конфуціанських праць було складено збірники канонів „Чотирикнижжя” (*Си шу*) і „П’ятикнижжя” (*У цзин*). В окремі періоди у танських столицях і провінції у спеціальних школах навчалося до 60 тис. осіб. Серед них були сини тюркських каганів і князів із Турфана і Тибету. При дворі імператора Лі Лунци у VIII ст. створили вищі збори конфуціанських учених, які отримали назву академії Ханьлінь. Публікація указів і розпоряджень поступово вилилася у своєрідний урядовий вісник. Учений Ду Ю (755—812 рр.) склав першу збірку енциклопедичного характеру „Тундянь”.

Середньовічна ідеологія Китаю характеризується синкретизмом, який зародився на основі співіснування так званих „трьох вчень”: конфуціанства, релігійного даосизму і китайського буддизму. Шляхом синтезу ідей та уявлень, отриманих з учення буддизму, з традиційною китайською думкою, з конфуціанським прагматизмом виникнув чань-буддизм, заснований, за переказом, індійським проповідником VI ст. Бодхідхармою, який відкинув вивчення канонічних сутр, ритуали і поклоніння Будді засадничо та проголосив головним засобом пізнання і просвітлення медитацію. Правителі сприяли буддистській школі Тяньтай, розглядаючи її як засіб політичної консолідації імперії. Учення Хуаянь, засновником якого, за традицією, вважають Фа-шуня (557—640 рр.), розвинуло положення школи Тяньтай і стверджувало, що всі дхарми виникли одночасно і мають два аспекти: статичний (пов’язаний із назвою) і динамічний (пов’язаний з явищем).

Згідно з цим, все у світі тяжіє до єдиного центру: в релігії – до Будди, в імперії – до правителя¹.

У добу Суй – Тан жорсткий державний контроль за діяльністю буддистської та даоської церков зберігався. Дозвіл влади був потрібний не лише на відкриття монастиря, а й спорудження вівтаря та ведення проповідей². Засновник Суйської династії Вень-ді ще до свого вступу на престол у 581 р. отримав моці Будди від індійського монаха. Ставши імператором, він, разом із наставником Тань-Цянем, обстежив їх і зарахував до семи державних коштовностей. За прикладом індійського правителя Ашоки Вень-ді вирішив організувати грандіозну церемонію переміщення мощей Будди у нові раки і спеціально побудовані храми, таким чином відсвяткувавши свій 60-річний ювілей. Спадкоємець престолу Ян Гуан особисто очолив будівництво спеціального храму на околиці столиці. У день ювілею у тронному залі вони були урочисто укладені у кришталеві та золоті раковини і відправлені з буддистськими монахами у всі провінційні центри імперії³.

За Танів у 653 р. склали, а в 737 р. опублікували кодекс *Тан люй шуї*, який регламентував низку галузей суспільного життя на основі жорсткої адміністративної субординації та чіткої соціальної ієрархії. Його теоретичною основою стало конфуціанство, яке надавало повну юридичну компетенцію лише імператору⁴(*хуанді*), який титулувався Сином Неба (*тянь цзи*). Його особа сакралізувалася. Серед шести відомств (*лю бу*) центральних органів виконавчої влади, які підпорядковувалися Управлінню відомств (*Шаншушен*) було і Відомство Ритуалів. Ще в 604 р. вводився іспит на ступінь *цзиньші*, а на початку доби Тан існувало 8 різних за значимістю екзаменаційних рангів. Кандидати писали твори, які передбачали знання

1 История Китая: Учебник [Под ред. А. В. Меликсетова]. – [2 изд., перераб. и доп.]. – М.: Изд-во МГУ „Высшая школа”, 2002. – С. 191–193.

2 Кычанов Е. И. Государственный контроль за деятельностью буддистских общин в Китае в период Тан – Сун (VII–XIII вв.) / Е. И. Кычанов // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 71–90.

3 Мартынов А. С. Буддизм и двор в начале династии Тан (VII–VIII вв.) / А. С. Мартынов // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 93.

4 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 1. – С. 28.

канонізованих творів. Отримання такого рангу давало можливість бути призначеним на посаду в системі державного управління.

З другої половини VII ст. частину буддистських монастирів уряд перевів на державне утримання, встановивши квоти і норми прийому у сангху. Внутрішнім життям монастирів відали спеціальні бюрократичні органи. Часто двір конфіскував церковне майно та розстригав монахів. За підтримку урядової діяльності правителі надавали монастирям пільги і землеволодіння, дарували рабів та залежних селян. Монахи отримували посвідчення від влади і звільнялися від оподаткування. Їхні громади при монастирях розглядалися як окремі великі родини зі спільним майном. Монахи виконували функції вісників, наглядачів, інформаторів. Імператорський уряд до середини IX ст. підтримував буддизм, використовуючи його для зміцнення свого престижу. Однак стійкість конфуціанської традиції та опір даосизму заважали повному утвердженню буддизму. Його посилення, зростання монастирів та їхніх землеволодінь наштовхнулося на опір державної влади. Перехід в монахи став обмежуватися, було зроблено спроби скоротити кількість сільських храмів. Лише у 845 р. конфісковано майно близько 45 тис. монастирів і храмів, розстрижено чимало монахів. Уряд став сприяти даосизму. Його монахам давали почесні звання, а в 666 р. офіційно визнано святість Лао-цзи. У першій половині VIII ст. була заснована даоська Академія¹.

Китай в X–XIII ст. У сунському Китаї державна ідеологія ґрунтувалася на засадах конфуціанства, надаючи низці його положень нового трактування. Указом імператора Конфуція було канонізовано, на його честь споруджувалися численні храми, а його нащадки користувалися у державі різноманітними пільгами та привілеями. Пріоритет монаршої влади у цій системі підтримувала і освітня галузь, яка була покликана насаджувати офіційно санкціоновану ідеологію. Підґрунтям освітньої політики було вивчення ретельно відібраних та **інтерпретованих** ще у танську добу канонів², у яких релігійна

¹ История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 1. – С. 37; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 158–159, 170–172.

² История Китая: Учебник [Под ред. А. В. Меликсетова]. – С. 200.

та світська влада розглядалися як єдине ціле. Зміцненню сакрального характеру імператорської влади сприяли урочисті церемонії за участі монарха та членів його родини, публічні жертвопринесення, передусім у дні народження правителя. Гоніння на буддизм та утвердження конфуціанства як панівної релігії сприяли поступовому ослабленню буддистського віровчення у Китаї. Уряди Пізнього Чжоу та Сун закривали монастирі та розпускали монахів. Попри втрати підтримки з боку державної влади та знаті буддизм залишався популярним серед широкого загалу, а в багатьох селах продовжували функціонувати невеликі храми та вівтарі, які обслуговували від одного до трьох монахів. Продовжували зберігати свій вплив буддистські секти. Найбільшою підтримкою буддизм користувався у південно-східних районах імперії Сун. Зберігав свої позиції даосизм, користуючись певною підтримкою навіть при імператорському дворі, особливо на початку XII ст. Показовим є формування канонів неоконфуціанства. В його основу лягли праці Чжоу Дуньї (1017–1073 рр.), Чжан Цзая (1020–1078 рр.), Чен Хао (1032–1085 рр.), Чень І (1033–1107 рр.), Чжу Сі (1130–1200 рр.). У соціальному плані неоконфуціанство утверджувало існуючі ієрархії та нерівність, співвідносячи їх з поняттям особистого обов'язку. Претендуючи на роль єдиної ортодоксальної ідеології неоконфуціанство народжувалося у протистоянні з буддизмом та даосизмом, одночасно увібравши низку їхніх положень, укорінених у масовій свідомості (зокрема космогонічні теорії)¹.

Китай як унікальне державне утворення виробив власну модель дій щодо релігії та церкви як соціогуманітарного інституту, який активно використовувався у практиці державотворення. Соціокультурні процеси, які проходили тут, були нерозривно пов'язані з історичними традиціями та віруваннями. Основу традиційного ставлення китайської влади до релігії становило:

1) нерозривна єдність державного ритуалу і народних вірувань, що забезпечувало китайську монархію автохтонним сакральним фундаментом, який за віком та рівнем організації переважав організовані релігії, що входили у „*сань цзяо*”;

¹ История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 317–318.

2) прагматичне ставлення до релігії, що виявлялося у сакральному домінуванні держави і державності та трактуванні релігій як учень, допоміжних при управлінні, навчанні народу „добру”¹.

Висновки. У Середньовічному Китаї склався союз держави та церкви, що сприяло гармонізації внутрішньополітичної ситуації. Створюючи матеріальні умови для діяльності церковних та релігійних організацій, органи державної влади спиралися на них при реалізації державної політики. Державна влада брала на озброєння релігійні уявлення, використовуючи їх у системі ідеологічних доктрин.

Характеризуючи релігійну політику Середньовічного Китаю слід виокремити такі риси:

- поступальний розвиток системи взаємин релігії та держави;
- нерозривна єдність державного ритуалу і народних вірувань;
- використання релігії як інструменту оптимізації державної політики та державного управління;
- лояльне ставлення держави до різних ідеологічно-релігійних уявлень.

Список рекомендованої літератури

1. *Крюгер Р.* Китай. История страны [Пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К. Королева] / *Р. Крюгер.* – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 544 с.
2. *Малявин В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. – М.: Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. – 632 с.
3. *Мартынов А. С.* Буддизм и двор в начале династии Тан (VII–VIII вв.) / А. С. Мартынов // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 91–108.

¹ Мартынов А. С. Буддизм и двор в начале династии Тан (VII–VIII вв.). – С. 91.

4. *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 334 с.
5. *Федоренко Н. Т.* Древние памятники китайской литературы / Н. Т. Федоренко. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1978. – 320 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть характерні засади розвитку державної політики у релігійній сфері середньовічного Китаю.
2. Простежте взаємодію буддизму, конфуціанства та даосизму при формування ідеологічних доктрин китайських держав Середньовіччя.

Теми рефератів

1. Взаємини держави і церкви у середньовічному Китаї.
2. Розвиток державно-релігійних інститутів у Китаї.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Релігійна політика Танського Китаю.
2. Конфуціанство у системі державної ідеології Середньовічного Китаю.
3. Буддизм як державна ідеологія ранньосередньовічного Китаю.

Тема 28.

Тангутська держава

У IX ст. правлячий клан дансянів, більш відомий у європейській історичній літературі під монгольською назвою тангути (самоназва *мінья*), закріпився у центрі території Ордоса. Резиденція правителів розташовувалася у місті Сячжоу. Достатньо динамічною була релігійна картина Сі-Ся. Центр Ордоса, так звані „П'ять округів”, у X ст. набув повної самостійності. Тангутське населення становило абсолютну більшість цього району. Зміцненню незалежності тангутів сприяла внутрішньополітична боротьба усередині Китаю, яка призвела до його розпаду на ряд держав у період правління П'яти династій і виникнення на півночі могутньої киданської держави Ляо, яка підтримала прагнення правлячого тангутського дому Тоба до незалежності. Однак після об'єднання Китаю династією Сун (960 р.) нею було у 982 р. зроблено спробу відновити китайський контроль у цьому регіоні. У відповідь один із членів правлячого дому Тоба Цзицянь відкрито виступив проти Китаю і розпочав боротьбу за утвердження незалежної Тангутської держави. У 989 р. кидані визнали Цзицяня ваном держави Ся, а в 997 р. він підкорив територію „П'яти округів”. У 1002 р. тангути оволоділи містом Лінчжоу. Сун, уклавши угоду, фактично визнавала незалежність Сі Ся. Її правитель Демін став готуватися до прийняття імператорського титулу і в 1016 р. посмертно оголосив імператором свого батька Цзицяня, а в 1028 р. проголосив сина спадкоємцем імператорського престолу. Новою столицею держави стало місто Сінчжоу. Мир з Китаєм дав можливість посилити тиск на тибетців та уйгурів і у 1028 р. Сі Ся приєднала області з містами Лянчжоу та Ганьчжоу. У 1036 р. володіння Сі Ся просунулися на захід до кордонів Хамійської оазис.

У 1031 р., після смерті Деміна, до влади прийшов його син Юньхао, який у 1032 р. проголосив нове гасло царювання *Сянь-дао* („Ясний шлях”) на відміну від сунських, які були засобами хронологічного обрахунку. Наступним кроком нового імператора стало уведення у 1033 р. для усіх чоловіків єдиної

зачіски *туфа*, що символізувала покірність та духовну єдність усіх підданих правителя. При Юньхао та його наступників поняття „власного шляху” виражалося у створенні ідеологічної платформи тангутської державності, одна з підвалин якої полягала в буддизмі, інша – у творчому копіюванні та розвитку інститутів, запозичених з китайської держави. Важливу роль у поширенні буддизму у Сі Ся відіграли уйгури. Їхні численні буддистські храми продовжували існувати при тангутській адміністрації, а вчені уйгурські монахи були втягнені до пропагування нового вчення серед тангутських племен. Уйгури долучалися до перекладу буддистських сутр з китайської на тангутську мову. В 1047 р. Юань-Хао побудував монастир Гаотай, де тангутський уряд зібрав усі надані китайцями сутри. Буддистське духовенство взяло участь у виробленні засад духовно-ідеологічного розвитку Сі Ся. 332 монахів ще в 1038 р. було сформовано окрему групу, якій доручили здійснити переклад буддистського канону тангутською мовою.

В 1094 р. відбувся державний переворот, під час якого до влади прийшов Цяньшунь, який змінив вектори розвитку релігійної сфери. Винищення клану Лян і повернення до влади Тоба (тангутське Веймін чи Нгвемі) зумовило поступове відновлення позицій конфуціанства і забезпечило його формальну, принаймні на початку, єдність з буддизмом. Однак невдовзі державна політика у релігійній сфері зазнала істотних змін. За правління імператора Женьсяо (1139–1193 рр.), напівкитайця за походженням, було змінено засади особливого шляху духовного розвитку Тангутської держави. В 1146 р. у Сі Ся офіційно запровадили культ Конфуція, якому надали титул імператора Веньсюань. У всіх областях країни наказувалося звести йому храми. Почався активний переклад конфуціанських канонічних книг тангутською мовою. Попри те, що буддизм зберіг свої позиції у деяких сферах, він вже не міг претендувати на своє попереднє місце основи державної доктрини¹.

У Великому Ся закон забороняв безконтрольне пропагування релігійних учень. Буддисти, які прибули з Тибету

¹ Кычанов Е. И. История Тангутского государства / Е. И. Кычанов. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 57; *История Востока*. – В 6 т. – Т. II. – С. 321 – 325.

та Індії, без доповіді чиновникам не мали права займатися поясненням „закону”. Заборонялося використовувати у проповідях те, що могло порушити суспільний спокій. Влада могла заарештовувати будь-якого проповідника, який порушив цей закон, і засудити винуватця на три роки каторжної праці, за те, що він діяв урозріз з ученням (*дхармою*)¹.

Висновки. Релігійна політика стала важливим інструментом розбудови тангутської держави Сі Ся та формування єдиної державної ідентичності. Пошуки моделі „власного шляху” зумовили створення ідеологічної платформи тангутської державності, одна з підвалин якої полягала в буддизмі. Центром поширення буддистської віри став монастир Гаотай, збудований Юань-Хао в 1047 р., де тангутський уряд зібрав усі надані китайцями сутри. Відхід від орієнтування на монопольне становище буддизму за Цяньшуня був зумовлений впливом сусідньої держави. Офіційне запровадження у 1146 р. у Сі Ся культу Конфуція та його підтримка органами державного управління у центрі та на місцях керувалося прагненням оптимізації духовної галузі країни, передусім з огляду на зовнішньополітичні чинники (близькість Китаю).

Список рекомендованої літератури

1. История Востока. — В 6 т. — Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. — М.: Восточная литература, 1995. — 716 с.
2. *Кычанов Е. И.* История Тангутского государства / Е. И. Кычанов. — СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. — 767 с.
3. *Кычанов Е. И.* Правовое положение буддийских общин в тангутском государстве / Е. И. Кычанов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-

¹ *Кычанов Е. И.* Правовое положение буддийских общин в тангутском государстве / Е. И. Кычанов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. — С. 31.

Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 28–62.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості розвитку духовної сфери Сі Ся.
2. Чим були зумовлені зміни у державній політиці щодо релігії у Тангутській державі?

Теми рефератів

1. Релігія та релігійна діяльність у Тангутській державі.
2. Взаємини держави і церкви у Сі Ся.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійні інститути Тангутської держави.

Тема 29. Монголія і Тибет

1. Монголія.
2. Тибет.

Монголія. Китайські джерела III ст. до н. е. фіксують свідчення про предків монгольських кочових народів – *дунху*¹. Після руйнівного удару хуннів, який супроводжувався винищенням правлячого роду „від малого до великого”, вони припинили існувати як єдине ціле і розпалися на *ухуанів* та *сяньбі*². Перші згадки власне про монголів (*меньу, менва*) датуються епохою Тан (VII–IX ст.). Вони входили до складу племен *шивей*, переважно монгололомовних. Згідно зі „Старою історією династії Тан” *шивей* – це „особливий рід киданів”, які живуть на північному березі річки Яоюехе. У них не було єдиного правителя, а всі найважливіші питання вирішували сімнадцять вождів зі спадковим титулом *мохефу*. Одним із цих дев'яти племен були *меньу-шивей* – монголи. Поява першої монгольської держави – *Хамаг Монгол Улуса* – датується серединою XII ст. У 1147 р. монголи уклали угоду з Цзинь, яка передбачала передачу монголам 17 (за іншими даними 27) укріплень на північ від річки Сінінхе, що стала прикордонною. Монгольського хана Аоло Боцзиле (Олунь бейле) чжурчжені визнали правителем Держави Монголів (*Менфуго Чжу*). Не задоольнившись титулом *чжу* (правитель), хан приймає імператорський титул *цзуюань хуанді* („священий імператор-родоначальник”). Гаслом його правління проголосили „*Розквіт, дарований Небом*”³. Слід зауважити, що окремі джерела XII ст. вирізняють монголів від менгу⁴.

1 Никоноров В. П. „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / В. П. Никоноров, Ю. С. Худяков. – СПб., ПВ: М.: Филоматис, 2004. – С. 20.

2 Там само. – С. 28.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 364–366.

4 Воробьев М. В. Чжурчжэньское государство Цзинь и Центральная Азия / М. В. Воробьев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 32.

При цьому роди, клани, підплемена, племена, союзи могли мати істотні розбіжності як формального (ритуали та обряди), так і сутнісного (культи предків) характеру, що не заважало їм на певному конкретно-історичному етапі підійти до питання уніфікації релігійних уявлень язичницького характеру, а також забезпечувало лояльність щодо вірувань сусідів (ісламу, буддизму, даосизму, а пізніше і християнства). Поширенню християнства сприяло і сусідство з тюркомовними християнськими племенами кераїтів та найманів. У 1206 р. вони були підкорені Чингізом та інтегровані до його державно-управлінської структури та військової структури, а при великому хані радниками були тюрки-несторіани¹.

Тибет. На думку тибетців, династії їхніх правителів походили від богів. З Небом був пов'язаний стародавній клан *Ча* („Птаха”). Його резиденція – фортеця Юмбулаганг – побудована в долині Ярлунг, у місці злиття річок Ярлунг і Дарпо. Після того, як перервалося правління *Ча*, до влади в Ярлунзі прийшов цар Ньяті Ценпо, якого вважали сином Лха, що спустився на землю, аби правити людьми. Він заснував Ярлунгську царську династію (китайські автори називають її Тубо – тибетська). Припускають, що він був пов'язаний із кланом *Ча*: земний предок династії – Чаті походив із землі Часа, місця проживання клану *Ча*. За переказом, Ньяті Ценпо драбиною спустився з неба. Він сильно відрізнявся від звичайних людей: його повіки закривалися, як у птахів, брови були з бірюзи, вуса, як у тигра, зуби, як білі черепашки, між пальцями рук і ніг перетинки, як у водоплаваючих птахів. Згідно з іншою традицією, що виникла в Тибеті у часи буддизму, давні царі цієї країни вели свій початок від людей, які жили на території сучасного штату Біхар. Піддані вірили, що цар володіє особливою харизматичною силою *Чаб-сі*, яку охороняли служителі релігії бон. Коли цар сидів на троні, праворуч від нього знаходився служитель бона, ліворуч – міністр. Обидва вони брали участь в управлінні державою. Головне завдання царя на землі полягало у позбавленні людей від внутрішніх неспокоїв та зовнішніх ворогів. Уважалося,

¹ Дьяконов И. М. Пути истории: От древнейшего человека до наших дней. – С. 111.

що божественне походження дозволяє йому підкорити сили землі та світ мертвих, щоб захистити від них живих. Звідси титул тибетського царя — *тулку лхаценпо*, тобто „втілене божество-цар”. Є свідчення, що спочатку влада переходила до молодшого сина, а потім — до старшого, причому цар повинен був померти, коли його старший син досягне повноліття. Так мали діяти і на випадок його хвороби. Перші царі помирали дуже рано. За переказами, тіло померлого правителя вміщували у мідний посуд і кидали в річку, де воно потрапляло у владу божества Лу і поверталось до своїх витоків. Згодом обряд замінили складним ритуалом муміфікації та наступним похованням (на третій рік після смерті). У давнину в тибетців, як у багатьох інших народів, разом з царями вбивали та ховали їхніх коней та людей — спочатку найближчих сановників, надалі гвардійців та рабів. Пізніше людські жертвопринесення припинили, а рабів і гвардійців залишали жити при могилах, охороняти та утримували її в порядку. „Живим мертвим” лише забороняли контактувати з іншими людьми.

Ярлунгська династія правила з 95 р. до н. е. до 846 р. н. е. південно-східною частиною Тибетського нагір'я — областями Ярлунг, Ньянпо, Конгпо і Пово. Ця династія налічує 42 царя. Їхні біографії включають дані про надприродні властивості (зв'язок із Небом, неприродні народження тощо). Деякі з цих свідчень перекликаються з епізодами біографій середньовічних монгольських ханів та князів — імовірно, внаслідок не тільки запозичень, але й подібності менталітету народів, які пізніше сформували тибето-монгольську цивілізацію¹.

Висновки. Низка характерних рис, які зближують Тибет та Монголію з іншими державами цієї частини Азії, засвідчують важливість духовної сфери при формуванні державності; опертя державних інститутів на релігійні ідеологеми.

Водночас при формування монгольської державності суттєву роль відіграв кочовий характер цього об'єднання, що значно сповільнив динаміку соціальної структуризації, наклавши відбиток на соціокультурний портрет суспільства. Така соціальна монолітність номадичного суспільства,

¹ Кузьмин С. Л. Скрытый Тибет. История независимости и оккупации / С. Л. Кузьмин. — СПб.: Изд-во А. Терентьева, 2010. — С. 14–16.

з відповідними ідеологічно-релігійними інструментами ідентифікації та консолідації, стала каталізатором революційних змін у Монголії, давши пасіонарний поштовх усьому Середньовічному Сходу.

Натомість історико-культурні та географічно-кліматичні умови сприяли замкненості та фрагментарності тибетського суспільства. Відповідно, релігія тут була спрямована на консервування існуючої соціально-економічної та політичної моделі держави. Міфологічний характер монархічних уявлень сприяв сакральній легітимації цієї моделі.

Список рекомендованої літератури

1. *Васильев К. В.* Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. – М.: Вост. лит. 1998. – 319 с.
2. *Воробьев М. В.* Чжурчжэньское государство Цзинь и Центральная Азия / М. В. Воробьев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 31–42.
3. *Кузьмин С. Л.* Скрытый Тибет. История независимости и оккупации / С. Л. Кузьмин. – СПб.: Изд-во А. Терентьева, 2010. – 544 с.
4. *Филлипс Э. Д.* Монголы. Основатели империи Великих ханов [Пер. с англ. О. И. Перфильева] / Э. Д. Филлипс. – М.: ЗАО Центрполиграф: ООО „Внешторгпресс”, 2003. – 174 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте роль, яку відігравала релігія у житті середньовічної Монголії.
2. Як перекладається *цзуюань хуанді*?
3. Схарактеризуйте особливості розвитку релігійної сфери середньовічного Тибету.

Теми рефератів

1. Роль релігії у становленні тибетської державності.
2. Релігія у житті монголів.

Тема 30. Корея

У перші століття н. е. на Корейському півострові існувала низка політичних об'єднань, які виникли на племінній основі. На півночі існувало Пуйо, на півдні – Когурьо, уздовж узбережжя Японського моря – Східне Окчо та Східне Є. На південь від р. Ханган існувало ще три племінних об'єднання, які займали іншу частину Корейського півострова: Махан, Чінхан, Пьонхан (Пьонджин). Державна організація у них знаходилася на стадії становлення. Ці об'єднання очолювалися ванами, які раніше були військовими вождями. Ван часто виконував і функції верховного жерця¹. Давній релігійний пласт був тісним переплетінням тотемізму, анімізму, фетишизму, шаманізму, демонізму, культів природи та предків. Велике значення мав культ Неба, поклоніння зорям та Місяцю, духам гір та печер. Культ предків – засновників держави мав офіційний характер та державне значення. У перші століття нашої ери в Корею разом з письмом проникає конфуціанство. У 372 р. в Когурьо засновують державну школу Тхехак, де вивчалися конфуціанські твори. Даосизм проник на півострів порівняно пізно і на початку VII ст. кількість його прихильників була незначною. Буддизм з'явився у Кореї у другій половині IV ст. У 372 р. він проник у Когурьо, 384 р. Пекче, на початку V ст. – у Сілла².

На початку X ст. територія Корейського півострова перетворилася на театр активних військових дій між тими володарями, які набули незалежності від Сілла. Наймогутнішими з них були Кьонхвон, який у 892 р. заснував державу Хубекче, і Куньє, який у 901 р. проголосив створення власної держави (в 904 р. воно отримало назву Маджін, а в 911 р. – Тхебон). Серед соратників Куньє поступово виділився Ван Гон, виходець з впливової родини, який володів землями в районі Сонака. Успішні походи забезпечили йому популярність у Тхебоні і в 918 р. він скинув Куньє і проголосив створення держави Корьо. Реальним суперником Корьо залишилося

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 83.

2 Там само. – С. 89.

Хубекче, оскільки ослабла Сілла сама шукала дружби з Ван Гоном (у 920 р. вони уклали союз, а в 931 р. Ван Гон особисто наніс візит у Сілла, а згодом надіслав посла з подарунками). У 935 р. останній сілласький ван добровільно підкорився Ван Гону, який наступного року завоював і Хубекче. Це завершило об'єднання країни, столицею якої став Сонак, перейменований у Кегьон (сучасний Кесон).

На 80-ті роки X ст. було покінчено із сепаратистськими виступами окремих феодалів і у всій країні ввели єдину адміністративну систему. Центральний апарат складався з установ різних видів: вищих урядових установ, галузевих міністерств, основних науково-навчальних установ, управлінь (*сі*), канцелярій (*со*), складів (*чхан, ко*), палацових установ (*тогам*). Найістотніші зміни відбулися за вана Мунджона (1047–1082 рр.), який завершив формування адміністративної системи. Дорадчим органом при вані став *Тобьонмаса*, посади в якому займали за сумісництвом найвищі сановники держави. У центральному апараті діяло 150–170 установ, відомо понад 500 різних посад. Адміністративно-територіальними одиницями були провінції – *то*.

В ідеологічній сфері Корьо домінували конфуціанство та буддизм. Уся система освіти та підготовки кадрів чиновників знаходилася повністю під впливом буддизму. Окрім вищої конфуціанської академії існували казенні та приватні школи, створені конфуціанцями за власною ініціативою.

Буддизм у період Корьо досягнув найвищого піднесення. Буддистські храми отримували земельні надання на тих самих засадах, що й державні установи, а вищі члени сангхи прирівнювалися до чиновників. Буддистська церква мала досить міцні соціально-економічні позиції унаслідок дарування ванами та приватними особами. На відміну від доби Сілла в Корьо монахи брали активну участь у політичному житті, а їхні збройні формування – в боротьбі за владу. Буддистська церква зазнавала критики з боку конфуціанців, які вимагали обмежити повноваження храмів, позбавити сангху матеріальної бази та навіть заборонити буддистське вчення¹.

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 327–333.

Висновки. Загалом розвиток державної організації на Корейському півострові у добу середньовіччя був нерозривно пов'язаний з формуванням системи духовно-релігійних уявлень населення цього регіону. Інституювання релігії та створення сангхи вимагало від органів державної влади створення спеціальних органів та нормативно-правового забезпечення, яке б регламентувало роль та повноваження буддистської адміністрації. Відповідно відбувається процес зростання органів державної влади та сангхи, що сприяло внутрішньополітичній стабілізації, що мало особливо помітне значення в умовах посилення як зовнішньої загрози з боку Китаю та Японії, так і внутрішніх сепаратистських виступів знаті.

Список рекомендованої літератури

1. *Волков С. В.* Ранняя история буддизма в Корее (сангха и государство) / С. В. Волков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 152 с.
2. Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объедин. „Вища школа”, 1981. – 216 с.
3. *Рубель В. А.* Історія Середньовічного Сходу: Курс лекцій: навч. посібник / В. А. Рубель – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні чинники розвитку релігійної сфери Кореї.
2. Визначте особливості взаємодії релігійних та державних інститутів у середньовічних корейських державах.

Теми рефератів

1. Роль релігії у становленні корейської державності.
2. Взаємини держави і церкви у Кореї.

Тема 31. Японія

1. Рання японська державність.
2. Доба Нара.
3. Хейянська доба.

Рання японська державність. Сучасні дослідження показали, що на території Кюсю перехідний період від первісного суспільства до класового і формування держави завершується уже в I ст. до н. е., тоді як у Центральній Японії, де соціально-економічні процеси протікали більш повільно, лише на III ст. В Ямато основні ознаки державності простежуються вже у IV ст.:

- 1) публічна влада, яка стояла над народом і не співпадала з органами місцевого самоврядування;
- 2) податкова система;
- 3) адміністративно-територіальна система управління;
- 4) соціальна диференціація¹.

Формування системи взаємин держави та релігії у середньовічній Японії мало характерні особливості. Природні вірування японців склалися ще на родово-племінній стадії. У їх основі лежали обожнювання та пошанування *ками* (духів), які поєднувалися з культом предків та міфологічними уявленнями *синто*. *Норіто* (моління), *хараі* (обряд очищення) та *мацури* (святкування) майже вичерпували релігійне служіння. Буддизм наніс могутній удар по уявленням, замкненим у межах кожного клана, уніфікував релігійні, моральні, естетичні ідеї, проник в усі галузі гуманітарної сфери². Прагнучи створити комплекс державного синтоїзму на базі міфів про Амагерасу і Дзімму, сформувати загальнодержавну синтоїстську ідеологію, посиливши її конфуціанством, правителі намагалися підпорядкувати своїм цілям буддизм³.

¹ Суровень Д. А. К вопросу о сущности варварского общества и государства на примере древней Японии (конец III–V век) / Д. А. Суровень // Исседон. – 2002. – Т. 1. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та. – С. 104.

² История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 92.

³ Сила-Новицкая Т. Г. Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины,

З I по V ст. на могильних насипах періода *Яйой* і курганах виконувалися обряди *хацугі* (букв. *успадкування духу*), які проводилися як успадкування сонцю (Аматерасу). Змістом цих обрядів було успадкування духа померлого вождя його наступником. З V–VII ст. ці обряди воскресіння і відродження проводилися ззовні і усередині підкурганних гробниць; з VII ст. – при царському дворі (це типологічно подібні обряди *тінконсай* з відновлення і зміцнення магічних потенцій правителя – жерця, які здійснювалися у кінці кожного річного циклу, і сакральний ритуал престолоуспадкування *Дайдзюзай*)¹.

Реальне зародження держави *Ямато* датують III–IV ст. Перша концепція відштовхується від японської міфології й ґрунтується на уявленні про „східний похід” першого царя Дзімму з острова Кюсю на Хонсю, завоювання нових територій та утворення Ямато у 295–300 рр. безпосередньо праяпонцями (*вадзін* або *ямато*). Друга („теорія вершників”) приписує утворення Ямато кочівникам Східної Маньчжурії, які в II–III ст. вдерлися до Японії через Корею, підкорили аборигенів і, поваливши шамансько-теократичну владу місцевих царів, утворили мілітаризовану державу на зразок кочових континентальних імперій.

Офіційно на чолі Японії стояв *оокімі* (китайською *тенсі*), який уважався першосвящеником та верховним жерцем синтоїзму. Рід Ямато виступав носієм магічної сили, яка забезпечувала ефективне спілкування оокімі з іншими богами. Глава цього роду спочатку носив титул *сумерагі* (верховного вождя). На початку V ст. реальну владу у країні захопив аристократичний клан Кацурагі, залишивши оокімі лише релігійні функції синтоїстського першосвященника. У 498 р. до влади в Японії прийшов *Отому Канамура*, лідер клану *Отомо*, який вів свій родовід від Бога *Оокуменусі*, який при сходженні Бога *Нінігі* на землю прокладав йому шлях військовим жезлом. Правителі Ямато використали свою владу для запровадження буддизму в 552 р. На провідні позиції поступово вийшов клан

политика / Т. Г. Сила-Новицкая. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1990. – С. 9.

1 *Бакшеев Е. С.* Древнейшие истоки погребального обряда могари по археологическим данным периодов Дзёмон и Яёй / *Е. С. Бакшеев* // История и культура Японии: Сб. [Отв. ред. В. М. Алпатов]. – М.: Крафт+, 2002. – С. 7–8.

Мононобе, однак й Отомо та, тісно пов'язані з виконанням синтоїстських культових дій, родини Накатомі, Імбе та Урабе зберегли свій вплив. Скориставшись підтримкою оокімі у боротьбу за владу вступає клан Сога, який прийняв буддизм, оголосивши Будду своїм *удзі-гамі* (охоронцем роду). Боротьба просинтоїстськи налаштованих аристократів Накатомі – Мононобе з пробуддистськими Сога завершилася битвою „сьомого місяця” 587 р., в якій перемогли воїки Сога Умако, а Мононобе Морія знищили разом з усією родиною. На престол вступив протеже Сога Судзюн, який розпочав буддизацію країни¹. В управлінській системі тогочасної Японії пройшов поділ ритуально-сакральних і суто управлінських функцій. Якщо жрецькі дії здійснювали царі, то розпорядчу діяльність зосередили у своїх руках спочатку представники клану Сога, а згодом Фудзівара. До повноважень імператора входили важливі магичні дії: молитва до богів за багатий врожай, дощ, участь у осінньому святі врожаю (*ніїнаме сай*). При цьому прерогатива правлячого роду надавати головного жерця не оскаржувалася жодною з суспільних сил².

У середньовічній Японії буддизм загалом виступив у ролі державної ідеології упродовж десяти століть (з VII до кінця XVI ст., коли уряд Токугава почав офіційно переорієнтовуватися на неоконфуціанство), сприяючи своєрідності та монолітності цієї острівної цивілізації. Уже в 594 р. імператриця Суйко видала наказ щодо сприяння розповсюдженню буддизму. Після так званого перевороту Тайка (645 р.) імператор проголосив свою прихильність буддистській релігії та підтримку церкви. З числа монахів призначили десять „учителів”, які фактично стали урядовими радниками³. Вже у Ніхон сьокі згадується рада у справах земних і небесних божеств – *дзінгікан*, якій підпорядковувалися всі синтоїстські храми в

1 Конрад Н. И. Очерк истории культуры средневековой Японии. VII–XVI века / Н. И. Конрад. – М.: Искусство, 1980. – С. 11; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 335 – 336; Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 148–152.

2 История Японии: Учеб. пособие [Отв. ред. А. Е. Жуков]. – Т. I: С древнейших времен до 1868 г. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. – С. 81–87.

3 Игнатович А. Н. Учения о теократическом государстве в японском буддизме / А. Н. Игнатович // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делосин]. – М.: Пл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 149–150.

провінціях¹. Основними функціями цієї ради було проведення храмових (синтоїстських) служб, релігійних святкувань і загальнодержавних церемоній. Формально на чолі *дзінгікан* стояв чиновник 4 молодшого рангу, але насправді його очолював сам імператор, який виступав першосвящеником².

Ідеологічним засобом створення єдиної держави, який відповідав запитам верховної влади у добу перевороту Тайка, виступив буддизм. Він дав можливість підірвати самостійність окремих етнічних груп, ослабивши позиції місцевих культур. Трансплантований ззовні, він змушений був активно інтегруватися у систему соціокультурних цінностей тогочасного японського суспільства³. У 675 р. при уряді Японії заснували *Омьо-рьо* (Палату темного і світлого початків), найбільшим досягненням якої стало запровадження місячного календаря на принципах даосизму⁴. У 685 р. вийшов указ про спорудження „жител Будди” у присутніх місцях усіх провінцій Японії⁵.

Буддизм був важливою, але не єдиною складовою культурного імпульсу, який надходячи з континенту, Китаю та Кореї, сприяв кристалізації системи державного управління. Це стосується теоретичних засад та практичних механізмів управління державою, передусім організації численного чиновницького апарату. Вже у 604 р. з’являється „Виклад 17 статей”, авторство якого приписується *Сьотоку-тайсі*. Компіляція, складена на основі класичних книг конфуціанства та пізніших літературних творів („Шан шу”, „Ши цзін”, „Лунь Юй”, „Вень Сюань”) являє собою настанову щодо управління державою, формує принципи взаємин між володарем та підданим. Сьотоку-тайсі виходив з конфуціанського розуміння управління за наявності сильного правителя⁶.

1 История Японии. – Т. I. – С. 92.

2 Там само. – С. 110.

3 *Нагата Х.* История философской мысли Японии [Пер. с яп.; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского] / Х. Нагата. – М.: Прогресс, 1991. – С. 37.

4 *Тернбулл С.* Самураи [Пер. с англ. В. Г. Яковлев] / С. Тернбулл. – М.: АСТ, Астрель, 2008. – С. 263.

5 *Игнатович А. Н.* Учения о теократическом государстве в японском буддизме. – С. 149–150.

6 *Мещеряков А. Н.* Древняя Япония: буддизм и синтоизм (проблема синкретизма) / А. Н. Мещеряков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 34.

Буддизм вплинув як на формування загальнодержавної ідеології, так і кристалізацію нового типу особистості, позбавленої родової прив'язки, тому більш придатної до функціонування у системі державних відносин. Цим можна пояснити помітну гомогенність тогочасного японського суспільства¹.

Доба Нара. Політика державної опіки над буддизмом продовжувалася і у період Нара (710–794 рр.). У Фудзіварі було 4 державних храми які кваліфікувалися як великі: Дайандзі, Якусідзі, Хьокодзі та Кавара-Дера (Гуфукудзі). Перші три з них були перенесені у нову столицю Нара. Місце Кавара-Дера зайняв перенесений також з колишньої столиці удзідера (родовий буддистський храм) роду Фудзівара – Кофукудзі. Йому було подаровано тисячу селянських дворів. Чимало інших впливових японських родів переселилося до Нара разом з храмами, деякі з них споруджували тут храми вперше. Про їхню кількість повідомляється в указі, який за день до смерті імператора Фудзівара-но Фухіто (720 р.) зобов'язував провести службу за його здоров'я у 48 столичних храмах². У 737 р. імператор Сьому наказує встановити у кожній провінції скульптурні групи Сяка-сандзон (у центрі Будда Шак'ямуні, з боків бодхісаттви Якуо і Якудзьо) та збереження копій сутри „Дайханья-кьо”. Наступним указом, виданим через три роки, наказувалося звести у кожній провінції семиповерхову пагоду та зберігати у ній „Сутри лотоса благого Закону”³. Ритуали були частково інкорпоровані до японських законодавчих зведень. Провідна роль буддизму в структурі офіційної ідеології була закріплена створення такого органу як дзінгікан, який не мав над собою вищої установи. У самому законодавстві наявний розділ щодо поведінки буддистських монахів – *Сонірьо* („Закони про монахів і монахинь”)⁴. Церемонія їх посвяти проходила лише у спеціально визначених владою храмах. Разом з тим, Сьоку ніхонгі наводить понад два десятки указів правителів,

1 Древние цивилизации. – С. 283.

2 История Японии. – Т. I. – С. 139–140.

3 *Игнатович А. Н.* Буддизм в Японии. Очерк ранней истории / А. Н. Игнатович. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 113.

4 История Японии. – Т. I. – С. 103.

які підкреслювали магічні властивості буддистської молитви, здатної усувати змови і постання. Прагнення встановити тотальний контроль держави над буддистською громадою країни знайшло свій вияв у її структурі. На її вершині стояв *содзу* (*дайсодзу*), який призначався імператорським двором і був йому підзвітним. Для духовенства запроваджувалася 13-ти ступенева система рангів¹.

Упродовж усього VIII ст. держава насаджувала буддизм в усіх районах країни. Найбільші зусилля у цьому напрямі докладалися у роки *Темьо* („Небесного миру”, 729–749 рр.), коли на престолі перебував „благочестивий” Сьому-тенно (701–756 рр., останні сім років провів у монашестві). Якщо у 727 р. число служителів одного з семи найбільших монастирів VIII ст. Дайандзі складало 887 осіб, то за час царювання Сьому-тенно перевищило 15.700 осіб (тобто зросло у 18 разів). Було видано едикт про будівництво у кожній провінції двох буддистських монастирів – чоловічого (*кокубундзі*) і жіночого (*кокубуннідзі*). Молитви у цих храмах розглядалися як засіб забезпечення безпеки держави. Сім храмових комплексів спорудили у столиці, передусім Центральний, на будівництво якого пішло більш як десять років. З другої половини VIII ст. храм *Тодайзі* перетворюється у центр проведення найважливіших державних церемоній, які часто безпосередньо не стосувалися релігійного життя. Саме там неодноразово проходила церемонія присвоєння рангів чиновникам.

Наставник школи хосо, Юге-но Докьо, зосередив у своїх руках вищу релігійну та світську владу. У 764 р. його призначили міністром у справах монашества, у наступному, у 765 р. – великим міністром у справах монашества, і, нарешті, у 766 р. – „королем дхарми”. У 769 р. в оточенні Докьо виник план зведення його на престол, та на заваді стали придворна аристократія та опоненти з найбільших буддистських монастирів. Придворний Ваке-но Кійомаро у трактаті доводив, що це воцаріння суперечить синтоїстському та конфуціанському світоглядам щодо сутності монарха. В 770 р. покровителька Докьо, цариця Кокен, померла і його перевели в один з храмів провінції Сімоцукі.

¹ История Японии. – Т. I. – С. 140–141.

Із залученням синтоїзму до державного будівництва буддизм поступово втрачає свої позиції. Після невдалої спроби державного перевороту, здійсненої буддистським монахом Докьо у 771 р., для послаблення впливу храмів і монастирів Нара у 784 р. столиця переноситься у Нагаока, а з 794 р. – Хейян. Проте синтоїстське духовенство зважало на політичні реалії. Зберігала актуальність проблема суміщення буддизму з культом предків правлячого дому і долучення маси віруючих синтоїстів до вірних буддистської церкви. В умовах середньовічної Японії синтез цих релігійних уявлень набував специфічних форм. Зокрема *удзідера*, кланові (родові) буддистські храми створювалися за зразком синтоїстських святилищ, присвячених *удзігами*, духам-покровителям роду. Найзнатніші роди (Сога, Куме, Фудзівара, Ваке) володіли власними буддистськими храмами (Асука, Куме, Кофукудзі, Сінгодзі). Під впливом синто одне з найбільших буддистських свят *обон* супроводжувалося веселими обрядами, які своїм коріннями сягають культу предків¹.

Втративши державну монополію, буддизм продовжував залишатися впливовою політичною силою у державі. У „*Нінно-кьо*” (*Сутрі про людинолюбного царя*) принципом підтримання порядку в державі проголошується пошанування цієї сутри, яка є втіленням вищої мудрості Будди (*раджня-параміти*). У випадку заворушень чи змов слід організувати читання і роз’яснення „Нінно-кьо”. Це забезпечить підтримку божеств та їхніх родичів для захисту царя країни, який влаштовує такий ритуал².

Хейянська доба. У Хейянську добу (794–1192 рр.) буддизм виступав важливим чинником зміцнення державної ідеології, благословляючи державу як інститут (*тінго-кокка* – вчення, згідно з яким розквіт держави забезпечується лише пошануванням населенням та урядом Закону Будди, завдяки чому будди і бодхісатви захистять країну від внутрішніх

1 *Горегляд В. Н.* Буддизм и японская культура VIII–XIII вв. / В. Н. Горегляд // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 125–129; Древние цивилизации. – С. 285; История Японии. – Т. I. – С. 141.

2 *Игнатович А. Н.* Буддизм в Японии. – С. 111.

та зовнішніх загроз)¹. Однак поступово розпочинається нова актуалізація синтоїстського міфологічно-ритуального комплексу. На початку IX ст. завершується формування синтоїстського пантеону, що зумовило формування замкнених владних інститутів². У 854 р. Фудзівара закріплюють за своїм кланом посаду *сессю* (регента при імператорі), а в 887 р. – *кампаку* (верховного канцлера). Фудзівара почали спиратися на синтоїзм, а буддизм втрачає статус привілейованої релігії. Природні лиха почали пояснювати гнівом синтоїстських божеств за буддистську „крамолу”³. Вибір місця заснування столиці в Кіото у 894 р. визначався близькістю до гори Хіей, монастирі якої могли слугувати захистом від демонів⁴.

Значні міграційні потоки з Кореї та Китаю істотно впливали на гуманітарні процеси країни. Так, згідно з *Сінсен сьодзі року* (Нового реєстру кланів і фамілій) у 815 р. з 1182 кланів столиці та пристолочних провінцій 327 (29 %) були іноземного походження: з Китаю – 14 %, Пекче – 9 %, Когурьо – 4,5 %, Сілла – 0,75 %, Кая – 0,75 %⁵. Створення цього реєстру завершило кодифікацію ієрархії всіх знатних родів країни. Він являв собою проекцію міфологічного пантеону на вершині якого знаходилася богиня Амагерасу – засновниця імператорського роду⁶.

У X–XII ст. у Японії пройшла модернізація феодальної системи, яка супроводжувалася поступовим посиленням військового стану. Вже у першій половині X ст. антиурядові виступи феодалів Тайра Масакадо (935–940 рр.) і Фудзівара Сумітомо (939–941 рр.) були першими свідченнями процесу, який призвів до встановлення особливої військової влади. Для урегулювання інтересів різних сил виник єдиний становий порядок, який уніфікував ієрархічні структури буддистських і синтоїстських інститутів у місцевому суспільстві, ліквідував державні ранги та родові титули. Вершиною такого порядку став імператор, який освятив систему, набуваючи сакральної

1 *Нагата Х.* История философской мысли Японии. – С. 38, 46.

2 История Японии. – Т. I. – С. 173.

3 *Рубель В. А.* История Средневекового Востока. – С. 160.

4 *Тернбулл С.* Самураи. – С. 264.

5 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 90.

6 История Японии. – Т. I. – С. 178.

властивості видання законів. Реальну владу становили чиновники з клану Фудзівара, які обійняли основні посади в державному апараті, насамперед очолюючи особисту канцелярію імператора.

За правління Фудзівара буддистські храми починають набувати значної самостійності. Виявами цього стали започатковані з 30-х рр. XI ст. багаторічні конфлікти між храмами, часто у формі збройних сутичок, петиції імператорському двору, підтримувані масованим шестям озброєних монахів (*сохей*), боротьба монахів з губернаторами провінцій¹. Сохей (спочатку монахи-воїни із старовинних буддистських монастирів Енрякудзі на горі Хіей поблизу Кіото та дочірнього монастиря Ондзьодзі (Міідера) поблизу Оцу, а також південніших храмів Нара, Кофукудзі та Тодайдзі) згадуються вже у X ст. Упродовж наступних двох століть армії сохей вели справжні війни між собою та з імператорським двором, часто виступаючи на боці самурайських храмів.

Наприкінці X ст. тенно запроваджують інститут *курандо* – особистий секретаріат імператора, через який вирішувалися державні справи, оминаючи регентів-канцлерів. Імператор Госандзьо у 1072 р. зрікається престолу і прийнявши сан буддистського монаха, створює паралельний двір екс-імператора. Його наступник, тенно Сірайому (1072–1086 рр.) зумів побудувати після свого зречення у 1086 р. систему *інсей* („храмових правителів”) – правлячих екс-імператорів-монахів. Екс-імператор Сіракава заручився підтримкою синтоїстських храмів, буддистських сект, армії та чиновницького апарату. У 1180 р. відбулося перше велике зіткнення самураїв та сохей під час першої битви при Удзі. Вояки Мінамото у ході боротьби з Тайра отримали підтримку сохей з Нара. Тому Тайра, здобувши перемогу, так зруйнували монастирі Нара, що місцеві монахи відмовилися від участі у війні. Водночас сохей з гори Хіей допомогли війську Тайра проти Мінамото Йосінака. Монахи з синтоїстського монастиря Кумано брали участь у битві при Данноура в 1185 р.

Розгром Тайра в 1185 р. встановив панування клану Мінамото. У 1192 р. Мінамото Йорітомо отримує титул *сьогуна*

¹ История Японии. – Т. I. – С. 335–337.

(„Верховного Воєначальника”), ставши першим узаконеним військовим правителем Японії. У межах встановленої системи сьогунату (*бакуфу*) тенно залишався верховним жерцем синто і номінальним главою держави. Сьогунська ставка (*бакуфу*) розташовувалася в місті Камакура на березі затоки Сагамі, а при дворі імператора у Кіото ввели посаду міністра у зв'язках з *бакуфу*¹.

В середньовічній Японії вже були усталені традиції державної політики у галузі релігії, які давали можливість імператорській владі забезпечувати підтримку владним ініціативам. У структурі Державної ради при імператорі серед центральних органів діяло відомство культу. Зміцненню імператорської влади сприяли перші літописи: *Кодзікі* („Запис давніх справ”, 712 р.) та *Ніхонгі* („Аннали”, 720 р.), які фіксували давні міфи, легенди та перекази. Творці цих пам'яток зображували імператора нащадком богів, насамперед Богині Сонця Амаатерасу, головного божества синтоїстського пантеону, датуючи походження імператорської династії 660 р. до н. е.² При формуванні бусідо запозичення із синто були об'єднані у два поняття: патріотизм і вірнопідданські почуття³.

Висновки. Державну політику середньовічної Японії у сфері релігії можна схарактеризувати наступним чином:

- релігійні інститути брали активну участь у виробленні та реалізації державної політики;

- релігійні інститути та їхня діяльність використовувалися при формуванні єдиної державної ідентичності;

- релігійні канони стали важливим чинником формування ідеологічної доктрини та сакралізації існуючої влади (єдиного станового порядку);

- було сформовано систему забезпечення державної політики щодо релігії та церкви, зокрема інституційного та фінансового;

- релігійний простір та духовна сфера загалом

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 166–173; Тернбулл С. Самураї. – С. 262.

2 История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 52–54.

3 *Спеваковский А. Б.* Самураи – военное сословие Японии / А. Б. Спеваковский. – М.: Пл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – С. 29.

відзначалися творчим синтезом синтоїстських, буддистських та конфуціанських канонів.

Список рекомендованої літератури

1. *Бакшеев Е. С.* Древнейшие истоки погребального обряда могари по археологическим данным периодов Дзёмон и Яёй / *Е. С. Бакшеев* // История и культура Японии: Сб. [Отв. ред. В. М. Алпатов]. – М.: Крафт+, 2002. – С. 7–25.
2. *Горегляд В. Н.* Буддизм и японская культура VIII–XIII вв. / *В. Н. Горегляд* // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 122–205.
3. *Игнатович А. Н.* Буддизм в Японии. Очерк ранней истории / *А. Н. Игнатович*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 319 с.
4. *Игнатович А. Н.* Учения о теократическом государстве в японском буддизме / *А. Н. Игнатович* // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 146–179.
5. История Японии: Учеб. пособие [Отв. ред. *А. Е. Жуков*]. – Т. I: С древнейших времен до 1868 г. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. – 659 с.
6. *Конрад Н. И.* Очерк истории культуры средневековой Японии. VII–XVI века / *Н. И. Конрад*. – М.: Искусство, 1980. – 144 с.
7. *Мещеряков А. Н.* Древняя Япония: буддизм и синтоизм (проблема синкретизма) / *А. Н. Мещеряков*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 192 с., ил.
8. *Нагата Х.* История философской мысли Японии / *Х. Нагата* [Пер. с яп.; Общ. ред. и вступ. ст. *Ю. Б. Козловского*]. – М.: Прогресс, 1991. – 416 с.
9. *Сила-Новицкая Т. Г.* Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика / *Т. Г. Сила-Новицкая*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1990. – 206 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте характерні риси розвитку взаємин держави і церкви у середньовічній Японії
2. Окресліть головні напрями розвитку ідеологічної доктрини Японської імперії.

Теми рефератів

1. Роль релігії у становленні японської державності.
2. Взаємини держави і церкви у Японії.
3. Еволюція державних релігійних інститутів Японії.

Тема 32.

Держави Південно-Східної Азії

1. Паган.
2. Камбуджадеша (Ангкор).
3. В'єтнам.
4. Індонезія: перші державні утворення.
5. Шрівіджайя.
6. Матарам.

У країнах Південно-Східної Азії порівняно рано сформувалися власні моделі взаємин держави з релігією та релігійними організаціями. Вже в державному апараті Чіту існували посади *тонатоца* (санскритською мовою *дханада*) – чиновників, які розподіляли благословіння¹. Подібні посади поступово з'являються в інших державних утвореннях регіону. Попри спільні риси, в кожного з них були власні особливості у сфері управління релігійними процесами, зумовлені соціокультурними особливостями.

Паган. Релігія була чинником державотворчих процесів на території сучасної М'янми в епоху середньовіччя. Вже „Хроніка дзеркального палацу”, яка висвітлює події 665–758 рр., найважливішою подією розглядала початок поширення в Бірмі махаяни та відхід від ортодоксального вчення Будди. За правління бірманських царств Тагаун, Тарекітара, Арімаданна і Тіріпіссая розквітли ордени Параматта і Самуті, які велику увагу приділяли вивченню священних писань. Однак невдовзі релігія почала занепадати і це пов'язують з ім'ям царя Тайттаїна, який заснував місто Тампаваті. Тому було відкинуто пітаки та священні писання і за правління царя Сорахана влада країни дотримувалася вчення Арі і Тамахті².

Першою державою, яка об'єднала цю територію, став Паган. Саме з цим об'єднанням пов'язано створення бірманської

1 Берзин Э. О. История Таиланда (краткий очерк) / Э. О. Берзин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1973. – С. 29.

2 Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века / Э. О. Берзин. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 234.

писемності, зародження архітектури, літератури. Починаючи з X ст. історія країна задокументована як бірманськими хроніками, так і епіграфічними джерелами. Існування Пагану як централізованої держави зумовило подальший розвиток мистецтва, бурхливе піднесення адміністративно-управлінської думки та формування засад і механізмів державного регулювання конфесійної сфери¹. Правитель виконував важливі сакральні функції, зокрема здійснював ритуальне відкриття сільськогосподарського сезону. Літописці повідомляли, що перший цар Халінської династії Хтунтайке-Хкелу (762–779 рр.), загинув під час виконання цього ритуалу під лезом плуга².

В середині IX ст. у верхній та середній течії Іраваді великих держав не існувало. Це зумовлювалося спустошливими вторгненнями у долину військ Наньчжао, у ході яких міста п'ю були зруйновані, а чимало населення забрали у полон. Столицю, Халін, спалили після захоплення у 832 р. Немає підстав говорити про масове проникнення монів на північ та існування у них у допаганський період централізованої влади. Окрім прибульців монів та залишків п'ю у долині Іраваді існували поселення тибето-бірманських племен (чинів, саків, сокро). Усе це сприяло державотворчим крокам давніх бірманців, які з'явилися тут у середині IX ст. На цей час вони вже були добре відомі в китайських джерелах як кочові племена *західні цянь*, які ворогували з ханьським Китаєм. Рятуючись від китайських військ, вони залишили долину Тао-хе і відступили у Північно-Східний Тибет, звідки почали мігрувати на південь. Потрапивши у Сичуань, предки бірманців перетворилися у васалів Наньчжао.

Виникнення Пагану пов'язують з дільністю князя Аніруди (Аноратхи), який вступив на престол у 1017 р. На початку його діяльності територія новоутвореної держави зростала за рахунок вигідного розташування у долині Іраваді та контролю за іригаційними спорудами, які залишилися від п'ю і були бірманцями відновлені. Основні суперники Пагану — мони — у цей час вели боротьбу з кхмерами та Чолами.

1 История Востока. — В 6 т. — Т. II. — С. 353–354.

2 Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. — С. 236.

Приєднання багатих південних земель та вихід до моря пов'язано з місіонерською діяльністю Шина Арахана, який схилив Аніруду до „справжнього” буддизму. Оскільки князя переконали, що для навернення бірманців у буддизм потрібні священні книги, які зберігалися у Татоні, Аніруда звернувся за ними до правителя монів. Однак це звернення залишилося незадоволеним й Аніруда, щоб отримати книги, у 1057 р. завоював Рамманадесу.

Епіграфічні джерела та ранні хроніки свідчать, що вже у 20–30-ті рр. IX ст. Аніруда провів успішні походи на північ та схід, приєднуючи сусідні землі. Згодом були організовані походи на південь, де у середині IX ст. Аніруд зіткнувся з монами. Спочатку він відібрав у них ті області Шрикшетри, що були захоплені монами після падіння держави п'ю, а пізніше вийшов на кордони власне монських земель. Ще до цього, у 1049 р. бірманські війська брали участь в організації відсічі Татона кхмерам. Пегу вони захопили як союзники у боротьбі з горянами, після припинення попередньої кампанії, а у 1057 р. зайняли і основний центр монів Татон¹.

На зламі X–XI ст. у Пагані тривало активне храмове будівництво, формувалася адміністративна і правова система країни. Водночас конфлікт між бірманською та монською елітами знайшов вияв у церковній схизмі, у якій *арі* користувалися підтримкою бірманської знаті, а царський двір та мони підтримали „чисту санху”, тісно пов'язану з Ланкою². У середині XII ст. повністю сформувалася система державного управління, зведені закони поступово замінили звичне право, утверджуються ідеологічні основи влади. Розробляється система монастирського землеволодіння, яке успішно конкурує зі світським. В організаційній структурі Пагану до його падіння простежується певна подвійність, що впливала з накладення правових і соціальних систем, успадкованих від монів і п'ю, за основу яким слугували індійські приклади, на пережитки родо-племінного устрою. На чолі системи державного управління стояв цар, владу якого обмежувало звичне право. Далі йшли *амати* (міністри), які могли виконувати функції намісників провінцій, керуючи

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 353–356.

2 Там само. – С. 358.

розгалуженим чиновницьким апаратом на місці. Наприкінці XII ст. існувала рада з п'яти найбільших чиновників.

Адміністративна система ділила країну на *туїки* – райони, які входили до складу держави упродовж X–XI ст. (становили власне Бірму та об'єднувалися у *клій* – провінцію), *нуїнам* – завойовані землі, заселені підвладними народами, і васальні райони, заселені, переважно, напівзалежними гірськими племенами.

Землі ділилися на державні, приватні та монастирські. З ослабленням центральної влади простежується тенденція до скорочення фонду державних і царських земель та зростання монастирських¹.

Камбуджадеша (Ангкор). За правління Джаявармана I (655–681 рр.) могутня кхмерська армія почала просування уздовж Меконгу, дійшовши до районів В'єнтьяна та Луангпранганга. Міцний апарат державної влади зробив можливим створення і укорінення ідеологічних засад нової держави. Стали практикуватися возвеличування влади монарха, його міністрів і чиновників. Поступово кхмерське суспільство перейшло до культу Шиви, хоча це не заперечувало культу Шиви-Вішну (Харіхари)². За Джаявармана II світська і духовна влада злилися, надавши завершеного вигляду культу *девараджі*. Тому кхмерська держава являла собою необмежену деспотію, у якій всевладний монарх водночас був живим втіленням Верховного Бога. Злиття службової та неслужбової землевласницької аристократії з духовенством створило у державі міцну соціальну базу і дозволило перейти до широкомасштабної зовнішньої експансії. Кхмерська держава перетворилася на потужну імперію, втягнувши в орбіту свого гуманітарного впливу низку сусідніх племен, племінних об'єднань, народів та держав.

Культ девараджі був поєднанням аустроазійського культу предків (насамперед, предків монархів) і культу духів землі з малопоширеним у індійському світі, однак вкрай органічним у кхмерському середовищі тантричним уявленням про божественну силу і могутність правителя у поєднанні

1 Бірма: Справочник [Ред. кол. : А. Н. Узянов (отв. ред.), А. А. Симонія]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 121–122.

2 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 1. – С. 62–63.

з основними особливостями шиваїзму. Урочистий обряд девараджі був процедурою суміщення земної і божественної влади в особі даного монарха. Основним божеством став Шива, а символом могутності – *лінга* (фалічний символ). Езотеричний характер культу визначається його спрямованістю не на пропаганду вчення та поширення текстів, а передусім на демонстрацію надприродної сили. Співучасть в обряді стала потужною соціоінструментальною функцією культу Шиви, зумовлюючи інтеграційні процеси в суспільстві на глибинному рівні. Відповідно культ Шиви розвивався, переважно, у сфері „людина – суспільство – Бог”, санкціонуючи реальність лише в галузі суспільних відносин; сфера „людина – Бог” залишалася іншим культурам (місцевим, буддистським, індуїстським). Служителями культу девараджі були частково брахмани, які становили не замкнену варну, як в індійських спільнотах, а стан священнослужителів, частково цивільні службовці (адміністратори) держави.

За правління Джаявармана III (854–877 рр.) відбувалося активне економічне та соціальне освоєння як ядра, так і периферії створеної його батьком імперії. Це стало підґрунтям нової хвилі завоювань вже за Індравармана I (877 – 889 рр.) та Яшовармана I (889 – між 900 і 912 рр.). Наприкінці IX – на початку X ст. відбувається процес наділення кньомів землею та їхнє перетворення у категорію залежного селянства. Частина селянства потрапляє у залежність від храмів, які істотно зміцнюють не лише соціальні, а й політичні та економічні позиції у державі.

Процеси об'єднання власне кхмерських земель та створення на їхній базі поліетнічної імперії потребували формування єдиного гуманітарного простору. Свідченням цього стало масована пропаганда засобами архітектури та мистецтва ототожнення Бога і царя. Саме у цей час було споруджено перший з відомих нам храмів королівської лінги. Поступово масштаби культового будівництва зростають і воно починає підривати економічний потенціал держави.

Завдяки династичному шлюбові Індравармана I вдалося включити у державу старовинні землі Бапнома, області уздовж Меконга і басейн р. Мун, завершивши об'єднання земель

колишньої Камбуджі (Ченли). Индраварман I проголосив себе сюзереном *Джави* (малайська держава Шривіджайя). Політико-релігійна єдність держави підтримувалася розгалуженим апаратом чиновників та феодалів.

За правління сина Индравармани I, Яшовармана I, чергову столицю перенесли в Амарендрапуру. Духовні інститути взяли активну участь у процесі господарського розвитку країни, насамперед створенні малих ірригаційних систем. Духовенство усіх релігій отримуючи необроблені землі, часто на кордонах кхмерської території, організовувало їхнє оброблення силами кньомів та анаків. Храмові міста перетворилися у політичні та економічні центри країни. Джаяварман IV (921/927–948 рр.) ввів у практику будівництво величезних храмів, зразком яких виступає храм лінги Трібхуванешвара. На його вершині стояла королівська лінга, яка мала кхмерську назву *камратнг джагат та раджа* (Бог, який є царськість)¹.

В'єтнам. У ранньому середньовіччі в'єтська держава займала територію сучасного Північного і частково Центрального В'єтнаму, межуючи з Китаєм, тайською державою, племенами горян, кхмерською імперією Камбуджадеша і державою Тямпа. Однак навіть у добу „північної залежності” від Китаю (I ст. до н. е. – кінець IX ст. н. е.) його культурний та ідеологічно-релігійний вплив був слабо помітним через віддаленість китайських провінцій та малочисельність китайських чиновників у країні. У 541 р. національно-визвольне повстання завершилося перемогою і його ватажок, великий чиновник Лі Бон (541–603 рр.) проголосив себе імператором, заснувавши династію Ранніх Лі. Почалася розбудова держави, названої *Імперією Вансуан* („Імперія десяти тисяч весен”). Було створено адміністративний апарат у центрі та органи управління на місцях. Вагому роль у системі державного управління країни відіграв буддизм. У 603 р. в'єтські війська знову зазнали поразки, і Вансуан змушена була визнати владу імперії Суй, відновивши китайську адміністративну систему. Після 905 р. до влади у країні прийшла місцева землевласницька

¹ История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 208–210; Берзин Э. О. История Таиланда. – С. 40.

аристократія, яка прибрала до рук і маєтності китайських чиновників¹. З правлінням Пізніх Лі (1010–1225 рр.) В'єтнам перетворюється на централізовану державу, а з 1054 р. отримує назву *Дайв'єт* (Великий В'єт). Буддистська сангха стала на бік центральної влади та службової аристократії у боротьбі з удільними феодалними володарями. Столицю перенесли у місто Тханглаунг, весь адміністративний апарат поставили під суворий контроль і чиновників змусили присягати особисто *вуа*. Країну поділили на 26 провінцій, на чолі яких стали родичі та найближчі соратники правителя². Уже в 1028 р., на першому році правління ери Тхієн тхань *вуа* надали почесний титул:

„Імператор, пізнавши Небо, керуючий долею і пошановуючий дао, високоморальний, освічений, войовничий, шляхетний і гуманний, надзвичайно добрий, встановлюючий закони, замирюючий народ, здійснивши божественне знамення, втілюючий початок, досягнувши межі, маючий небачені заслуги, отримавши справжній скарб, пізнавши основи, осягнувши таємності, квітнучий, що всеутверджується, мудрий, добродійний переможець, шанобливий син”³.

Індонезія: перші державні утворення. Наприкінці IV – на початку V ст. на території Малайського архіпелагу виникають перші малайські держави: *Мулавармана* у Кутеї, на Східному Калімантані та *Тарум* (Тарума) на Західній Яві. Хоча написи правителів цих держав виконані на санскриті дослідники вважають, що вони були утворені саме малайським етносом⁴. Санскритські написи правителя Тарума Пурнавармана датуються вже бл. 450 р. Індуїстська Тарума існувала до другої половини VII ст. На центральній Яві існувала держава *Калінга* (*Хелін, Хелодо, Хелодань* за китайськими джерелами), правитель якої у 430 та 452 рр. відряджав посольства до Китаю. На

1 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 1. – С. 56–57.

2 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 348–350.

3 Краткая история Вьета (Вьет Шы Лыок) [Пер. с вэньяня, вступ. ст. и коммент. А. Б. Полякова] // ППВ: LIX. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – С. 145.

4 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 216.

Суматрі у V ст. виникає держава, відома у китайських джерелах як *Гентолі*¹.

Шривіджайя. Династія Шайлендр (санскритське ім'я, що означає *цар гір* – одне з імен Шиви) у VII ст. створила таласократію *Шривіджайя*, яка займала територію сучасної Малайзії з прилеглими районами Таїланду, Суматри, західним берегом Калімантану, частиною Яви². Столиця цієї держави, ймовірно, розташовувалася у гирлі р. Мусі, в районі сучасного Палембангу. Саме тут знайшли малайські написи 683 – 686 рр. зі згадуванням Шривіджайї та сусідніх держав³. У VIII ст., за яванської гілки династії Шайлендр, спорудили знаменитий буддистський храм Боробудур. Напис 683 р. зазначає, що місцевий шрімахараджа, вийшовши у море з двадцятитисячним військом і отримавши магічну силу, примножив силу Шривіджайї. Напис 684 р. повідомляє про благочестиве діяння царя-буддиста – закладення саду. У написах з Каранг-Брахі та Банки звучать погрози прокляття мешканцям, якщо вони не будуть підкорятися махараджі та його слугам. Не пізніше 682 р. в Шривіджайю проникає тантристська махаяна, а з VIII ст. вона поширюється на Яві та Малайї. Цей напрям включав низку обрядів еротичного змісту, хоча на практиці до повного охоплення усього суспільства Шривіджайї не дійшло⁴.

Панівною релігією Шривіджайї та її правлячої династії був буддизм махаяни (хоча серед шривіджайських пам'яток зустрічаються й індуїстські), мовою – давньомалайська. Саме на Суматрі проходив навчання у 1011–1023 рр. реформатор буддизму в Тибеті Атіша. Китайські пілігрими-буддисти (насамперед знамениті *Фа Сянь* та *І Цзін*) на шляху в Індію надовго зупинялися на Суматрі. Про велич і могутність цієї держави писав арабський купець Сулейман, який побував тут

1 Индонезия: Справочник [Ред. кол.: Н. А. Симония (отв. ред.), Л. Ф. Пахомова]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – С. 43.

2 Кобищанов Ю. М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций / Ю. М. Кобищанов. – М.: РОССПЭН, 1995. – С. 51.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 216.

4 Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. – С. 235.

у 851 р.¹. Шрівіджайя як могутня держава була відома Масуді та Ідрісі.

В Індії правителі Шрівіджайї споруджували *віхари* – буддистські монастирі. Одну з таких віхар збудували у середині IX ст. у знаменитому буддистському центрі Наланді, іншу, названу на честь правителя Шрівіджайї Чудаманівармавіхара, – у X ст. в Нагапаттінамі (Тамілнад).

Наприкінці X – на початку XI ст. між Шрівіджайєю та Матарамом велися військові дії за гегемонію на архіпелазі, які закінчилися поразкою Матараму та його правителя Дхармавангши. Проте у середині 20-х рр. XI ст. Шрівіджайя зазнала поразки від Раджендри, царя тамільської держави Чола. Шрівіджайського правителя Санграма Віджайоттунгавармана захопили у полон, однак держава продовжувала існувати, очевидно на засадах васальної залежності від тамілів. Уже у 1028 р. у Китай прибуло чергове шрівіджайське посольство. З матарамським царем Аїрланггою було укладено мир. Не припинялися взаємини з Чолами. У 1090 р. чольський правитель Кулоттунга I надав нові привілеї нагапаттінамській віхарі. Аж до початку XIII ст. Шрівіджайя залишалася володаркою проток.

Характеризуючи державний лад Шрівіджайї зазначимо обмеженість джерельної бази, яка б дозволила з належною повнотою відобразити державну політику в різних сегментах гуманітарної сфери. Імперія складалася з численних *кадатуан* (васальних держав) на чолі з правителями – *дату*, яким підпорядковувалися *хулу* – вожді. Уся держава ділилася на адміністративно-територіальні одиниці – *деша*. Шрівіджайя могла називатися *кадатуан*, а також *бануа* (залюднена земля, громада), або *хулунтухан* (держава, буквально – „*раби і пани*”). Монарх Шрівіджайї, який, ймовірно володів і сакральною владою, титулувався *дапунта хіянг* (де *хіянг* – Бог), або *хаджі* (*лон-цин* у китайських джерелах). Представники всіх областей та васальних держав складали присягу на вірність монарху, випиваючи священний напій – *міну сумпах* („пили клятву”). Для збереження єдності держави здійснювалися спеціальні магічно-ритуальні дії. Камінь Присяги з Телага Бату (Південна

¹ Історія Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 216; *Кобищанов Ю. М.* Полюдьє: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – С. 51–52.

Суматра), який датують кінцем VII ст., погрожував магічними карами кожному, хто не буде вірним цареві. Вбивство від закляття чи божевілля очікувало за зраду, шпигунство, змову проти володаря (особливо у прикордонних областях) чи напад на його резиденцію. Це стосувалося і сепаратистських прагнень *дату* (губернаторів провінцій), особливо, якщо вони йшли від принців, які могли успадкувати престол.

У Шривіджайї, насамперед у столиці, існував розвинений державний апарат, де на вищих щаблях знаходилися родичі монарха, які носили санскритські титули *раджапутра*, *ювараджа*, *раджакумара*, *бхупаті* тощо. На них покладалося управління провінціями, які знаходилися під прямим контролем центру. Для охорони торгової монополії та придушення повстань утримувалася професійна армія¹.

На державній службі перебували виділені в особливій групі писарі, скульптори (які обслуговували потреби управління та державного культу), кормчі, торговці (внаслідок важливості заморської торгівлі), *хулун хаджі* (царські слуги, які несли охорону палацу).

Матарам. Колискою яванської середньовічної державності стали центральні та південні райони Центральної Яви. На відміну від малайських яванські ранні держави розташовувалися у внутрішніх районах острова, на плато Рату Боко. В VII – на початку VIII ст. там правили дві династії: малайська династія Шайлендрів, яка опікувалася буддизмом, та шиваїтська династія нащадків яванського правителя Санджайї, який створив першу централізовану державу, що після його смерті знову розпалася.

З приходом до влади на початку 50-х рр. IX ст. Пу Локапали, рака області Кайяванги, ситуація у цьому регіоні починає радикально змінюватися. Він схилив на свій бік і примусив визнати свій суверенітет інших правителів сусідніх земель. У 873 р. Пу Локапала прийняв санскритський титул магараджі, централізував роздачу земель та іменітетів, створив нову систему діловодства (перейшов на більш масовий матеріал для писемності – мідні таблички). Після смерті Локапали у 882 р.

¹ Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. – С. 286–288; История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 216–217.

розпочалися міжусобиці, які тривали доти, доки до влади не прийшов махараджа Балітунга, який розширив державу, включивши до її складу Східну Яву. За його наступників центр держави усе більше зміщується на схід, і, нарешті, виготовлення написів зосереджується на Східній Яві, а центральнованські області випадають зі сфери державного контролю.

Соціальна структура Матараму ґрунтувалася на низовій адміністративно-територіальній одиниці – *вануа* (землеробська громада). У громаді існувало спадкове володіння землею великих родин з правом відчуження за згодою громади старійшинами¹. Основними подаровувачами земель виступали великі світські феодала рака і ракаярвани, головними отримувачами – храми; дарування монархів та їхніх родичів знаходилися на другому місці, але поступово їхня питома вага зрівнюється. Храми отримували цілі вануа, окремі поля, луки, сади, ліси².

Висновки. Характеризуючи процес формування державної політики щодо релігійної політики у середньовічній державності Південно-Східної Азії відзначимо досвід створення умов діяльності релігійних інститутів (монастирів).

Релігійна політика була важливою складовою управлінської діяльності тогочасних правителів Пагану. Це зумовлювалося місцем релігії у суспільно-політичних процесах та свідомості тогочасних мешканців регіону. Про увагу держави до цієї сфери свідчить активна участь державних інститутів у храмовому будівництві та культова діяльність самих правителів. Вагоме місце у системі державного управління В'єтнаму вже у IV ст. займав буддизм. УХ–напочаткуХІІІст.одназйогошкіл–*тхієн* – майже повністю панувала серед віруючих держави. Згідно з її положеннями, людина від природи чиста, вільна від помилок, досягнення нею нірвани – це, передусім, наслідок її власних зусиль. Велику роль відігравав культ предків. Простежується вплив духовної культури сусіднього Китаю, який позначився на моделі взаємин держави та релігійних інститутів. Релігійна діяльність ранньосередньовічної кхмерської держави тісно пов'язана з характером управлінської діяльності правителів

1 Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия... – С. 217–219.

2 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 1. – С. 67.

Камбуджадеша. При оформленні культу девараджі проходило злиття світської і духовної влади. Політико-релігійну єдність держави забезпечував розгалужений управлінський апарат.

Аналіз управлінської моделі Матараму показує як форми опіки держави (правлячої династії Шайлендрів) над релігійним життям так і створення системи державної підтримки буддизму. Користаючись земельними наданнями держави та великих світських феодалів, храми перетворюються у великих землевласників, потужну економічну та політичну силу, зважати на яку змушували і самі правителі при виробленні та реалізації державної політики.

Список рекомендованої літератури

1. *Берзин Э. О.* История Таиланда (краткий очерк) / Э. О. Берзин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1973. – 319 с.
2. *Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века / Э. О. Берзин. – М.: Вост. лит., 1995. – 349 с.
3. Индонезия: Справочник [Ред. кол.: Н. А. Симония (отв. ред.), Л. Ф. Пахомова]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 398 с.
4. История Востока. – В 6 т. – Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Вост. лит., 1995. – 716 с.
5. Краткая история Вьета (Вьет Шы Льюк) [Пер. с вэньяня, вступ. статья и комментарии А. Б. Полякова] // ППВ: LIX. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 288 с.
6. Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объедин. „Виша школа”, 1981. – 216 с.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте особливості релігійного розвитку Південно-Східної Азії.
2. Як релігійна сфера вплинула на розвиток державності Пагану?

3. Простежте релігійну складову в ідеологічних уявленнях Пагану.
4. У чому полягав культурно-релігійний вплив сусідньої Індії?
5. Визначте особливості формування релігійної політики Камбуджадеша.
6. Схарактеризуйте ідеологічні уявлення Камбуджадеша.
7. Яку роль відіграла релігія у розвитку та оформленні середньовічної в'єтської державності?
8. Яка релігія була панівною у Шривіджайї та у її правлячої династії?
9. Назвіть малайську династію, яка опікувалася буддизмом.
10. Якого релігійного характеру набула династія нащадків яванського правителя Санджайї?

Теми рефератів

1. Роль релігії у становленні державності Південно-Східної Азії.
2. Взаємини держави і церкви у Південно-Східній Азії.

Тема 33. Держави Африки

1. Входження Північної Африки до адміністративно-територіальної системи халіфату та її ісламізація.
2. Рання ісламська державність у Берберії.
3. Держави Ідрисидів та Аглабідів.
4. Єгипет у складі Халіфату та його відокремлення у другій половині IX – на початку X ст.
5. Халіфат Фатимідів
6. Держава Айюбідів.
7. Малі.
8. Нубія.
9. Ефіопія.
10. Центральний Судан.

Входження Північної Африки до адміністративно-територіальної системи халіфату та її ісламізація. Другу половину VII – початок VIII ст. Єгипет залишався прифронтовою тиловою базою і плацдармом арабських армій, які рушались на захід. За перших чотирьох єгипетських намісників, починаючи з Утба ібн Абі Суфйяна, здійснювалися кроки до розширення арабського панування у Північній Африці. Послідовний наступ ісламу на позиції християнства був характерною рисою політичного і духовного життя Єгипту за Омейядів. Арабська армія вторгнення, яка досягла на кінець війни 12 тис. вояків, була обмеженою навіть при виконанні поліцейських функцій, не кажучи про охорону зовнішніх кордонів. Тому в 60-х рр. VIII ст. чисельність арабських військ довели до 27 тис. вояків. Навіть з урахуванням членів їхніх родин та невійськової частини поселенців, питома вага війська залишалася критично малою для здійснення ефективного управління. Тому з кожним новим правителем у Єгипет прибувало до 5 тис. вояків. Окремим арабським племенам дозволили повністю переселитися з Аравії до Єгипту. Найбільшими племенами, які здійснили перехід, стали *кайс*,

кянз, джухейна, хіміар, лахм. До них приєдналися десятки окремих родів та родин¹.

Бербери Північної Африки чинили упертий опір ісламізації. Навіть на верненні військовою силою, вони, за першої нагоди, поверталися до колишніх вірувань. За словами Ібн Халдуна, за перші сім десятиліть ісламізації (до завершення омейядської доби) окремі берберські племена бл. сімнадцяти разів приймали нову віру і зрікалися їй. Цілеспрямовану експансію на захід розвернули за правління першого омейядського халіфа Муавії ібн Абу Суфйяна (661–680 рр.). Максимального розмаху дії арабів у регіоні на ранньому етапі набрали завдяки походам Укби ібн Нафі. Він бл. 670 р. заснував Кайруан та започаткував постійну окупацію східних земель Берберії. Однак арабське панування тут відрізнялося нестійкістю і супроводжувалося постійними виступами місцевих племен, протидією берберських вождів *агеллідів* та *амгарів*². Антиарабський опір очолив правитель осілих берберів з групи ауреба, серед яких були укорінені традиції греко-римської культури та християнства, Косейла. У 683 р. під селищем Тахуд він перебив загін з 300 арабських вершників на чолі з Укбою ібн Нафі, які поверталися із західного походу. Після цього переможець об'єднав під своєю владою значну частину берберів Іфрікійї та Східного Магрибу. Останні, скориставшись ситуацією, зреклися ісламу і повернулися до традиційних культів, головним чином язичництва та християнства, подекуди юдаїзму. Однак арабський намісник Єгипту Абд ал Азіз б. Марван вислав війська на чолі з намісником Барки Зухайрою б. Кайсою, які у жорстокій битві розбили Косейлу з прихильниками. Опір арабам у регіоні очолила Кахіна – легендарна цариця гірської країни Аурес Центральної Берберії, яка об'єднала навколо племені джарава численних кочівників з групи зената. Саме її прізвище свідчить про дар провидіння цариці. Поступово її авторитет переростає у справжній культ, підкріплений низкою військових

1 Зеленев Е. И. Мусульманский Египет / Е. И. Зеленев. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 46–49.

2 Дьяков Н. Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки (Средние века, новое время) / Н. Н. Дьяков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 60–61.

перемог. У 697 р. берберські війська завдають поразки Хасану ан-Ну‘ману на березі Мескіани під Тебессою, змусивши його відійти до Барки. Кахіна об’єднала під своєю владою більшу частину східного Магрибу, увівши правління, засноване на традиційному праві кочівників-берберів. Лише в 703 р. Хасану ан-Ну‘ману вдалося остаточно розбити війська Кахіни на гірських схилах Ауреса. Призначений бл. 699 р. намісником халіфа у Кайруані Муса б. Нусайр продовжив політику масової насильницької ісламізації місцевого населення.

Рання ісламська державність у Берберії. На початку VIII ст. виявилися перші ознаки кризи адміністративно-управлінської системи Арабського халіфату в Північній Африці. Починають з’являтися цілі райони, які звільнялися від влади халіфів і проголошували власну незалежність. У різних районах Берберії стали виникати хариджитські теократії. З-під контролю халіфату вийшла приатлантична область Шауїя (Тамесна), заселена берберами бергвата (група масмуда). Їхній вождь Тариф Абу Саліф приєднався до Майсари і брав участь у виступах суфритів. Після смерті Тарифа (748 р.) вождем бергвата став його син Саліх, який проголосив себе новим Пророком, якому Коран було послано берберською мовою. У Сеуті вождь племені меджекес заснував державу Магсена. Хариджитський рух Західного узбережжя Магрибу розвивався у тісному зв’язку з Сиджилмасою – визнаним центром суфритів Північної Африки. Із середини VIII ст. керівництво місцевою хариджитською громадою перейшло до племінної верхівки мекнаса (з гілки зената), яка заснували династію емірів банумідрар (757 р.). Мідраріди зберігали владу в Далекому Магрибі аж до приходу у X ст. зі сходу Фатимідів та їх зіткнення з військами кордовського халіфа (з 967 р.).

Важливим центром хариджитської державності з середини VIII ст. став Тахерт – столиця імамату Рустамідів. Заснований бл. 761 р. у Північній частині Середнього Магрибу та проголошений у 768 р. столицею ібадитів, Тахерт об’єднав берберів з племен *лупата*, *ламайя*, *нафзауса*, *негуса*, *хозара* (з гілки *зената*). У 777 р. імамом ібадитів проголосили ‘Абд ар-Рахмана, який керував військовими походами хариджитів і в 765 р. захопив столицю арабського намісництва Кайруан.

Для багатьох сучасників Тахерт став зразком мусульманської державності. Сюди цілими родинами переселялися мутазиліти, перси, християни. У місті та його околицях споруджували мечеті вихідці з Куфи, Басри та інших регіонів Сходу¹. На чолі ібадитської держави стояв імам, якого призначала релігійна громада. Він управляв своїми підданими, від яких вимагалася безумовна покора, згідно з Кораном і звичаями².

Держави Ідрисидів та Аглабідів. Наприкінці VIII ст. ознаки розпаду Арабського халіфату виявилися з новою силою і набули незворотного характеру. У 788–789 рр. правнук Алі, Ідрис, який утік після повстання у Мецці на крайній захід халіфату, утворив незалежну державу на території сучасного Марокко. Його нащадки закріпилися на цій території, продовживши правління династії Ідрисидів (788–921 рр.). Їх держава за своїм характером була зейдитською та алідською. Іслам сакралізував процеси державотворення, перетворивши провідників новоутворених держав на духовних лідерів. Главу шийтських Ідрисидів у Марокко називали *сином посланця Божого*. З ім'ям Ідриса I б. 'Абдаллаха, нащадка імама Алі б. Абу Таліба, часто пов'язують поширення шийїзму на заході Магрибу. Однак, якщо перші Ідрисиди – Ідрис I (789–793 рр.) і Ідрис II (793–828 рр.) – дотримувалися шийтської доктрини, то в подальшій внутрішній політиці правителів цієї династії це ніяк не виявлялося.

Наступною з-під контролю халіфату вийшла провінція Іфрикійя (Африка), намісник якої Ібрахім ібн Аглаб став фактично незалежним правителем, заснувавши сунітський емірат Аглабідів (800–909 рр.). Визнавши верховний сюзеренітет Аббасидів і отримавши від них у 800 р. широку автономію для своїх володінь³, вони за підтримки халіфів проводять активну експансію, завоювавши Сицилію та Південну Італію. У внутрішній політиці Аглабідиди керувалися інтересами власної династії. Улеми і факіри, які користувалися

1 Дьяков Н. Н. Мусульманский Магриб. – С. 62–69.

2 *Жюльен Ш.* – А. История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) от арабского завоевания до 1830 года / Ш. – А. Жюльен [Пер. с фр. А. Е. Аничковой; ред. и предисл. Н. А. Иванова]. – М.: Изд-во иностранной лит., 1961. – С. 44.

3 Дьяков Н. Н. Мусульманский Магриб. – С. 71–72; *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 128

повагою широкого загалу, перетворилися на духовну опозицію існуючому режимові. З боку мусульманських теологів лунали звинувачення правлячої династії у нехтуванні мусульманськими настановами через спосіб життя двору. За Аглабідів Кайруан перетворився на один із визнаних мусульманських центрів. Авторитетом користувалася діюча тут мусульманська школа права. Юрист Абд ас-Салам Сахнун (776–856 рр.) розробив засновану на малікітському мазхабі *магрибінську школу права*, яка передбачала сувору інтерпретацію шариату і відповідала схильності берберів до чіткого і неухильного дотримання настанов. Шийтсько-ізмаїлітська пропаганда істотно похитнула позиції влади, особливо коли проповідника (да'ї) підтримали впливові берберські племена кітама¹. Останній Аглабід, Зійадат-Аллах III, дізнавшись про просування племен кітама, в 909 р. залишив свою резиденцію у Раккаду і втік до Єгипту.

У ході сакральної легітимації процесів державотворення провідники новоутворених держав перетворювалися не лише на духовних лідерів. Хариджити пішли далі і надали своєму главі з династії Рустемідів, що володіла західною частиною Алжиру, титул *халіфа*².

Єгипет у складі Халіфату та його відокремлення у другій половині IX – на початку X ст. Наприкінці VII ст. у Єгипті почали запроваджуватися ісламські форми адміністративного управління. Верховним адміністративним очільником Єгипту був *валі* (намісник чи правитель), який зазвичай носив титул еміра. Йому безпосередньо підпорядковувалися ним самим призначені губернатори областей, які мали власні адміністрації. Трьома найголовнішими адміністративними чиновниками центрального апарату були: *мушир* (маршал), який командував військами; *каді* (верховний суддя); *джабі аль-харадж* (скарбник та збирач податків). Основні податкові надходження припадали на *джизью* (подушний податок, який платили дорослі християни) та *харадж* (поземельний податок).

1 *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата. – С. 155–156.

2 *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 128; *Рыжов К. В.* Все монархи мира; *Бартольд В. В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата. – С. 25–26.

До посадових повноважень намісника входили: контроль за боєздатністю розташованих у регіоні підрозділів; зміни адміністративного поділу, постачання населення продовольством; контроль за судовою системою, призначення суддів та контроль за практичним судочинством; збір податків, добровільних пожертв, перерозподіл зібраних коштів; призначення податкових чиновників; опікування релігією, боротьба з порушеннями релігійних законів та настанов; охорона прав особи при дотриманні божих заповідей; виконання функцій верховного імама при молитвах; направлення паломників до святих місць Аравії та їхнє постачання. Ці широкі повноваження намісник здійснював від імені халіфа¹.

У другій половині IX ст., скориставшись послабленням Багдадського халіфату, фактично незалежним господарем Єгипту стала тюркська династія Тулунідів (868–905 рр.), яку заснував воєначальник-гулям Ахмед ібн Тулун (868–884 рр.). Прагнучи збільшити доходи держави, ібн Тулун розширив вакуфні володіння (землі мечетей), передаючи мусульманському духовенству контроль над землями в обмін на отримання додаткового доходу з них. Здійснюючи енергійну державну політику він зумів припинити зростання податків, стабілізувавши державу. Завоювавши у 878 р. Сирію, ібн Тулун почав карбувати на монетах поряд з ім'ям халіфа власне. Наступним його кроком було встановлення контролю над Хіджазом та мусульманськими святинями, включаючи Мекку, однак у 884 р. він раптово захворів і помер. На початку X ст. Аббасидам пощастило на нетривалий час повернути собі пряме правління над Єгиптом, еміром якого призначили ферганського *іхшида* (князя). Однак у 935 р. іхшид Мухаммед ібн Тугдж (935–946 рр.) знову, спираючись на армію, повернув фактичну незалежність від Багдаду. Нове посилення держави почалося за регентства при дворі Іхшидідів темношкірого раба-абіссінця, євнуха Кафура. Він включив до складу держави (крім Єгипту) Сирію з Дамаском та Хіджаз².

1 Зеленева Е. И. Мусульманский Египет. – С. 51.

2 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 283; Зеленева Е. И. Мусульманский Египет. – С. 58–59.

Халіфат Фатимідів (909–1171 рр.). Засновником династії Фатимідів був ісламізований перський єврей-ізмаїліт, один із лідерів ізмаїлітської громади Убейдаллах, який на початку X ст. очолив ізмаїлітську пропаганду серед берберів Північної Африки. Свій родовід він вивів від дочки пророка Фатими та її чоловіка Алі (четвертого халіфа) через імама Джафара, однак бербери, скориставшись цим, виступили проти чорнопрапорних Аббасидів під білими фатимідськими прапорами. У 893 р. Убейдаллах відправив до кітама свого місіонера Абу Абдаллаха, якому вдалося створити розгалужену ізмаїлітську громаду. Вірні йому бербери були об'єднані у сім військових підрозділів, провідники яких стали членами ради старійшин. Рішучі військові дії проти Аглабідів розпочалися у 903 р. У 905 р. Убейдаллаха заарештувала халіфська служба безпеки. Однак невдовзі проповідника звільнили і він продовжив агітацію серед берберських племен.

Коли в 909 р. останній Аглабід, Зійадат-Аллах III, дізнавшись про просування племен кітама, залишив свою резиденцію у Раккаду і втік до Єгипту, Убейдаллах вирушив в Іфрикійю. У дорозі в Сиджилмасі його затримав місцевий емір з роду Рустемідів. Абу Абдаллах, довідавшись про це, вирушив на допомогу із загоном кітама і, захопивши місто, звільнив провідника. Вивівши його до берберів, він проголосив його Махді¹. Після захоплення у 910 р. Тунісу і прибуття до Раккади він 15 січня 910 р. проголосив себе *Махді* (месією), імамом і халіфом (повелителем усіх правовірних *амір аль-мумінін*)². Аббасиди остаточно втратили Північну Африку, де запанував ізмаїлітський антихаліфат Фатимідів (910–1171 рр.) з центром у Кайруані. Його основну ударну силу спочатку становили берберські племена кітама й санхаджа. Невдовзі були створені спеціальні відомства, запроваджено податки, у підкорені області відправили намісників. Це відштовхнуло багатьох прихильників Фатимідів. Проте вони продовжували розбудовувати свою державу, використовуючи репресії, військові, політичні та ідеологічні інструменти. Лише при зайнятті Кайруану вони стратили бл. 4 тис. осіб. У 911 р. халіф наказав стратити Абу Абдаллаха за причетність до змови.

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 284.

2 Жюльєн Ш.-А. Історія Северної Африки. – С. 68.

Це викликало повстання кітама, придушення яких очолив особисто Махді. Війни з непокірними берберами продовжили син і онук Махді. Однак, попри ці репресії, у 922 р. спалахнуло нове берберське повстання, зената та хаввара, які мешкали південніше кітама, в горах Аураса та Заба. Сприятлива геополітична ситуація дозволила Фатимідам продовжувати активну завойовницьку політику. У 914 р. вони пограбували Олександрію, у 916 р. – окупували Сицилію. Сили Аббасидів скували кармати, тому після смерті Кафура іхшидідський режим впав майже без опору¹. Водночас ситуація у завойованих володіннях продовжувала залишатися нестабільною. Навесні 947 р. знову спалахнуло повстання християнського населення Сицилії. Придушивши його, фатимідський намісник спорудив у Реджо ді Калабрії велику мечеть. Відбиття лише одного каменя з нього могло стати сигналом для руйнування усіх християнських церков острова та Іфрікійї².

Фатиміди підкорили Берберію та Нумідію, встановивши нові податки і повинності. У 958 р. аль-Муїзз відправив Джаухара (за даними Хасана ібн Мухаммеда ал-Ваззана, слов'янина за походженням) на захід. Джаухар, зміцнивши владу Фатимідів у Тахерті та Сиджилмасі, взяв столицю Ідрисидів у Фесі та досягнув Атлантичного океану. У 969 р. фатимідська армія на чолі з Джаухаром захопила Єгипет, а згодом і Сирію. Фатимідський халіф Муїзз (953–975 рр.) став повноправним володарем всієї Північної Африки. Адміністративні органи перевели до Каїра, куди 11 червня 973 р. прибув ал-Муїзз. Щоб замирити антифатимідські виступи у Північній Африці, Абу Темім ал-Муїзз ал-Мустансір дозволив вільно направлятися арабським племенам у Магриб (до цього їхні переміщення були обмежені Нілом), сплативши за це та принісши військову присягу проти його ворогів. Скориставшись ситуацією, сюди негайно вирушили близько десяти родів з Аравійського півострова, які налічували понад 50 тис. озброєних вершників. Їм вдалося захопити Триполі, Габес, Кайруан та упокорити місцеві берберські племена³. За халіфа ал-Азіза (975–996 рр.)

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 284; Рыжов К. В. Все монархи мира.

2 Жюльєн Ш.-А. История Северной Африки. – С. 78.

3 Там само; Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 285;

хутба на його ім'я проголошувалася не лише у Магрибі і Хіджазі, а й Сирії, Мосулі, Ємені¹.

Фатимідську добу характеризують як період найвищого піднесення ізмаїлізму, коли фатимідська держава, створена за ізмаїлістським закликком (да'ва), стала ізмаїлітською (*давла*). У цей період було створено багатющу літературно-ідеологічну спадщину, яка дала підстави французькому досліднику *Л. Массиньйону* (1883–1962 рр.) назвати цю добу століттям ізмаїлізму в ісламі². Фатимідський місіонер Алі ібн Мухаммад ас-Сулайхі навіть заснував власну династію у Ємені, яка правила тут до 1173 р. З 1063 р. Сулайхіди правили і у Месці, яка, як і Медина, визнавала верховну владу Фатимідів. З часів ал-Азіза фатимідські халіфи відправляли до Мекки традиційне покриттянаКаабубілогокольору(якофіційногодинастичного), подарунки емірам і сановникам священних міст (двічі на рік гроші, коні, халати). Визнаючи зверхність Фатимідів, правителі Мекки і Медини у внутрішніх справах, зазвичай, були цілком самостійні³. Держава опікувалася землями мусульманських релігійних установ – вакфами. У 1014 р. Хакім надав низку державних угідь як вакфи для утримання соборних мечетей. Знаменитий візир Бадр ал-Джамалі заснував вакфи – земельні ділянки на користь свого сина. Кадій ал-Фаділ придбані ним землі, розташовані у передмісті Каїру та інших містах, передав у вакф на користь Мекки. Для управління вакуфним майном заснували спеціальне відомство⁴. Якщо у дофатимідському Єгипті духовенство не мало чіткої ієрархії, самостійно призначало осіб на релігійні посади, існувало на свої доходи і фактично було відокремлено від державного апарату, то новий режим релігійну політику істотно змінює. Прийшовши до влади за допомогою таємної організації, фатиміди зберегли її структуру. Колишні мандрівні ізмаїлітські проповідники (*даї*),

Лев Африканский. Африка – третья часть Света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть [Пер. с ит., коммент. и ст. В. В. Матвеева] / Лев Африканский. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1983. – С. 23.

1 *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата. – С. 19.

2 *Дафтари Ф.* Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины [Пер. с англ. Л. Р. Додыхудоевой, Л. Н. Додхудоевой] / Ф. Дафтари. – М.: АСТ, Ладомир, 2004. – С. 16.

3 *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата. – С. 28.

4 Там само. – С. 37.

яких очолювали *даї ад-дуат*, стали верхівкою і проіснували до кінця існування держави. З часів Хакіма посада головного *даї* стала спадковою у родині Ібн Абд ал-Каві (ал-Такаві). У палаці халіфа проходили регулярні збори ізмаїлітів. Почесне місце у державі займали особи, які вважалися нащадками Алі і мали близькі стосунки до правлячої династії. *Шаріф (машруф)* мали свого главу (*накіба*). За шаріф йшло місцеве єгипетське духовенство, яке зберегло вірність сунізму. Призначення на вищі релігійні посади здійснювали безпосередньо Фатиміди, а з другої половини їхнього правління – візири. Розподіл доходів з вакфів перейшов до повноважень держави, для чого створили спеціальне відомство *диван ахбас*¹.

Релігійна політика Фатимідів характеризувалася толерантністю щодо чужовірців, передусім християн і євреїв. Мусульмани брали участь у християнських святкуваннях (Святого Хрещення у 1024 р.). За халіфа ал-Азіза християни могли бути родичами володаря. Своїм візиром Ал-Азіз призначив християнина Ісу, який, своєю чергою, призначив заступником у Сирії юдея Манассе. У ході придушення антихристиянських заворушень, під час яких загинуло бл. ста шестидесяти християн, візир наказав стратити двадцятьох мусульман – організаторів. З 1044 до 1047 р. посаду візира посідав юдей, який прийняв іслам². Фатиміди сприяли захисту економічних позицій християнської церкви. На завершення їх правління площа земель, що належала християнським церквам і монастирям, складала 915 федданів. Так, халіф Хакім пожертував монастирю Нахія у провінції Гіза і сусідніх з нею областях 30 федданів землі і рибний ставок. Іншим християнським релігійним установам халіф надав сім єгипетських селищ, а синайському монастиреві повернув раніше конфісковані маєтності. 20 федданів чорної землі, які належали монастирю в Самалуті (провінція Ашмунайн), також були дарунком халіфів. Як і вакфи, вони звільнялися від оподаткування³.

1 Семенова Л. А. Из истории Фатимидского халифата. – С. 106.

2 Зеленеv Е. И. Мусульманский Египет. – С. 96–97.

3 Семенова Л. А. Из истории Фатимидского халифата. – С. 38.

Загалом Фатиміди декларували свободу релігійних переконань, хоча на практиці свою діяльність спрямовували на вкорінення ізмаїлізму¹.

Держава Айюбідів. Ще в 1168 р. висланий сирійським султаном атабеком Нур ад-діном Зенгі до Єгипту із загонами туркменів та курдів Ширкук був призначений візиром останнім фатимідом *ал-Адідом*. Наступного року, після раптової смерті Ширкука, візірат перейшов до його племінника *Салах ад-діна ібн Айюба (Саладина)*. У 1171 р., скинувши останнього фатиміда ал-Адіда, Салах ад-дін ібн Айюб захопив владу у Єгипті, проголосивши себе султаном і заснувавши династію Айюбідів. Опір суданських прихильників Фатимідів зламали, а рештки армії розпустили. Ядром нових збройних сил стали загони курдів і туркменів, яких наділили *ікта*.

Після смерті від серцевого нападу Нур ад-діна Зенгі, султан Салах ад-дін ібн Айюб під приводом захисту прав неповнолітнього Махмуда Саліха приєднав майже усю Сирію (за винятком Халеба, зайнятого в 1182 р.) на чолі з Дамаском. У 1186 р. було завершено підкорення Джазіри (північної частини Межиріччя Тигру та Євфрату), до до цього трималися Зенгіди та Артукіди. Ще в 1172 р. єгипетське військо почало просування уздовж узбережжя Середземного моря, яке завершилося у 1187 р. захопленням Кайруана. Це забезпечило нову державу із заходу, дало можливість налагодити постачання лісу для потреб флоту. У 1174 р. було підкорено Ємен, де з 1037 р. правила династія Сулайхідів. Цей регіон вважався важливою базою військово-морських сил та форпостом на морському торговельному шляху до Індії. Після цього починається наступ на володіння хрестоносців. У ході серії війн йому вдалося відібрати майже усі їхні володіння у Сирії та Палестині, що зафіксували умови договору, укладені з лицарями в 1192 р.

Після смерті Салахад-діна ібн Айюба держава перетворилася на своерідну федерацію князівств, які очолювалися членами правлячої династії Айюбідів, під суверенітетом айюбідського султана Каїру. Різні гілки Айюбідів правили у Єгипті до 1252 р., Дамаску та Халебі – до 1260 р., Джазірі – 1245 р., Хімсі – з 1178 до 1245 р. (нащадки Ширкука), Хамі – 1341 р., Ємені – 1228 р.

¹ *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата. – С. 23.

Ревний суніт та курд за походженням Салах ад-дін відновив у Єгипті панування правовірного сунізму. В 1170 р. тут з'явилися перші релігійні училища нового типу – медресе, основою викладання у яких стала сунітська доктрина. Серед засновників були Салах ад-дін і його еміри. З новим посиленням позицій сунізму у державі пов'язане поширення суфізму, містично-пантеїстичної форми ісламу у його ортодоксальній формі, виробленій ал-Газалі (1058–1111 рр.). За Айюбідів у Єгипті з'явилися чисельні суфійські помешкання (*ханака*). Глави великих релігійних установ, зазвичай, призначалися особисто султаном. Від уряду вони отримували натуральні надання та значні кошти. Як вакфи вони набували рухоме й нерухоме міське майно, земельні володіння у сільській місцевості.

Єгипет повернувся під духовну владу багдадських халіфів і в 1174 р. аббасидський халіф ал-Мустаді подарував Салах ад-діну ібн Айюбу титул султана, санкціонував усі його завоювання, надіславши при цьому грамоту інвеститури та почесні шати. Відмова від шиїзму на державному рівні викликала опір ізмаїлітів у Сирії, особливо з боку їхнього сирійського шейха Рашида ад-діна Сінана (1169–1172 рр.). Є підстави говорити про досягнення з ізмаїлітами у 1176 р. угоди, яка припинила ворожечу між ними. Натомість у 1192 р. ізмаїліти вбили ватажка хрестоносців маркіза Конрада Монферратського. Наступники Салах ад-діна також не гребували використовувати цю організацію у своїх цілях¹. Для зміцнення влади Салах ад-дін апелював до релігійних почуттів мусульманського населення. У травні 1187 р. він оголосив збір всіх мусульман у Дамаску і розпочав Джихад (Священну війну) проти хрестоносців. На вересень 1187 р. Салах ад-дін захопив Акку, Яффу, Бейрут, Рамлу, Кейсарію, Єрихон, Сайду і Аскалон. Наприкінці вересня володар підійшов до Єрусалима і, отримавши капітуляцію, дозволив християнському населенню міста викупити себе².

Малі. На межі VII–VIII ст. склався впливовий політичний і торговельний центр у Гао³. Активізація економічних,

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 237–239; Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 290.

2 Зеленева Е. И. Мусульманский Египет. – С. 105–107.

3 Куббель Л. Е. Об особенностях классовобразования в средневековых

соціальних і економічних процесів у регіонів зумовлювала посилення державотворення. У VIII ст. виникає держава Малі. Це підтверджують мандингська усна традиція і арабські джерела IX ст. Початково кордонами Малі були верхня течія Нігера на сході, Беледугу на півночі і верхня течія р. Бакой на заході. Ядро держави становили північні райони, де осіли роди Тараоре, Конате, потім Кейта, які послідовно грали керівну роль у Малі. Ще в IX ст. правляча династія прийняла іслам, але переважна частина загалу зберегла свої давні вірування¹. У середині IX ст. у долину верхнього Нігеру проникають арабські мандрівники та торговці, повідомляючи про країну *Малал* та *малінке* (народ Малі). У великих населених пунктах долини Нігеру вони засновують опорні мусульманські місії, які відіграли важливу роль у процесі подальшої ісламізації регіону².

На початку IX ст. до влади в Текрурі приходять фульбеська династія Дьяго, яка на той час вже була ісламізованою. Панування фуле над Текруром тривало до XI ст., коли, ймовірно, унаслідок повстання тукулерів, до влади прийшла династія Манна, яка насиллям запроваджувала іслам серед тукулерів і сонінке області Галам. Правителі Текруру уклали союз з Альморавідами і надавали військові загоони для участі у походах марокканців проти Гани³.

У 1053–1056 рр. посилюються туареги. Ця берберська спільнота, яка мешкала у Сахарі, на чолі з талановитим полководцем Йахйя ібн-Ібрахімом захопила владу у більшості оаз Західної Сахари та заснувала династію Альморавідів. У ході завоювань 1054–1076 рр. Альморавіди захопили Західну Африку й іслам уперше проникає на південь від Сахари⁴.

обществах Западного и Центрального Судана / Л. Е. Куббель // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 95.

1 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 2. – С. 89.

2 *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т.1: Географические открытия народов Древнего мира и Средневековья (до плаваний Колумба) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – [3 изд., перераб. и доп.] – М.: Просвещение, 1982. – С. 191–192.

3 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 2. – С. 95.

4 История войн. – Т. 1 [Сост. Н. Н. Головкина]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 427.

Усні джерела дають змогу стверджувати про формування держави на території Гани уже на межі III і IV ст.¹. Перша могутня західносуданська імперія Гана (770–1076 рр.) утворилася унаслідок перемоги династії Сараколле, яка була вихідцем із народу сонінке. Основою могутності ганського володаря, який мав два титули – *тунка* (правитель) і *каямага* (володар золота) – стало золото. Державний розвиток Гани припило вторгнення Альморавідів, які у 1054 р. відбили у сонінке та спустошили Аудагост. Однак це не зламало могутності Гани, яка продовжувала контролювати середню частину Західного Судану. У 1076 р. розбивши піхоту каямаги ударом туarezьких вершників, які спустошили її столицю Кумбісале, альморавідський султан Абу Бекр ібн-Омар остаточно завоював Гану. Мешканців міста продали в рабство, а тунка Менен змушений був прийняти іслам та платити переможцям данину. Почалася примусова ісламізація населення регіону. Однак спротив берберам продовжувався і Альморавіди не змогли повністю ісламізувати королівство. Правителі продовжували здійснювати обряди поклоніння своїм предкам та землеробським духам, тісно пов'язаним з їхньою владою. У 1087 р. в районі Адрара спалахнуло народне повстання проти загарбників, під час придушення якого Абу Бекр загинув. Марокканці змушені були вивести звідси свої війська, однак панування іноземців підірвало міць Гани. Її територія почала обмежуватися лише областями Аукар та Бассикуну, а в інших районах Судану виникли незалежні держави. Каньяга, яка до цього платила данину Гані, стала незалежною. Підкоривши наприкінці XI ст. колишні володіння Гани – Північну частину Беледугу, південну частину Багани та частину області Діага – правителі Каньяги утворили нову державу Сосо. В 1203 р. війська Сосо захопили всю територію Гани, а знатні родини сонінке, арабські і берберські купці залишили її територію².

Нубія. У 80 рр. VI ст. населення Нубії майже повністю прийняло християнство. Разом з християнством нубійська знать

1 Куббель Л. Е. Об особенностях классового образования в средневековых обществах Западного и Центрального Судана. – С. 92.

2 История стран Азии и Африки в Средние века. – Ч. 2. – С. 88; История войн. – Т. 1. – С. 455; Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 433–435.

на чолі з царем прийняла елементи візантійської управлінської культури. Це знайшло відображення у титулатурі царя та вельмож, назві посад, передусім це стосувалося зовнішнього оформлення владних атрибутів. Свідченням цьому є напис царя Еірпаноме в Дендурі (559 р.). На процес управління вплинули і традиційні культові уявлення племен регіону, які відповідали залишкам родового та рабовласницького ладу. Завоювання Єгипту арабами та його ісламізація спричинили ослаблення впливу християнства у регіоні. Один із полководців завойовника Єгипту Амра, Абдаллах ібн Саїд, у 651–652 рр. вступив у Нубію і взяв в облогу Донголу, примусивши нубійців укласти мирну угоду. Передбачалася виплата халіфу і його намісникам певної долі бакта, в який входили раби, зобов'язавши нубійців не порушувати кордони Єгипту і видавати втікачів. Натомість араби відмовилися від нападів на Нубію.

Мусульмани, які осіли в Асуані, володіли численними землями, які простягалися аж до Нубії. За це вони платили нубійському царю земельний податок. Ці землі араби придбали в нубійців ще за Омейядів та Аббасидів. Пізніше цар Нубії, скориставшись перебуванням у Єгипті халіфа ал-Мамуна (783–833 рр.), надіслав йому протест проти власників маєтків, розташованих на його землі. Посли, прибувши до Фустату, де знаходився халіф, розповіли йому, що окремі раби та піддані продали свої ділянки мешканцям Асуану, хоча ця земля належить царю. Щоб знайти вихід із ситуації ал-Мамун надіслав справу для розгляду у верховний суд Асуана. Тоді місцеві землевласники підмовили продавців – нубійців визнати владу халіфа, щоб угоди були визнані чинними¹. Цей факт засвідчує поступовий характер проникнення ісламу в регіон, який, поряд зі збройними, мав і мирні форми. Поширення ісламу, особливо серед правлячої верхівки, сприяло розвитку торговельних та політичних зв'язків з Арабським халіфатом, втягнення середньовічної Нубії до арабського соціокультурного простору.

¹ *Кашнельсон И. С.* Государственный строй Нубии в VII–IX вв. до н. э. и законы Бокхориса / *И. С. Кашнельсон* // Древний мир: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – С. 81–83.

Ефіопія. На початку VI ст. монофіситство проголосили державною релігією у Аксумі, а грецький алфавіт почали використовувати для записів текстів на геез. Розхвалюючи державну політику правлячої еліти, церква та впливове монофіситське духовенство виступали ініціатором розроблення програми створення „*Великої монофіситської імперії*” від Аксуму до Вірменії. Нагаша-нагашти, захопившись цією ідеєю, активізували військові дії, а фактично повномасштабну військову кампанію, на півдні Аравійського півострова для утвердження тут християнства. Спираючись на підтримку Візантії, аксумський цар Каліб Елла-Ацбиха (перша половина VI ст.) остаточно завоював у 525 р. Південну Аравію, прийнявши титул царя „аксомітів і омеритів і Рейдана і сабетеїв”.

З падінням у VII ст. аксумської могутності центром ефіопської державності стали внутрішні райони Ефіопського нагір'я – край Амхара. З X ст. найміцніші позиції у регіоні мало християнське князівство Ласта, де правила династія Загве¹. На початку XI ст. династія Загве з центральної Ефіопії захопила ослаблене Аксумське царство, яке стало притулком для християнських монахів та священнослужителів з мусульманського Єгипту. Починається спорудження церков та монастирів. Після того, як мусульманська експансія обмежила вихід до моря, поступово починається внутрішня ізоляція Ефіопії, хоча окремі ефіопські принци володіли прибережними анклавами у Ємені до 1200 р. Вплив уздовж східноафриканського побережжя продовжували розширювати мусульманські торговці, а Могадішо перетворився у великий торговий порт.

Центральний Судан. Першим політичним об'єднанням тогочасного Центрального Судану стало вождівство Загава, яке склалося наприкінці VI ст. на північному сході від острова Чад. Його засновником вважається негроїдний народ Загава, який належав до ніло-сахарської мовної групи. Їхні релігійно-ідеологічні уявлення ґрунтувалися на обожнюванні *кокуру* (правителя), влада якого:

¹ Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 423–425.

„над підданими не обмежена; він відбирає у кого забажає його майно... Вірування їхні – це шанування своїх царів: і вони щиро вірять, що царі – це ті, хто дарує життя і забирає, примушує хворіти й лікує... Загава уважають, що цар не вживає страву. Їжа його – таємниця для усього народу... А якщо трапиться комусь з підданих зустріти верблюда, на якому везуть царську їжу, його вбивають на місці”.

Загава панували у Центральному Судані майже два століття, проте у VIII ст. під тиском арабів у район озера Чад хлинули кочові племена канурі, які називали своєю прабатьківщиною південну Аравію. Канурі очолювали *маї* (вожді) з роду Сейфува. Маї Дугу, спираючись на міць кочової сахарської кінноти, зламав опір Загава і бл. 800 р. заснував державу Канем, у якій канурі стали панівним етносом, а негроїдні племена (загава, булала, тубу) були поневолені більшістю¹.

За часів масованої ісламізації, щоб уникнути конфліктів з Альморавідами та Фатимідами, верхівка Канема приступає до ісламізації держави. За правління маї Хуме (1085–1097 рр.) у 1085–1095 рр. іслам уводиться і поширюється у державі Канем². З цією метою здійснюється державна політика як щодо ісламу, так і щодо мусульманського духовенства. Джерела засвідчують надання махрамів (імунітетних грамот) представникам ісламського духовенства регіону та їхнім нащадкам уже в XI ст.³. Найбільшої могутності Канем досягає за правління Салми, який прийшов до влади у 1194 р.⁴.

Спираючись на окремі доісламські арабські поселення, араби в середині VIII ст. захопили острів Канфалу (Занзібар), де заклали торгову факторію та почали ісламізацію місцевого населення. На східному узбережжі від мису Кафун (Гвардафуй) до річки Джуби була земля берберів з кількома арабськими факторіями. На південь, до Кілви, простягалася країна Зіндж. Спираючись на острів Занзібар, араби поступово просувалися

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 442.

2 История войн. – Т. 1 [Сост. Н. Н. Головкова]. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997. – С. 455.

3 Куббель Л. Е. Об особенностях классообразования в средневековых обществах Западного и Центрального Судана. – С. 119.

4 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 442.

на південь. У країні *Софала* вони заснували ряд населених пунктів, зокрема Мільбануну (Мозамбiк), Шинде, поблизу гирла річки Замбезі, найпівденніший Дагута (Мапуту). Близько 1130 р. Софала потрапила під контроль Кiлви¹.

Висновки. Мусульманські держави Північної Африки при виробленні власних управлінських моделей релігiю розглядали як одну з наріжних підвалин державного будівництва. У ході сакральної легітимації процесів державотворення провідники новоутворених держав перетворювалися не лише на духовних, а й політичних лiдерів (халіфів). Мусульманського характеру набуває і адміністративне діловодство, що особливо добре помітно у діяльності Фатимiдів.

Африканські землі на південь від Сахари у період раннього Середньовіччя помітно відставали за своїм розвитком від інших африканських земель. У процесах державотворення, які проходили на теренах Східної та Західної Африки, релігiя також відігравала роль чинника соціалізації та формування єдиної системи духовних цінностей. На їхній основі формувалися політична та державна ідентичність на цих теренах.

Список рекомендованої літератури

1. *Дафтари Ф.* Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины [Пер. с англ. Л. Р. Додыхудоевой, Л. Н. Додхудоевой] / Ф. Дафтари. – М.: АСТ, Ладомир, 2004. – 273 с.
2. *Дьяков Н. Н.* Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в истории Северной Африки (Средние века, новое время) / Н. Н. Дьяков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 344 с.
3. *Жюльен Ш. –А.* История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) от арабского завоевания до 1830 года [Пер. с фр. А. Е. Аничковой; ред. и предисл. Н. А. Иванова] / Ш.–А. Жюльен. – М.: Изд-во иностранной лит., 1961. – 423 с.
4. *Кацнельсон И. С.* Государственный строй Нубии в VII–IX вв. до н. э. и законы Бокхориса / И. С. Кацнельсон

¹ *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т. 1. – С. 193–194.

- // Древний мир: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – С. 81–85.
5. *Лев Африканский*. Африка – третья часть Света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть [Пер. с ит., коммент. и статья В. В. Матвеева] / Лев Африканский. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1983. – 512 с.
 6. *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата: Очерки и материалы / Л. А. Семенова. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. – 264 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте плив релігії на розвиток середньовічної державності у Африці.
2. Окресліть особливості процесу ісламізації як чинника формування державності північних африканських держав.
3. Схарактеризуйте специфіку релігійного розвитку Ефіопії.
4. Які особливості мала релігійна політика халіфату Фатимідів і чим це було зумовлено?
5. Яка релігія домінувала у державі вандалів?

Теми рефератів

1. Роль релігії в становленні ісламських держав.
2. Становлення теологічних підходів щодо ролі держави в ісламському світі.
3. Релігійний чинник у процесі державотворення у Центральній та Південній Африці.

Змістовий модуль 5.

Європейська цивілізація та доколумбова Америка

Вступ

Християнство відіграло важливу роль в оформленні ранньосередньовічних держав Європи. Вкорінюючись у соціоментальні тканини європейського суспільства, воно перетворювалося на інструмент державної політики і активно використовувалося при виробленні та реалізації внутрішньополітичних та зовнішньополітичних доктрин¹. Церкви (як Західна, так і Східна) відіграли важливу ідеологічну роль у державі, контролюючи духовне життя суспільства, надаючи важливі інтелектуальні імпульси суспільству, виступаючи транслятором книжності та писемності². Церковні ієрархи часто виконують окремі державні функції. Державотворчу роль християнства чітко демонструє управлінська практика лицарсько-християнських держав Близького Сходу. Загалом європейська церква виступала чинником легітимації існуючої моделі соціальних відносин та системи управління. Фактично самі церковні ієрархи виступали інститутами держави на місцях, особливо це було характерно для новоприєднаних земель Прибалтики та Скандинавії. Церква підтримувала центральну владу проти феодалної міжусобиці з огляду на те, що задіяні ресурси феодалів доцільніше було б використати для боротьби із сарацинами, визволення Труни Господньої, поширення християнства на нових теренах. В XI ст. чимало єпископів виступали з ініціативою заборони феодалних війн під загрозою відлучення від церкви, об'єктивно перебуваючи у таборі союзників королівських родин та їхніх васалів³. Спільноти миру народжувалися на єпископських соборах. Весь християнський світ уявлявся ними як містично тіло Спасителя. Вже в 1054 р. єпископи провінції Нарбонн проголошували заборону вбивати християн, оскільки це прирівнювалося ними до пролиття крові Христа⁴.

1 *Басовская Н. И.* Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н. И. Басовская // СВ. – Вып. 53. – 1990. – С. 44–51.

2 *Гутнова Е. В.* Средневековье: место в европейской цивилизации / Е. В. Гутнова // СВ. – Вып. 53. – М.: Наука, 1990. – С. 35.

3 *Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения.* – Ч. 2: Европейский мир X – XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 44 – 45.

4 *Блок М.* Феодалное общество [Пер. с фр. М. Ю. Кожевниковой] / М. Блок.

Спочатку королівська влада надавала підтримку церкві у поширенні християнства, посиленні впливу на соціокультурні процеси в тогочасному суспільстві. З часом церква перетворюється на впливову доцентрову силу у суспільстві, у підтримці якої була зацікавлена центральна влада при зміцненні інститутів державного та регіонального управління, посиленні контролю за місцевим самоврядуванням. Процес надання церкві земельних наділів, податкових та судових привілеїв – імунітетів, поступово зіштовхує державу з церквою і створює основу для конфлікту, який простежувався у багатьох країнах Середньовічної Європи. Духовенство як окремий стан у середньовічній державі мав низку політико-правових обмежень, що знаходило своє відображення у характері церковного землеволодіння¹, яке сприяло зміцненню загальної системи феодальних відносин. Відповідно, у кожній країні Середньовічної Європи місце церкви у системі феодальної державності мало свої особливості, зумовлені специфічними соціокультурними, політичними, економічними рисами.

На процес формування системи взаємин держави із церквою вплинуло протистояння світської влади з папством. Це було виявом дихотомії загальної тенденції прагнення західних монархів утворити національні церкви, з одного боку, та папством, яке обстоювало універсальний теократичний характер духовної влади над світськими державними інститутами в усьому тогочасному західному світі – з іншого. Підпорядкування церкви було важливою складовою створення національних держав та подолання децентралізаторських виявів у країнах Європи. Християнська церква виступила великим уніфікатором і об'єднуючим Європи², чинником універсалізації її державно-управлінських моделей. Розростання територіальних володінь імперії Карла Великого супроводжувалося діями уряду щодо забезпечення духовно-релігійної єдності держави. В особі франків папство – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – С. 405.

1 *Хачатурян Н. А.* Политическая и государственная история западного средневековья в контексте структурного анализа / Н. А. Хачатурян // СВ. – Вып. 54. – М.: Наука, 1991. – С. 11.

2 *Колесницкий Н. Ф.* Феодальное государство (VI–XV вв.): Пособие / Н. Ф. Колесницкий. – М.: Просвещение, 1967. – С. 8–9; *Гутнова Е. В.* Средневековье: место в европейской цивилизации. – С. 35.

отримало захисника своїх інтересів. Імператор узаконив церковну десятину в Західній Європі¹.

Слов'янські держави мали свої характерні особливості розвитку релігійної сфери у добу Середньовіччя. Це зумовлювалося боротьбою за сфери впливу у регіоні між Візантією та західною цивілізацією (імперією Карла Великого, пізніше Німеччиною), які намагалися опертися на духовний вплив Римського папи та Константинопольської патріархії. Різнилися і моделі державно-релігійних стосунків: від жорсткого регламентування владою релігійної сфери до боротьби церкви із світською владою за вплив у суспільстві. Якщо у західному слов'янстві переможцем з цієї боротьби вийшла церква, перетворившись в окремий, незалежний від держави інститут, то у слов'янських держав Балканського півострова помітна постійна зміна типу взаємин.

У 896 р. до басейну Карпат прибули угорці на чолі з князем Арпадом. Після завданої їм під Аугсбургом у 955 р. військом Священної Римської імперії німецької нації поразки вони відмовилися від нападів на своїх західних сусідів. В Угорщині спостерігається посилення впливу християнства та активізація діяльності католицьких місіонерів. У 973 р. Геза, якого західні джерела називають королем, відрядив посольство до Кведлінбурзького імперського зібрання і запросив до двору місіонера Адальберта, пражського єпископа, схваливши заснування бенедиктинського абатства Святого Мартона в Паннонхалмі. Приймавши християнство, король продовжував виконувати і язичницькі обряди. Сина Гези, Вайка, який при хрещенні отримав ім'я Іштвана, виховували вже у християнському дусі. Під час коронування на Різдво 1000 р. корону Іштвану вручав особисто папа римський Сильвестр II. Після цього король звернувся до Риму з проханням про заснування архієпископства в Естергомі. Архієпископ естергомський став главою незалежної угорської клерикальної організації, до якої входили архієпископство у Калочі і 8 єпископатів, кожний з яких мав наприкінці XI ст. власний кафедральний собор і збори каноніків. Архієпископ

¹ *Удальцова З. В.* Распространение христианства, церковь и ереси в средневековой Европе // *З. В. Удальцова // История Европы.* – Т. 2: Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – С. 560–590.

був одним з керівників Королівської ради, куди входили й інші прелати. Іштвану приписують заснування 2 архієпископств і 10 єпископств, закладання монастирів (у Паннонхальмі, Залаварі), церков. Вже на початку правління він видав наказ про спорудження кожними десятьма селами однієї приходської церкви. Інший акт встановлював обов'язкову сплату десятини. Особливе місце займав собор у Секешфехерварі, обраний Іштваном як особиста резиденція. Місто перетворилося на місце традиційної коронації угорських королів. У встановленій системі державного управління світська влада домінували над духовною. Король був верховним власником усіх церковних земель, міг призначати прелатів навіть без затвердження папою, засновувати і скасовувати єпархії, отримував прибутки з вакантних єпархій, маючи право на секвестр всіх церковних доходів як покровитель церкви. Уже за короля Ласло Іштвана канонізували разом з герцогом Імре і єпископом Геллертом, який прибув з Італії для поширення християнства і був вбитий язичниками під час повстання 1046 р. В 1061 р., за правління Бели I, спалахнуло повстання, серед вимог якого були руйнування усіх католицьких споруд і повернення до язичництва, право суду над єпископами і страти збирачів церковних податків. Король жорстоко розправився з повсталими. За правління Ласло церкву позбавили права притулку для злочинців, які звинувачувалися у крадіжці чи грабунку. Нові акти з християнізації країни було прийнято на зібранні у 1092 р. у Сабольці вже за правління короля Владислава. Спеціальна служба стежила за антикатолицькою пропагандою. Привілеї духовенства розширили, під повний контроль єпископів передали монастирі і дозволили їм збирати церковні податки. Праця у неділю заборонялася, як і перехід з християнства до ісламу¹. Початок юридичного оформлення взаємин держави з церквою пов'язують з Церковними настановами короля Іштвана III (1162–1172 рр.)

1 *Помогач Б.* Тысячелетие венгерской культуры / Б. Помогач // Факты о Венгрии: МИД. – 2000. – №1. – С. 1; *Борецкий-Бергфельдъ Н.* История Венгрии в Средние века и Новое время / Н. Борецкий-Бергфельдъ. – СПб.: Изд. АО „Брокгаузъ-Ефронъ”, 1908. – С. 12–31; *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы [Пер. с англ. В. Т. Олейника] / Л. Контлер. – М.: Весь мир, 2002. – С. 66–69.

архієпископам естергомському і калоцькому, згідно з якими король зобов'язався не призначати єпископів без погодження з папою і відмовився від доходів з вакантних єпископств¹. Тісні духовні зв'язки східноєвропейських держав з Київською Руссю фіксують як давньоукраїнські, так і європейські джерела. З ім'ям Анастасії (Агмунди) Ярославни пов'язують заснування православного монастиря у Тормові (комітат Біхар) в Угорському королівстві, де знайшли притулок монахи Сазавського монастиря, вигнані з Чехії за належність до православ'я. У битві під Перемишлем у 1099 р. під час розгрому угорського війська Коломана половцями загинув єпископ Кунан, який прибув сюди з місіонерською місією разом з іншим єпископом, якого руські джерела називають Лаврентієм². Християнство і надалі продовжувало відігравати важливу роль у взаєминах Київської Русі з державами Центральної та Південно-Східної Європи³.

Рис.58. Зображення короля Іштвана Святого (975–1038 роки) в Ілюстрованій хроніці 1358 року⁴

1 *Исламов Т. М.* Краткая история Венгрии / Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. – М.: Наука, 1991. – С. 22–25.

2 *Пашуто В. Т.* Древняя Русь и Венгрия / В. Т. Пашуто // Славяне и Русь: Науч. сб.: К шестидесятилетию акад. Б. А. Рыбакова [Ред. кол.: Е. В. Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1968. – С. 348–350.

3 *Головко О. Б.* Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи / О. Б. Головко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 3. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 3–7.

4 *Помогач Б.* Тысячелетие венгерской культуры. – С. 2.

Тема 34. Візантійська імперія

1. Візантійська церква у внутрішньополітичному житті країни
2. Церква у зовнішньополітичній діяльності візантійського уряду

У ранньовізантійський період проходив пошук найефективніших форм державного регулювання релігійної сфери, розроблення відповідних засад та механізмів. Візантійська православна церква була вагомим інструментом забезпечення соціально-політичної стабільності та гуманітарної єдності держави. Частина підкорених народів і племен добровільно приймали християнство, перетворюючись у складову імперських процесів¹.

Візантійська церква у внутрішньополітичному житті країни. Вже за правління Феодосія I (379–395 рр.) починається вироблення курсу на союз із церквою як важливий чинник подолання внутрішньої кризи. Активну адміністративну діяльність при ньому розвиває Руфін, який у 392 р. отримав посаду префекта преторія. У своєму маєтку поблизу Халкідона він заснував притулок, куди доставив реліквії Петра та Павла і запросив єгипетських монахів. Обережність дій щодо ортодоксальної церкви зумовлювалася гострою внутрішньою боротьбою. До еретиків ставлення Руфіна було жорсткішим: 13 березня 395 р. у євноміан відібрали *jus testamenti*, яке напередодні повернув їм Феодосій. Цей указ відновив щодо еретиків усі кари та штрафи, позбавивши їх усіх привілеїв. У законі від 7 серпня 395 р., спрямованому Руфіну, погрози язичникам та еретикам супроводжувалися обіцянками покарання правителів провінцій за неретельність у запобіганні такій діяльності на місцевому рівні. Лінощі та неоперативність чиновників у проведенні каральних акцій мала розглядатися як

¹ Люттвак Э. Стратегия Византийской империи [Пер. с англ. Н. А. Коваля] / Э. Люттвак. — М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. — С. 172–173.

пособництво еретикам¹. Його наступник, Євтропій, намагався запобігти антиюдейським переслідуванням. З ним пов'язують появу в 396–397 рр. указів, що захищали інтереси юдейських громад. 28 лютого 396 р. особам неюдейського віровизнання заборонили встановлювати ціну для продажу товарів юдеями. За цим стежили ректори провінцій. 7 липня 397 р. привілеї, дані юдеям – духівникам попередніми імператорами, підтверджувалися. Указ префекту преторія Ілліріка від 17 липня цього 397 р. ще раз підкреслював захист державою юдеїв та їхніх синагог від нападів. Юдейську духовну верхівку позбавили обтяжливих повинностей декуріонів і зобов'язали підпорядковуватися законам своєї релігії та громади.

Євтропій активновтручався у внутрішньоцерковні процеси, вплинувши і на обрання архієпископом Константинополя антиохійського пресвітера Іоанна. Це зумовлювала як популярність Іоанна, борця з аріанством та миротворця у ході антиохійського повстання 387 р., так і прагнення заручитися підтримкою впливової сирійської знаті. Загострення відносин із церквою викликали наміри Євтропія скасувати право церковного притулку та позбавити звільнення від державних повинностей тих священників, які пов'язані з таким правом². Бажанням налагодити стосунки з євноміанами продиктувало повернення їм у грудні 395 р. *jus testamenti*. Це розглядалося як поступка тимчасового характеру. Вже у квітні 396 р. євноміан, особливо їхнє духовенство, наказували вистежувати для заслання. 1 квітня 397 р. вийшов указ про видалення зі столиці всіх аполлінаріан, будинки, у яких вони проводили свої зібрання, передавалися до державної скарбниці. Попри такі акти, збори еретиків продовжувала набирати силу не лише у містах, а й у маєтках частини багатих землевласників. Жорсткість урядової політики щодо євноміан та монтаністів засвідчив новий закон від 4 березня 398 р. Прокуратори маєтків, де проводилися такі збори каралися смертю, а господарям загрожувала конфіскація. Господарі міських будинків могли їх втратити, а учасники зборів – позбутися майна і житла.

1 Козлов А. С. Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395–399 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 68–72.

2 Там само. – С. 75.

Євтропій підтвердив позбавлення відступників *jus testamenti* і два закони проти язичників. 7 грудня 396 р. анульовувалися будь-які привілеї, які надавалися жерцям у давнину. Закон 399 р. передбачав руйнування язичницьких храмів.

Навколо релігійних питань розпочалася боротьба різних угруповань візантійської знаті. Помітну роль у політичному житті імперії відіграв Іоанн Златоуст, який очолював єпископську кафедру Константинополя з 398 по 404 рр., за імператора Аркадія. Особливої гостроти набуло питання щодо германців аріанського віросповідання. Вони („ексакіоністи”, як їх ще називали) отримали право на проведення служб власною мовою у храмі, спеціально збудованому для них за межами столиці. Священиками та дияконами сюди призначали природних германців, а сам єпископ неодноразово відвідував цю церкву, проголошуючи проповіді¹. Після усунення Євтропія на початку 399 р. уряд очолив Авреліан, який отримав посаду префекта преторія Сходу. Діяльність угруповання Авреліана отримала підтримку кліру та Іоанна Златоуста. Це зумовлювалося компромісним характером урядової діяльності як щодо ортодоксальної церкви, так і різних сект та язичників².

Наприкінці 404 – у 405 рр. прийнято урядові постанови щодо придушення заворушень, пов’язаних з особою Іоанна Златоуста. Критика ним розкошів двору імператриці Євдоксії перетворила Іоанна на ворога уряду Авреліана. У червні 404 р. Златоуста відправили у заслання. Його тези: „Немає нічого, сильнішого за церкву”, „не воюй з церквою” привернули увагу влади, оскільки ставили духовну владу над світською у морально-етичному плані. Дії уряду щодо Златоуста підтримала частина монахів, незадоволених їх критикою за перебування у містах. Виступ олександрійського патріарха Феофіла проти Іоанна, підтриманий частиною кліру, здійснювався не лише в інтересах верхівки єгипетського духовенства, а й знаті Малої Азії та Сирії, де він змістив єпископів. Позиція Феофіла

1 Успенский Ф. И. История Византийской империи / Ф. И. Успенский. – В 5 т. – Т. 1: Период I (до 527 г.). Период II (518–610 гг.). – М.: Астрель; АСТ, 2005. – С. 201–202.

2 Козлов А. С. Основные черты политической оппозиции правительству Византии в 399 – 400 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1979. – Вып. 16: Социальное развитие Византии. – С. 25.

щодо Златоуста влаштовувала частину єгипетських торговців, судновласників та моряків, оскільки по прибуттю Іоанна в Константинополь для участі у суді, йому влаштовували акламацію олександрійські моряки з хлібних суден. Після вигнання Златоуста у столиці відбулися сутички між олександрійцями та мешканцями Константинополя.

Златоуст добровільно здався імператорській варті. Його радикальні прихильники зробили спробу підпалити столицю після другого заслання Іоанна. Натовп розפורшив відправлені війська. Тоді придушення релігійних заворушень очолив префект міста, язичник. Усім особам, які знаходилися на державній чи приватній службі, за участь у заворушеннях загрожувало позбавлення служби і конфіскації. Господарів рабів за участь у „бунтівних зібраннях” штрафували на 3 фунти золота, а міські корпорації – на 50. Ректори провінцій забороняли будь-які релігійні зібрання, які „розходилися” з єпископами Арсакієм, Феофілом та Порфірієм¹.

З обранням у 428 р. патріархом Константинополя Несторія, якого підтримала сирійська торгівельна верхівка, загострилися стосунки зі знаттю Єгипту. Хоча соціальна база олександрійського єпископа Кирила була розмитою, погіршення економічного становища та визиск провінції штовхали в його табір широкий загальний мешканців регіону. У боротьбі за єпископську кафедру він зіткнувся з Тимофієм, якого підтримав воєначальник Абуданцій. Вибори проходили на тлі народних хвилювань, які підтримали прихильники Кирила. Один з них, вчитель Гієракс, організував акламації на його проповідях. Єгипетські юдеї звинуватили вчителя у розпалюванні антиюдейських настроїв. Розгром юдейських синагог відбувався за підтримки Кирила, який дозволив натовпу розграбувати майно юдеїв. Важелем його впливу на візантійську адміністрацію та язичників були монашеські об'єднання та низи кліру. Убивство Іпатії викликало репресії Константинополя, проте Кирило невдовзі їх нейтралізував. Окремі дії Кирила і його тиск на августала Ореста викликали невдоволення місцевої знаті, змусивши піти на поступки і

¹ Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 9–11.

перемир'я з Орестом. Кирило підтримував зносини з папою Целестином, Пульхерією, Євдокією, константинопольським кліром.

Нетерпимість Несторія була очевидною із самого початку його діяльності. Його переслідування спрямовувалися на помірковані єретичні церкви македоніан та новаціан, аріан та „чотирнадцятиденників”. Церкву столичних аріан спалили. Ці угруповання зосереджувалися, переважно, у малоазійських містах і тут спалахнули заворушення. Опір частини монахів зустріло прагнення Несторія видалити їх з міст, обмеживши їхню діяльність монастирями. Загострення ситуації змусило імператора видати від свого та імені західноримського імператора указ про проведення в Ефесі у наступному році Третього Вселенського собору. Римський єпископ (папа) Целестин також відрядив своїх представників, але без права участі у дискусіях. Імператора на соборі представляв коміт Кандидіана, який стежити за порядком, не втручаючись у релігійні суперечки. Під час Ефеського собору 431 р. столичне монашество підтримало Несторія. Його підтримала і влада, побоюючись угоди з опозиціонерами, які своїм популізмом ледь не спричинили народні заворушення. Щоб зменшити напругу, коміту священних щедростей наказали тимчасово заарештувати Кирила, Мемнона та Несторія. Однак єгипетським креатурам не вдалося пробратися на константинопольську кафедру, попри значні суми, виділені на підкупи столичної знаті. Наступником усуненого Несторія став римлянин Максиміан, прихильник римського папи Целестина.

Ефеському собору не вдалося розв'язати усіх суперечностей між олександрійським і антиохійським єпископатами як догматичного, так і соціально-політичного характеру. Тиск уряду і укладення унії 432 р. лише зменшили напругу між різними таборами. Цьому мали слугувати відвідини в 438 р. Євдокією, лідером одного з угруповань, святих місць у Палестині. У ході відвідин відбулися зустрічі з представниками місцевої знаті Антіохії, які були головним завданням візиту. Після цього Євдокію вшанували статуєю. За проханням

вдячної дружини Феодосій II збільшив хору і протяжність міських стін Антіохії.

Посилення ролі влади у церковному житті засвідчило обрання столичним єпископом Прокла Кізікського. За наказом Феодосія II, який побоювався заворушень у столиці, його негайно хіротонували єпископи, які на той час перебували у столиці. Прокл був учнем і продовжувачем політики Аттіка, слухняного виконавця урядової волі. Щоб не викликати заворушень, Прокл послабив тиск на еретиків столиці. До Константинополя доставили для урочистого поховання рештки Іоанна Златоуста. Це підштовхнуло до повернення в офіційне православ'я його численних прихильників і сприяло посиленню зв'язків з сирійською знаттю і кліром. Кіра вислала єпископом у Коттіей, де він взяв участь у заспокоєнні заворушень міщан.

Відповіддю на наступальну політику Константинополя був ригоризм Діоскора та його прихильників. Він демонстративно проігнорував синодальну грамоту Флавіана, не розглядаючи його як самостійного єпископа. У 448 р. у „справі Євтіхія” Діоскор став на бік Кирила, підтримавши окремі монашеські угруповання столиці та Малої Азії. Столичний архімандрит Євтіхій був помітною фігурою у Константинополі, прихильником Кирила та ворогом Несторія. Не випадково, саме його єпископ Євсевій з Дорілеї (Фрігія) звинуватив у ересі. До цього був не готовий і сам Флавін. Архієпископ Константинополя почав тиснути на Євсевія, щоб той забрав свої звинувачення назад. Натиск на Євтіхія призвів до його засудження як монофізита.

У 449 р. на так званому „розбійницькому соборі” перемогли „єгиптяни” на чолі з єпископом Діоскором, якого підтримала і частина передньоазійської церковної верхівки. Сам Діоскор належав до найрадикальнішого крила прихильників Кирила, а згодом став його наступником. На собор від імені імператора прибули нотарій Євлогій і коміт Елпідій. Для „охорони” собору уряд виділив війська. Архімандрит Варсума, прихильник Діоскора, привів із Сирії загони монахів. Сам Діоскор прибув в оточенні параволанів, які прославилися убивством Іпатії. Уряд надав йому головування на соборі.

Проти опонентів Діоскора та Хрисафія на Соборі розв'язали терор і змусили підписати його рішення. Флавія та Євсевія засудили, а чимало їхніх симпатиків (Домна Антіохійського, Феодоріта з Кіпр, Іва Едеського, Іриней Тірського) скинули. Уряд затвердив рішення Собору та наказав у майбутньому не обирати єпископами прихильників Несторія чи Флавіана. Праці несторіанських богословів підлягали спаленню. Архієпископом столиці призначили Анатолія, близького до олександрійської верхівки. Листування імператорського двору з папою Левом не дало можливості реабілітувати Флавіана та його adeptів.

Невдовзі позакінченні Собору з влади видалили угруповання Хрисафія, якого підтримували чимало олександрійських власників. Хрисафія відправили у заслання. Євдокія вирушила до Єрусалима, а її прихильників, священників Севера та Іоанна, стратили. Тіло Флавіана з почесними повернули з Ефесу до столиці й урочисто перепоховали¹.

Після коронування Маркіана Хрисафія стратили. Домогтися остаточного розгрому релігійної опозиції вирішили на новому соборі. Щоб заручитися підтримкою західного кліру Пульхерія зав'язала листування з папою Левом. На бік уряду перейшов архієпископ Анатолій. Сам Діоскор невдало намагався перешкодити визнанню Маркіана у Єгипті. На вимогу папських легатів щодо жорсткого ставлення до угруповання Діоскора, візантійські чиновники запевнили, що будуть чинити лише на основі законного та справедливого розгляду. М'якість щодо учасників опозиції пояснюється готовністю уряду до компромісу. Запобігальним кроком стало ув'язнення Євтіхія у монастирі поблизу Константинополя. Наміснику Віфінії наказали видалити чи ізолювати монахів, священників, представників сект, які підбурювали до заворушень. 13 липня 451 р. вийшов імператорський указ, який визначив кари за підбурювання. Діоскора запросили на собор без оточення, пам'ятаючи досвід „розбійницького

¹ Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. – С. 16–23; Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 25; Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Т. 1. – С. 203–204.

собору”. Місце проведення собору обрали поряд зі столицею, щоб посилити вплив уряду на його проведення. Імператор особисто вимагав перейти з Нікеї у Халкідон, щоб не набридали євтіхіани. Проти рішень Халкідонського собору 451 р. виступила верхівка купецтва, лихварства, землевласників, провінційної еліти Єгипту і Леванту. Зацікавлені у захисті своїх економічних позицій у Константинополі, вони намагалися посилити вплив через церковний апарат, ослаблення впливу церковних ктиторів, які спиралися на військову знать¹. Скориставшись неузгодженістю соціальних позицій опозиції, візантійська влада нанесла на Халкідонському соборі удар по її найактивнішому крилу – монашеству. На соборі церковна верхівка малоазійських, передньоазійських та сирійських міст відійшла від єгипетських союзників. П'ятьох опозиційних єпископів Азії, прихильників Діоскора, після каяття помилювали та повернули на собор за клопотанням учасників, зберігши кафедри. Демонстративною виявилася поведінка Авеналія Єрусалимського. Особливо чутливо поразку сприйняли олександрійські ктитори, чії претензії на вплив у державі зазнали краху. Попри загальне засудження Діоскора, єгипетські єпископи відмовилися підписати послання (томос) папи Лева, пояснюючи це небезпекою їх убивства після повернення на батьківщину. Монахи на чолі з Варсумою, Дорофієм та Каросом вимагали реабілітації Діоскора, відмовившись підписати томос Лева. Згідно з розпорядженням Маркіана монастирі організовувалися лише за згодою єпископів, а перехід монахів між монастирями заборонявся. Засідання собору контролювали урядові чиновники. На засіданні, яке проходило 25 жовтня, за ортодоксальний напрям виступив імператор і учасники влаштували справжню акламацію, назвавши Маркіана та Пульхерію „світилами православ'я”, імператора – „Новим Константином”, „відновлювачем церкви”, Пульхерію –

¹ *Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1985. – Вып. 22: Проблемы социального развития. – С. 42–43; Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 25.*

„охоронницею віри”. Відзначивши одностайність собору, Маркіан пригрозив кожному (приватній особі, чиновнику, клірику) карою за полеміку з рішеннями собору. Єпископам наказали засідати ще 3–4 дні. 12 листопада 451 р. імператор підтвердив усі привілеї, дані раніше ортодоксальній церкві. 7 лютого 452 р., новим указом, встановили дотримання постанов Халкідонського собору, а диспути щодо віри категорично заборонили. В 451 р., під загрозою смертної кари, заборонили відправу язичницьких обрядів.

У 452 р. в Олександрії розпочався потужний соціальний рух. Уряд схвалив обраного на кафедру місцевого єпископа Протерея. Проте олександрійські низи та основна маса монахів виступали за повернення Діоскора. Дії влади викликали заворушення низів, на придушення яких кинули війська. Однак військові частини, які забарикадувалися у Серапейоні, спалили. Вислані знову 2 тис. солдат прибули на місце навесні 453 р. Флор, який керував каральною експедицією, за наказом Маркіана припинив підвезення зерна до Олександрії, де розпочався голод. Зібравшись на іподромі, повсталі висунули вимогу припинити репресії та відновити роботу громадських установ (лазень, театрів). Флор пішов їм назустріч і учасники повстання розійшлися¹. Релігійну ситуацію у Палестині загострила агітація окремих монахів, які брали участь у Халкідонському соборі, але не визнали його рішень. Їх підтримав Ювеналій Єрусалимський, який вирушив у столицю для пошуку союзників серед знаті. В опозиції була грецька верхівка Палестини. За відсутності Ювеналія єпископом став монах Феодосій, один з найзатятіших на Соборі, який заручився підтримкою опальної імператриці Євдокії. Чимало палестинських міст звернулися до Феодосія з проханням хіротонізувати їм єпископів. Почалося переслідування незгідних. Серед вбитих був єпископ Скіфополіса Северіан. Для придушення заворушень у Палестину відправили коміта Дорофія з військом, а папу Лева змусили вплинути на Євдокію. У 453 р. рух придушили, а Феодосій втік до монахів на Синай.

¹ Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. – С. 26; Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. – С. 25.

Імператор Маркіан швидко пішов на поступки палестинському духовенству, звернувшись до населення, єпископів і монахів провінції. Знову призначений єпископом Ювеналій змістив креатур Феодосія за винятком Петра Івера (зроблено це було за розпорядженням Маркіана).

Тривожною залишалася релігійна ситуація в Олександрії. Прихильники померлого Діоскора відновили тиск на Протерія. Уряд відмовився від застосування військової сили, відправивши до Єгипту сіленціарія Іоанна із заспокійливим листом до олександрійців. Місія Іоанна закінчилася невдачею, але до прямих антиурядових виступів справи не дійшло. Виступи 457 р. були продовженням заворушень у провінціях після Халкідонського собору, але мали особливості. Домінували олександрійські низи, лише потім йшли прихильники Діоскора, які не визнавали рішень Халкідонського собору. Монахів з повсталим Тимофієм Евлуром, який заступив убитого Протерія, було небагато. Імператор Лев визнав, що Тимофія вимагали собі у єпископи „народ Олександрії, високоставлені особи (*hoi axiomatikoi*), громадяни (*politeuomenoi*) і судновласники (*naukleroi*)”. В убивстві Протерія взяли участь солдати з його охорони. Рух в Олександрії був синхронним із заворушеннями в інших візантійських провінціях. У хіротонії Тимофія взяли участь Євсевій з Пелузії, Петро з Майюми. При Тимофії лише чотири – п'ять єпископів. Однак коли Елур, відправляючись у заслання, висадився у Сирії, рухаючись від Беріта до Гангр, то зустрів співчуття місцевого населення та кліру. Налякані розмахом руху, до Константинополя почали прибувати єпископи і клірики з усього єгипетського діоцезу, подавши імператору скаргу на Тимофія. Виступ проти урядової політики набув форми критики рішень Халкідонського собору. Монофізити почали підготовку скликання нового Собору, сподіваючись на ньому дати бій столичній аристократії та її провінційним прихильникам.

Зважаючи на характер руху, уряд підготував ідеологічну платформу для згуртування усіх провладних сил, ворожих монофісітам. Направляючи листи до єпископів, імператор виявив негативне ставлення до Тимофія та його прихильників. У 458 р. єпископи засудили Тимофія та відкинули ідею

нового Собору. Коливання виявили лише Сідонський та Пергамський собори, де прихильники опозиції намагалися лімітувати халкідонські постанови. Одностайність єпископів пояснюється як тиском уряду, так і побоюванням масштабів заворушень у Єгипті та Сирії, їхнім неконтрольованим характером. У 460 р. Елура змістили і заслали¹. Аспариди, одне з найвпливовіших угруповань знаті, протистояло єпископу Геннадію, який вимагав покарати Тимофія. Аспар заступився за єпископа Сідона Амфілохія, який не визнавав постанов Халкідонського собору, хоча і засудив Елура. Перед імператором Аспар клопотався за Феодоріта Кіррського. Орієнтація Аспаридів на протидіючі ортодоксальній церкві та імператору сили призвела до розгорнутих після перевороту 471 р. переслідувань аріан-екзаціонітів².

Робилися кроки щодо подальшого утвердження православ'я у системі державного управління. В 468 р. вийшов указ, згідно з яким усі судові та адміністративні посади могли обіймати лише православні. Спеціальна постанова у 472 р. знову регламентувала заборону проведення язичницьких свят. У 467 р. відкрився процес над квестором Ісокасієм, антиохійським ктитором та філософом. Міські низи, незадоволені фінансовою політикою уряду, демонстративно висловлювали підтримку обвинуваченому. Звинувачений у язичництві, Ісокасій тримався сміливо, відчуваючи підтримку широкого загалу. Суд проходив у Сенаті, де, після славослів'я імператору, народ „вирвав” його з рук правосуддя і, відвівши до церкви, охрестив. Дізнавшись про хрещення, імператор відпустив Ісокасія на батьківщину³.

Зинон, який прийшов до влади після смерті свого сина і співправителя Лева II у 475 р., зіткнувся з опором верхівки столичних та частини провінційних ктиторів⁴. Після приходу

1 Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. – С. 27–30.

2 Козлов А. С. Содержание конфликта Аспара и Льва I / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 117.

3 Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. – С. 33–34.

4 Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1985. – Вып. 22: Проблемы социального развития. – С. 44.

до влади Василіск повернув із заслання Тимофія Елура, у розпорядження якого патріарх Акакій виділив церкву та штат кліриків. Одним із перших актів нового імператора був прийом делегації монахів з Єгипту. Випущена енцикліка проклінала томос папи Лева та постанови Халкідонського собору. У процесі її розроблення та оприлюднення чинився тиск на патріарха Акакія, однак той ухилився від підписання. Підписи поставили Петро Валяльник, повернений Василіском до Антіохії, Павло Едеський, Анастасій Єрусалимський, єпископи „Азії та Сходу” (всього, за Захарієм, 700 осіб). Це виявило прагнення впливових угруповань Малої Азії, Єгипту, Леванту відійти від підтримки халкідонців. Та орієнтація уряду на монофіситів, які були розпорошені, не виправдала себе. Такі дії викликали побоювання військово-служилої знаті. Євтіхіани, які приєдналися до монахів столиці, почали переконувати імператрицю Зиноїду в потребі усунення Тимофія Елура, дії якого викликала заворушення міських низів. Під їх тиском Феоктист наказав Елуру вирушити до Олександрії. Це було перемогою столичної знаті. Прибувши до Ефесу Тимофій організував собор, який відновив на кафедрі єпископа Павла. Під час перебування Елура у Сирії місцеві єпископи вирішили провести у Єрусалимі собор і скинути Акакія. Прибуття Тимофія до Олександрії вилилося у демонстрацію підтримки з боку його прихильників, священників, монахів, міських низів. В церемонії зустрічі взяли участь члени „партії” єпископа Протерія. Невдовзі єпископ Феодотом з частиною віруючих відійшли від Елура, жалкуючи щодо свого „новопомазання”. Авторитет Тимофія підірвали чутки про його зносини з євтіхіанами і префектом Боєцієм, висуванцем Константинополя. Лише публічне прокляття євтіхіан Тимофієм повернуло йому беззастережну довіру народних низів. У самій столиці спалахнуло постання, одним з ініціаторів якого виступив патріарх Акакій, якому повідомили про наміри його усунути. Використовуючи церковний апарат, патріарх підняв проти імператора Василіска монахів та архимандритів. Коли Василіск залишив місто, до його табору вирушив Даниїл, зібравши плебс та монахів. Монах Олімпій, виступив зі звинуваченнями узурпатора. Наслідком подальших

перемовин стало скасування всіх урядових розпоряджень у релігійній сфері. Акакію повернули право рукоположення єпископів опозиційних епархій. Коли війська Зинона увійшли до міста, Акакій видав Василіска, який переховувався у церкві, і його замордували голодом у Кападокії¹.

Наприкінці 511 р. Анастасієм скликав собор у Сідоні. Флавіан Антіохійський, підтриманий частиною священників, не пішов на анафемування Халкідонського собору. Мета собору – отримати від опозиції поступки курсу уряду шляхом тиску на представників кліру периферійних центрів – не здійснилася. Тоді уряд розпустив собор і вдався до сили: Флавіана скинули і заслали. У листопаді 512 р. єпископом Антіохії став Север. Проте позиції Флавіана поділяли авторитетні єпископи Юліан з Бостри, Єпіфаній з Дамаска, а також Ілія Єрусалимський. Уряд застосовував силу в Палестині і скинув Ілію, поставивши першосвящеником Іоанна².

У Візантійській імперії вплив кліру, як і влада єпископів, поступово посилювалися. Із занепадом курії церква поступово стає на чолі муніципального життя. Зростання церковного майна сприяло посиленню ролі церкви як інституту у системі державного управління імперії³. Для владнання внутрішніх християнських суперечностей у 553 р. в столиці скликали V Вселенський собор. Державна ідеологія була поєднанням християнства з елементами язичницької культури та ідеями римської монархії. Усе більше посилюються позиції ортодоксального православ'я⁴.

¹ Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. – С. 47–50.

² Козлов А. С. Политическая оппозиция Византии на рубеже V–VI вв. / А. С. Козлов // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 70–71.

³ Курбатов Г. Л. История Византии (От античности к феодализму): Учебное пособие / Г. Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – С. 18–19.

⁴ Комеч А. И. Символика архитектурных форм в раннем христианстве / А. И. Комеч // Искусство Западной Европы и Византии [В. Н. Гращенков, А. И. Комеч, М. Я. Либман]. – М.: Наука, 1978. – С. 218–219.

Рис. 59. Візантійська імперія епохи раннього Середньовіччя

Істотним ударом по престижу імператорської влади стало захоплення перськими військами в 614 р. Єрусалима Істинного Хреста, на якому згідно з легендою, розіпнули Ісуса Христа. За сприяння монофіситів перси в 619 р. швидко захопили Єгипет. Релігійне піднесення, яке охопило Візантійську імперію, дозволило відвоювати Малу Азію, близькосхідні володіння, Єгипет, і у 630 р. Іраклій особисто повернув Істинний хрест у столицю. Він зробив спробу, хоча й невдалу, придушити „монофіситську ересь” шляхом проведення компромісної монофелітської реформи церковних догматів. Збереження у його титулатурі вказівки на божественне походження імператорської влади („у Христі вірний”) давало право бути не лише захисником церкви, а й охоронцем ортодоксії (чистоти віри). Акт коронації, за яким василевс отримував вінець з рук патріарха, мав поєднати правителя тісними зв'язками з церквою, посиливши його владу у духовній сфері. Василевс отримував право доступу до вівтаря і разом зі священниками брав участь у літургіях. Іраклій коронував себе і двох своїх синів співправителіми і спадкоємцями. Це була спроба утвердити на престолі імперії власну династію. *Г. Літаврін* вважає думку

про василевса як „божого обранця” амбівалентною, яка могла пояснювати законність і незаконність спадкової влади (Бог обирає кращого, незалежно від походження). Однак церква, поряд з фемними стратігами та столичною бюрократією, не була задоволена автократією „визволителя Святої Землі”. За успіхи у боротьбі з сусідніми державами, насамперед арабами, імператор Константин IV (668–685 рр.) отримав титули „рятівника царства” та „світильника ортодоксії”. Проте тільки на VI Вселенському соборі, після святкового підписання імператором акта, що наклав анафему на монофелітів (681 р.), „батьки церкви” проголосили здравицю Константину IV, називаючи його грозою еретиків, справжнім пояснювачем „сутності природи Христа”¹. Та релігійні суперечності у Єгипті та Сирії продовжували підривати політичну і гуманітарну єдність імперії, що чудово розуміло оточення імператора. У самій Олександрії йшла запекла боротьба між різними угрупованнями міщан, яка поглиблювалася переслідуванням коптів-монофіситів офіційною візантійською церквою². Характерними були кампанії з християнізації юдеїв у 630 і 873/874 рр.³.

Імператорська влада була втягнута в збройну міжконфесійну боротьбу усередині Візантії, відому як рух еретиків та іконоборницька боротьба. Напередодні розгортання цього руху пройшов п'ятий-шостий Трульський собор (691–692 рр.), який присвятили насамперед внутрішньоцерковним порядкам. Заборонялося вміщувати на полу зображення хреста й Ісуса Христа. У 724 р. проти пошанування ікон виступила низка церковних діячів, яких у 726 р. підтримав імператор Лев III Ісавр. 17 січня 730 р. заборону пошанування ікон оформили державним актом. Син Лева III Константин V Копронім підкріпив це рішення постановою церковного

1 Литаврин Г. Г. Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. / Г. Г. Литаврин // Культура Византии: вторая половина VII–XII в. [Отв. ред.: З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1989. – С. 60–62.

2 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 116–117.

3 Байер Х.-Ф. Идеология, показанная на примере отрицания значительной роли готов в Крыму, отрицания их иконопочитания во время иконоборчества и перенесения их епископии на Нижний Дунай / Х.-Ф. Байер // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 – 28 марта 2003 г.). – С. 455.

собору 754 р. Зауважимо, що Лев III та Константин V Копронім бачили в іконоборцях своїх внутрішніх союзників¹. Військово-служила фемна знать, спираючись на підтримку імператорів Ісаврійської династії (717–802 рр.), вимагала передачі їй монастирських та церковних землеволодінь, обмеження прав духовенства та пов'язаних з ним сановних вельмож².

Державна влада після поразки павликіан взялася за активне викорінення „ересі”. Згідно із законодавством Юстиніана маніхейство каралося смертною карою. Проте збережені джерела зафіксували факт зустрічі дидаскала павликіан Гегнезія-Тимофія з імператором Львом III іконоборцем (717–741 рр.), сигілій якого дозволив Гегнезію повернутися в Епісарі. У 756 р. Константин V Копронім переселив з Феодосіополя в Мелітені сирійців та вірмен у Фракію, що надало павликіанству нового розмаху³. Загострення внутрішньої боротьби та погіршення міжнародного становища Візантії змусило владу піти на поступки. Лев IV (886–912 рр.) дав можливість павликіанам, переважно вірменам за походженням, повернутися до імперії. Пізніше вони, з їхнім досвідом військових дій, використовувалися у бойових діях в Італії та Месопотамії⁴. У спеціальних кварталах візантійських міст дозволялося проживання іновірців (мусульман та юдеїв). Ізоляція запобігала поширенню ересі у православному середовищі та допомагала уникати міжрелігійних конфліктів. Квартали, погруповані навколо місця відправи культу (церкви, синагоги, мечеті), були джерелом гуманітарної напруги і слугували об'єктом підвищеної уваги влади⁵. Продовжувалася боротьба між іконоборцями та іконошанувальниками. Поступово

1 *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века / В. М. Полевой. – М.: Искусство, 1973. – С. 122–123.

2 *История Востока.* – В 6 т. – Т. II. – С. 135.

3 *Липшиц Е. Э.* Новые зарубежные публикации источников и исследования по истории еретических движений в Византии / Е. Э. Липшиц // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: Сб. ст. и мат. [Под ред. В. И. Рутенбурга]. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 71–103.

4 *Бартикян Р. М.* О павликианах после павликиан / Р. М. Бартикян // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 29.

5 *Дагрон Ж.* Формы и функции языкового плюрализма в Византии (XI – XIII вв.) / Ж. Дагрон // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 190.

хитка рівновага порушилася і на VII Нікейському соборі, скликаному у 787 р. імператрицею Іриною, іконошанування було відновлено. За правління Лева V Вірменина починається другий іконоборницький період. Лише 11 березня 843 р. рішенням церковного собору іконошанування ствердилося остаточно. На іконоборців спрямували репресії державного апарату. Церковних ієрархів Візантійської церкви ознайомили з імператорськими настановами, змусивши засудити іконоборництво. У гострій ідеологічній боротьбі обидва табори у внутрішній незгоді навіть спробували звинувати юдеїв та мусульман-арабів¹.

Посилено підтримуваний церковною владою авторитет імператора, як „батька” усіх підданих імперії, стримував розвиток соціальних та гуманітарних суперечностей. Водночас низький рівень матеріального забезпечення церковних інституцій унеможлилював політичне домінування церкви. З часу іконоборництва монастирське землеволодіння було відділено від церковного, а монашество — від „білого” духовенства. Тільки в X ст. оформився постійний подвірний канон (грошима і натурою) на користь церкви. Реально зросла кількість епархій (370 — у Малій Азії, 100 — на Балканах). Знаменитий церковний розкол 1054 р. став наслідком зростаючого політичного, економічного та духовного впливу константинопольського патріарха². Посилення позицій церкви як інституту засвідчує статут монастиря Космосатіри поблизу Еноса. Син імператора Олексія I Комніна — Ісаак Комнін — передав монастирю чимало своїх родових володінь. Зростають володіння найбільшого афонського монастиря Лаври Святого Афанасія, монастирів Константинополя, яким Мануїл I підтвердив право на всі володіння, набуті не в ході імператорських надань. До їхнього складу входили землі, які раніше належали імператорському домену³. Роман III Аргіропул (1028–1034 рр.) спорудження храму Божої матері

1 *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века. — С. 123–125.

2 *Курбатов Г. Л.* История Византии. — С. 124.

3 *Хвостова К. В.* Византийское крестьянство в XII–XV вв. / К. В. Хвостова // История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. — В 3 т. — Т.2: Крестьянство Европы в период развития феодализма [Ред. кол.: М. А. Барг (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1986. — С. 211.

фінансував з державної скарбниці. Імператор відкидав спроби обмежити витрати на будівництво¹. Михаїл IV Пафлагонець (1034–1041 рр.) витрачав значні кошти на заснування монастирів. У споруджений ним новий притулок Птохотрофій потяглися люди з усіх кінців імперії².

За правителів, особливо Македонської династії, помітно прагнення імператорів забезпечити перебування на патріаршому престолі представників монашества. Серед патріархів фігурують монахи – від Ігнатія (867–877 рр.) до Олексія Студита (1027 – 1043 рр.): Антоній Кавлеас (893–901 рр.), Євфимій (907–912 рр.), Трифон (928–931 рр.), Поліевкт (956–970 рр.), Василь Скамандрин (970–974 рр.), Антоній Студит (974–979 рр.), які були лояльними імператорам. Імператор Роман Лекапін змістив з престолу Трифона під приводом його неосвіченості на користь свого сина Феофілакта Лекапіна. Патріарх Євстафій (1019–1025 рр.) був священником палацової церкви і користувався особливою довірою імператора³. Першим візантійським імператором, якого коронував особисто константинопольський став патріарх Лев I⁴. Патріархи брали активну участь у житті імперії, санкціонуючи вибори імператора, зокрема Лева II після смерті Лева I 18 січня 474 р.⁵. Патріарх Акакій брав участь у виступі проти Василіска⁶.

1 Пселл М. Хронография / М. Пселл [Пер., ст. и прим. Я. Н. Любарского]. – М.: Наука, 1978. – С. 27.

2 Там само. – С. 45.

3 Лунгис Т. К. К вопросу о взаимоотношениях патриархов и императоров в X–XI вв. / Т. К. Лунгис // АДСВ. – Барнаул: День, 1992. – Вып. 26: Византия и средневековый Крым. – С. 79–80.

4 Козлов А. С. Содержание конфликта Аспара и Льва I. – С. 116.

5 Козлов А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. – С. 43.

6 Там само. – С. 49.

Рис.60. Візантійська імперія на першу половину XI ст.

Церква у зовнішньополітичній діяльності візантійського уряду. З початку V ст. єпископи стали брати активну участь не лише у місцевих справах, а й дипломатії, заступаючи своє місце на випадок облоги, або переконуючи його залогу скласти зброю. Барадатес Константиїнський клопотався перед царем Кавадом у 503 р. Під час великого походу 540 р. Хосров Ануширван вів численні перемовини з духовними особами: єпископом Сури на Євфраті, Кандидом Сергіополійським щодо викупу полонених, Мегасом Бероейським щодо Антіохії. Єпископ та цивільні сановники Апамеї вели перемовини з перським марзбаном, а в 580 р. перський захисник обложеного Хломарона послав міського єпископа обговорити становище з Маврикієм. Митрополиту Доміціану Мелітенському вдалося домогтися здачі Мартирополя у 591 р. Перський католикос Сабришо домігся успіху у перемовинах з повсталим Нісібісом у 604 р.¹ Митрополити Кизіка та Нікеї долучилися до вироблення положень мирного договору з Болгарією².

Поступово на державному рівні формується концепція візантійського ойкуменізму — духовного, історичного і

1 Гарсоян Н. Г. Роль восточного духовенства в византино-сасанидских дипломатических отношениях / Н. Г. Гарсоян // АДСВ. — Свердловск, 1973. — Вып. 10. — С. 99–100.

2 Цанкова-Петкова Г. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. / Г. Цанкова-Петкова // АДСВ. — Свердловск, 1973. — Вып. 10. — С. 175.

юридичного права Візантії на усі території, які раніше входили до її складу, та здійснення кроків щодо їхнього повернення. Як проміжне розглядалося положення, згідно з яким візантійська імператорська влада виступала главою єдиної родини народів і держав, які утворилися на колишніх територіях Візантії та визнавали першість константинопольської церкви. Візантійська дипломатія IX–X ст. використовувала православ'я у своїх цілях¹. Попри фактичне банкрутство візантійської системи міжнародних відносин і втрату Передньої Азії ойкуменічна доктрина залишалася ідеологічною основою зовнішньої політики імперії. Олексій I Комнин намагався, скориставшись I Хрестовим походом, повернути під контроль Візантії принаймні Північну Сирію з Антіохією та Лаодікеєю і рівнинну Кілікію з Тарсом, Мамістрою, Аданою і Аназарбою. Імператор змусив хрестоносців визнати свій сюзеренітет, нав'язавши угоду, згідно якої імперії поверталися відвойовані у сельджуків візантійські території². Держава використовувала вплив константинопольського патріарха на Києворуську та Болгарську (автокефальну з 927 р.) церкви, а християнську релігію як ідеологічне обґрунтування свого панування і політичну силу, особливо у прикордонних районах³.

Християнство сприяло втягненню сусідніх регіонів в орбіту геополітичного впливу Візантії. Це простежується на прикладі Криму, який розглядався Константинополем як духовно-політичний плацдарм для подальшого проникнення на українські землі. У IV ст. в Криму діяло дві єпархії – Боспорська і Херсонеська, почалося будівництво капітальних культових споруд – базилік⁴. Боспор повернули під безпосередній

1 Курбатов Г. Л. История Византии. – С. 123.

2 Степаненко В. П. Попытка реализации ойкуменической доктрины в конце XI – начале XII в. (к хронологии византийско-антиохийской борьбы за Равнинную Киликию. 1097 – 1108 гг.) / В. П. Степаненко, А. В. Шорохов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 139.

3 Люттвак Э. Стратегия Византийской империи [Пер. с англ. Н. А. Коваля] / Э. Люттвак. – М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – С. 172; Цанкова-Петкова Г. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. – С. 167–180.

4 Рудаков В. Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X–XIII вв. / В. Е. Рудаков // АДСВ. – Свердловск, 1984. – Вып. 21: Античная и средневековая идеология. – С. 35–37.

контроль імперії, висадивши тут візантійський загін (арифм стратіотів-іспанців на чолі з апоіпатом Іоанном (20-ті рр. VI ст.), розгорнувши тут місіонерську діяльність. Під її впливом вождь (рікс) утігурів Горд (Гордас) прийняв християнство. У Константинополі його охрестили (заступником гуна був сам імператор), присвоїли імперський титул і відправили на Боспор „дотримувати інтереси імперії”. Філарх розпочав проводити релігійну реформу, наказав переplastити ідолів племінних богів і отриманий лом поміняв на дрібну обігову монету, міліаріссії. Жерці зруйнованих ідолів, на чолі з братом Горда Муагелом, підняли повстання, захопили Пантікапей, вбили Горда і знищили візантійську залогоу. Лише у 533/534 рр. каральний загін витіснив гунів з Боспору¹.

Вже на межі IX і X ст. значна частина земель Таврики увійшла до складу адміністративно-політичної системи Візантії. Важливу роль у цьому процесі відіграла Візантійська православна церква, яка виступала зв'язковою ланкою між владою та місцевим населенням. Про вплив та інституційний розвиток церкви свідчить утворення цілісної церковно-територіальної системи півострова наприкінці X – на початку X ст. з п'яти єпархій – Херсонської, Готської, Фульської, Сугдейської, Боспорської².

Візантійський історик Лев Діакон писав про божественну силу, яка допомагала імперії у війнах проти мусульман. У 961 р. імперські війська висадилися Криті, який ще у 828 р. був завойований мусульманами. Захопивши 7 березня 961 р. м. Хандаку, візантійці влаштували різанину мусульманського населення, закривши мусульманські мечеті, навчальні заклади, бібліотеки, що викликало хвилю антихристиянських погромів на Близькому Сході³. Переселення вірмен у прикордонні феми

1 Болгов Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н. Болгов // УЦСЄ. – 2004. – Вип. 4. – С. 65; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. / А. В. Гадло. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – С. 81.

2 Науменко В. Е. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII – IX вв. (по данным Notitiae episcopatum) / В. Е. Науменко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вип. 34: Материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26 – 28 марта 2003 г.). – С. 124 – 125.

3 Діакон Л. История [Пер. М. М. Копыленко, ст. М. Я. Сюзюмова, комент.

загостило ситуацію біля кордонів Візантії. Напівнезалежні вірменські князівства розтяглися від Сирії до Закавказзя (володіння Арцруні, Гагіка II Багратуні, Пахлавуні, Вараджуні (Вахаміїв), після 1065 р. – Гагіка, царя Вананда (1029–1064 рр.). Сюди перемістився патріарший престол. Попри урядовий тиск, вірмени зберегли свою церкву, культуру, державність. Візантія намагалася нівелювати релігійну специфіку вірменських князівств. Робилися спроби нав'язати їм халкідонітство, а за відмову перейти до нього правителі переслідувалися¹.

Заснування православної єпархії у приєднаній (заснованій) фемі було звичною практикою візантійського уряду. Це посилювало візантійську духовну присутність у регіоні (поряд з військовою та адміністративно-політичною). Війська йшли за місіонерами, завоювання закріплювалося масовим наверненням місцевого населення у православ'я чи актом офіційного запровадження християнства (як це було у випадку Анійського царства)². Переслідування павликіан та їхня масова втеча до арабських держав (насамперед Мелітени) посилю напругу уздовж південно-східного кордону імперії, спільно з арабами талановиті павликіанські полководці Карбеас та Хрисохір розпочали боротьбу з Візантією³.

Висновки. Візантія продемонструвала кращі зразки державної політики щодо релігії. Остання фактично виступала складовою системи державного управління, забезпечуючи виконання важливих внутрішньо- та зовнішньополітичних завдань Константинополя. Державні органи забезпечували фінансування низки церковних заходів. Орієнтація лише на одну релігію та конфесію істотно обмежувала простір для геополітичного маневру та звужувала соціальну базу

М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин] / Л. Диакон. – М.: Наука, 1988. – С. 14–18; *Заде А.* Хроники мусульманских государств I – VII веков хиджры / А. А. Заде [Текст]. – [2 изд., испр. и допол.]. – М.: УММА, 2004. – С. 254.

1 *Степаненко В. П.* Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 130.

2 *Степаненко В. П.* Фема Иверия в XI в. (по данным сфрагистики) / В. П. Степаненко, Н. А. Алексеенко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. – Вып. 39: К 60-летию д-ра ист. наук, проф. В. П. Степаненко. – С. 239.

3 *Бартияян Р. М.* О павликианах после павликиан. – С. 28–32.

імператорської влади. У перспективі це спричинило відхід від імперії значної частини володінь, передусім Єгипту, Сирії, Північної Африки, Італії.

Список рекомендованої літератури

1. *Диакон Лев*. История [Пер. М. М. Копыленко, ст. М. Я. Сюзюмова, комент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин] / Л. Диакон. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
2. *Козлов А. С.* Основные черты политической оппозиции правительству Византии в 399–400 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1979. – Вып. 16: Социальное развитие Византии. – С. 23–31.
3. *Козлов А. С.* Политическая оппозиция Византии на рубеже V–VI вв. / А. С. Козлов // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 59–78.
4. *Комнина Анна*. Алексиада [Пер., комент. Я. Н. Любарского] / Анна Комнина. – [3 изд., исправ. и доп.]. – СПб.: Алетейя, 2010. – 683 с.
5. *Курбатов Г. Л.* История Византии (От античности к феодализму): Учеб. пособие / Г. Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – 207 с.
6. *Липшиц Е. Э.* Новые зарубежные публикации источников и исследования по истории еретических движений в Византии / Е. Э. Липшиц // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: Сб. ст. и мат. [Под ред. В. И. Рутенбурга]. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1979. – С. 71–108.
7. *Литаврин Г. Г.* Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. / Г. Г. Литаврин // Культура Византии: вторая половина VII–XII в. [Отв. ред.: З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1989. – С. 59–88.
8. *Люттвак Э.* Стратегия Византийской империи [Пер. с англ. Н. А. Коваля] / Э. Люттвак. – М.: Рус. фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 664 с.
9. *Пселл М.* Хронография [Пер., ст. и примеч. Я. Н. Любарского] / М. Пселл. – М.: Наука, 1978. – 320 с.

10. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи / *Ф. И. Успенский.* – В 5 т. – Т. 1: Период I (до 527 г.). Период II (518–610 гг.). – М.: Астрель; АСТ, 2005. – 621 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте основні особливості впливу церкви на візантійську державність.
2. Схарактеризуйте роль церкви у візантійській дипломатії.
3. Дайте оцінку державній політиці Візантії у релігійній сфері.

Теми рефератів

1. Роль церкви в становленні ранньосередньовічної візантійської державності.
2. Взаємини держави і церкви у Візантії.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Нормативно-правове регулювання політики Візантії щодо православної церкви.
2. Фінансове забезпечення державної політики Візантії щодо церкви.
3. Взаємодія релігійних і державних інститутів у Візантійській імперії.
4. Зовнішньополітичні функції Візантійської церкви.

Тема 35 „Варварські” держави

1. Германські племена.
2. Держава вандалів.
3. Остготська держава.
4. Вестготська держава.
5. Свевське королівство.
6. Франкська держава.

Германські племена. Питання щодо місця релігії у державному житті давніх германців привертало увагу вже сучасних їм античних авторів, зокрема у контексті розгляду „варварських” управлінських інститутів. Антична писемна традиція I ст. до н. е. та I ст. н. е. чітко підкреслює виборність посадових осіб (*magistratus*), які спочатку були військовими вождями.

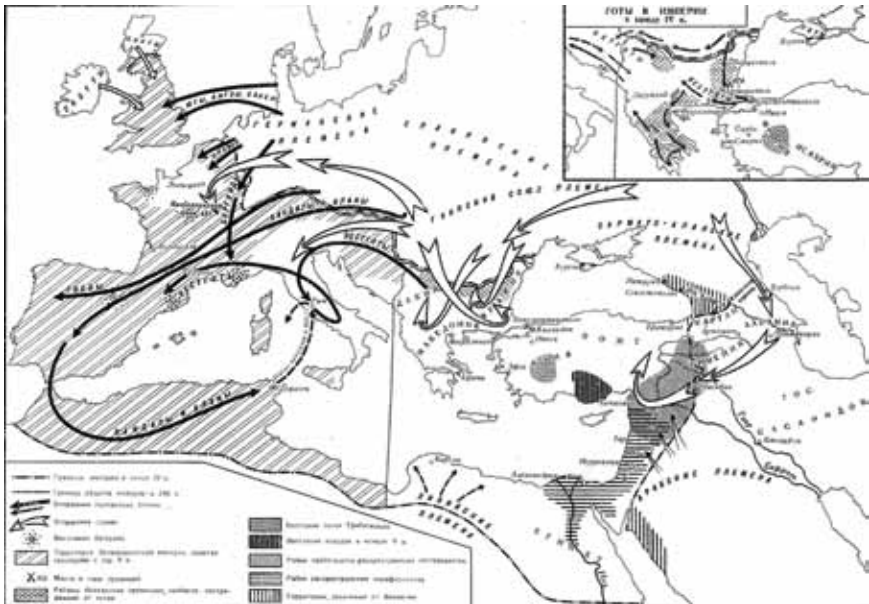

Рис.61. Напрями та райони походів германських племен

Так, Цезар вказує на наявність у германців ради вождів (*senatus*) та народних зборів (*concilium*). Єдиний германський вождь, якого Цезар називає *rex* – Аріовіст, однак це,

швидше за все, віддання належного військовим заслугам та організаторському таланту ватажка. Вже Тацит говорить про два потестарних інститути – *dux* (вождь) і *rex* (король), що засвідчує соціальну еволюцію і розвиток державно-управлінської моделі в германців. Влада цих інститутів була обмеженою і посилювалася в умовах військових кампаній. У мирний час королі відкривали племінні збори, вирізняючись родовитістю походження. Коли вони брали участь у спільноплемінних ритуалах (зокрема, використовуючи священних білих коней), то, звичайно, допомагали жерцю племені (*sacerdos civitatis*) у їх проведенні¹. Поступово влада вождів та королів набуває спадкового характеру. Приміром, у громаді карнаутів Цезар повернув представнику знатного роду, Тазгетію, владу, якою користувалися його предки, а сенонам він призначив королем Каваріна, брат якого Морітазг, як і його предки, правили до приходу римлян. У германських племен існував культ рослинного світу та плодючості. Окремі тварини та рослини не тільки породжували культ, а й самі грали певну роль у культових діях (жертвопринесеннях) і користувалися пошануванням (священні гаї). Поступово виділяється знать духовного характеру – друїди – один з найвищих прошарків, який зосереджував у своїх руках судові та жрецькі повноваження. Вони звільнялися від податків та зборів².

Вплив християнства на політику середньовічних держав добре простежується у внутрішній політиці ранніх германських держав Європи, передусім франків. Знелюднення територій пізньої Римської імперії дало можливість сусіднім народам порівняно легко їх заселити. Часто уряд надавав прибульцям суспільні (громадські) чи державні землі, накладаючи, натомість, певні обов'язки. Інтегруючись в романське суспільство, варвари нерідко сприймали вірування у традиційних римських богів разом з античною культурною традицією. Вони змінювали імена на честь римських та

¹ Селицкий А. И. К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев / А. И. Селицкий // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты: Сб. [Отв. ред. А. С. Мьльников]. – СПб.: Наука, 1999. – С. 60–63.

² Белова Н. Н. О формировании элементов государственности и государственных учреждений у кельтов в Галлии / Н. Н. Белова // АДСВ. – Свердловск, 1971. – Вып. 7. – С. 179–183.

елліністичних божеств, що засвідчує глибину соціокультурної адаптації¹. Уже в I ст. н. е. у середовищі підкорених галлів та германців-батавів, разом з окремими солдатами зрозташованих тут римських легіонів, виникає готовність боротьби за Галльську державу (*Imperium Galliarum*), яка вже мислилася окремо від варварського германського (зарейнського) простору. Пізніше цей досвід використали при створенні Галльської імперії, яка упродовж 259–274 рр. успішно вирішувала завдання захисту власної території від алеманських нападів². Дисбаланс імперії у ході розвитку Галлії призвів до посилення автономізму еліти регіону, її прагнення дистанціюватися від центральної влади, зокрема у сакральному плані. Виявами культурної автономізації периферії імперії стала поява Боеція, Ісидора Севільського, Григорія Турського та ін.³.

З ослабленням та падінням Римської імперії переселення набуває масового характеру, зумовлюючи масові конфіскації земельних володінь: так, остготи отримали в Італії третину освоєних земель, бургунди — половину, вестготи в Іспанії та Аквітанії — дві третини⁴. З прийняттям християнства германськими племенами їхній державотворчий потенціал зростає. Прикладом цьому можуть слугувати готи середини IV ст.⁵. Це стало каталізатором створення ними власних держав.

З появою варварських королівств починається пошук моделей співіснування церкви та держави на основі синтезу романських та варварських традицій. Католицька релігія та адміністрація продемонстрували свою життєздатність у таких умовах. Єпископи, часто будучи представниками римської аристократії за Пізньої Римської імперії, у варварських королівствах виступають посередниками між автохтонним романізованим християнським населенням

1 *Пржигодзкая О. Ю.* Процесс вхождения варваров в состав общества Римской империи: романизация (IV–V вв.) / О. Ю. Пржигодзкая // МНЕМОН. — Вып. 6. — СПб., 2007. — С. 331–333.

2 *Ланник Л. В.* Рим и германцы: Пути решения проблемы / Л. В. Ланник // АІ. — № 2. — 2006. — Саратов: Науч. кн., 2006. — С. 195–200.

3 *Ланник Л. В.* Распад Римской империи: проблема датировки / Л. В. Ланник // АІ. — № 3. — 2007. — Саратов: Наука, 2007. — С. 225.

4 *Средневековая Европа глазами современников и историков.* Книга для чтения. — Ч.2: Европейский мир X — XV веков. — М.: Интерпракс, 1995. — С. 24.

5 *Ланник Л. В.* Рим и германцы. — С. 202.

та прибульцями. Процес розбудови християнської церкви вимагав сильної централізованої держави і тому духовенство виступило на боці доцентрових сил. Натомість „варварська” верхівка новоутворених держав поступово наvertsалася до християнства, інтегруючись у систему християнських цінностей, перетворюючи їх на ідеологічний стрижень внутрішньої політики¹. Зокрема, король Бургундії Гундобад із сином Сигімундом збудували монастир в Акавні на честь святого Маврикія та церкви². Баварська правда підкреслювала, що кожний вільний бавар може вчинити дарування на користь церкви. Об’єктами таких дарувань виступали *villae, terra, mancipia*³. Свевський король Гермеріх у 433 р. уклав мир з мешканцями Галлеції *sub interventu episcopali* (за посередництва єпископа)⁴. Такі самі процеси спостерігаються у Норіку другої половини V ст. Король ругіїв Фелетей регулярно, ще за життя свого батька Філакцитея, зустрічався з католицьким проповідником Северином. Гізо, дружина короля, сповідувала аріанство. У її наміри входило перехрещення католиків⁵. Отримавши підтримку римського війська у боротьбі за владу, після перемоги християнство прийняв вождь вестготів Фритігерн⁶. Таке запозичення зумовлювалося нерозвиненістю інституту жерців у германських племен.

1 *Lepage, J.-D.* Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history / by J.-D. G. G. Lepage. — Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2002. — P. 13; *Сюзюмов М. Я.* О „самостоятельном пути” становления феодализма у германцев / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. — Свердловск, 1983. — Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. — С. 14–23.

2 *Турский Г.* История франков [Изд. подгот. В. Д. Савукова; отв. ред. М. Л. Гаспаров] / Г. Турский. — М.: Наука, 1987. — С. 63.

3 *Мильская Т. В.* Светская вотчина в Германии VIII–IX вв и ее роль в закрепощении крестьянства (по материалам источников Южной и Юго-Западной Германии) / Т. В. Мильская. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 49.

4 *Суровенков Д. И.* К уточнению биографии испанского хрониста Гидация / Д. И. Суровенков // АИ. — № 1. — 2005. — Саратов: Научная книга, 2005. — С. 140.

5 *Румянцев А. И.* Взаимоотношения римлян и варваров по „Житию святого Северина” / А. И. Румянцев // АИ. — № 3. — 2007. — Саратов: Наука, 2007. — С. 214–215.

6 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). / А. Р. Корсунский, Р. Понтер. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — С. 32.

Германські племена, поступово інтегруючись у систему цінностей романізованого загалу, переймають систему релігійної організації. 404 р. датується лист патріарха Іоанна Златоуста до Олімпіади з занепоєнням щодо долі кримсько-готської єпархії після смерті єпископа Уніли (400–404 рр.). Rex Gothorum направив до Константинополя листа з проханням відрядити нового єпископа. Готський єпископ Феофіл брав участь вже у Нікейському соборі 325 р. Іоанн Малала повідомляв, що у першій половині VI ст. прийняли християнство гуни, які мешкали біля Боспору¹. Під час переслідування християнізовані германці знаходили притулок на території Римської імперії. У 348 р. до Імперії прибула частина готів на чолі з єпископом Ульфілою. Констянтин оселив їх у Нижній Мезії, де вони займалися скотарством. Готів-авдіанів поселили поблизу Антіохії та на Євфраті. Інша християнська громада поселилася у Фракії².

Масоване проникнення готів до володінь Візантійської імперії, як рабів і землеробів, так й вояків-найманців, що поступово займали найвищі посади в апараті державного управління (консулат Меробавда, Ріхомера, Баутона, повноваження Стиліхона) та війську, викликало хвилю антигерманських настроїв у візантійському суспільстві³. 31 грудня 406 р. вандали, свеви та алани, форсувавши Рейн, вторглися до Галлії. Урядові війська не встигли вчасно їх зупинити чи надати допомогу місцевому населенню в організації відсічі. Проти нападників піднялися мешканці Тулузи, Вієнни, Бурдігали, Еколісни, Кадурції, Петрокорії, Альби. Розгортається рух багаудів III–V ст., який римлянам не вдалося повністю придушити. Скориставшись цим Константин (407–411 рр.) проголосив себе імператором у

1 Болгов Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н. Болгов // УЦСЄ. – 2004. – Вип. 4. – С.56–66.

2 Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – С. 31–32.

3 Глушанин Е. П. О некоторых причинах появления антиварварских настроений в общественно-политической мысли Византии IV–V вв. / Е. П. Глушанин // АДСВ. – Свердловск, 1987. – Вып. 23: Проблемы идеологии и культуры. – С. 15.

Британії, а невдовзі був визнаний і в Галлії. Від Равеннського двору відійшла Іспанія¹.

Держава вандалів. Просування у володіння Західної Римської імперії вандалів, разом зі свевами та аланами, спустошило області по той бік Альп². На початку V ст. вандали та алани на чолі з Гундеріхом зайняли значну частину Іспанії, якою володіли 8 років. У 425 р. вандали спустошили Балеарські острови, Карфаген, Спартарську долину та Гіспал і переправилися до Мавретанії. 428 р. королем вандалів став брат Гундеріха, один з вождів вандалів та аланів, Гейзеріх (428–477 рр.). У травні 429 р. вандали під його проводом перейшли Гібралтар і приступили до планомірного захоплення Північної Африки³. За даними історика та священника Віктора з Віти, їх нараховувалося 80 тис. осіб⁴. За договором 432 р. Рим визнав права вандалів на завойовані території на правах федератів зі столицею у Гіпоні-Регії. Гейзеріх у 439 р. організував новий північноафриканський похід племені⁵. До рук вандалів потрапили римська Північна Африка, житниця імперії, разом з Карфагеном, який вони захопили 19 жовтня 439 р.⁶ Гейзеріх забрав собі Бізацену, Абаритану, Гетулію і частину Нумідії, війську виділив Зевгітану (Проконсульську провінцію), розділивши її на спадкові наділи. Після смерті Валентиніана Гейзеріх остаточно став панувати над усією Африкою, закріпивши за собою і найбільші острови –

1 Сиротенко В. Т. Борьба Западной Римской империи и Византии за префектуру Иллирик в 395–425 гг. и ее последствия / В. Т. Сиротенко // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 84; Ланник Л. В. Распад Римской империи. – С. 225.

2 Козлов А. С. Некоторые аспекты „проблемы варваров” в „Новой истории” Зосима / А. С. Козлов // АДСВ. – 1977. – Вып. 14. – С. 55.

3 Беляев С. А. Когда Гейзерик захватил Балеарские острова? / С. А. Беляев // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 279–282.

4 Гатилов Р. А. Виктор из Виты: епископ или историк? / Р. А. Гатилов // АІ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 143.

5 Словарь античности [Ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.]. – [Пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1989. – С. 123; Беляев С. А. Когда Гейзерик захватил Балеарские острова? – С. 279–282.

6 Альфан Л. Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / Л. Альфан. – М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. – С. 23.

Сардинію, Сицилію, Корсику, Ебузу, Майорику, Мінорику¹. На цей час Римська Північна Африка була майже повністю християнізована. У скликаному у Карфагені у червні 411 р. церковному соборі взяли участь 267 католицьких єпископів, ще 13, відомих нам, були відсутні. До цього можна додати ще 289 присутніх і 32 відсутніх донатистських єпископів. Загальна кількість присутніх становила 601 особу². Тому спроби утвердити аріанство викликали рішучий опір.

Офіційного визнання держава вандалів набула за мирними договорами із Західною Римською імперією (442 р.) та Візантією (474 р.). Священик із Марселя Сальвіан (390 – бл. 484 рр.) красномовно повідомляв, що у захопленні території та створенні власної держави вандалам допомагали місцеві раби та колони. Король вандалів Гейзеріх сповідував аріанство, будучи послідовним піратом. Він виправдовував свої дії Божою волею, яка вказувала на тих, кого слід скарати. З Африки Гейзеріх вчиняв регулярні напади на Італію, а в 455 р. спустошив Рим. У 468 р. йому вдалося відбити спільний наступ двох римських держав. Скандальний провал цієї експедиції породив чутки, що підкупив візантійського воєначальника Василіска Гейзеріх³. Попри ці успіхи, вандалам вдалося утвердитися лише на узбережжі, у містах між Карфагеном та Сеутою. У мавретанських провінціях зміцнювали свої позиції берберські племена. Сюди ж відступили вигнані з Проконсульської Африки римські землевласники. Вони сприяли утвердженню серед берберів позицій католицизму та донатизму. Після укладеного у 474 р. мирного договору з Візантією уряд вандалів пішов на певні поступки католикам країни. Їм дозволили сповідування ортодоксальної релігії у Карфагені. Вислані священики отримали право повернутися

1 *Беляев С. А.* Когда Гейзерик захватил Балеарские острова? – С. 279–280.

2 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) / А. Р. Корсунский, Р. Понтер. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 74.

3 *Словарь античности.* – С. 123; *Козлов А. С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1985. – Вып. 22: Проблемы социального развития. – С. 45; *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М.: Наука, 1972. – С. 24.

у столицю, але без зайняття кафедри митрополита. Ортодоксальній церкві вдалося зберегти доволі міцні позиції завдяки кращій, порівняно з аріанами, організації та тісним зовнішнім зв'язкам з єдиновірцями за кордоном.

У 482 р. у Вандальській державі знову починається переслідування католицького духовенства. 484 р. королем Хунеріх призначив проведення спільного собору аріанських і католицьких єпископів держави, на якому планував висунути всім католикам країни вимоги перейти в аріанство. Собор, у якому взяло участь 460 католицьких єпископів, завершився невдачею. Провину за неї поклали на католицьку церкву. Проголошений Хунеріхом едикт вимагав переходу всіх католиків до аріанства не пізніше 1 червня 484 р. При цьому король та його радники посилалися на Кодекс Феодосія проти єретиків і особливо на закон 411 р. проти донатистів. Тепер ці постанови дослівно застосовувалися до католиків, причому використовувалися висловлювання проти циркумцелліонів¹.

Водночас ситуація усередині держави вандалів також залишала бажати кращого. Панування прибульців (вандалів і аланів), які оголосили себе власниками майже усіх землеволодінь завойованих територій, зустріло наростання внутрішньополітичної боротьби. До цього додалися релігійні непорозуміння між аріанами та католиками, руйнування католицьких церков, спорудження язичницьких храмів та аріанських церков². Після смерті короля Тразіमुнда у 523 р. до влади прийшов Хільдерік, який був католиком та притримувався провізантійських поглядів. Загострення внутрішньої боротьби усередині держави співпало з посиленням Візантійської імперії за правління Юстиніана, який мріяв про відновлення колишньої величі та кордонів Римської імперії. Однак його дії викликали опір серед вандалів. Скориставшись цим, у 531 р. владу захопив Гелімер. Провізантійська партія звернулася за допомогою до Константинополя. На офіційне звертання імператора король вандалів відповів новими репресіями.

1 Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. — С. 78 — С. 81; Диснер Г.—И. Королевство вандалов [Пер. с нем. В. Л. Санина и С. В. Иванова] / Г.-И. Диснер. — СПб.: Евразия, 2002. — 224 с.

2 Гатиллов Р. А. Виктор из Виты: епископ или историк? — С. 144.

Візантія припинила військові дії проти Сасанідів. З Сирії відкликали найавторитетнішого полководця Велісарія, який у вересні 533 р. Велісарій висадився у Африці і захопив Карфаген завдяки підтримці його мешканців. Місцеві мавританські племена перейшли на бік візантійців після здобуття столиці. В грудні 534 р. були розпорошені залишки вандальського війська. і останній правитель королівства вандалів здався Велісарію.

Аріанське духовенство нерідко виконувало поліцейські функції у Вандальському королівстві, виступаючи прихильником сильної королівської влади. Особливо це було помітно у Карфагені та землях, які заселелялися вандалами та аланами (*sortes Vandalorum*). Однак місіонерська діяльність аріан викликала опір як романізованої знаті, так і мавританського населення. Попри дії влади ортодоксальній церкві вдалося зберегти доволі міцні позиції завдяки кращій порівняно з аріанами організації та тісним зовнішнім зв'язкам з єдиновірцями за кордоном¹.

Остготська держава. У 493 р. очільник остготів Теодоріх (493–526 рр.), убивши співправителя Одоакра, захопив владу над Італією. Його співплемінники розселилися на Апеннінському півострові, переважно у північних та центральних районах. Унаслідок завершення, переважно на 507 р., розподілу земель, завойовники отримали у власність і володіння близько їх третини. Перебуваючи на стадії розкладу родового ладу у самому центрі римської рабовласницької цивілізації, остготи зазнали її впливу, що істотно позначилося на характері романо-германського синтезу². Державний устрій остготської Італії передбачав специфічні готські посади: *коміти готів*, які здійснювали суд над готами, *сайонів*, які виконували спеціальні доручення короля. Велике значення набув інститут королівського покровительства *tuitio Regis*³.

1 Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Т. 1. – С. 404–407; Диснер Г.–И. Королевство вандалов.

2 Уколова В. И. Культура остготской Италии / В. И. Уколова // СВ. – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 5.

3 Корсунский А. Р. К вопросу об „Эдикте Теодориха” / А. Р. Корсунский // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – С. 25–26.

Політична програма Теодоріха передбачала союз готів та римлян у спільній державі. До титулу остготського короля додали старе позначення римських імператорів – *Flavius*. За проханням римського Сенату і папи імператор Зенон визнав Теодоріха королем і послав йому знаки королівської гідності. Крім того, Зенон „усиновив” його за зброєю (*in arma sibi eum filium adoptavit*) і зробив консулом. У королівстві остготів зберігалось велике римсько-італійське землеволодіння, римські правові та політичні інститути, римський центральний та місцевий управлінський апарат. *Едикт Теодоріха* настільки пронизаний ідеями римського права, що у науковій літературі навіть робилося припущення щодо існування окремого остготського законодавства¹. Звертаючись у 508 р. до „всіх провінціалів Галлії” (тобто мешканців територій, відвойованих остготами в бургундів та франків), король закликав їх відмовитися від варварства та чужих звичаїв². Надавши остготам цього ж таки 508 р. допомогу проти франків, Теодоріх зайняв Прованс. Закріпивши становище свого малолітнього онука Аталаріха на вестготському престолі, він як регент став правити і у Іспанії, розмістивши тут остготські залоги.

Релігійна політика Теодоріха відрізнялася віротерпимістю. Він керувався принципом: „*Ми не можемо настановлювати віри, бо неможливо силою примусити людину вірити*”. Значною мірою така позиція була вимушеною, оскільки переважна частина готів сповідувала аріанство, засуджене ортодоксальною християнською церквою. Корінне ж населення Італії було переважно католицьким. Тому, щоб не загострювати ситуацію у державі, за католицькими храмами зберегли право притулку. Перехід самих остготів у католицизм не заборонявся³. Теодоріх підтримував зв'язки з єпископами Мілана й Тічіна Лаврентієм і Єпіфанієм⁴.

1 Уколова В. И. Культура остготской Италии. – С. 6; Давыдкина О. И. К проблеме взаимоотношений остготов и Восточной Римской империи накануне краха Остготского королевства / О. И. Давыдкина // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 130–135.

2 Корсунский А. Р. К вопросу об „Эдикте Теодориха”. – С. 22.

3 Уколова В. И. Культура остготской Италии / В. И. Уколова. – С. 21; Давыдкина О. И. К проблеме взаимоотношений остготов и Восточной Римской империи накануне краха Остготского королевства. – С. 133.

4 Удальцова З. В. Италия и Византия в VI в. / З. В. Удальцова. – М.: Изд-во

Рис.62. Остготська держава

Вестготська держава. У 411 р. вестготи отримавши від Риму дозвіл на заселення Нарбоннської Галлії, почали сюди переселятися¹. Очільник вестготів Атаульф у 412 р. погодився прийти на допомогу романізованому населенню Галлії та

АН СССР, 1959. – С. 20.

1 История Франции. – В 3 т. – Т. 1 [Ред. кол.: А. З. Манфред (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 33.

Іспанії від нападів вандалів, бургундів, аланів і франків¹. У 418 р., залишивши Іспанію за наказом імператора, вестготи отримали для заселення провінцію Aquitania Secunda, а також частини провінцій Novempopulana і Narbonensis I². Засноване ними Вестготське королівство спочатку розглядалося як складова (*membrum*) Римської імперії. У 462 р. Теодоріху вдалося оволодіти важливим адміністративним та економічним центром Галлії Арлем, а в 468 р. вестготи вторглися до Іспанії. Тут вони захопили Емеріту, спустошили Лузитанію та Астурію, оволоділи Естремадуурою, частиною Португалії, кастильською Месетою, верхньою і нижньою долиною Ебро (з Наваррою і Арагоном), Каталонією. У Галлії вони захопили Бурж і північну частину провінції Aquitania I, а після поразки війська Анфімія (470 / 471 р.) – Ріец, Авіньйон, Оранж, Валанс. У 475 р. римський уряд уклав угоду з вестготами, визнавши їхні завоювання у Галлії та Іспанії³. Під владою вестготів опинилися величезні, добре заселені території, де питома вага завойовників серед населення не перевищувала 5%⁴.

Набожність двору Теодоріха II, який правив у Тулузі з 452 по 467 р., зауважував Аполлінарій Сидоній. Король щоранку з найближчим оточенням відвідував церкву⁵. Попри те, що основну частину управлінської еліти Тулузького королівства становили готи, першість у церковній ієрархії держави застерегли за собою галло-римляни. Панування у структурі католицької церкви залишало для старої сенаторської знаті важелі впливу на широкий загал. Римські магнати прагнули отримати від вестготських королів право безперешкодно займати єпископські кафедри. Католицькі єпископи зберегли

1 *Макьявелли Н.* История Флоренции [Пер. Н. Я. Рыковой; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенбурга] / Н. Макьявелли. – [2 изд.]. – М.: Наука, 1987. – С. 11.

2 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – С. 42.

3 Там само. – С. 46–47.

4 *Самаркин В. В.* Историческая география Западной Европы в средние века: Учебное пособие / В. В. Самаркин. – М.: Высшая школа, 1976. – С. 74.

5 *Аполлинарий Сидоний.* Двор вестготских королей в Галлии (Из переписки современников) / Сидоний Аполлинарий // История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.) [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 404–405.

частину своїх землеволодінь, продовжуючи експлуатувати працю рабів, колонів, прекаривів. Часто за дорученням готських королів єпископи вели перемовини з римських урядом, виконуючи важливі дипломатичні місії. Водночас більшість вестготів притримувалася аріанства, й аріанська церква як привілейована виступала великим землевласником¹. Пошук оптимальної моделі співіснування між церквою та ранньою Вестготською державою супроводжувався частими конфліктами світської влади та католицької ієрархії. Єпископ Гідацій повідомляє про чисельні спустошення, вчинені вестготами в Іспанії у середині V ст. Захопивши у 457 р. Астурику, вони „знеславили” церкви, зруйнували вівтарі, забрали всі коштовності, захопили у полон двох єпископів². З падінням римського панування на території Піренейського півострова тут утвердилися вестготи і вже за короля Фейда перенесли столицю королівства у Толедо³. Ці землі були густо заселені. Арабське джерело „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаїб”) повідомляє про 24 міста в Іспанії⁴. Панівна верхівка держави дотримувалася аріанства. Для правового упорядкування внутрішнього життя вестготським королем Аларіхом II у 506 р. було видано *Lex Romana Visigothorum*⁵.

Однак успішне розгортання експансії вестготської держави зіткнулося з наступом сусідніх германських племен та панримськими амбіціями Візантії. Війна з Хлодвігом, яка розпочалася у 507 р., завершилася розгромом Тулузького королівства та загибеллю Аларіха II. Вестготи змушені були очистити більшу частину Галлії, залишивши за собою лише землі між Гаронною та Піренеями⁶. У 534 р. візантійський

1 Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). – С. 49–51.

2 Суровенков Д. И. К уточнению биографии испанского хрониста Гидация / Д. И. Суровенков // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 139.

3 Успенский Ф. И. История Византийской империи / Ф. И. Успенский. – В 5 т. – Т. 1: Период I (до 527 г.). Период II (518 – 610 гг.). – М.: Астрель; АСТ, 2005. – С. 435.

4 Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаїб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 203.

5 Корсунский А. Р. К вопросу об „Эдикте Теодориха”. – С. 16.

6 Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и

полководець Велісарій вибив вестготів з африканської фортеці Септ. Місцеве католицьке духовенство та широкий загал романізованого населення Північної Африки, як й Іспанії, не підтримували чужоземне правління. Під час повстання проти короля Агілі вождь Афанатільд свої мотиви декларував переважно як релігійні. У заворушення втрутився візантійський імператор, відправивши сюди Ліберія¹. У ході завоювань в Іспанії Візантія вагомим інструментом посилення своєї присутності, яка тривала з 552 до 625 р., розглядала церкву. Ромеї використовували релігійні розбіжності між вестготами та місцевим населенням. Однак створити серйозне оперття візантійській владі та Константинопольській патріархії в Іспанії так і не вдалося². Візантія надала підтримку і виступу Герменгільду, який перейшов у католицизм і в 579 р. проголосив себе королем. Попри підтримку виступу свевами, католицьке духовенство залишилося осторонь. І до цього католицька церква займала лояльну позицію стосовно влади. Вже на церковних соборах у Агді (506 р.) і Толедо (531 р.) проголошувалися молитви за короля. Влада дарує церкві землеволодіння, католицькі єпископи відіграють важливу роль в міському самоврядуванні. Серед них були єпископи — готи. Аріанські єпископи, які мали привілейоване становище у державі, виконували окремі урядові доручення.

У 585 р. виступ Герменгільда було придушено. Ще 580 р. король Леовігільд скликав аріанський собор, який полегшив умови навернення до аріанства. Однак ворожості до католицької церкви влада не виявляла, попри заслання окремих непокірних єпископів³.

Політика вестготських королів не викликала підтримки місцевого населення, їм не вдалося знайти компроміс у конфесійній сфері. Щоб заручитися підтримкою романізованої знаті вестготська еліта йде на союз з католицькою церквою. Король Реккаред (586—601 рр.) як державну релігію офіційно

возникновение германских королевств. — С. 47—48.

1 *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. — В 5 т. — Т. 1. — С. 435—436.

2 *Корсунский А. Р.* К вопросу о византийских завоеваниях в Испании VI—VII вв. / *А. Р. Корсунский* // ВВ. — Т. 12. — 1957. — С. 31—45.

3 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. — С. 62—69.

приймає католицизм і наказує спалити аріанські книги. Пізніше усі вестготські королі почали призначати католицьких єпископів. Це покращило ефективність державного управління, лояльність романізованої автохтонної іспанської знаті. Добре підготовлені священники допомагали налагодити ефективний збір податків у державі. Єпископи мали доповідати королю про зловживання у цій сфері. Натомість, королі часто головували на церковних соборах у Толедо, повністю підпорядкувавши собі церкву. За тимчасового піднесення Вестготського королівства, у 585 р., до його складу остаточно включили Свевське королівство. Нові акти змінюють політику щодо юдаїзму, доволі лояльну до цього¹. Приділялася увага сакралізації владних інститутів. У Вестготському королівстві у VII ст., уперше у християнському світі, починають проводити акти помазання правителів².

Падіння вестготів припало на правління короля Родеріка, якого коронували у 710 р. У 711 р. арабський намісник у Північній Африці Муса ібн Нусайр розпочав вторгнення арабів. На 714 р. було завершено завоювання основної частини вестготських володінь. В окремих районах опір тривав до 718 р., а північні гірські райони араби так і не змогли захопити. У 721 р., під час нападу на Південно-Західну Галлію, вони приєднали Септиманію³.

Свевське королівство. Свеви проникли в Іспанію у 409 р., а в 411 р. отримали разом з вандалами-асдінгами від римської влади Галісію⁴. На чолі свевів стояв король, а область їхнього панування ще за часів правління Рехілли (438–448 рр.) стали

1 Словарь античности. – С. 98; *Кёнигсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400 – 1500 годы [Пер. с англ.; предисл. Д. Э. Харитоновича] / Г. Г. Кёнигсбергер. – М.: Весь мир, 2001. – С. 67.

2 *Титова А. О.* Этнос и функции короля в оттоновско – раннесалиевское время / А. О. Титова // Среднерусский вестник общественных наук. – 2009. – № 1. – С. 38.

3 *Магидович И. П.* История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М.: Мысль, 1970. – С. 122; *Lepage, J.-D.* Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history / by J.-D. G. G. Lepage. – Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2002. – P. 11.

4 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – С. 57.

позначати як *regnum*. Центральним опорним пунктом свевів вважалася Брага, де знаходився *palatium* (королівський двір). До важливих центрів належали Вілла де Кастело і Порто. Королівська влада була спадковою, хоча, ймовірно, вимагала схвалення зборами свевів. Принцип обрання королів не зникнув повністю, і продовжував відігравати свою роль у критичні моменти (зокрема після поразки, завданої Теодоріхом II у 456 р.).

За часів правління короля Реккіарія (448–456 рр.) свеві прийняли християнство у католицькій формі. За короля Ремісмунда (близько 465 р.) вони стали аріанами, найімовірніше під впливом вестготів. Незадовго до завоювання Свевського королівства вестготами (585 р.) свеві повернулися до католицької віри. Тривалий час свеві та іспано-романці становили окремі групи населення. Галісійці зберігали попередню соціальну організацію та систему управління. Католицькі єпископи тут, як і в Галлії, зберегли важливу роль у системі державного управління, вели перемовини з імперською владою, намагаючись отримати допомогу проти свевів. Продовжувалася боротьба з еретиками, маніхеї виганялися з міст, придушувалися присцилліани. В аріанський період свевської історії католицька церква не могла збирати своїх соборів, але продовжувала боротися за вплив на все населення країни. Свевські королі вступали у контакт із вищим католицьким духовенством. На угоду зі свевами йшли і представники світської міської адміністрації (зокрема, в Лісабоні у 469 р.).

За короля Теодоміра (560–570 рр.) Свевське королівство охоплювало територію Галісії та Північну Лузитанію. У 572 р. свеві здійснили походи на південь, зруйнувавши Коїмбру, вступили до Кантабрії, але були витіснені вестготами. У 70-х рр. VI ст., під час усобиць у Толедському королівстві свевський король Мір підтримав виступ Герменгільда проти Леовігільда. Зазнавши поразки, свеві змушені були визнати залежність від вестготів. Пізніше, обравши своїм королем Авдеку (583–585 рр.), вони відновили боротьбу за незалежність. Леовігільд

завдав їм у 585 р. остаточної поразки, перетворивши територію севевів у вестготську провінцію¹.

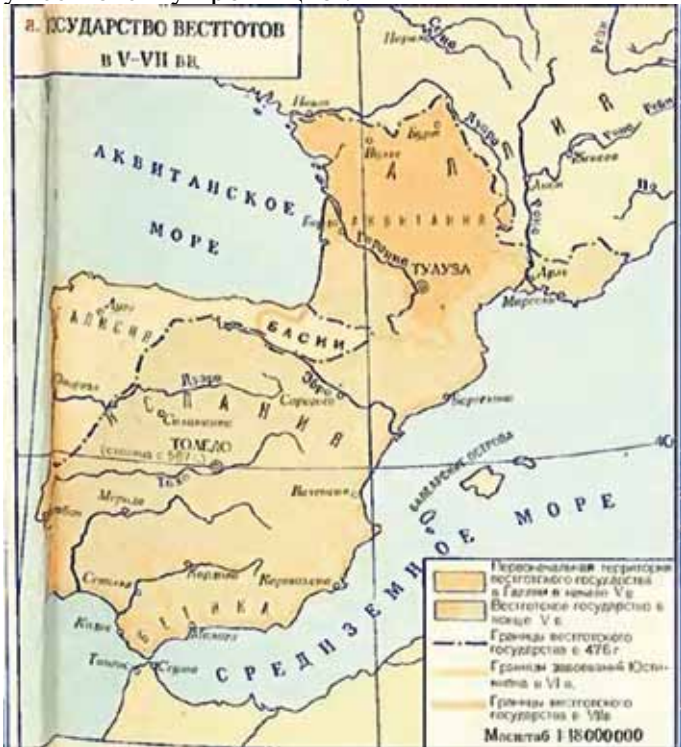

Рис.63. Королівство вестготів

Франкська держава. Церква перетворилася в інструмент феодалізації середньовічного франкського суспільства. Християнство на час падіння Римської імперії мало міцні позиції у Галлії, особливо південних районах. Вже наприкінці IV ст. на території Римської Галлії налічувалося 116 єпископств. Повільніше християнство проникало у північні райони (Бретань, прикордоння). На середину III ст. на кордоні з Римською Галлією склався племінний союз франків. Під їхнім тиском імператори Юліан та Феодосій дозволили їм оселитися у межиріччі Шельди і Мааса та на лівобережжі Середнього Рейну з умовою захисту території від інших германських племен.

¹ Корсунский А. Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – С. 58–60.

Франкський король Хлодвіг (481–511 рр.) з роду Меровінгів спільно з іншими франкськими вождями у 486 р. захопив північну частину Галлії до Луари. Для зміцнення своїх позицій він у 496 р. разом із трьома тисячами своїх дружинників прийняв християнство за римським обрядом¹ на відміну від вождів та королів інших германських племен, які сповідували аріанство. Це давало йому можливість у розбудові державного апарату опиратися на галло-римську аристократію та клір. Обурені вестготи виганяли зі своїх володінь католицьких священників. Родезький єпископ Квінціан, дізнавшись про наміри його вбити, втік до єпископа Єфразія у Клермона. Допомогу втікачу надав єпископ Ліону². Антикатолицькі гоніння Хлодвіг використав як привід для війни проти вестготів (507–510 рр.). Франків підтримало аквітанське духовенство. Столицю франкського королівства Хлодвіг переніс з Тура до Парижа.

Наступники Хлодвіга завоювали Бургундію і Тюрінгію, підкорили алеманів, остготи поступилися Провансом. Самостійність визнали за приєднаними баварами³. За Салічною правдою єпископ, священник, диякон вирізнялися за соціальним статусом у франкському суспільстві⁴. Франкські королі поступово намагаються посилити свій вплив на церкву. Король Хлотар взагалі видав наказ щодо сплати всіма церквами королівства третьої частини доходів до скарбниці⁵.

У Франкській державі зберігався поділ на округи (графства) та сотні, які існували до завоювання Галлії. З військових підрозділів вони перетворювалися на адміністративно-територіальні одиниці. Управління графством знаходилося у руках призначеного королем чиновника, який збирав на користь короля третину усіх судових штрафів за справами, що розбиралися у графстві. У сотнях збереглися елементи самоуправління громади (*mallus, народні збори*). У процесі

1 История Франции. – В 3 т. – Т. 1. – С. 27 – 38; *История* средних веков. – Т. I. – С. 101 – 102.

2 *Турский Г.* История франков / Г. Турский [Изд. подгот. В. Д. Савукова; отв. ред. М. Л. Гаспаров]. – М.: Наука, 1987. – С. 54–55.

3 Там само. – С. 57; *История* средних веков. – Т. I. – С. 101–102.

4 *Сюзюмов М. Я.* Дофеодальный период / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 22.

5 *Турский Г.* История франков. – С. 82.

соціальної диференціації франкського суспільства у виокремлюються групи *rachinburgii* та *boni homines*.

У VI ст. починається поступове виділення трьох основних регіонів Франкської держави – Нейстрії, Австразії та Бургундії, які пізніше перетворилися на окремі королівства, які різнилися між собою рівнем державного і соціогуманітарного розвитку. У романізованій Нейстрії рано склалося велике землеволодіння, як світське, так і церковне. Усього у володінні церкви знаходилося до третини земельних площ. У Австразії значну роль відігравали середні й дрібні землевласники, які були військовим опертям королівської влади у боротьбі з великими феодалами. Розвиток церковного землеволодіння помітно поступався Нейстрії. За своїм соціальним устроєм Бургундія нагадувала Австразію. Тут так само довго зберігалось дрібне і середнє землеволодіння, однак церковні маєтності займали вже достатньо міцні позиції.

Наприкінці VI ст. король Австразії Хільдеберт підпорядкував Бургундію. Однак у 613 р. королю Нейстрії Хлотарю II (613–629 рр.) вдалося захопити Австразію і Бургундію, створивши об'єднане Франкське королівство. Щоб задовільнити інтереси великої аристократії, як церковної, так і світської, Хлотарь II видав едикт, яким затвердив земельні надання своїх попередників¹. Король визнав свободу обрання єпископів, широкі повноваження духовних трибуналів, заповіти на користь церкви, фактично відмовившись від права призначати священиків. Під тиском рішень Паризького собору 614 р. Хлотарь II змушений був суттєво обмежити права юдеїв, насамперед у зайнятті цивільних та військових управлінських посад. Наступний собор у Реймсі додав до цих рішень постанову про заборону християнам продавати юдеям рабів під загрозою відлучення від церкви².

Аквітанський монах Аманд, висвячений Хлотарем II у єпископи, у 629 р. осів на місці злиття річок Шельди та Ліс, заснувавши абатство, першу католицьку установу в землях салічних франків. Коли місцеве населення, обурене розпорядженням про навернення у християнство, піднялося

1 История средних веков. – Т. I. – С. 108–112.

2 Лозинский С. Г. Социальные корни антисемитизма в Средние века и Новое время / С. Г. Лозинский. – Л.: Атеист, 1929. – С. 25.

на боротьбу, він залишив абатство і вирушив з місією на береги Дунаю. Пізніше Аманд повернувся до франків і на 664 р. обіймав посаду єпископа Тонгра. Християнізацію в долині Шельди проводив Елігій, якому в 641 р. Дагоберт передав діоцез Нуайон-Турне, в долині Мааса – Ремакль, покликаний у 650 р. Сигібертом III на єпископську кафедру в Тонгрі. Вже на початку меровінгської доби католицькі центри з'являються у Маастрихті, Теруані, Турне, Аррасі. В VI ст. арраські єпископи розмістилися у Камбре, єпископи з Турне – в Нуайоні, а на початку VIII ст. Губерт переніс єпископську резиденцію з Маастрихта в Лъєж¹.

З 715 по 741 р. у Франкському королівстві правив син Піпіна Геристальського Карл Мартелл (Молот). Прийшовши до влади в умовах гострої внутрішньої кризи, він зумів заручитися підтримкою значної частини дрібних та середніх землевласників. На цей час фактично незалежними стали Нейстрія, Бургундія та Аквітанія. Сакси, фризи, алеманни загрожували на кордонах. У 720 р. араби, які до цього завоювали Іспанію, вступили в Південну Галлію, підтримані аквітанським герцогом та бургундською знаттю. Опіраючись на австразійську дружину, Карл Мартелл у 732 р. завдав нищівної поразки арабам при Пуатьє, відтіснивши їх до Септиманії, покарав герцогів Аквітанії та Провансу, розбив нейстрійців та підкорив фризів (737 р.). Карл Мартелл сприяв поширенню християнства у здобутих землях. При проведенні бенедикційної реформи, для створення фонду земельних надань він провів широку секуляризацію церковних земель (абатств та єпископств). Така практика спиралася на вкорінену традицію заміщення абатів і єпископів людьми, призначеними королівською владою. Було проведено ротацію нелояльних церковних ієрархів².

Після смерті Мартелла у 741 р. частина земель вийшла з *a Francorum societate* (союзу франків) і його синам Карломану і Піпіну довелося знову відновлювати єдність держави. Захопивши Аквітанію, вони 742 р. поділили між собою

1 Пиренн А. Средневековые города Бельгии [Пер. с фр.; под ред. Е. А. Косминского] / А. Пиренн. – СПб.: Евразия, 2001. – С. 21– С. 22.

2 История средних веков. – Т. I. – С. 114 – 116; История Франции. – В 3 т. – Т. I. – С. 53.

королівство, яким до того правили спільно¹. Християнізація країни поступово поширилася на інститути державного управління, які адаптовувалися у нові політичні реалії. У 749 р. Піпін вислав делегацію до папи Захарія, з'ясовуючи можливості коронації та помазання на королівство. Офіційна римська церква, зацікавлена у союзі з франками для боротьби із зазіханнями лангобардів на церковні володіння Італії, підтримала Піпіна. Папа Стефан II особисто прибув до Галлії для участі в помазанні франкського короля та нової династії².

Коронація пройшла у 751 р. у Свессоні (Суассоні) на зібранні франкської знаті, васалів та єпископів. Голову новокоронованого короля франків Піпіна Короткого мазав архієпископ Боніфацій. Акт був освяченням самого короля і усїєї королівської влади. Починає оформлятися ідея виконання влади і здійснення державної політики як служіння богу. Церква, перетворюючись на інструмент держави, починає наділятися землями. На заклик папи Стефана II Піпін Короткий двічі здійснював походи в Італію (754–757 рр.) проти лангобардського короля Айстульфа, якого примусив віддати захоплені міста Римської області та Равеннський екзархат. Завдяки підтримці франків у Італії виникла папська держава. Піпін Короткий очистив середземноморське узбережжя Галлії (Септиманію) від арабів (752–759 рр.). Священники брали участь у походах нового короля. Під час одного з таких походів у Саксонію у 753 р., загинув архієпископ Кельнський Гільдіарій³. Боротьба із саксами носила релігійний характер, а її завершення пов'язували із утвердженням християнства і руйнуванням язичницьких святилищ⁴. Під час поширення християнства у Фризії загинув архієпископ Magontiacensis (Майнцький) Боніфацій, який мав розгалужений апарат для поширення

1 *Эгингард*. Временник правления Пипина Короткого (830 г.) // История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.). – [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 482.

2 *Линч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Линч. – К.: Основи, 1994. – С.94.

3 История средних веков. – Т. I. – С. 117–118; *Эгингард*. Временник правления Пипина Короткого. – С. 483; *Титова А. О.* Этнос и функции короля в оттоновско – раннесалиевское время. – С. 33.

4 *Кёнигсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400 – 1500 годы [Пер. с англ.; предисл. Д. Э. Харитоновича] / Г. Г. Кёнигсбергер. – М.: Весь мир, 2001. – С. 101.

християнства і розгорнув активну місіонерську діяльність¹. Центрами місіонерської діяльності, яка здійснювалася за підтримки королівської влади, були єпископська кафедра в Регенсбурзі та заснована у Зальцбурзі єпархія².

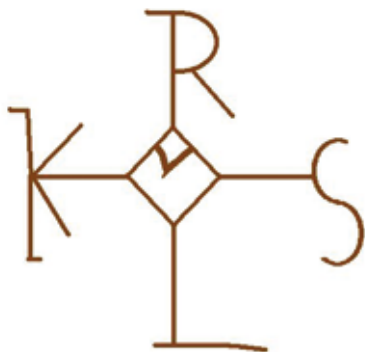

Рис.64. Монограма Карла Великого

У V–VI ст., невдовзі після виникнення на території Арморіки ранніх поселень британських іммігрантів, сюди почали прибувати ірландські та британські монахи, які засновували монастирі на усьому арморіканському узбережжі. Такий місіонер, заволодівши певною територією, називав себе, із санкції церкви, сеньйором цієї округи, мешканці якої включалися у приход нового монастиря. Ронан став абатом і одночасно сеньйором Локронана, Меланій – Ренна, Гонерій – Понтіві, Хуардон – Ландерно, Ідунет – Шатолена, Армель – Плоермеля, Бресиліан – Меана, Туген – Даула, Гільдас – Жильда. Між британцями, які переселялися у Бретань, та Франкським королівством, яке претендувало на ці терени, йшла напружена політична боротьба. Бретонська церква втрутилася у неї, використавши у своїх інтересах. Встановивши союз з арморіканськими графами, вона і сама досягла значної незалежності від галльської церкви. Виникнення перших самостійних єпископств, а також монастирів у Бретані припадає на IV–VI ст. Реннське єпископство з'явилося у IV ст., Реннський монастир св. Меланія – VI ст., Нантське

¹ *Эгингард*. Временник правления Пипина Короткого. – С. 484; *Сюзюмов М. Я.* Дофеодальный период. – С. 32.

² *Кёнигсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400–1500 годы. – С. 102.

єпископство – 559 р., єпископство Сен-Мало – 543 р., Дольський монастир – 548 р., Трекорський монастир – VI ст., Леонський монастир – близько 530 р., Ваннське єпископство – 465 р.¹.

Імперія Карла Великого та її розпад. Вже після приходу до влади Карла Великого центральна влада робить низку кроків з обмеження повноважень церковних інституцій і встановлення за ними державного контролю. Світські чиновники, попри церковні імунітети, фактично перебували при кожній церкві, єпископстві, монастирі й мали право розглядати позови і вести дізнання на території цих синьйорій. Порушників вони доставляли до графського суду². З іншого боку, влада надавала церкві усю необхідну допомогу організаційного і фінансового характеру, захищала її інтереси. Вже в 769 р. Карл та його співправитель Карломан вперше направили для участі у Римському соборі 12 єпископів, демонструючи тісний зв'язок з католицизмом³. Церква розглядалася як важливий інструмент гуманітарного розвитку та консолідації суспільства. У 789 р. Карл Великий видав “Admonitio generalis” (“Загальне звернення”), наказуючи відкрити школи при кожному єпископстві і монастирі. Згодом імператор усіляко сприяв єпископам у створенні таких шкіл у сільській місцевості. Тут мали навчати псалмів, співу, граматиці, рахуванню⁴.

Королівський титул не влаштовував Карла Великого. Коли на папський престол у 795 р. вступив Лев III, у середовищі римської знаті проти нього почала формуватися опозиція. Тоді папа змушений був просити притулку і допомоги у Карла Великого. Після походу на Рим та відновлення влади папи Карла Великого було короновано імператорською короною у соборі святого Петра. Однак лише у 812 р. візантійський імператор

1 Шевеленко А. Я. Начальные формы феодальной собственности в Бретани / А. Я. Шевеленко // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – С. 32–46.

2 Блок М. Феодальное общество. – С. 396.

3 Хэгерман Д. Карл Великий [Пер. с нем. В. П. Котелкина] / Д. Хэгерман. – М.: АСТ, Ермак, 2003. – С. 73.

4 История Франции [Под общ. ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотруднич. с Э. Карпантье; предисл. Ж. Ле Гоффа; пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 114–115.

Михайло I формально визнав цей титул за Карлом¹. Після коронування у державі посилювалися переслідування чаклунів, віщунів, відьом, що зробилося урочищем християнізації держави². Після смерті Карла Великого в Аахені 28 січня 814 р. частину його скарбів, згідно із заповітом, передали 21 єпархіальній церкві, з яких 5 знаходилося в Італії (Римі, Равенні, Мілані, Аквілеї, Градо)³. Церква була зацікавлена у наявності сильної і єдиної франкської держави як гаранта міцності своїх позицій у соціально-політичній та економічній сферах й підтримала проголошення Людовіком Благочестивим після смерті братів у 817 р. неподільності імперії⁴.

Поглиблювалося розуміння християнської сутності державної політики як віддзеркалення християнізації суспільної ідеології, масованого проникнення нових постулатів у соціокультурний простір. В актах Паризького собору 829 р. (на основі яких Іоанн Орлеанський склав “*De institutio regia*”) наголошено: “Королівська служба, зокрема, полягає у тому, щоб управляти народом Божим і правити зі справедливістю і правосуддям, і старатися щоб мали мир і злагоду. Сам він, у першу чергу, повинен бути захисником церков і слуг Божих, вдів, сиріт і інших бідних...”. За словами Алкуїна, завдання володаря: “*caelestis vitae viam ostendere* (показувати шлях небесного життя)”. Для виконання цих завдань король має володіти відповідними моральними якостями. Ці процеси стали свідченням формування етосу християнського короля⁵.

У 843 р. імперія припинила своє існування, заклавши основу для утворення Франції, Німеччини та Італії.

Висновки. Прийняття християнства стало важливим інструментом структуризації соціальних процесів у варварських племен, які зайняли територію спустошеної Римської імперії.

1 История средних веков. – Т. I. – С. 122–123.

2 Хэгерман Д. Карл Великий. – С. 197–198.

3 Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий) / Ф. Грегоровиус. – [Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина]. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – С. 356.

4 История Франции [Под общ. ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотруднич. с Э. Карпантье; предисл. Ж. Ле Гоффа; пер. с фр. М. Некрасова]. – С. 113.

5 Титова А. О. Этос и функции короля в оттоновско – раннесалиевское время. – С. 33

Союз церкви та ранньофеодальних германських еліт став запорукою успішної інтеграції прибульців та автохтонного романізованого населення регіону. Релігійні суперечки між місцевим населенням та панівною верхівкою держави стали істотною загрозою для розвитку новоутворених держав вандалів, вестготів, свевів, франків. Щоб розв'язати ці суперечності правлячі еліти поступово формують моделі релігійної взаємодії (адаптації та інтеграції). В конкретно-історичних умовах раннього середньовіччя це було закріплення та надання церкві гарантій соціально-економічного і політичного характеру, доручення її представників до участі у виробленні і реалізації державної політики, надання статусу державної релігії. Неспроможність їх розв'язати унеможливила формування єдиного соціокультурного простору і спричиняла зовнішнє втручання та захоплення країни. Помітною силою в імперії Карла Великого стали церква та релігія. Спираючись на управлінський апарат цієї держави, християнська церква переходить до активної місіонерської діяльності як усередині, так і на периферії імперії.

Список рекомендованої літератури

1. *Альфан Л.* Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / Л. Альфан. — М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. — 416 с.
2. *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии / И. Н. Голенищев-Кутузов. — М.: Наука, 1972. — 308 с.
3. *Добиаш-Рождественская О. А.* Культура Западноевропейского Средневековья. Научное наследие [Отв. ред. В. И. Рутенберг] / О. А. Добиаш-Рождественская. — М.: Наука, 1987. — 351 с.
4. *Корсунский А. Р.* К вопросу об „Эдикте Теодориха” / А. Р. Корсунский // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] — М.: Наука, 1972. — С. 16–31.
5. *Турский Г.* История франков [Изд. подгот. В. Д. Савукова; отв. ред. М. Л. Гаспаров] / Г. Турский. — М.: Наука, 1987. — 462 с.

6. *Уколова В. И.* Культура остготской Италии / В. И. Уколова // СВ. – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 5–26.
7. *Пржигодзкая О. Ю.* Процесс вхождения варваров в состав общества Римской империи: романизация (IV – V вв.) / О. Ю. Пржигодзкая // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 329–336.
8. *Ронин В. К.* Светские биографии в каролингское время: „Астроном” как историк и писатель / В. К. Ронин // СВ. – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 165–183.
9. *Селицкий А. И.* К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев / А. И. Селицкий // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты: Сб. [Отв. ред. А. С. Мыльников]. – СПб.: Наука, 1999. – С. 58–81.
10. Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. – Ч. 2: Европейский мир X–XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – 384 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте вплив християнства на політичний розвиток давніх германців.
2. Схарактеризуйте соціокультурні процеси у давніх германців.
3. Визначте характерні риси релігійного життя у державі вандалів.
4. Схарактеризуйте вплив релігії на внутрішньополітичні процеси вандальської держави.
5. Схарактеризуйте роль християнства у становленні та розвитку франкської державності.
6. Які чинники спричинили союз держави та церкви за Меровінгів та Каролінгів?

Теми рефератів

1. Роль церкви в становленні ранньосередньовічних держав Європи (порівняльний аналіз).

Тема 36. Франція

Католицька церква у Франції була важливим інструментом державної влади, при чому і сама намагалася впливати на вироблення державної політики. Особливо помітно це було за ранньої історії Франції (Східнофранкського королівства), коли церква, зацікавлена в подоланні феодалських міжусобиць, почала надавати допомогу королівському двору¹. Духовні феодали брали активну участь у формуванні владних інститутів Французького королівства. Джерела фіксують помітний вплив архієпископа та єпископів (за свідченням монаха-хроніста Реймського монастиря Святого Ремігія – вирішальний) в обранні у 987 р. королем Гуго Капета, який заклав основи династії Капетингів². Процедура виборів та коронування короля проходили у старовинній французькій столиці Реймсі під керівництвом місцевого архієпископа. При цьому зазвичай був присутнім папський легат, який давав формальну згоду від імені папи на обрання короля. Зібрані великі духовні та світські феодали опитувалися кожний окремо згідно з рангом, при цьому спочатку духовні особи. Після опитування дрібні феодали спільно могли схвалити вибір вигуками „volumus”, „laudamus”, „fiat” („бажаємо”, „схвалюємо”, „хай буде так”). Потім проходив обряд посвяти та коронування. Лише за часів Філіпа II Августа (1180–1222 рр.) ця процедура перетворилася на формальну. Про особливий характер взаємин короля з церквою свідчить текст присяги, яку король складав при вступі на трон. Поряд із загальнодержавними зобов'язаннями містилася обіцянка зберігати привілеї церкви та духовенства:

„Обіцяю... перед Богом і його святими, що збережу кожному з вас та кожній з ввірених вам церков їхній канонічний привілей та належний їм закон і справедливість; що я буду захищати вас, наскільки тільки зможу, з допомогою Божою, як, згідно з правом, король у своєму королівстві має

1 Гутнова Е. В. Историография истории средних веков: Учеб. пособие / Е. В. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 153.

2 Средневековая Европа глазами современников и историков: Кн. для чтения. – Ч. 2: Европейский мир X–XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 52.

захищати кожного єпископа і перебуваючи у його віданні церкву. Я обіцяю також ввіреному мені народу, що забезпечу застосування законів, які складають його право”¹. Акт помазання сакралізував королівську владу, ставлячи самого короля над іншими феодалами, виступаючи сувереном божою милістю, завершуючи вибір знаттю монарха². Така роль церкви давала їй змогу брати активну участь у виробленні та реалізації державної політики.

Проводячи соціальний аналіз державної політики Франції, французький медієвіст, професор Сорбонни *Ахілл Люшер* прийшов до переконливих висновків, що церква підтримувала централізаторські зусилля Капетингів XI–XII ст. З початку XII ст. її місце серед прихильників централізації займають міста та дрібні феодалі³. На думку ж Марка Блока, вже розпочинаючи з XI ст. графства – єпископства не мали надійнішого союзника, ніж королівська влада, співпраця з якою постійно посилювалася⁴.

У ранній Франції не існувало єдиної церковної організації, які цілісної системи державного управління. Церковні установи не мали єдиного національного центру та підпорядковувалися папській курії. Однак на X – першу половину XI ст. ці зв’язки були доволі слабкі, зумовлюючи їхню фактичну автономність. Складними були взаємини церковних установ не лише з центральною владою, а й місцевими феодалами. Прагнучи вийти із залежності від місцевих феодалів, архієпископи, єпископи та абати апелювали до королівської влади, відповідно виступаючи її союзниками на місцях. Сеньйоріальні права духовних феодалів уважалися регаліями, наданими державою і накладали на них певні обов’язки щодо монарха. Відсутність спадковості церковних посад сприяла збереженню цієї традиції. Попри повільний процес формування державної політики в релігійній сфері її успіхи помітні вже за перших **Капетингів**. Намагаючись посилити залежність церковних

1 *Колесницький Н. Ф.* Феодалное государство (VI–XV вв.): Пособие / Н. Ф. Колесницький. – М.: Просвещение, 1967. – С. 71–78.

2 *Пти-Дюптайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков [Пер. с фр., сост. синхронист. табл. и имен. указ. С. П. Моравского] / Ш. Пти-Дюптайи. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – С. 22–23.

3 *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков. – С. 153.

4 *Блок М.* Феодалное общество. – С. 395.

установ, королі підпорядкували своєму впливові чотири архієпископські та близько двадцяти єпископських епархій, в яких вони користувалися доходами у разі вакантності кафедр та визначали кандидатів на церковні посади (канонічні вибори на той час стали носити формальний характер). Із бл. 527 абатств наприкінці X ст. 32 було під прямим патронатом короля, ще у 16 він ділив владу з іншими світськими та духовними феодалами, а в 4 король сам формально виступав абатом (Сен-Дені, Сен-Мартен де Тур, Сен-Жермен та Сен-Корнейль де Комп'єнь). Окремі королівські абатства розташовувалися поза межами домену, виступаючи, таким чином, центрами та форпостами впливу. Часто допомогу королівській владі надавали прелати тих церков, на які королівська влада безпосередньо не поширювалася¹. Право короля призначати чотирьох архієпископів (у Реймсі, Сансі, Турі, Бурзі) і близько двадцяти єпископів давало королівській скарбниці право розпоряджатися прибутками з цих земель після смерті їхніх ієрархів, призначати на вакантні посади своїх висуванців². В окремі періоди стосунки церкви та держави перебували у стані конфронтації. Ці взаємини загострюються з розгортанням на території Франції клонійського руху і переходом частини церковних установ у пряме підпорядкування папській курії. На перше місце у їхньому внутрішньому розпорядку поверталися саме релігійно-обрядові, а не упралінсько-адміністративні функції. Клонійська реформа призвела до появи на початок XII ст. першого на Заході монашеського ордену, який об'єднував 1.100 церковних установ, з яких 800 знаходилося на території Франції. Католицька церква стала обмежувати сваволю державних інститутів та окремих феодалів. Наприкінці X ст. на великих зборах у Південній Франції (у Шарру, Ліможі, Ле-Пюї, Нарбонні) стали проголошувати “Божий мир”, який мав на меті надати гарантії прав найбільш знедоленим чи незахищеним верствам та категоріям феодального суспільства (селянам, купцям, паломникам). Порушників чекали жорсткі церковні санкції³.

1 Колесницький Н. Ф. Феодальное государство. – С. 77–78.

2 Пти-Дюптайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 19.

3 История Франции [Под общ. ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотруднич. с

Французькому королю Людовіку VI (1108–1137 рр.) вдалося зміцнити свої позиції у власному домені, розмістивши нові залоги у захоплених замках. Посилення королівської влади продовжив його наступник Людовік VII (1137–1180 рр.). У цей час у Капетингів з'являються суперники. В 1154 р. граф Анжуйський Генріх II Плантагенет став королем Англії. Англійським монархам Анжуйської династії продовжували належати Анжу, Мен, Нормандія, Пуату, Аквітанія. Цей масив перевищував французький королівський домен та відрізав Капетингам вихід до моря. Боротьба загострилася за правління Філіппа II Августа, який скористався непопулярністю Іоанна Безземельного. У 1202 р. Філіпп II оголосив всі володіння Іоанна у Франції конфіскованими, і у 1202–1204 рр. завоював Нормандію, перебравши у руки французьких королів нижню течію Сени¹.

Зі зміцненням королівської влади на початку XIII ст., у Франції починається наступ на позиції церкви та її землеволодіння. Сферу церковного суду намагаються не лише обмежити справами заповітів, успадкувань і дарувань на користь світського суду. Згідно з королівським розпорядженням, судовий процес вівся у світському суді, якщо клірик вчиняв позов мирянину, поза компетенцією церковного суду залишили позов щодо спірної землі між світськими феодалами, хоча й проданої кліриком; прелатам заборонили тримати збройних слуг для здійснення власної юрисдикції чи скаржитися у римську курію у справах, не пов'язаних з віровченням, інквізиторів позбавили права переслідувати євреїв за лихварство².

Папство активно намагалось посилити свої позиції у Франції. Це неминуче втягувало католицьку церкву в конфлікт із королівською владою. Відносини органів державної влади із церквою загострюються за перебування на папському престолі Григорія VII (1073–1085 рр.). 16 березня 1074 р. папським Э. Карпантьє; предисл. Ж. Ле Гоффа; пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 143–144.

1 История средних веков. – Т. I. – С. 317–318.

2 Денисова-Хачатурян Н. А. Социально-политические аспекты начальной истории Генеральных Штатов во Франции / Н. А. Денисова-Хачатурян // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 163.

легатом у Францію і Бургундію призначили Гуго де Ді, який почав втручатися у внутрішні справи держави. 10 вересня папа взагалі звернувся з листом до французьких єпископів, прямо звинувативши короля Франції Філіппа I у занепаді країни. Такі дії підірвали авторитет монархії. Формалізується роль королівської інвеститури при заміщенні посад церковних ієрархів¹. Суперечності між католицькою церквою і королівською владою призвели до накладення Іннокентієм III у 1200 р. інтердикту на Францію².

Нерівномірним було поширення християнства у різних регіонах Франції. Найвпливовіші позиції церква мала у південних районах. Поступово зростає питома вага церковного землеволодіння на півночі. Особливої ваги для держави посилення церкви набуло у районах, які стали територіями освоєння скандинавів і отримали назву Нормандія. У 912 р. їхній вождь Роллон та його соратники прийняли християнство, ознаменувавши розрив зі старою традицією і інтеграцію у соціокультурний простір Франції³.

Висновки. Королівська влада у Франції надавала активну фінансову та політичну допомогу церкві. На початкових етапах розвитку централізованої держави церква виступала союзником монархів у їхньому прагненні до здолання феодалних міжусобиць. Зі зміцненням економічних та політичних позицій католицизму в Франції та посилення впливу папства органи державної влади здійснюють низку кроків щодо посилення державного контролю у конфесійній сфері. Це стосувалося регламентації прав слідчих і судових повноважень церковних інституцій. Католицизм слугував також інструментом інтеграції регіональних еліт.

Список рекомендованої літератури

1. *Блок М.* Феодалное общество [Пер. с фр. М. Ю. Кожевниковой] / М. Блок. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.

1 *Пти-Дюптайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 78–82.

2 Эпоха крестовых походов. – С. 355.

3 *Гуревич А. Я.* Избранные труды. Древние германцы. Викинги / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 144.

2. Гутнова Е. В. Синтез в области истории права и государства во французской медиевистике второй половины XIX века / Е. В. Гутнова // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – С. 146–160.
3. История Франции. – В 3 т. – Т. 1. [Ред. кол.: А. З. Манфред (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – 359 с.
4. История Франции [Под общ. ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотруднич. с Э. Карпантье; предисл. Ж. Ле Гоффа; пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2008. – 607 с.
5. *Пти-Дюптайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков [Пер. с фр., сост. синхронист. табл. и имен. указ. С. П. Моравского] / Ш. Пти-Дюптайи. – М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 423 с.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте роль церкви як соціального інституту в політичному житті середньовічної Франції.
2. Розкрийте взаємини держави та церкви у середньовічній Франції.
3. Назвіть дослідників релігійних процесів середньовічної Франції.

Теми рефератів

1. Церква у суспільно-політичних процесах Франції.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Роль католицької церкви у становленні французької державності.
2. Взаємини королівської влади і церкви у Франції.

Тема 37. Німеччина

Німеччина як самостійна держава виокремилася після 843 р. За договором онуку Карла Великого Людовіку Німецькому дісталися усі зарейнські землі та Баварія. До складу держави увійшли землі уздовж самого Рейну: області Майнца, Вормса і Шпейера. Німеччина поділялася на 4 фактично самостійні племінні герцогства: Швабію, Баварію, Франконію і Саксонію з Тюрінгією¹. Королівська влада у Німеччині була виборно-спадковою. Королі обиралися із середовища герцогів за участі знаті та вищого духовенства. Щоб його влада була реальною, король мав заручитися підтримкою вищого духовенства. На формування системи взаємин держави і церкви у *Francia orientalis* (Східнофранкському королівстві) вплинули усталені традиції імперії Карла Великого. Німецькі королі використовували процеси християнізації для розширення власних територій на Сході у боротьбі з місцевими слов'янськими племенами. Уже у IX ст. посилилася вага церкви у житті держави, невпинно зростала її економічна могутність і питома частка церковного землеволодіння. Цьому сприяли широкі імунітетні права церковних маєтностей і політика королівської влади, яка намагалася використати церкву в боротьбі із сепаратизмом світських феодалів, що набрала нових обертів у X ст.². Так Людовік Німецький в 852 р. дозволив пассауському монастирю вільно перемінюватися землями і залежними селянами зі світськими феодалами. Ініціатива у пошуку потрібних земель надавалася монастирському фогту³. Наприкінці X ст. різко зросла кількість графств, переданих королем в управління єпископам. Центральна влада сподівалася використати прелатів у боротьбі зі світськими феодалами⁴.

Німеччина перетворилася на осердя Священної Римської імперії німецької нації, яку вважають продовжувачем традицій

1 История средних веков. – Т. I. – С. 159.

2 Средневековая Европа глазами современников и историков. – Ч. 2. – С. 78–80.

3 Мильская Т. В. Светская вотчина в Германии VIII – IX вв и ее роль в закреплении крестьянства. – С. 50–51.

4 Блок М. Феодалное общество. – С. 395.

імперії Карла Великого. Оттон I у 962 р. був коронований імператорською короною у Римі і цю дату прийнято як заснування першої Німецької імперії. Назва цієї держави неодноразово змінювалася. У 1034 р. з'явилася назва „Римська імперія”, у 1157 р. — „Священна імперія”, а в 1254 р. — „Священна Римська імперія”. Повна назва — „Священна Римська імперія німецької нації” — виникла лише в XV ст. На думку німецьких королів, це було відновленням імперських традицій Карла Великого та Західного Риму. Імперський статус сприяв оформленню німецької державності та посиленню її значення на міжнародній арені, з одного боку, та давав легітимні підстави для втручання у внутрішнє життя церкви.

Виділення Німеччини як самостійної держави з Каролінгської імперії після її розпаду призвело до припинення у 911 р. династії Каролінгів та постанови у 919 р. місцевої Саксонської династії. Так вона була названа на честь її засновників — герцогів саксонських, найвидатнішими з яких були Генріх I Птахолов (919—936 рр.) та його син Оттон I (936—973 рр.)¹. Прихід Оттона I до влади став можливим завдяки підтримці римського папи Іоанна XII, який сподівався за рахунок союзу з Німеччиною поширити свій вплив на південь Італії. 2 лютого 962 р. папа вручив Оттону I імператорську корону і склав йому присягу на вірність. Вступивши на імператорський престол, Оттон I регламентував власні взаємини з римським першосвящеником, видавши 13 лютого 962 р. „Привілей”, яким зобов'язувався не втручатися у процедуру обрання папи „*кліром та знаттю римського народу*”. Імператор визнав за католицькою церквою усі її земельні володіння та взяв на себе зобов'язання щодо її захисту. Це заклало основи державної політики стосовно церкви, що слугувала зміцненню інституту імператорської влади в Священній Римській імперії німецької нації². Середньовічні хроністи „*твердість у вірі*” Оттона розглядають як головну його моральну якість (поряд з милосердям). Це важлива складова етосу тогочасного християнського володаря. В одному з коронаційних чинів X ст.

1 История средних веков. — Т. I. — С. 166.

2 Силантьев Р. В. Императорская власть в Священной Римской империи / Р. В. Силантьев // Юридический аналитический журнал. — 2004. — № 1(9). — С. 6.

королівська корона називається короною „справедливості (*justitia*) і милосердя (*pietatis*)”. У Майнцькому чині перед помазанням і коронуванням архієпископ питає короля, чи буде він правити за прикладом батька свого *iuste et religiose*, а при врученні йому скіпетра і жезла говорить: „візьми *virgam virtutis atque aequitatis*”¹.

Оттон I намагався опертися на церковні інституції (єпископства та абатства) при зміцненні королівської влади. Тому церква отримала від держави привілеї соціально-економічного і політичного характеру. Об’єктивно вона сама була зацікавлена у централізації влади у державі, оскільки її володіння ставали жертвами нападів з боку світських феодалів під час міжусобиць. Оттон розглядав єпископів та абатів як своїх підданих, часто заміщав єпископські кафедри своїми родичами. Так брат короля Бруно був герцогом Лотарінгії і водночас архієпископом Кьольнським². Навіть за тих умов, коли згідно з привілеями, абатства мали право самостійно обирати абатів, король залишав за собою право вручення їм королівського бану і впливав на процес їхнього обрання. Єпископи отримували землі, відібрані у світських феодалів. Натомість від єпископів та абатів вимагали несення цивільної та військової служби на користь короля, вони разом з васалами брали участь у військових походах. Представники духовенства регулярно збиралися для участі у виробленні церковної політики, погоджуючи свої позиції щодо держави. Архієпископи та єпископи Південної і Західної Німеччини (Майнца, Кьольна, Тріра) брали участь у військовому поході 951 р. Засновник Франконської династії Конрад II (1024–1039 рр.) продовжив курс на посилення королівської влади та ослаблення позицій єпископів і абатств. Він отримував гроші за призначення на церковні посади, практикуючи симонію, та жорстоко розправлявся з непокірними церковними феодалами, особливо Італії³.

1 Титова А. О. Этнос и функции короля в оттоновско – раннесалиевское время. – С. 34–35.

2 Дирльмайер У. Раннее и Высокое Средневековье (VI–XIII вв.) / У. Дирльмайер // Краткая история Германии [Пер. с нем. К. В. Тимофеевой]. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 39.

3 Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. – Ч. 2. – С. 80–86; Чабуранава С. Я. Гісторыя дзяржавы і права замежных

Папа Римський фактично перетворився на вершителя долі багатьох європейських володарів. Міцніють позиції монастирів. Одним з найавторитетніших став Хіршау, який поставляв духівників для німецьких імператорів, як Клоні – для французьких королів¹. Клонійські реформи, підтримані імператором Генріхом II (1002–1024 рр.) і Генріхом III (1039–1056 рр.) посилили позиції церкви у масштабі усїєї держави. З іншого боку, спроба повного підпорядкування церкви нашттовхнулася на опір з боку папства. Суперечності загострили дії католицької церкви (вибір папи без участі імператорського уряду, прийняття в 1059 р. декрету про засудження симонії і світської інвеститури). Генріх IV (1056–1106 рр.) сподівався відновити свої прерогативи у релігійній сфері повною мірою не лише в Німеччині, а й в Італії (право призначення єпископів у Мілані, Фермо, Сполето)².

Важливою особливістю адміністративно-управлінського розвитку середньовічної Німеччини було утворення територіальних князівств. Найсприятливішими умови для становлення територіального панування великих німецьких феодалів були на периферії Імперії, зокрема в Заельб'ї. В 1134 р. Альбрехт Медвідь отримав від імператора у ленне володіння Північну марку на лівому березі Ельби, навпроти земель лютичів. Скориставшись міжусобицями слов'янських князів, він приєднав до себе їхні землі. У 1142 р. герцогством Саксонським заволодів Генріх Лев з роду Вельфів, який почав завоювання земель ободритів. Відмовившись від участі у Другому хрестовому поході, Генріх Лев разом з іншими північнонімецькими князями, отримав від папи та Бернарда Клервоського дозвіл на проведення хрестового походу проти сусідніх слов'ян. Проте кампанія зазнала невдачі. У ході відновлених в 1160 р. військових дій північнонімецькі князі захопили землі ободритів, а слов'янський князь Ніклот загинув в одній з вилазок. З більшої частини захоплених земель

країн : навуч. - метад. комплекс / С. Я. Чабуранава. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 169.

1 *Добиаш-Рождественская О. А.* Культура Западноевропейского Средневековья. Научное наследие [Отв. ред.: В. И. Рутенберг] / О. А. Добиаш-Рождественская. – М.: Наука, 1987. – С. 207.

2 *Дирльмайер У.* Раннее и Высокое Средневековье (VI–XIII вв.). – С. 44–49.

Генріх Лев у 1170 р. утворив залежне від нього Мекленбурзьке герцогство¹.

У 1157 р., унаслідок підкорення Асканіями Гаволянського князівства Прибислідів, на землях полабських слав'ян утворилося Бранденбурзьке маркграфство. Під час завойовницьких походів маркграфів воно перетворилося у найбільше територіальне князівство Німеччини. Бранденбурзькі маркграфи, на відміну від своїх попередників, маркграфів Північної марки з роду Штаде, з самого початку виступали у якості претендентів на територіальне панування, а не як носії королівських повноважень. Асканії досягали панування над місцевими правителями, концентруючи у своїх руках як нижчу, так і вищу юрисдикцію і реальні права, підкорювали собі міста, обмежували вплив великих феодалів шляхом примусового обміну їхніх володінь і скупівлі земель для наступної передачі своїм прихильникам, застосовували військові заходи. Бранденбурзьким маркграфам вдалося підкорити місцеву церкву. Стримувати незадоволення єпископів допомагав експансіонізм маркграфів, який обіцяв церкві чималі доходи. Із самого початку розбудови володінь Асканіїв церква знаходилася під опікою світської влади. Підкорення церкви державній владі, яке завершилося у більшості країн Європи за Реформації, у Бранденбурзі намітилося в XII ст.².

На захоплених територіях, разом зі світськими феодалами, землі отримували і єпископи та монастирі. Католицька церква ставала інструментом упокорення місцевого населення, стаючи натхненником нових завоювань. Слов'яни у східних марках навіть під тиском військової сили зберігали свою релігійну окремішність. Тітмар Мерзбургський писав про *Sclavonicae ritu familiae* („людей слов'янського звичаю”) на землях

1 История средних веков. – Т. I. – С. 418–419; *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 297–317.

2 *Бодрухин В. Н.* Колонизация Бранденбурга в XII – XIII вв. / В. Н. Бодрухин // Вестник Удмуртского ун-та. – Серия: История и филология. – 2008. – Вып. 2. – С. 71–77.

його єпископства¹. Християнізація краю зіткнулася з упертим опором його слов'янського населення. Слов'янам-язичникам пропонували відмовитися від їх віри під загрозою виселення і заселення їхніх земель німцями, у селі Мозі десятину збирали з допомогою військових загонів².

Колонізація Північної марки почалася за маркграфів з роду Штаде. Альбрехт Медведь звернувся до голландців, зеландців і фландрійців та поселив їх у слов'янських містах і селищах на території Бранденбурзького і Гавельбурзького єпископств. Це збільшило кількість церков і кількість зібраної десятини. Проте першим маркграфам не вдалося повністю зламати позиції язичництва. Переселенці з Голландії заселилися в районі Зальцведеля, між Вербеном і Арнебургом, заволодівши містами і селищами впритул до Богемських гір. При цьому слов'ян частково перебили, частково витіснили.

У колонізації краю важливу роль відіграла церква, монастирі та католицькі ордени тамплієрів та іоаннітів. Так в 1160 р. маркграф Альбрехт подарував ордену іоаннітів 6 мансів, населених голландцями, у районі Вербена. В 1178 р. магдебурзький архієпископ Віхман подарував церкві Єрихова землі з голландськими переселенцями. Магдебурзький архієпископ Віхман взяв участь у колонізації Пригніца, проводячи її за допомогою своїх міністеріалів, які побудували села, церкви, монастирі і міста. Міністеріалами магдебурзької церкви стали колишні ленники маркграфів Штаде – Єрихов і Плотхо. Генріх фон Плотхо був давнім слов'янським династом, і його власницькі права підкріплювалися династичними. Могутність Плотхо посилювалася правом засновувати бурги і карбувати власну монету. Магдебурзький архієпископ спочатку володів і частиною Лебуса в Силезії, та пізніше поступився ними Асканіям. Освоєнню земель, які належали церкві, сприяла наявність більших пільг³.

1 Ронин В. К. Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 297–317.

2 Бодрухин В. Н. Колонизация Бранденбурга в XII–XIII вв. – С. 74.

3 Там само. – С. 72–77.

Висновки. Католицька церква стала важливим інструментом формування німецької держави. Королівська влада надавала матеріальну та організаційну допомогу церковним інституціям, натомість церква та окремі монастирі допомагали державним інституціям в освоєнні західнослов'янських земель, які були завойовані під час просування на схід. Взаємини держави та церкви мали свої особливості в німецьких землях. Так на державному і на регіональному рівні простежується прагнення церковної влади посилити вплив на конфесійні процеси та церкву. У Бранденбурзі у XII ст. намітилася тенденція до підпорядкування органам державної влади, що сприяло посиленню повноважень місцевих правителів. Це набуло чіткого оформлення у Пруській державі.

Список рекомендованої літератури

1. *Бодрухин В. Н.* Колонизация Бранденбурга в XII–XIII вв. / В. Н. Бодрухин // Вестник Удмурт. ун-та. – Серия: История и филология. – 2008. – Вып. 2. – С. 71–80.
2. *Добиаш-Рождественская О. А.* Культура Западно-европейского Средневековья. Научное наследие [Отв. ред. В. И. Рутенберг] / О. А. Добиаш-Рождественская. – М.: Наука, 1987. – 351 с.
3. *Доннерт Э.* Данные немецких источников раннего средневековья о славянах и программа восточной экспансии у Титмара Мерзебургского / Э. Доннерт // СВ. – Вып. 27. – С. 26–39.
4. Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [2 изд., испр. и доп.]. – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с.
5. *Колесницкий Н. Ф.* Об этническом и государственном развитии средневековой Германии (VI – XIV вв.) / Н. Ф. Колесницкий // СВ. – Вып. 23. – С. 183 – 197.
6. *Силантьев Р. В.* Императорская власть в Священной Римской империи / Р. В. Силантьев // Юрид. анализ. жур. – 2004. – № 1(9). – С. 5–15.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте роль релігії у становленні Німецького королівства.
2. Визначте роль християнства у просуванні німців на схід.
3. Визначте особливості взаємин церкви та світської влади у Німеччині та Священній Римській імперії німецької нації.

Теми рефератів

1. Роль церкви у становленні німецької середньовічної державності.
2. Взаємини держави і церкви у Німеччині.

Тема 38.

Італія

1. Равеннський екзархат.
2. Італія після лангобардського вторгнення.
3. Формування папської державності.
4. Церква у суспільно-політичних процесах XI – початку XIII століть.
5. Венеція.

Державна політика щодо релігії та церкви як інституту в середньовічній Італії на різних етапах історичного розвитку італійської державності та в різних регіонах мала свої особливості.

Равеннський екзархат. Наприкінці 536 р. Велізарій зайняв Рим. Візантійські війська, зайнявши регіон, закріпили тут панування Константинополя. Імператор Юстиніан визнав першість римського папи над іншими священниками держави. Це підтвердив додатковий закон від 18 березня 545 р. Водночас це визнання, передусім, стосувалося ідеологічної, а не управлінської сфери. До імператорської скарбниці переходять прибутки від папських володінь у Південній Італії. Згодом імператор скидає з папського престолу Вігілія і рекомендує апокрисарія Пелагія. У супроводі візантійських військ він прибуває до Риму і обирається папою (556–561 рр.). Після його смерті візантійський імператор затверджує положення, згідно якого після обрання папи римським кліром і народом його посвячення мало отримати схвалення імператором. Іоанн III (561–574 рр.) став першим римським папою обрання якого схвалив візантійський імператор¹. Після встановлення в більшій частині Італії візантійського панування (555–568 рр.) у Равенні було створено Равеннський екзархат, підпорядкований Константинополю, який фактично ворогував з римськими церковними ієрархами. „*Ворожнеча між церквами грецькою, римською, равеннською*” поглиблювала вже наявні конфлікти

¹ Гергей Е. История папства / Е. Гергей [Пер. с венгер. О. В. Громова]. – М.: Республика, 1996. – С. 51.

між остготами-аріанами та католиками. Равеннський екзарх керував Італією як намісник імператора. Після смерті Юстиніана його син і наступник Юстин відкликав Нарсеса і відправив до Італії Лонгіна, який, правлячи з Равенни, завів новий порядок управління, призначаючи у кожен невелику область, зокрема і у Рим, власного правителя – герцога¹.

Наприкінці VI ст. під владою Візантії залишилися Равеннський екзархат – місцеперебування імператорського намісника, Рим з прилеглою областю (Римський дукат), Південна Італія і Сицилія. Проте її залог не вистачало для захисту італійських міст і сіл від постійних спустошень лангобардськими загонами². Візантійська політика сприяла масовому переселенню до Равеннського екзархату духовних осіб з Греції та Сходу через поступове поширення грецьких церков та василіанських монастирів. Грецькі культові установи мали міцні позиції в Італії. Монастирі василіанського статуту знаходилися у Равенні (святого Духу, святої Марії in Cosmedin, святої Марії Влахернської), Цезареї (святого Лаврентія). Бл. 680 р. екзарх Феодор заснував у Римі грецький монастир святого Феодора. Лише після падіння Равеннського екзархату більша частина монастирів перейшла латинським монахам-бенедиктинцям. У Римі були відомі грецькі монастирі святого Анастасія ad aquas Salvias, святого Савви на Авентині, святого Лавра, святого Еразма, два вірменських монастирі (святого Андрія і так званий Renati), сирійський монастир. В Італії пошановувалися грецькі святі, їхні мощі спеціально доставлялися з Візантії у Рим (папами Пелагієм II і Григорієм Великим) і Равенну (архієпископом Максиміаном). Церкви, освячені на честь грецьких святих, діяли у Равенні (Деметрія, Георгія, Сергія, Зенона), Римі (Евфимія, Василія, Міни, Косьми, Фоки, Прокопія, Панталеона, Тигріса, Миколи Мирського). Безліч таких церков було і в інших містах Італії.

У візантійських володіннях на Апеннінах місцева влада вирізнялася терпимістю до католицького та навіть мусульманського населення. У більшості областей цього регіону

1 *Макьявелли Н.* История Флоренции [Пер. Н. Я. Рыковой; общ. ред., послесл. и коммент. В. И. Рутенбурга] / Н. Макьявелли. – [2 изд.]. – М.: Наука, 1987. – С. 15–19.

2 Там само. – С. 132.

церквами управляли єпископи, призначені Римським папою, лише у містах зі значним грецьким населенням перебували грецькі єпископи. Східне духовенство було достатньо авторитетним для того, щоб за підтримки Константинополя проводити своїх представників на єпископські кафедри і на папський престол (папи – греки: Боніфацій III, Іоанн IV, Феодор, Конон, Агафон, Іоанн VI, Іоанн VII; папи – сирійці: Іоанн V, Сергій, Сисінній, Константин). На Латеранському соборі 649 р. велика група грецьких духовних осіб, що постійно мешкали у Римі, подала папі Мартину I спеціальну петицію, в якій просили перекласти рішення собору грецькою мовою. Грецьке угруповання у Римі почало виробляти власну позицію, хоча й не антипапську, але й не суто провізантійську.

Південна Італія стала притулком для грецьких монахів – іконоборників. Серед тимчасових східних іммігрантів були впливові духовні персони – константинопольський патріарх Пірр і антиохійський патріарх Анастасій Синаїт. Грецька церковна імміграція в Італію пережила дві хвилі. Перша хвиля припала на другу половину VI ст. і пояснювалася тими ж причинами, що і світська імміграція. Другу – викликали прийняті у Візантії іконоборницькі едикти, після яких до Італії попрямували іконопошанувачі. Папи Григорій III і Павло I змушені були відкрити в Римі нові василіанські монастирі (святого Хрисогона, святих Стефана і Сильвестра). Якщо перша імміграція виявляла себе опертя візантійського впливу у країні, то наступна, іконопошанувальна, не була такою принаймні до кінця іконоборництва¹.

Італія після лангобардського вторгнення. У квітні 568 р. до Італії на чолі великого племінного союзу германських, сарматських, болгарських племен вдерлися лангобарди. Бургундський хроніст VI ст. Марій Авентік пише, що вони рухалися усіма родинами та військом на чолі з Альбоїном². На

1 Норвич Д. *Нормандцы в Сицилии. Второе нормандское завоевание. 1016–1130* [Пер. с англ. Л. А. Игоревского] / Д. Норвич. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 22; Бородин О. Р. *Греко-восточная диаспора в Равеннском экзархате и Пентаполе* / О. Р. Бородин // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 41–48.

2 Сказкин С. Д. *Очерки по истории западноевропейского крестьянства в Средние века* / С. Д. Сказкин. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – С. 89.

завойованій території лангобарди конфісковували земельні володіння місцевого населення, не проводячи ніяких поділів, як це робили бургунди та остготи. У захоплених містах вони руйнували церкви, вбивали не лише священиків і знать, а й людей середнього рівня добробуту. Уцілілих римлян лангобарди ділили між собою, а ті мали віддавати третю частину своїх доходів на їхню користь. Репресії продовжувалися після смерті Клефа, наступника Альбоїна. Коли у 594 р., після укладеного миру, лангобарди підійшли до стін Риму, більша частина Північної Італії лежала спустошеною. Папа Григорій I писав про повне руйнування Риму.

Лангобардське завоювання зруйнувало централізовану структуру державного управління Італією, створену остготами. Його функції були поділені між *герцогами* (колишніми племінними вождями), *гастальдами* (королівськими намісниками), *газіндами* (дружинниками). Окрім королівства зі столицею у Павії виникли майже незалежні від павійських володарів герцогства Беневент та Салерно, які межували з візантійськими володіннями у Південній Італії. Лангобардське населення мало територіальну автономію¹. Арабське джерело „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаїб”) пише, що „*Ал-Іхтарда [лангобарди]... поселилися між ар-Рум [Візантією] та ал-Іфрандж, і їхнє царство обширне, і у їхньої держави високе становище, і у них є багаточисельні міста. Більшість їх зараз християни, і серед них є ті, у кого немає релігії; вони воюють з ал-Іфрандж та ас-Сакаліба, які живуть по сусідству з ними та тиснуть їх. Їхній одяг такий же, як і одяг ар-Рум, і серед них є такі, які сплять себе*”².

Нашестя лангобардів, які закріпилися у північних районах Італії, ослабило позиції церкви. Вибори єпископами мешканцями діоцеза потребували схвалення короля. Згодом ця процедура перетворюється у схвалення загалом представленого єпископа, що посилювало контроль держави

1 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии / *И. Н. Голенищев-Кутузов.* – М.: Наука, 1972. – С. 130–132; *Норвич Д.* Нормандцы в Сицилии. – С. 22.

2 *Крюков В. Г.* Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаїб”) о народах Европы / *В. Г. Крюков* // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 202–203.

за церквою. Мешканці громади брали участь у призначенні пресвітерів та управлінні церковним майном¹. За правління Ліутпранда (712–744 рр.) лангобарди знову зробили спробу підпорядкувати весь Апеннінський півострів. Ліупранд підкорив герцогів Сполето та Беневента, захопив Равенну. Прагнучи ослабити вплив герцогів, він здійснив широкі роздачі землі церкві, які ослабили центральну владу.

Формування папської державності. Папа Лев (440–461 рр.) проголосив, що йому мають підкорятися інші єпископи. Посиленню влади папства сприяла слабкість равеннського екзарха, зростання церковних землеволодінь. Опорою папської влади стали поширені в Італії монастирі². Водночас позиція готських правителів півострова і конфлікт зі Східною церквою заважали становленню папської державності. Папі Гормізду вдалося досягнути угоди з Візантійською церквою (514–523рр.) і, закріплюючи ці успіхи, папа Іоанн I (514–523 рр.) брав участь у коронуванні імператора Юстиніана³.

Обраний у 590 р. папою, замість померлого від чуми Пелагія II, Григорій бере на себе повноваження світського та духовного правителя. В епітафії Григорія названо *consul Dei* (консул Божий), сам же він говорив, що не знає яким правителем себе вважати – світським чи духовним. Папа керував обороною держави (захистом Неаполя, Південної Італії, Сардинії, Корсики та Сицилії, де знаходилися *патримонії* (маєтки) церкви, які забезпечували її продовольством та стали основою її могутності), забезпечував війська платнею, організував міську міліцію, втручався у права екзархів і військових трибунів, вів активну дипломатичну діяльність, перемовини

1 Котельникова Л. А. Городская община в Северной и Средней Италии в VIII–X вв.: действительность раннего средневековья и античные традиции / Котельникова Л. А. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. П. Соколов (отв. ред.) и др.]. – Вып. 2. – Горький: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1975. – С. 65.

2 Лінч Д. Г. Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. – К.: Основи, 1994. – С. 93; Бернадская Е. В. Зарождение и развитие феодальных отношений в Италии (IV – X вв.) / Е. В. Бернадская // Очерки истории Италии (476 – 1918 годы) [Под ред. М. А. Гуковского]: Пособие. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 15 – С.16.

3 Гергей Е. История папства. – С. 50.

з лангобардами щодо викупу полонених та укладення миру¹. За понтифікату Григорія Рим і прилеглі території почали перетворюватися на єдине політико-адміністративне ціле, склавши основу майбутньої держави, так званої Папської області². Прагнучи заручитися підтримкою Візантії, Григорій спеціальним посланням привітав вступ на престол імператора Фоки. Останній, натомість, визнав у 602 р. головування Риму над всією західною церквою (*caput omnium ecclesiarum*)³.

Папа Григорій III (731–741 рр.) змушений був у 739 р. звернутися за допомогою до майордома франкського королівського двору Карла Мартелла. Однак Карл відмовився через союзні відносини з лангобардами. Зі смертю короля Ліутпранда становище пап полегшилося, однак за правління короля Айстульфа (749–756 рр.) лангобарди поновили натиск і папи Захарій (741–752 рр.) та Стефан (752–757 рр.) стали шукати допомоги у франків⁴. У 755 р. Айстульф під тиском франкського короля Піпіна Короткого, який взяв у облогу Павію, дав клятву і надав сорок заручників як гарантію прав римської церкви⁵.

Після розпаду імперії Карла Великого Італія перетворилася на поле боротьби між сусідніми державами (Німеччиною, Візантією, Францією, бургундами, угорцями, арабами) і великими феодалами усередині регіону (маркграфами Фріуля та Івреї, герцогами Сполето). Це зумовило строкатий (мережевий) характер адміністративно-територіальних одиниць, часту зміну володарів та управлінських традицій місцевих еліт (лангобардської, франкської, норманської). Утворення папської держави зміцнило позиції церкви. Поза її межами зростає церковне землеволодіння, особливо у VIII–IX ст. з'являються великі монастирські маєтки, у залежність від церкви потрапляють дрібні феодала. Попри певний занепад монастирів у X ст., влада єпископів у Північній Італії

1 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии. – С. 138.

2 *Кёнигсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400–1500 годы [Пер. с англ.; предисл. Д. Э. Харитоновича] / Г. Г. Кёнигсбергер. – М.: Весь мир, 2001. – С. 78.

3 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии. – С. 138.

4 *Линч Д. Г.* Середньовічна церква. – С. 93.

5 Эгингард. Временник правления Пипина Короткого. – С. 484.

посилилася. Початок цьому поклав Карл Великий, надаючи адміністративні функції єпископам на захопленій території. Витіснивши каролінзьких графів, вони стають сеньйорами багатьох міст та сільських районів, спираючись на імунітетні права своїх володінь¹.

Рис.65. Італія на 1050 р.

Церква у суспільно-політичних процесах XI – початку XIII ст. Церква прагнула контролювати суспільно-політичне та економічне життя тих районів Італії, які не увійшли до складу Папської держави. У Південній Італії, звільненій з-під

¹ История средних веков. – Т. I. – С. 170.

влади арабських емірів, відновлення позицій християнства супроводжувалося витісненням ісламізованого населення. Після висадки на Сицилії в 1041 р., нормани зробили спробу налагодити конструктивні взаємини з місцевим католицьким духовенством. Церкві було передано міста Катанія, Монреале, Каструм, Адерно. Безконтрольна влада церкви встановилася у єпископальних містах, таких як Чефалу. Король Роджер II надав місцевому єпископу право суду над міщанами¹. Королівський двір Фрідріха II у Південній Італії вирізнявся лояльністю щодо інших релігій та конфесій. Проти цієї політики виступило італійське католицьке духовенство. Одним з натхненників пропаганди проти Фрідріха II став калабрійський абат Іоакім Флорський (1130–1202 або 1205 рр.). Його вчення про Трете царство – царство духу, яке наблизилося, щоб встановити мир на землі, оновити та очистити церкву, зробити непотрібною її ієрархію, поширилося серед францисканців. У 1255 р., вже після смерті розробника, папа засудив це вчення².

Конфлікти між церквою та суспільством в Італії простежуються задовго до XI ст. Цьому сприяло посилення адміністративних повноважень єпископів (окремі з них набули графських титулів, виступали в ролі посланців імператора, контролювали зовнішні зв'язки міста, карбування монети і торгівлю). Так імунітетні привілеї імператора Беренгарія I єпископу Мантуї 894 р. застерігали право контролю церковного ієрарха над карбування монети у місті, привілеї Кремоні – право єпископа щодо контролю над міським ринком. Зростання економічних ресурсів та політичних прав дало можливість духовним можновладцям перейти у наступ на самоврядування міських громад. Міщани, своєю чергою, почали боротьбу з духовними феодалами.

В 790 р. мешканці П'яченци звернулися до Піпіна з проханням визнання їх колективних прав повз єпископа. Це прохання правитель залишив без задоволення, хоч визнав

1 Ртищева Г. А. Сицилийский город под властью норманнов / Ртищева Г. А. // Страны Средиземноморья в античную и средневековую эпохи: Межвуз. сб. [Ред. кол.: В. М. Строгоцкий (отв. ред.) и др.]. – Г.: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1985. – С. 110–111.

2 Голенищев-Кутузов И. Н. Средневековая латинская литература Италии. – С. 184.

законність існування міської асамблеї. В 818 р. спалахнула суперечка громади Верони з єпископом стосовно спільної участі у відновленні стін міста. Вони знову були відбудовані спільними зусиллями єпископа і громади в 904 р. У дипломі Лотаря єпископу Мантуї від 945 р. з підтвердженням права карбу монети церковний сановник виступає поряд з міською радою¹. У самій церкві наростало розуміння нагальності змін у церковній організації та її місці у суспільно-політичних процесах. У 1062 р. монах абатства Сан-Міньято Джованні Гуальберті очолив рух мешканців Флоренції під гаслами церковної реформи. Узимку 1068 р. спалахнуло повстання міщан проти єпископа, звинуваченого у симонії. Посередником у конфлікті папа Александр II призначив Петра Даміані, який звернувся з посланням „*dilectis in Cristo civibus florentinus*”. Духовенство та міщанство розкололися на два табори. При цьому єпископ П'єтро Медзобарба спирався на верхівку кліру і велику феодальну знать². Посилюються суперечності політичного і економічного характеру. Так, у 1158 р. консули Мілана розглядали спір між комуною Велате та архіпресвітером церкви Святої Марії дель Монте Вілате щодо лісу Черрето, лісових лук, лісів Гаціо. Архіпресвітер зберіг свої права у Гаціо, однак 2/3 лісу визнали комунальними. У 1174 р. розглядалася скарга між комуною Белладжіо та монастирем Святого Амвросія. Абат монастиря, посиляючись на грамоту Оттона III від 998 р., вимагав від комуни відновити права *possessio et dominium* селян Лемонте і Чивенни, залежних від монастиря, на луки і пасовища, які знаходяться у її володіннях. Консули Комо стали на користь сільської комуни. Абат змушений був виплачувати чинш за користування лук і пасовищ селянами Лемонте і Чивенни. Згодом ломбардські правителі переглянули справу на користь духовних феодалів. Світські інстанції ставали на бік духовних феодалів у боротьбі з громадами. Так, консули Мілана винесли рішення на користь церкви Святого Олександра в Бергамо

1 Котельникова Л. А. Городская община в Северной и Средней Италии в VIII–X вв. – С. 66–68.

2 Баткин Л. М. Гвельфы и гибеллины во Флоренции (Основные этапы и характер социальной борьбы в XII – середине XIII в.) / Л. М. Баткин // СВ. – Вып. XVI. – М.: Наука, 1959. – С. 23.

у супечці з мешканцями громади з Калюско Суперіоре. Каноніки, посилаючись на звичай, вимагали від мешканців Калюско Суперіоре сплачувати з кожного двору по 6 денаріїв на рік, надавати сіно, курей, вина, нести транспортну та інших панщинні повинності. Консули Пізи встали на бік пізанського архієпископа, який вимагав зберегти його судову владу над громадою у Віко¹. Імператор Конрад II став у 1032 р. на сторону єпископа Кремона, вигнаного з міста громадою. Внаслідок конфлікту з громадою 897 – 899 рр., мешканці Туріна вигнали з міста єпископа Аммоло. Боротьба міланців проти єпископа Ландульфа призвела до позбавлення його влади та вигнання з міста в 890 р.².

Політичну партію прихильників імперії, *гібеллінів*, у італійських містах очолив сам імператор. Номінальним лідером їхніх суперників, *гвельфів*, вважався папа римський. Гібелліни отримали свою назву від назви родового замку Гогенштауфенів, які стали імператорами, Вайблінген. Гвельфи отримали назву від герцогського роду Вельфів, противників Гогенштауфенів. 8 червня 1201 р. Оттон пішов на компроміс з папством, оприлюднивши у Нейссе заяву (так звану „Нейську капітуляцію”), якою визнавав кордони Церковної (Папської) області – світської держави пап, які охоплювали землі від Радикафані до Чепрано, Екзархат, Пентаполіс, марку Анкону, Матильдінські маєтки і графство Бріттеноро. Оттон поклявся зберегти за церквою Сицилію³.

Боротьба за владу між державою та церквою розколола італійське суспільство XI ст. на прихильників імператора та папи. Перед цим, на межі X і XI ст., Лео з Верчеллі (бл. 965–1026 рр.) міг ще бути „єпископом імперії”, не порушуючи вірності папському Риму. У поемі „Про папу Григорія та Оттона Августа” він оспівував союз між двома провідними політичними силами, прославляючи відновлення слави Римської імперії

1 Котельникова Л. А. Политика городов по отношению к сельским коммуна Севернoй и Средней Италии в XII в.) / Л. А. Котельникова // СВ. – Вып. XVI. – М.: Наука, 1959. – С. 3–10.

2 Котельникова Л. А. Городская община в Севернoй и Средней Италии в VIII–X вв. – С. 69.

3 Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий). – [Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина] / Ф. Грегоровиус. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – С. 800–801.

за Оттона III. Наприкінці XI ст. Рангерій з Лукки (помер у 1112 р.) обстоював незалежність папської політики, особливо у питанні інвестиції. Визначний письменник Італії XI ст. Петро Даміані (1007–1072 рр.) став відомим завдяки власній підтримці Григорія VII та участі в його реформах¹.

Венеція. В окремих італійських державах простежується прагнення органів використати церкву як інструмент державної політики (зовнішньої та внутрішньої). Показовим є досвід Венеціанської республіки. Органи влади контролювали церкву та церковних ієрархів. Патріарх, як і все населення республіки, складав присягу на вірність дожу². Найважливіші державні справи отримували благословіння найвищого церковного сановника. Патріарх Віталіс поряд з благословінням надав дожу П'єтро Орсеоло прапор Святого Гермагора для організації колоніальної експедиції³. Натомість церкви та монастирі отримували бюджетні дотації, великі кошти виділялися на забезпечення релігійно-культурної діяльності. Республіка Святого Марка надавала церкві частку з прибуткових справ у Візантії та на Близькому Сході. В 1145 р. дож П. Полано передав монастирю Святого Георгія церкву в Родосто з різними доходами⁴. Єпископські кафедри метрополії користувалися прибутками окремих церков у Сирії. Венеціанські дожі лобіювали інтереси власної церкви в усіх районах компактного проживання власних громадян. В 1157 р. Адріан IV дозволив венеціанському патріарху (патріарху Градо) самостійно призначати єпископів у Константинополі та інших містах Візантійської імперії, де проживали громадяни республіки. Патріарх Венеції у середині XII ст. набув статусу далматинського примааса і підпорядкував собі Задарський єпископат. Через цей єпископат Венеції підлягали єпископські кафедри на островах Крку, Кресі, Рабі й Пазі⁵. Духовенство

1 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии. – С. 177.

2 *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи / Н. П. Соколов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1963. – С. 175.

3 Там само. – С. 207.

4 Там само. – С. 291.

5 *Соколов Н. П.* Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений / Н. П. Соколов // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма:

міст Пули, Задара та Спіта, островів Црес, Крк, Раби на чолі з місцевими єпископами підтримало встановлення панування Венеції¹.

Конфлікти з церквою залагоджували як безпосередньо, так і за участі посередників. Усувати суперечності допомагали папи Целестин II, Люцій, Євгеній III. Євгеній на прохання патріарха в 1147 р. навіть відлучив дожа П'єтро Полано від церкви².

Висновки. Загалом політика стосовно релігії у різних державах, які функціонувала на теренах Італії у добу Середньовіччя, істотно різнилася. Це стосувалося політики щодо релігійних уподобань правлячої верхівки та місцевого населення. Тривале співіснування різних релігій та конфесій зумовлювало і вироблення різних моделей управлінського регулювання релігійно-конфесійної сфери. Державний апарат активно використовував релігійні інститути у своїй діяльності, натомість надаючи відповідну матеріальну та адміністративну допомогу. Церква виступає державним інститутом у Папській державі, перебираючи на себе найважливіші зовнішньополітичні та дипломатичні функції, встановлюючи контроль над місцевим самоврядуванням. Політичний розвиток італійських держав та окремих громад призводило до конфліктів усередині цих утворень. Цьому сприяло надання єпископам на території Італії адміністративних функцій. Посиленням економічних і політичних позицій церкви та створення Папської держави спричинило і наростання суперечностей у державно-церковних взаєминах сусідніх держав.

Список рекомендованої літератури

1. *Баткин Л. М.* Гвельфы и гибеллины во Флоренции (Основные этапы и характер социальной борьбы в XII – середине XIII в.) / Л. М. Баткин // СВ. – Вып. XVI. – М.: Наука, 1959. – С. 23–48.

Межвуз. сб. [Ред. кол.: В. Т. Илларионов (отв. ред.) и др.]. – Горький: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1982. – С. 54–61.

1 *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи. – С. 207–208.

2 Там само. – С. 257.

2. *Бернадская Е. В.* Зарождение и развитие феодальных отношений в Италии (IV–X вв.) / Е. В. Бернадская // *Очерки истории Италии (476–1918 годы)* [Под ред. М. А. Гуковского]: Пособие. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 5–27.
3. *Бородин О. Р.* Греко-восточная диаспора в Равеннском экзархате и Пентаполе / О. Р. Бородин // *АДСВ.* – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 39-50.
4. *Грегоровиус Ф.* История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий). – [Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина] / Ф. Грегоровиус. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – 1280 с.
5. *Соколов Н. П.* Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений / Н. П. Соколов // *Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Межвуз. сб.* [Ред. кол.: В. Т. Илларионов (отв. ред.) и др.] – Горький: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1982. – С. 53–65.
6. *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи / Н. П. Соколов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1963. – 542 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть наріжні події у політичній історії церкви на території Італії.
2. Визначте особливості розвитку папської курії в остготський та лангобардський періоди.

Теми рефератів

1. Церква у політичному житті Італії.
2. Становлення папської державності.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Система органів державної влади Папської держави.

Тема 39. Англія та Ірландія

1. Англія.
2. Ірландія.

Англія. Утвердження у Британії християнства у статусі домінуючої релігії пов'язано з державною політикою Римською імперією наприкінці її існування. Однак на початку V ст. Римська імперія відкликала з Британії свої легіони для захисту власне Італії від германських племен. Бритти змушені були самостійно організовувати відсіч нападів піктів, скотів та саксів. До Англії в 449 р. запросили армію ютів на чолі з Генгестом та Горзою¹. У подальшій боротьбі з'явилися варварські королівства Кент (ютів), Уессекс, Суссекс, Ессекс (саксів), Нортумбрія, Мерсія та Східна Англія (англів). Правитель найсильнішого королівства отримував титул *бритвальда*. Вторгнення англів та саксів перетворило Британію у язичницьку країну. Лише в середині VI ст. почалася нова хвиля християнізації Британії, здійснена ірландськими місіонерами. У 561 р. святий Коломбо заснував монастир на острові Іона біля західного узбережжя Шотландії. Кроки щодо християнізації острова вживалися Римом. Цю діяльність стосовно англосаксів 597–600 рр. здійснював виряджений папою Григорієм Великим у Британію для відновлення християнства єпископ Августина. Місія на острові Танет наvertsала Кент до християнства. Августин заснував на півдні Британії, у Кентербері, центр Римокатолицької церкви². Невдовзі до християнства повернулися Ессекс, Східна Англія і Уессекс. Король Нортумбрії Освальд (634–642 рр.) отримав виховання в ірландських монахів на острові Айона. Коли він повернувся до Нортумбрії, з ним прибув Айдан, учень Коломбо, який у 635 р. заснував монастир у Ліндісфарні. Ірландські та нортумбрійські монахи вели боротьбу з мерсійським королем-язичником Пендою.

¹ Грин Д. Р. История Англии и английского народа [Пер. с англ.] / Д. Р. Грин. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2005. – С. 8.

² Нессельштраус Ц. Г. Искусство раннего Средневековья / Ц. Г. Нессельштраус. – СПб.: Азбука, 2000. – С.152; *Пти-Дюптайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 19.

Пенда отримав перемогу і вбив Освальда, але християнство збереглося у Нортумбрії. У першій половині VII ст. вся північ Британії належала ірландській церкві, більш незалежній від Риму, яка була краще пристосована до родових інститутів кельтських, а пізніше і саксонських королівств¹.

Рис.66. Римська Британія

¹ Штокмар В. В. История Англии в Средние века / В. В. Штокмар. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Алтейя, 2005. – С. 24.

Рис.67. Англосаксонські королівства у VI–IX ст.¹.

У подальших лихоліттях місцеве населення зазнало спустошень від різних армій. У 491 р. було засновано королівство південних саксів Сасекс. У 588 р. боротьба між королівствами англів Бернецією та Дейрою закінчилося перемогою Етельріка і появою королівства Нортумбрії. Король Кента Етельберт до 597 р. підкорив саксів Міддессекса та Ессекса, англів Східної Англії та Мерсії². У боротьбу між місцевими королівствами втрутилися нормани. У 865 р. в Східній Англії висадилося численне данське військо на чолі з синами Рагнара Лодброга, окупувавши її, і у 866 р. вони захопили Йорк. У 870 р.

¹ Штокмар В. В. История Англии... – С. 30.

² Нессельтраус Ц. Г. Искусство раннего Средневековья. – С. 16.

данці вступили в Уссекс. У 871 р., коли Альфред вступив на престол, більша частина Англії знаходилася у руках норманів. Накладені ними контрибуції змусили окремих церковних прелатів продавати свої володіння. Лише у 878 р. англосаксам вдалося завдати поразки норманам у битві при Едінгтоні. За умовами угоди ватажок норманів Гутрун мав залишити Уссекс і прийняти хрещення разом з ватажками свого війська. Похрестившись Гутрун став Етельстаном¹. Іншого норманського вождя, Гутфріта, сімнадцятьма роками пізніше, за християнським звичаєм поховали у кафедральному соборі Йорка². З діяльністю Альфреда пов'язують переклад „Обов'язків пастиря” Григорія I, якого потребував король для виховання духовенства³.

Прелати беруть участь у найважливіших державних нарадах разом з найбільшими світськими феодалами. У листопаді 931 р. у таких зборах учасниками були обидва архієпископи – кентерберійський і йоркський, 17 єпископів та 5 абатів⁴. Вкорінення християнства у Англії попри сприяння органів державного управління просувалося повільно. На 1000 р. на всю англосакську Англію налічувалося лише 17 діоцез⁵. Це зумовлювалося попередніми спустошеннями, периферійністю регіону, боротьбою усередині країни. Правління короля Етельреда II на початку XI ст. позначилося загостренням внутрішньополітичної ситуації, до чого додалося посилення натиску вікінгів, які упродовж двох століть спустошували прибережні райони Англії. У 1012 р. вони закатували архієпископа кентерберійського, який відмовився платити викуп. Щоб зміцнити свої позиції Етельред II у 1002 р. одружився на дочці нормандського герцога Річарда (Рішара) I. Однак Англію у 1013 р. захопив данський король Свен Вилобородий, який розбив англійське військо. Одруження Свена Кнута дало підстави правителям Нормандії

1 Гуревич А. Я. Избранные труды. Древние германцы. Викинги / А. Я. Гуревич. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 134.

2 Викинги: Набег с севера [Пер. с англ. Л. Флорентьева]. – М.: ТЕРРА, 1996. – С. 106.

3 Штокмар В. В. История Англии в Средние века. – С. 36.

4 Пти-Дюптайи Ш. Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 40.

5 Линч Д. Г. Средневековая церковь. – С. 169.

претендувати на англійський престол. Він доклав зусиль зближенню із християнськими володарями Європи, а в 1027 р. здійснив паломництво у Рим для участі у коронації німецького імператора¹. Після смерті Кнута у 1035 р. на англійський престол вступив бастард Гарольд I Херфут. По ньому престол успадкував данський король Хартакнут, який правив до 1042 р. Оскільки законних нащадків по смерті у них не залишилося, на престол повернувся син Етельреда – Едуард Сповідник.

Після смерті Едуарда Сповідника 5 січня 1066 р. новим законним королем Англії вітенагемот на основі англосаксонських законів обрав Гарольда Годвінсона. До складу вітенагемоту входили, поряд з представниками світської влади, духовенство, єпископи та абати. З цим не погодилися норвезький правитель Гаральд Хардрад (Нещадний) та нормандський – Вільгельм. 20 вересня Хардрад висадився на березі Хамбера у Ріколла та вирушив до Йорка. Після того, як він розбив дружини ерлів Моркера Нортумберлендського та Едвіна Мерсійського, захисники Йорка відчинили йому ворота. Однак 24 вересня норвежці зазнали нищівної поразки від війська Гарольда. Вільгельм на 1066 р. утвердився у Нормандії, приєднав графство Мен, частини графств Бретань і Понтъє². Навколо нього згуртувалися представники знаті Нормандії, Фландрії, Бретані, Аквітанії, які прагнули отримати землеволодіння у захопленій країні та підвищити статус у феодальній ієрархії. Приводом для вторгнення стала претензія Вільгельма на англійський престол. Претензії нормандського герцога підтримав папа, благословивши кампанію. У вересні 1066 р. війська Вільгельма висадилися на півдні Англії. У вирішальній битві 14 жовтня англосакси зазнали поразки, а Гарольд загинув. Королем Англії проголосили Вільгельма I (1066–1087 рр.).

Після вступу на престол Вільгельм I обіцяв зберегти давні звичаї та права місцевого населення, однак невдовзі приступає

1 Гуревич А. Я. Избранные труды. – С. 150–151.

2 Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. – Ч.2: Европейский мир X–XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 91. Де-Фрай К. Гастингс, 1066 / К. Де-Фрай // Девриз К. Великие сражения Средних веков 1000–1500 / К. Девриз, М. Догерти, Й. Дики, Ф. Джестайс, К. Йоргенсен: [пер. с англ.]. – М.: Эксмо, 2007. – С. 21–23.

до заміщення усіх урядових посад нормандцями, конфіскації земель місцевої знаті, покріпачення селян. У відповідь розгорнувся опір селян і знаті. В 1069–1071 рр. на півночі та північному сході Англії спалахнули народні повстання, які були жорстоко придушені¹. Зміцненню влади нормандців сприяла грамота з благословенням папи Александра II Вільгельму і ріншення уїтенагемота на чолі з архієпископом йоркським².

Після утвердження Вільгельма Завойовника в Англії взаємини з церквою формуються за прикладом Нормандії й характеризуються контролем над церквою, що нетипово для західного християнського світу³. Король призначав єпископів і абатів найбільших монастирів. Соціально-економічні і політичні права церкви були застережені⁴, чому сприяли церковні суди. Церква отримувала кошти з державного бюджету. З отриманого в процесі земельного перепису 1085 р. земельного податку в 73 тис. фунтів стерлінгів церкві і монастирям виділили 19,2 тис. (зокрема архієпископу кентерберійському – 1.750), тоді як короні і двору – 17 тис., на платню чиновникам – 1,8 тис. Держава обмежила вплив папства на релігійне життя Англії⁵. У 1087 р. архієпископи, єпископи та абати королівства мали скласти присягу на вірність королю. Для її складання вони разом зі світськими феодалами мали до 1 серпня 1087 р. прибути до Сольсбері. У той самий час король відмовився складати присягу вірності римському папі, а папські булли заборонялося публікувати без згоди англійського монарха. Вільгельм затверджував і постанови церковних соборів⁶.

Після смерті Вільгельма Завойовника у 1087 р. на престол Англії вступив його син Вільгельм Рудий, коронований

1 История средних веков. – Т. I. – С. 351–352.

2 Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. – Ч. 2: Европейский мир X–XV веков. – С. 93; *Пти-Дюптайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 54.

3 *Чабуранава С. Я.* Гісторыя дзяржавы і права замежных краін : навуч. – метад. комплекс / С. Я. Чабуранава. – Гродна: ГрДУ, 2009. – С. 155.

4 *Пти-Дюптайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. – С. 47.

5 *Штокмар В. В.* История Англии в Средние века. – С. 48–50.

6 Очерки истории Англии. Средние века и Новое время: Пособие для учителя [Под общ. ред. Г. Р. Левина]. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 20–22.

архієпископом Кентерберійським Ланфранком. Невдовзі королівська політика зіткнулася з протидією церкви. Це зумовлювалося правом короля отримувати доходи з вакантних єпископських кафедр. Кентерберійська кафедра була вакантною після смерті Ланфранка з 1089 до 1093 р. У Вільгельма Рудого спалахнув конфлікт з призначеним на цю посаду бекським абатом Ансельмом. Після захоплення влади в Англії улітку 1100 р. Генріхом I Боклерком Ансельма повернули з вигнання, вакантні єпископства та абатства були заміщені. *Хартія вільності Генріха I* обіцяла свободу церкви. Це символізувало повернення влади до курсу на тісний союз з церквою. Однак і в нового короля виник конфлікт із церквою через відмову архієпископа скласти васальну присягу королю. У процесі подальших перемовин уклали конкордат (1106 р.). Король відмовився від права давати інвеституру каблучкою та посохом, але зберіг за собою право вимагати від духовенства клятву підданства та васальної вірності. Єпископи та абати обиралися церковним капітулом, але в присутності короля чи його представників. Король Генріх II (1154–1189 рр.) започаткував реформу в релігійній сфері. В 1163 р. на Великій раді у Вестмінстері він запропонував передати справи кліриків – злочинців світським судам. При доведенні вини їх позбавляв сану єпископський суд і передавав для винесення вироку у світський. Проти виступив архієпископ Кентерберійський Фома. Призначений королем у 1162 р. архієпископом Кентерберійським, Фома Беккет, який раніше був канцлером, різко змінив свої позиції. Ієрарх розпочав боротьбу за повернення церкві втрачених земель, права патронату над усіма бенедикціями, належними до його престолу, висунув вимогу передати церкві ряд замків, позбавляв кліриків, які перебували на королівській службі, кентерберійських бенедикціаріїв. 1 жовтня 1163 р. Генріх II король висунув вимогу затвердити реформу церковних судів, а в січні наступного року зібрав у Кларендоні єпископів і баронів, змусивши їх пообіцяти виконувати звичаї Генріха I щодо церковних судів. У загальній формі обіцянки оформили у вигляді *Кларендонських постанов*, до яких Фома Беккет відмовився докласти свою печатку і втік з країни. Після повернення з вигнання у грудні 1170 р.

архієпископ продовжував виступати проти спроб держави обмежити права церкви, що викликало обурення королівського оточення. Бекета вбили, проте накладений папою інтердикт, заворушення в Англії та вторгнення англійців у сусідню Ірландію змусили короля поступитися церкві. Весною 1172 р. монарх визнав вищість влади папи, відмовився від церковної реформи, пообіцявши знищити всі установи і звичаї, шкідливі для церкви.

Склад духовенства продовжував зберігати особливості, зумовлені державною політикою Вільгельма Завойовника: верхівка духовенства залишалася нормандською, тоді як нижче становили майже винятково сакси¹. Навіть кентерберійське архієпископство очолював Робер Шампар². У процесі феодалізації Англії міцніли позиції церкви та окремих монастирів. Зростали різноманітні церковні збори, найважчим з яких була десятина. Церква вимагала не лише десяту частину врожаю (*велику десятину*), а й *малу десятину* — худобою, шерстю, продуктами скотарства³.

Королівська влада змушена була рахуватися із соціально-економічними та політичними позиціями християнської церкви. При вступі на престол король давав обітницю дотримуватися прав церкви. Вже закони Етельреда перебачали відданість монарху, як релігійний обов'язок. Пропагування цих настанов продовжують данські завойовники. Закони Кнута зобов'язували дотримуватися єдиної християнської віри, шанувати одного бога і вірно любити короля. Архієпископ Кентерберійський виступав головним радником монарха і першим міністром королівського уряду. Релігійні інститути відігравали роль державних, виконуючи владні доручення⁴.

Ірландія. З найдавніших часів Ірландія поділялася на п'ять великих областей — провінцій (Ольстер, Коннот, Манстер, Південний і Північний Ленстер). З формуванням держави виникли королівства (так звана *пентархія*). Їх очолювали

1 *Штокмар В. В.* История Англии в Средние века. — С. 52–58; Эпоха крестовых походов. — С. 678–690.

2 *Пти-Дюнтайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. — С. 51.

3 История средних веков. — Т. I. — С. 357.

4 *Пти-Дюнтайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X – XIII веков. — С. 38 – 39.

ріаги, які разом з таністами обиралися вождями провінцій. При ріагах функціонували ради мудрійших. Кожна держава розділялася на туати, які очолювали виборні правителі. На початку X ст. їх налічувалося близько сотні, а їхні кордони збігалися з клановими. Владу над усім островом номінально уособлював ард-ріаг¹.

Християнізацію Ірландії започаткував святий Патрік (близько 373–461 рр.), британець за походженням, якого змалку вивезли до Ірландії. Згодом він утік на континент, отримав духовну освіту і повернувся на острів уже як місіонер. Успішна діяльність пояснюється гнучкою тактикою: проповідуючи християнство, він намагався не порушувати давні звичаї та традиції, закриваючи очі на народні святкування. Вже в V ст. християнство перетворилося на впливову силу². Вплив християнства на політику середньовічних держав засвідчує найдавніше ірландське право – Брегонські закони 438 р., які були написані спеціальною комісією під керівництвом християнського місіонера Патріка. В Ірландії існувало кілька сотень єпископів, які пристосувалися до кланового суспільного устрою і родів. Церковні землі оброблялися залежними утримувачами³. Ірландські монахи відіграли велику роль у християнізації Британії та континентальної Європи VII–VIII ст.⁴. В VI ст. в Ірландії склали оповідання про абата Брендана, який з 12 монахами вирушив у багатоденну подорож на кораблі⁵.

Багата Ірландія привернула увагу вікінгів. За одним із джерел нормани з'явилися на острові у 747 р. Поступово вони переходять від поодиноких нападів до поступового завоювання. Головна увага скандинавів була прикута до

1 Сапрыкин Ю. М. Английское завоевание Ирландии (XII–XVII вв.) / Ю. М. Сапрыкин: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 10 – С. 11.

2 Нессельштраус Ц. Г. Искусство раннего Средневековья / Ц. Г. Нессельштраус. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 151–152.

3 Шевеленко А. Я. Начальные формы феодальной собственности в Бретани / А. Я. Шевеленко // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 32–46.

4 Lepage, J.-D. Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history / by J.-D. G. G. Lepage. – Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2002. – P. 13.

5 Нессельштраус Ц. Г. Искусство раннего Средневековья. – С. 150–151.

густо заселеного східного узбережжя острова, з центром у Дубліні, та залюднених південних берегів¹. В 795 р. нормани висадилися на острові Ретлін поблизу берегів Антрима, а в 798 р. захопили Дублін. Захоплені землі стали плацдармом для розширення завоювань в Ірландії. Військові походи супроводжувалися масовим руйнуванням ірландських церков і монастирів². На завойованих землях нормани обладнували місця язичницьких відправ. У вікінгів Дубліна був великий дубовий гай, який вони присвятили Торю. Пізніше його було спалено королем Бріаном Бору³. У 839 р. норвезький хавдінг Торгільс (Тургейс), прибувши у Північну Ірландію на чолі великого флоту, проголосив себе „конунгом над усіма іноземцями в Ерін”. Він привів 10 тис. вояків в містечко Армаг під стіни найбільшого монастиря Ірландії. Вигнавши настоятеля монастиря, Торгільс перетворив храм у язичницьке святилище, а себе проголосив верховним жерцем. Завойовники споруджували приморські форти та земляні укріплення углиб острова. Однак спроби замінити християнство язичництвом викликали у 844 р. народне повстання, яке закінчилося вигнанням норвезьких загарбників. Ірландці уклали союз з данцями. Однак новий норвезький загін на чолі з Олафом Білим витіснив данців з острова. Наприкінці IX ст. боротьба відновилася з появою на острові данців з Англії. В 901 р. ірландцям вдалося захопити Дублін⁴.

У другій половині X ст. норвезькі королівства існували в Уотерфордї та Лімеріці. Їхнє становище ускладнював опір місцевого християнського населення. На півночі жили шотландські пікти, на заході — англосакси. Поступово норвезьке населення Ірландії кельтизується. Їхні вожді повільно зливаються з місцевою елітою, насамперед главами місцевих кланів та невпинно наворачтаються у християнство⁵. У 980 р. норвежці зазнали поразки. Та суперечності між ірландськими вождями завадили витісненню норвежців навіть

1 Эпоха крестовых походов. — С. 814–815.

2 Сапрыкин Ю. М. Английское завоевание Ирландии. — С. 11.

3 Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура [Пер. сангл. Н. Ю. Чехонадской] / Ж. Симпсон. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. — С. 213.

4 Гуревич А. Я. Избранные труды. — С. 126; Викинги: Набеги с севера. — С. 97.

5 Эпоха крестовых походов. — С. 814–815.

після їх поразки у битві при Клонтарфі 23 квітня 1014 р.¹. Нова спроба включити Ірландію до складу Норвезької імперії закінчилася смертю Магнуса II Голоногого у битві під Дубліном у 1103 р.². Церква активно підтримувала опір вікінгам. На неї прагнули спертися правителі Ірландії в боротьбі за об'єднання острова. Король Бріан Бору призначив свого брата, Маркана Мак Кеннетика, абатом Кіллалої, Террігласа і Маунтшеннона. У 1005 р. Бору провів тиждень в Армі, після чого визнав це графство архієпископством і відповідно центром ірландського християнства. Цей акт підкріпили 20 унцій золота, які правитель залишив на вівтарі собору. Відповідно, після смерті Бору, „Книга Арми” назвала його „*imperator Scotorum*”. Король Тойрдельбах листувався з папою Григорієм VIII і архієпископом Кентерберійським Ланфранком. Син Тойрдельбаха Муірхертах у 1101 р. зробив Кешел резиденцією нового архієпископства і особисто головував на засідання синоду³.

У ході розгортання експансії в Ірландії Англія намагалася заручитися підтримкою римської курії. В 1158 р. до Риму прибув посол англійського короля Генріха II Плантагенета з проханням дозволити завоювати острів. Задовільнивши його, папа Адріан IV спеціальною буллою застеріг за собою щорічний збір податків Святому Петру, по одному пенсу від кожного будинку, заборонив руйнувати церковне майно і порушувати церковні права. Військове вторгнення розпочалося у травні 1169р., поблизу міста Уексфорда, яке невдовзі здали зарішенням ради міського духовенства. Католицька церква перейшла на бік завойовників. У 1171 р. синод в Арма прийняв рішення, що вторгнення англо-нормандців є „карою божою за гріхи ірландців”. Позиція церкви дезорієнтувала загал ірландців, які були ревними католиками. Новий папа Александр III, звертаючись до католицького духовенства Ірландії, вимагав надати англійському королеві усю необхідну підтримку⁴.

1 Гуревич А. Я. Избранные труды. — С. 144.

2 Ривте У. История внешней политики Норвегии [Пер. с англ. М. Л. Коробочкина] / У. Ривте. — М.: Весь мир, 2003. — С. 24.

3 Невил П. Ирландия: История страны [Пер. с англ. Н. Омелянович под ред. К. Ковешникова] / П. Невил. — М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2009. — С. 55–61.

4 Сатрыкин Ю. М. Английское завоевание Ирландии. — С. 13–20.

Однак намагання Генріха у 1183 р. примусити папу узаконити його претензії на весь острів провалилися¹.

Висновки. Вкорінення християнства в Англії проходило за активного сприяння органів державного управління. Державна політика впливала на склад духовенства, структуру церковної ієрархії. Особливості соціокультурного розвитку Англії в епоху Середньовіччя вплинули на державну політику щодо релігії та церкви як важливого соціокультурного інституту. Поступово вона починає спрямовуватися на забезпечення самостійності останньої від зовнішнього впливу (підпорядкування папам). Така позиція зумовлювалася бажанням отримання доходів з вакантних єпископських кафедр, особливо в умовах постійного зростання державних витрат.

Роль релігії в Ірландії мала низку характерних рис, зумовлених особливостями кланового устрою регіону, помітно меншою динамікою процесу державотворення. Однак вже Брегонські закони 438 р. стали важливим свідченням інтеграції християнства у соціально-політичну модель ранньосередньовічної Ірландії. Попри важливу роль церкви у гармонізації моделі соціальних відносин середньовічної Ірландії, слід відзначити, що вона виступила як антинаціональна сила у ході англійського вторгнення. Позиція церкви стала важливим чинником подолання опору завойовникам з боку мешканців острова.

Список рекомендованої літератури

1. *Грин Д. Р.* История Англии и английского народа [Пер. с англ.] / Д. Р. Грин. — М.: Жуковский: Кучково поле, 2005. — 752 с.
2. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. — К.: Основи, 1994. — 492 с.
3. *Нессельштраус Ц. Г.* Искусство раннего Средневековья / Ц. Г. Нессельштраус. — СПб.: Азбука, 2000. — 384 с.
4. *Пти-Дюптайи Ш.* Феодалная монархия во Франции и в Англии X—XIII веков [Пер. с фр., сост. синхронист. таблицы и имен. указ. С. П. Моравский] / Ш. Пти-

¹ *Невил П.* Ирландия. — С. 71.

- Дюптайи. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938. – 423 с.
5. *Сапрыкин Ю. М.* Английское завоевание Ирландии (XII–XVII вв.): Учеб. пособие / Ю. М. Сапрыкин. – М.: Высшая школа, 1982. – 176 с.
 6. *Штокмар В. В.* История Англии в Средние века / В. В. Штокмар. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Алетейя, 2005. – 203 с. – (Рах Britannica).
 7. Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [Изд. испр. и доп.]. – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості розвитку державно-церковних взаємин у середньовічній Англії.
2. Назвіть церковні повинності.
3. Назвіть дату укладення конкордату та схарактеризуйте його сутність.
4. Проаналізуйте роль релігії у розвитку ірландської державності.

Теми рефератів

1. Роль церкви у середньовічній Англії.

Тема 40. Піренейський півострів

1. Християнські держави північних та центральних районів півострова.
2. Лицарські ордени.
3. Португалія.

Християнські держави північних та центральних районів півострова. Після вторгнення арабів і нищівної поразки рештки вестготських військ відступають на північ Іспанії. У 718 р. принц Пелайо, зібравши ці сили та мобілізувавши тут місцеве населення, зумів завдати мусульманам поразку у битві при долині Кавадонги. Пелайо (718–737 рр.) проголошує створення королівства Астурії¹, яке поклато початок формуванню релігійних засад християнської реконкісти. У 867 р. правитель Португалії Альфонс III захопив Коїмбру і кордон між мусульманами та християнами проліг по Дору. За його указом заселяються Порту, Брага, Візеу, Ламегу, відновлюються єпископські кафедри у Бразі та інших містах, що дало Португалії самостійну церковну організацію. Португальська церква підтримала прагнення місцевої знаті до незалежності. Показовою є участь архієпископа Браги Пайу Мендеша у виступі Афонсу Енрікеша в 1127–1128 рр., який спрямовувався на ліквідацію залежності від Кастилії і привів Афонсу до влади².

У X ст. на території Піренейського півострова існувало кілька іспанських держав. Астурія, розширивши свої кордони на початку X ст., перетворилася у королівство Леон. У X ст. виділилася нова держава Кастилія, яка в 1037 р. набула статусу королівства. З Іспанської марки виокремлюється Каталонія, яка складалася з графств, головним з яких було Барселонське. Клюнійці, які проникли на Піренейський півострів, проголосили похід на мусульман Андалусії

1 История войн. – Т. 1 [Сост. Н. Н. Головкина]. – Ростов-н/Д.: Феникс, 1997. – С. 299.

2 Варьяш О. И. Пиренейские тетради: право, общество, власть и человек в средние века / О. И. Варьяш [Сост. и отв. ред. И. И. Варьяш, Г. А. Попова]. – М.: Наука, 2006. – С. 40–44.

священним. Папа Олександр II, який благословив похід 1063–1064 рр., оголосив, що церква відпускає гріхи учасникам війни в Іспанії. Вже у 1085 р. іспанці оволоділи Толедо і розглядали його як опорну базу подальшого просування на південь. Тоді місцеві мусульманські володарі звернулися за допомогою до своїх африканських єдиновірців і у 1086 р. берберські війська Альморавідів завдали нищівної поразки кастильцям, призупинивши Реконкісту¹. Але Толедо маврам повернути не вдалося і в 1088 р. толедському архієпископу надали примасію над усіма церквами Піренейського півострова.

У 1135 р. Альфонсо VII проголосили імператором Іспанії, а у 1137 р. йому вдалося об'єднати у єдине королівство Каталонію та Арагон². Для продовження завоювань Альфонсо VII заручився активною підтримкою сусідніх європейських держав, лицарських орденів і католицької церкви. 27 листопада 1143 р. тамплієри і барселонський граф Раймунд IV Берентарій підписали договір щодо участі Ордену в боротьбі з сарацинами, за що лицарі отримували кілька замків у північній Іспанії. Раймунд поступався Ордену десятою частиною усіх доходів з підвладних земель та п'ятою частиною здобичі з земель, які мали бути завойовані³.

Умови Реконкісти, за яких феодальна верхівка була зацікавлена в згладжуванні соціальних суперечностей та консолідації перед зовнішнім ворогом, сприяли поширенню у Кастилії поселенських хартій та фуерос. Кортеси виростили із зборів – *concilios*, пізніше станових зборів – *curias* (курій), які з початку XI ст. скликав король для розгляду найважливіших релігійних, політичних та адміністративно-управлінських питань. Спочатку скликалися лише прелати та вельможі. Але вже на кортесах у Бургосі (1169 р.) *Cronica general* відзначає, поряд з духовною та світською аристократією, наявність представників третього стану. Кількість представників міст, які мали право відряджати своїх представників для участі у зборах,

¹ Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1980. – С. 22; История средних веков. – Т. I. – С. 476–478.

² Варьяш О. И. Пиренейские тетради. – С. 44–48; История войн. – Т. I. – С. 415.

³ Назарова Е. Л. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов / Е. Л. Назарова // Балто-славянские исследования XV: Сб. науч. тр. – М.: Индрик, 2002. – С. 33.

спочатку не визначили. В кортесі в Карріоні брало участь 48 *pueblos*. На кортесах у Бонавенті (1202 р.) кожне місто мало представників. Перша згадка за участь представників міст у зборах, скликаних королем у Леоні, припадає на 1188 р., початок правління Альфонса IX (1188–1230 рр.)¹. Питання релігійного характеру та проблеми, пов'язані з церковним землеволодінням, були одними з ключових на станових зборах християнських держав півострова. Декрет короля Леону 1188 р. починався наступними словами:

*„Декрети, які склав Дон Альфонс, король Леона і Галісії, разом з архієпископом Компостелли, з усіма єпископами і виборними громадянами”*².

Рис.68. Держави Піренейського півострова у XII–XIII ст.

1 Эпоха крестовых походов. – С. 778; Пичугина И. С. Крестьянство и кортесы Кастилии во второй половине XIII – первой половине XIV века / И. С. Пичугина // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 189–190.

2 Корсунский А. Р. История Испании IX–XIII веков (Социально-экономические отношения и политический строй Астура-Леонского и Леона-Кастильского королевства) / А. Р. Корсунский: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1976. – С. 199.

Порозуміння світської та духовної влади зумовило міцну внутрішню базу подальших успіхів Реконквісти. Церква створила ідеологічну основу дій органів державного управління Леону, Кастилії, Арагону щодо централізації на відвойованих землях. Цьому сприяла діяльність лицарських орденів Калатрави, Алькантари, Сан-Яго, участь у Реконквісті представників духовенства та лицарства з Франції, Німеччини, фламандських земель. Підкреслимо, що участь у Реконквісті церква прирівнювала до участі у хрестових походах на Близькому Сході¹.

Лицарські ордени. Важливу роль у суспільно-політичному житті Іспанії XII – початку XIII ст. відіграли лицарсько-християнські ордени. Вже на початку XII ст. тамплієри і госпітальєри з'явилися у Каталонії та Арагоні (у цьому королівстві храмовники брали участь в охороні прикордонних фортець)². Невдовзі лицарі поширили свою діяльність на Леон та Кастилію. Зокрема Вагоміше місце займали ордени, створені на іспанському ґрунті – Сантьяго, Калатрава і Алькантара. Ордени підпорядковувалися не іспанській церкві, а безпосередньо папі.

Орден Сантьяго утворився у 60-х рр. XII ст. з метою боротьби проти маврів, а також для захисту паломників до гробниці апостола в Компостеллі. Спочатку орден називався „Брати Касерес”, за іменем міста, відвойованого у мусульман та подарованого ордену королем Фернандо II у 1170 р. У 1174 р. Альфонс VII надав ордену вілью Уклес, яка перетворилася у центр ордену.

Орден Калатрава був створений членами ордену цистерціанців, які взяли на себе захист фортеці Калатрава у 1158 р. Він утвердився як самостійний орден, але з цистерціанським статутом (1164 р.). У 1196 р. Калатраві передали володіння ордену Трухілью.

Орден Алькантара (спочатку називався орденем Сан Хуліан де Перейро) утворився для захисту однойменної

1 Назарова Е. Л. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов. – С. 33.

2 Демурже А. Рыцари Креста. Военно-монашеские ордены в средние века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / А. Демурже. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 56.

фортеці бл. 1166 р. Спочатку він залежав від ордену Калатрави, але з 1183 р. отримав самостійність, як й інші ордени.

Орденська кіннота відігравала важливу роль у Реконкісті. Кабальєрос Калатрави і Сантьяго у 1182 р. взяли участь у захопленні Аларкоса. Вони втручалися у політичну боротьбу на території християнських королівств півострова, де були розташовані їхні володіння. За Альфонса X ордени Калатрави і Сантьяго взяли участь у виступі інфанта проти короля. Магістри орденів входили до королівських курій, брали участь у діяльності кортесів. У 1182 р. встановлювалося утримання магістрам та кабальєро ордену Сантьяго, які направлялися у королівську курію.

Внутрішній організації орденів присвячено чимало спеціальної літератури. До складу ордену Сантьяго входили клірики та миряни кабальєрос (*freires, fratres*). Кабальєрос могли мати родини. *Серви* до ордену не приймалися. *Кліриків* очолював *пріор*, кабальєро – *комендадор*. На кліриках лежали релігійні обов'язки і навчання дітей кабальєро. Вони отримували десятину військової здобичі. Вступаючи до ордену, кабальєро віддавали йому своє майно (частково або повністю). Зазвичай його частина цього майна залишалася у пожиттєвому їх володінні, але заповідалася ордену. Доля майна кабальєро, який вступив до ордену, і порядок розподілу військової здобичі визначалися спеціальним контрактом. При цьому кабальєро складав обітницю бідності, послуху та цнотливості. На чолі ордену стояли *магістр* з трьома помічниками та *генеральний капітул*. Магістр керував господарською та військовою діяльністю ордену, призначав пріорів та комендадорів, приймав обітницю. З найважливіших питань він радився з *Радою тринадцяти*, яка могла змістити магістра за марну чи шкідливу для ордену діяльність.

Пріори займалися релігійними справами. На комендадорів покладали військові та адміністративні функції. Вони стежили за надходженням доходів, розподіляючи їх серед кабальєро. В ордену Сантьяго були комендадори в Авілі, Куенці, Македа, Сан-Еулалія, Мора, Ореха, Уклес – у Кастилії,

Памелі – у Португалії; Лойо, Бенавенте і Сан-Маркос – у Леоні. У Кастилії, Леоні та Португалії були *головні комендадори*¹.

Королівська влада регулярно підтримувала ордени коштами і нерухомістю. Так, у 1171 р. орден Сантьяго отримав від короля Леона Фернандо II замок Альмофаг, долину Альбуера, зі спадковими землями та замком, замок Альконхер, від короля Кастилії Альфонсо VIII – замок де Мора, віллу де Мазарото, будинки в Толедо і Македа, замок в Ореха із землями та селами. Серед земельних надань 1181 р. – містечка Вальдорнія і Віллафілья з усіма мешканцями. Серед інших регулярних надань – вітряки, водні колеса, мости, виноградники, копальні, монастирі, села та замки, квартали в передмістях. Ордени отримували різні грошові субсидії та пільги. Так, у 1186 р. орден Сантьяго отримав від Альфонсо VIII десятину з соляних джерел у Белінчоні, а у 1186 р. – половину десятини з усіх королівських десятин у Трухільо та його околиці, третину церков в окрузі та половину єпископських прав. Зміцненню економічних позицій орденів та їхньої сеньйоріальної влади сприяло отримання, поряд з королівськими наданнями, імунітетних привілеїв. Роздаючи щедрі земельні надання, королівська влада намагалася не допускати формування суцільних територіальних комплексів таких землеволодінь. Сеньйорії ордену Сантьяго знаходилися у різних областях: у Куенці (області з центром у замку Уклес), районі Толедо (Оканья, Квінтанар де ла Орден), Ла-Манчі (Віллануева де лос Інфантес), Естремадури (Ллерена, Мерида, Усагре). Маестразгос ордену Калатрава розташовувалися на південному сході провінції Сіудад Реаль, на території від Охос де Ла Гвадіана на півночі до С'ерри Морени на півдні. Маестразгос ордену Алькантара зосереджувалися в окремих областях Естремадури та Саламанки, включаючи Алькантару в провінції Касерес і Аланхе у Бадахосі. На південь від Толедо знаходилися сеньйорії ордену госпітальєрів із центром у Консуєгрі².

Португалія. Активну участь у Реконквісті брало Португальське графство, яке виникло наприкінці XI ст. В

1 Корсунский А. Р. История Испании IX–XIII веков. – С. 206–211.

2 Там само. – С. 208–212.

868 р. граф Вімарано Перес за наказом Альфонсо III почав заселення містечка Портукале (майбутній Порту). Згідно з указом Альфонсо III визначалися кордони округи Браги і почалося заселення Візеу та Ламегу. Поступово місцева еліта згуртовується для захисту своїх економічних та політичних позицій. У битві при Педрозу у 1071 р. зіткнулися сили правителя Галісії Гарсії, брата Альфонсо VI, та португальська знать на чолі з графом Нуно Мендесем. Наявність на території Португалії великих культурно-релігійних центрів загальнопіренейського значення (Браги, Коїмбри, Порту) сприяла утвердженню ідентичності мешканців цього регіону, посиленню його впливу в процесах, які проходили на півострові. Альфонсо III відновив єпископські кафедри, надавши Португалії самостійну релігійну організацію. Відновлення у 1070–1071 рр. митрополії у Бразі сприяло зростанню політичного авторитету португальського кліру та значення католицької церкви у системі державного управління Португалії. Оскільки єпископ Браги погодився стати антипапою Григорієм VIII, його суперники позбавили Брагу статусу митрополії, надавши її Сантьяго-де-Компостеллі, розташованому на землях діоцеза Браги. Зростає самостійність місцевої церкви. У 1143 р. єпископи Браги, Коїмбри та Порту відмовилися брати участь у Вальядолідському соборі, пояснюючи це незалежністю від Толедо.

Близько 1096 р. племінник Раймунда Бургундського Анрі отримав руку позашлюбної п'ятирічної доньки Альфонсо Терези і Португальське графство. Саме він став засновником Бургундської династії правителів Португалії, привівши її до самостійності. Граф Афонсу Енрікеш (Альфонсо Енрікес) (1112–1185 рр.) отримав численні перемоги над мусульманами, передусім у битві при Оуріці в 1139 р., і проголосив незалежність Португалії. У 1140 р. вона отримує статус королівства, а за Саморським договором 1143 р. (в укладанні якого брав участь папський легат) його визнав Альфонс VII Леонський і Кастильський. В 1143 р. Афонсу Енрікеш звернувся до Риму з проханням визнати його безпосередньо васалом папи і в 1144 р. отримує згоду за умови щорічної сплати чотирьох унцій золота. У жовтні 1147 р., за допомогою лицарів з Англії

та Нідерландів, він захопив Лісабон, Сінтру та Сантарем¹. Під час зайняття цитаделі Лісабона від рук хрестоносців загинув мосарабський єпископ Лісабона. 1 жовтня 1147 р. лісабонську мечеть охрестили, перетворивши на християнський храм. Новим єпископом Лісабона призначили англійського прелата Джильберта Гастингського. Хрестоносці, які не захотіли продовжувати шлях до Святої Землі, отримали володіння у місті та окрузі.

Рис. 69. Замок Альмурол (Португалія) в районі Сантарем. Споруджено у 1160 р. і на острові посеред річки Таги магістром Ордену храмовників²

Підтримка католицької церкви дала можливість португальському королю звернутися за допомогою у боротьбі з сарацинами до західноєвропейського лицарства. З 1149 р. у Реконкісту включається нова сила – духовно-лицарські ордени: госпітальєри, тамплієри, ордени Авіс і Сантьяго. Разом з тим, усвідомлюючи потенційні можливості міст, королі Португалії намагалися повернути собі ті міста, що перейшли під владу єпископів та монастирів. Королівська влада продовжувала підтримувати церкву та монастирі, надаючи їм землі переважно на південь від річки Дору³. Особливо багато імунітетних грамот видав Афонсу різним церковним організаціям у другій половині правління (60–70-ті рр. XII ст.). Імунітет включав звільнення від низки державних зборів: за право на проїзд та перевезення

1 Назарова Е. Л. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов. – С. 33; Варьяш О. И. Пиренейские тетради. – С.49–50; История войн. – Т. 1. – С. 415; Эпоха крестовых походов. – С. 778.

2 Lepage, J.-D. Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history. – P. 87.

3 Варьяш О. И. Пиренейские тетради. – С. 46–48.

товару, податку, що заміняв військову повинність (*фоссадейра*). Більше половини надань церкві містили імунітетні умови, або були імунітетною грамотою¹. Натомість португальська церква підтримувала діяльність правителів держави, що зіграло свою роль у її підтримці папським престолом.

Надання орденам здійснювалося на умовах участі в Реконкісті. Так, у грамоті від 1172 р. про передачу замку Монсанто ордену Сантьяго, Афонсу ставить умовою допомогу у „справах і війнах як з християнами, так і сарацинами”². Соціально-економічні та політичні успіхи Португалії змусили папу Александра III у 1179 р. видати буллу *Manifestas probatum*, якою Афонсу вручалось Португальське королівство „з усією повнотою королівських почесностей і гідністю, яка належить королям”³.

Висновки. Підтримка католицької церкви була важливим чинником формування середньовічної іспанської та португальської державності. Порозуміння світської та духовної влади зумовило міцну внутрішньополітичну базу завоювань. Надання державою церкві землеволодінь сприяло істотному посиленню її економічних позицій, перетворивши на великого феодалного землевласника. Духовна аристократія, разом зі світською, брала активну участь у формуванні представницьких інституцій, впливаючи і на діяльність виконавчих органів влади (королівської адміністрації). Окреме місце у політиці християнських держав посідали християнсько-лицарські ордени та монастирі, які ставали опорою світської влади у проведенні Реконкісти та освоєнні новозахоплених земель. Католицька церква стала важливим інструментом легітимації влади королів Португалії.

Список рекомендованої літератури

1. Варьяш О. И. Два очерка о Реконкисте / О. И. Варьяш // СВ. – Вып. 59. – 1996. – С. 116–129.
2. Варьяш О. И. Пиренейские тетради: право, общество, власть и человек в средние века / О. И. Варьяш [Сост.

1 Варьяш О. И. Пиренейские тетради. – С. 236.

2 Там само. – С. 281.

3 Там само. – С. 50.

- и отв. ред. И. И. Варьяш, Г. А. Попова]. – М.: Наука, 2006. – 451 с.
3. Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [Изд-е испр. и доп.]. – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с.
 4. *Корсунский А. Р.* История Испании IX – XIII веков (Социально-экономические отношения и политический строй Астури-Леонского и Леон-Кастильского королевства) / А. Р. Корсунский: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1976. – 239 с.
 5. *Корсунский А. Р.* К вопросу о византийских завоеваниях в Испании VI–VII вв. / А. Р. Корсунский // ВВ. – Т. 12. – 1957. – С. 31–45.
 6. *Карасс М. Б.* Реконкиста и колонизация в истории кастильского крестьянства / М. Б. Карасс // СВ. – Вып. 22. – 1962. – С. 130–158.
 7. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. – К.: Основи, 1994. – 492 с.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте наріжні відмінності у становищі релігії в християнських та ісламських державах Піренейського півострова.
2. Визначте роль католицького духовенства у Реконкісті.
3. Назвіть лицарські ордени Іспанії.

Теми рефератів

1. Вплив Реконкісти на модель взаємин держави і церкви на Піренейському півострові.
2. Особливості державної політики щодо мусульман в Арагоні, Кастилії та Леоні.

Тема 41.

Скандинавія та Прибалтика

1. Вікінги.
2. Швеція.
3. Данія.
4. Норвегія.
5. Фінляндія.
6. Ісландія.
7. Прибалтика.

Вікінги. Скандинавські країни – Данія, Норвегія, Швеція – помітно відставали у розвитку від інших країн Європи. Це простежується у гуманітарній сфері, яка тривалий час зберігала залишки давніх уявлень. Для скандинавів їхня земля була Мідгардом – Серединним світом, поза яким усе чуже та вороже, населене чудовиськами, чаклунами, потворами. Тому давні скандинавські саги подорожі у далекі землі прирівнювали до мандрів у потойбічний світ¹. Так само скандинави ставилися до населення інших земель, насамперед священиків, церков та монастирів. Тому вихідці з давньої Скандинавії розглядалося церковними хроністами як Божа кара. Постійні напади вікінгів між 789 і 1066 рр. наводили жах на мешканців прибережних регіонів континентальної Європи, Англії, Ірландії, на схід до Русі і на південь до Візантії, Італії і Північної Африки. Перший писемно зафіксований напад вікінгів датують 789 р., коли вони спустошили південно-східну Англію. У 794 р. вони напали на абатство Ліндісфарн. У 840 р. вікінги атакували міста Нуармутьє, Ре, Дурстедє, Утрехт, Антверпен. У 843 р., уперше перезимувавши в Галлії, вони захопили Нант, пограбувавши долину річок Лари та Гаронни. У 845 р. вікінги, більш ніж на 120 дракарах, піднялися уверх по Сені та захопили Париж². Напади на Париж повторювалися у

1 *Петрухин В. Я.* Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношений в раннефеодальный период (IX–XI вв.) / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 176.

2 *Де-Фрай К.* Вступление / К. Де-Фрай // Девриз К. Великие сражения Средних веков 1000–1500: [Пер. с англ.] / К. Девриз, М. Догерти, Й. Дики,

856 та 861 рр.¹. З цих походів прибували полонені християни, самі вікінгів приймали у походах християнство.

Рис.70. Напади норманів у VIII–Х ст.

1. Території поселень норманів.
2. Райони, які найбільше постраждали від нападів.
3. Напрями головних вторгнень².

Ф. Джестайс, К. Йоргенсен. – М.: Эксмо, 2007. – С. 9–10.

¹ *Lepage, J.-D.* Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history. – P. 17.

² *Самаркин В. В.* Историческая география Западной Европы в средние века:

Католицька церква приділяла істотну увагу християнізації Скандинавії, розглядаючи це як складову безпеки Північної Європи. Папська влада, супересності якої з німецькими імператорами загострилися, сприяла інституційному оформленню окремішності церкви регіону, намагаючись вивести її із політичного, культурного та релігійного впливу Священної Римської імперії німецької нації. Для цього у Лунді у 1104 р. заснували окреме архієпископство, у юрисдикцію якого увійшли шведські території¹. Вікінги сприяли поширенню християнства у Київській Русі².

Швеція. Скандинавські конунги особисто брали участь у ритуалах, які мали забезпечити покровительство богів у далеких походах та подорожах. Це виступало чинником зміцнення авторитету знаті серед рядових вікінгів, даруючи ватажку підтримку богів у політичній діяльності. Так, конунг Гранмар вирушив в Уппсалу, щоб здійснити жертвопринесення за мир, яке проводили навесні. При жертвовному бенкеті всі бонди збиралися біля капища з припасами³. Конунгів поступово стали героїзувати, язичницьким культам, у яких вони брали участь, надавали державного характеру. Представник королівського роду проголошувався конунгом на тінзі Упланда. Його піднімали на священний камінь на луці Мура, поблизу Уппсали, а потім на обласних тінгах, які він особисто мав об'їхати, приймаючи присягу на вірність⁴.

Учеб. пособие / В. В. Самаркин. – М.: Высшая школа, 1976. – С. 46.

1 *Treide B.* Nordosteuropa in der Vorstellung Adams von Bremen Beitrage zur Volkerforschung / B. Treide // Hans Damm zum Geburtstag. – Berlin, 1961. – S. 693 – 706; *Drogereit R.* Erzbistum Hamburg, Hamburg-Bremen oder Erzbistum Bremen? / R. Drogereit // Archiv fur Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. – Bd. 20. – Munster; Koln, 1975. – S. 139–233.

2 *Мельникова Е. А.* Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987 [Отв. ред. А. П. Новосельцев]. – М.: Наука, 1989. – С. 260–268.

3 *Джаксон Т. Н.* О творческой активности автора „Хеймскринглы” („Проблема авторского присутствия в повествовании) / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 162–163.

4 *История Швеции* [Ред. кол.: А. С. Кан (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1974. – С. 80–87.

Християнство у Швеції розвивалося повільними темпами. Тому в 934 р. Генріх Птахолов, завдавши поразки шведському війську, змусив його очільника конунга Гнупе прийняти християнство. Попри прийняття королем Олафом Скотконунгом у Гусабі (Вестерготланд) у 1008 р. християнства¹, остаточно воно перемогло лише в XIII ст.

У 60-х рр. XI ст. Швеція стала ареною запеклої боротьби різних угруповань знаті за королівський престол. Розглядаючи релігію як зброю, знать Йоталанда перейшла на бік прихильників християнства. Тільки наприкінці XI ст. це угруповання, яке опиралося на Йоталанд, отримало повну перемогу, а брати-королі Інге та Хальстен придушили опір язичницької шведської знаті. Уппсальський храм зруйнували, спорудивши на його місці церкву, а храмові святкування заборонили². На початку XII ст. до влади у країні прийшов представник однієї з найшляхетніших родин Сверкер. Разом з архієпископом Ескілем з Лунда він сприяв будівництву у Швеції цистерціанських монастирів (30-ті роки XII ст.)³.

Прагнення королівської влади пришвидшити християнізацію викликали повстання під гаслами збереження старовини. Прикриваючись поширенням віри, шведські феодала із середини XII ст. перейшли до захоплення фінських земель. Після їх підкорення починається охрещення населення⁴. Спочатку шведське духовенство підпорядковувалося архієпископу Гамбурга та Бремена, а з 1104 р. — архієпископству в Лунді. У 1164 р. архієпископство заснували в Уппсалі. Небесним покровителем церкви проголосили короля Еріка Святого (помер бл. 1160 р.). Попри повільне сприйняття католицизму широким загалом, він почав домінувати в офіційному житті Шведської держави. З початку XIII ст. духовенство брало участь у коронації шведських

1 Гуревич А. Я. Избранные труды. — С. 143; Эпоха крестовых походов. — С. 827.

2 История Швеции. — С. 81.

3 *Андерссон И.* История Швеции [Пер. с швед. Н. А. Каринцева; под ред. и предисл. Я. Я. Зутиса] / И. Андерссон. — М.: Изд-во иностранной лит., 1951. — С. 56.

4 История средних веков. — Т. I. — С. 495.

королів. Їм надавав підтримку папський престол, прагнучи використати як протизвагу німецькому впливові у Прибалтиці¹.

Данія. Близько 820 р. Людовік Благочестивий вирядив до ютландського короля Гаральда Реймського архієпископа Еббона та єпископа Камбре Галітгара, які утворили християнську громаду. Через кілька років Гаральд, вигнаний своїми підданими, звернувся за допомогою. Імператор погодився допомогти, примусивши Гаральда хреститися². Для прийняття християнства по Рейну під Інгельхейм, де перебував тоді Людовік Благочестивий, прибула дружина на сотні кораблів на чолі з Гаральдом, які разом охрестилися. Християнський місіонер у Данії Ансар заснував церкву в Хедебю і отримав від конунга землі для будівництва церкви в торговому центрі Рібе. Згодом він вирушив до шведської Бірки, де зустрівся з конунгом Б'єрном. Цю місію відзначив римський папа, призначивши Ансара, після повернення до Гамбурга, архієпископом і легатом серед шведів, данців, слов'ян та інших народів Прибалтики. Та невдовзі його наступника вигнали з Бірки, а данський конунг заборонив своїм підданам переходити до католицтва. Християнство поширювалося насамперед серед торговців, які бували серед франків³. Під тиском німецького короля Оттона I Гаральд Синьозубий бл. 960 р. перейшов до католицтва. За легендою місіонер Поппо, який переконав конунга, пройшов випробування вогнем. На 970 р. Гаральд підкорив Норвегію. Пам'ятний камінь в Еллінзі, прикрашений зображенням Христа і лева, оповитого змією, засвідчував могутність Данії за Гаральда, який „*підкорив собі усю Данію і Норвегію і охрестив данців*”. Однак у середині 80-х рр. X ст. Гаральду довелося втікати з країни, а на престол вступив його син, язичник Свен Вилобородий⁴.

Зростання впливу церкви у данському суспільстві супроводжувалося збільшенням її земельних володінь за рахунок королівських надань та дарунків великих феодалів. Нову модель взаємин держави і церкви започаткував король

1 История Швеции. – С. 93.

2 Эпоха крестовых походов. – С. 822.

3 Гуревич А. Я. Избранные труды. – С. 130–132.

4 Там само. – С. 146–148.

Свен Естрідсен (1047–1076 рр.). На всю країну поширили організаційну структуру церкви у вигляді єпархій. Їх очолювали єпископи, що мали резиденції у містах. Найбільші собори країни споруджували за підтримки короля¹. Наприкінці XI ст. королівська влада Данії запровадила обов'язкову десятину на користь церкви.

Посилення позицій данської церкви зумовило зростання її авторитету в очах римської курії. У 1103 р. папа римський зробив Лунд резиденцією архієпископа і звів єпископа Ассера у сан архієпископа. Це перетворило церкву в силу, на яку зважала королівська влада. На церковному святкуванні у Рінгстеді у 1170 р. відбулося висвячення Кнуда Лаварда, батька короля Вальдемара. Архієпископ Ескіль, прихильник григоріанських церковних ідеалів, раніше виступав проти такого звеличування королівської влади. На церемонії у Рінстеді йому довелося керувати уміщенням мощей нового святого, а потім коронувати семирічного сина Вальдемара Кнуда, визнавши право короля завчасно призначати наступника. Абсалом, який виступив прихильником союзу з королівською владою, у 1178 р. призначили архієпископом, зберігши за ним єпископський престол у Роскілле.

Хрестові походи проти язичників сприяли розростанню і централізації держави. У 1166 р. данці взяли Аркону на Руюні (Ругені), розграбували святилище Святовита, перетворивши місцевих князів на васалів². Данські королі підтримували зв'язки із Гамбург-Бременським архієпископством, а Свен Естрідсен особисто спілкувався з хроністом Адамом Бременським³.

Норвегія. Початок християнізації у Норвегії пов'язують з діяльністю короля Гакіна (Хакона Доброго), який вступив на престол близько 933 р. На народному зборі в Дронтгеймі (Тронхеймі) він оголосив, що всі норвежці мають прийняти

1 История Дании [Под ред. С. Буска и Х. Поульсена]. – [Пер. с дат. Н. М. Антюшина, С. Д. Комиссарова, О. В. Рождественского, А. Н. Чеканского]. – М.: Весь мир, 2006. – С. 37.

2 История средних веков. – Т. I. – С. 488 – 489; История Дании. – С. 44–45.

3 Рыбаков В. В. Адам Бременский и христианизация Скандинавии / В. В. Рыбаков: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2004. – 243 с.

християнство. Проти виступила більша частина суспільства, англосакських священників вбили. Завершувати процес християнізації довелося Олафу Трюгвасону¹. В 1152 р. Норвегія отримала власну кафедру, яка була розміщена у Дронтгеймі, поблизу могили короля Олафа². Це мало важливе символічне значення. Зростання позицій церковного землеволодіння та запровадження десятини було відчутним для населення Норвегії, з огляду на гостру нестачу придатної для землеробства землі. Повстання біркебейнерів швидко охопило усю країну. Війська знаті, попри підтримку Данії, були розбиті, а король Магнус загинув. Після проголошення у 1184 р. королем ватажок повстання Сверре, скасував привілеї церкви, а єпископів змусив залишити державу. Накладений Іннокентієм III на Норвегію інтердикт і відлучення короля від церкви не змогли зламати ситуацію, оскільки нову владу підтримали переважна більшість селянства та дрібної знаті³.

Фінляндія. Повільно проникало християнство у Фінляндію. На середину XII ст. Суомі, як її називали місцеві мешканці, заселяли розрізнені фінські племена. Зі сходу сюди проникати православ'я: земля „Сумь і Ємь” відома для киеворуських літописів від новгородських та псковських торговців та місіонерів. Першою до релігійного освоєння цих земель приступила Шведська держава, спираючись на підтримку Папського престолу. В 1147 р. кожному, хто візьме участь у наверненні язичників, що мешкали на балтійському узбережжі, було обіцяно прощення гріхів. Виторгненням у Південно-Західну Фінляндію у 1157 р. керував шведський король Ерік Святий, який проголосив хрестовий похід проти фінів і долучив до експедиції уппсальського єпископа Генріка. Війська висадилися у гирлі р. Аурайокі. Після придушення опору місцевих мешканців стали наvertати у християнство. Частина Фінляндії стала шведською колонією *Нюланд* („Нова країна”). Генрік, спираючись на підтримку королівської влади Швеції, поширив „святую віру” уздовж узбережжя Ботнічної затоки на північ на 150 кілометрів, та 1158 р. був убитий.

1 Эпоха крестовых походов. – С. 830.

2 Блок М. Феодалное общество. – С. 43.

3 История средних веков. – Т. I. – С. 498.

Католицька церква стала інструментом державної влади у освоєнні нових територій на сході та півночі Фінляндії. Похід був спрямований у райони Сатакунті та Каланті, які почали християнізуватися вже до цього, і частина місцевих мешканців – християн стала союзниками свеїв у захопленні регіону. З цього часу фіни входили до Уппсальського діоцезу, який з 1164 р. набуває статусу архідіоцезу¹.

Ісландія. Ісландія тісно пов'язана з історією скандинавських країн. Вже перші вікінги, які висадилися на її березі, знайшли тут речі монахів-ірландців, доля яких невідома. З 870 р. починається активна колонізація острова, у процесі якої з'являються перші органи управління, закладається ґрунт для симбіозу язичництва та християнства з урахуванням соціокультурних особливостей острова. Державно-управлінська модель середньовічної Ісландії формувалася на основі родових інститутів управління (*хреппи, тинги, годороди, альтинг*). Першим єпископом острова у середині XI ст. призначили Іслейфура. Особливості політичної системи на Ісландії зауважив Адам Бременський: „*Іхній єпископ для них король*”. Це саме твердження повторює Джералд Баррі: „*У цього народу король – священник, князь – головний пастух. У руках єпископа світська і духовна влада...*”. У 1000 р. ісландський Альтинг проголосив християнство офіційною релігією країни², зобов'язавши хреститися усе населення острова³. Мирне прийняття християнства сприяло збереженню традиційної соціокультурної спадщини. Після цього взаємодія світської влади з релігійними інститутами (християнською церквою) перетворюється на основу поступального суспільного розвитку. Свій внесок у формування середньовічної ісландської культури та державності зробили єпископи Іслейв (1056–80-ті рр. XI ст.) та Гіцур (пом. 1118 р.)⁴.

1 Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т.1: Географические открытия народов Древнего мира и Средневековья (до плаваний Колумба) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – [3 изд., перераб. и допол.]. – М.: Просвещение, 1982. – С. 201.

2 Там само. – С. 175.

3 Гуревич А. Я. Избранные труды. – С. 149.

4 Носова Е. С. Политическая организация Исландии и особенности ее христианизации в IX–XII вв. / Е. С. Носова: Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03:

Прибалтика. Наріжним каменем формування державних духовно-лицарських утворень Прибалтики розглядалося християнство. На ньому будував засади своєї діяльності Орден мечоносців. У 1184–1186 рр. у Ікскюлі заснували Лівонське єпископство, яке в 1188 р. затвердив папа римський. За допомогою у підкоренні та християнізації місцевого населення третій єпископ Альберт фон Буксгевден звернувся за допомогою до німецьких лицарів. У 1200 р. він закликав до хрестового походу в Прибалтику. Єпископ Альберт виступив засновником Риги у 1201 р. і переніс сюди єпископську резиденцію. За допомогою цистерціанця Альберт у 1202 р. заснував братство лицарів для захисту завоювань та єпископського замку в Ризі. В 1204 р. папа Інокентій III визнав і взяв під власноручну опіку це братство, яке перетворили в орден „братів лицарства Хреста в Лівонії”. Єпископ зберігав найвищу владу в Лівонії, натомість хрестоносці отримували третину завойованих земель¹. Ідеологічні засади державної діяльності лицарів мали помітні теологічні засади, культивовані орденською верхівкою. Саме підтримкою вищих сил пояснювали успіхи в колонізації регіону. Це дає підстави пізніше розглядати Тевтонський орден як автономну церковно-феодальну державу².

Висновки. Християнська церква була інструментом оформлення державності у країнах Скандинавії. Попри істотні розбіжності у розвитку державно-релігійних взаємин у кожній з країн регіону, утвердження християнства як панівної релігії скрізь зустрічало опір значної частини населення. Поступово воно почало перетворюватися на важливий чинник суспільно-політичних процесів, отримуючи від держави необхідні кошти. В Данії та Швеції церква стала важливим союзником держави при реалізації програми зовнішньої експансії.

У Прибалтиці християнство відіграло роль ідеологічного забезпечення панування іноземних загарбників, об'єднаних

Всеобщая история. – М., 2007. – 211 с.

1 Назарова Е. Л. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов. – С. 29–31. Демурже А. Рыцари Креста. – С. 96–97.

2 Матузова В. И. Идейно-теологическая основа „Хроники земли Прусской” Петра из Дусбурга / В. И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1982 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1984. – С. 153.

у Орден мечоносців, над місцевим населенням. Орден, своєю чергою, надавав необхідні ресурси церкві для активної місіонерської діяльності.

Список рекомендованої літератури

1. *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 320 с.
2. Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [Изд. испр. и доп.]. – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с.
3. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
4. *Матузова В. И.* Идейно-теологическая основа „Хроники земли Прусской” Петра из Дусбурга / В. И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1982 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1984. – С. 152–169.
5. *Мельникова Е. А.* Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987 [Отв. ред. А. П. Новосельцев]. – М.: Наука, 1989. – С. 260–268.
6. *Drogereit R.* Erzbistum Hamburg, Hamburg-Bremen oder Erzbistum Bremen? / R. Drogereit // Archiv fur Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. – Bd. 20. – Munster; Koln, 1975. – S. 139–233.
7. The Christianization of Scandinavia [Ed. by B. Sawyer, P. Sawyer, I. Wood]. – Alingsas, 1987. – 226 p.
8. *Treide B.* Nordosteuropa in der Vorstellung Adams von Bremen Beitrage zur Volkerforschung / B. Treide // Hans Damm zum Geburtstag. – Berlin, 1961. – S. 693–706.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте роль релігії у становленні державності країн Скандинавії та Балтії.
2. Визначте особливості розвитку взаємин релігії та держави в окремих країнах регіону.
3. Чим були зумовлені складнощі з утвердженням християнства у Норвегії.
4. Назвіть характерні риси для розвитку християнства Швеції.

Теми рефератів

1. Релігія у суспільно-політичних процесах держав Скандинавії.
2. Взаємини скандинавських держав і церкви.

Теми контрольних (курсівих) робіт

1. Державна політика Данії щодо церкви.
2. Взаємодія влади з релігійними інститутами у Швеції.

Тема 42.

Християнсько-лицарські держави Близького Сходу

1. Християнсько-лицарські держави.
2. Духовно-лицарські ордени.

Християнсько-лицарські держави. Держави, що виникли на Близькому Сході, з огляду на вагомість християнства як ідеології та церкви як інституту, заслуговують на окрему увагу. Мова йде за Єрусалимське королівство (1099–1291 рр.), князівство Антіохійське князівства (1098–1268 рр.), графство Едесське (1098–1150 рр.) та Триполі (1109–1289 рр.).

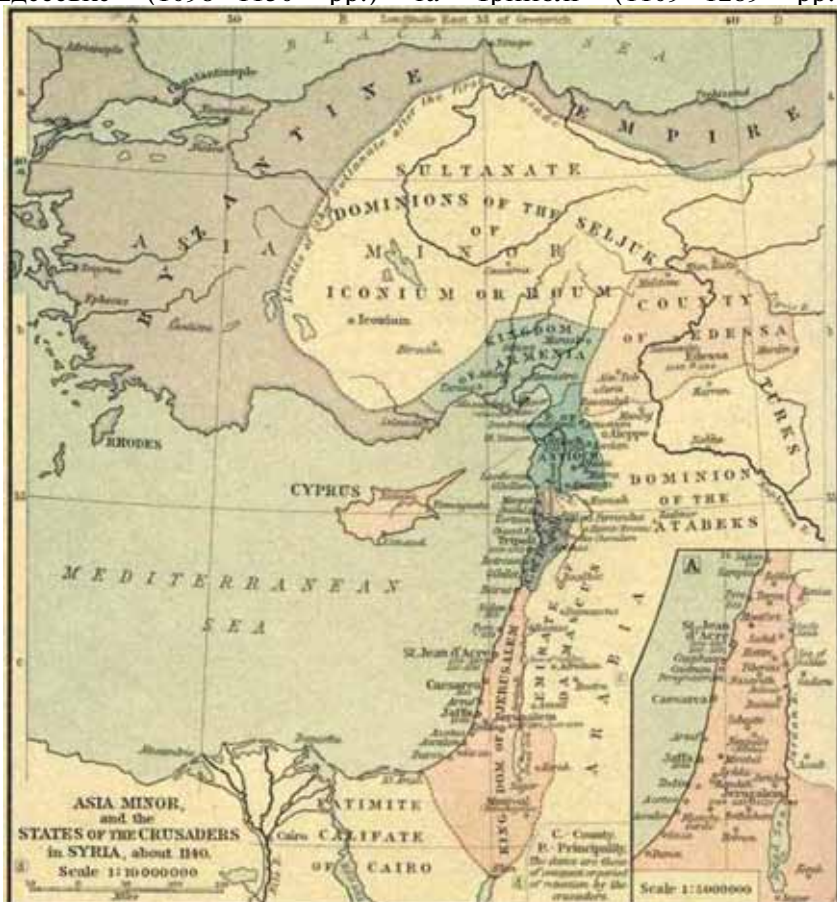

Рис.71. Християнсько-лицарські держави Близького Сходу

Єрусалимський король вважався головним феодалом регіону і *Захисником труни Господньої*. Проблеми взаємин держави та церкви у новоутворених державах Східного Середземномор'я неодноразово піднімалися у науковій літературі. Висвітлювалася, насильницьке навернення місцевого населення регіону, до католицизму. Натомість оминалися проблеми державотворчої діяльності церкви, її роль в інституційному оформленні орденів¹.

Утвердження західноєвропейських феодалів у Східному Середземномор'ї проходило під знаком боротьби християнства з ісламом за святі місця. Цей процес тривав з 1096 по 1270 рр. Організатором походів виступила Римо-католицька церква, яка надавала їм характеру релігійних війн. Вона зіграла важливу роль у підготовці Хрестових походів, давши їм гасла, оформлення, морально-психологічну і матеріальну основу. Організацію Першого Хрестового походу взяв на себе папа Урбан II, виступивши у 1095 р. з широкою програмою об'єднання лицарства для завоювання східних країн під гаслами допомоги єдиновірним грекам і звільнення Труни Господньої². На кінець XI ст. папство вже спиралося на позитивні наслідки *Клюнійського руху*, раціоналізацію господарства монастирів і зміцнення авторитету церкви, досягнуте у боротьбі з симонією (наданням духовних санів і посад за гроші), нецтвом духівництва, зазіханням світської влади на церковне майно. Церква захищала родини і майно хрестоносців, звільняла їх від сплати боргів. Напередодні I Хрестового походу Візантія нав'язала Боемунду Тарентському угоду, згідно з якою антиохійський патріарх призначатиметься імператором з його підданих. Призначений мав зайняти *Антиохійський престол* і чинити все, що належить первосвященнику в хіротонії та інших церковних справах, згідно привілеїв цієї єпархії³. Частина захоплених хрестоносцями земель мала відійти до Візантії негайно, інша – після смерті Боемунда. Як відшкодування

1 *Заборов М. А.* Советская историография крестовых походов / М. А. Заборов // СВ. – Вып. 25. – 1964. – С. 272–283.

2 *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – С. 35.

3 *Комнина Анна.* Алексиада / Анна Комнина [Пер., ком. Я. Н. Любарского]. – [3 изд., исправ. и доп.]. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 322.

були запропоновані інші землі (зокрема Алеппо)¹. Після завершення походу угоду фактично денонсували. Укладена хрестоносцями з республікою Святого Марка угода передбачала надання венеціанцям церков у всіх завойованих землях в їхнє повне розпорядження, а також третину володінь, взятих з їхньою допомогою². Ці положення були розвинуті у трактаті, укладеному на початку 1124 р. Згідно них венеціанці отримували право на квартал зі статусом екстериторіальності. На його території мала перебувати церква³.

7 червня 1099 р. хрестоносці підійшли до Єрусалима, штурмом його захопивши 15 липня. Поголовне винищення мусульман та юдеїв вразило навіть християнських хроністів. За свідченнями арабських авторів, вбили 70 тис. мешканців міста. За тиждень Готфріда Бульонського проголосили главою Єрусалимського королівства з титулом *Захисника труни Господньої*, а ще через тиждень обрали католицького єрусалимського патріарха⁴.

Учасники перших хрестових походів, які нашивали на одяг знак хреста, називали себе пілігримами, а походи – паломництвом (*peregrinatio*), діяннями (*gesta*) або експедицією (*expeditio*), священною дорогою (*via sacra*).

У заснованих державах хрестоносці завели французькі порядки. Феодальне право зафіксоване у „Єрусалимських асизах”, які були засадничими документами Ієрусалимського королівства. Відносини між феодалами ґрунтувалися на основі ленної залежності. Першим за рангом був король Ієрусалимський, який складав васальну присягу церкві в особі католицького патріарха Єрусалимського.

Одному з ватажків I хрестового походу, Бодуену Фландрському, Рада дванадцяти ішханів Едесси запропонувала в листопаді 1098 р. владу в місті. До вступу до Едесси місцеве вірменське населення здало йому Тель Башир і Равендан на Правобережжі Євфрату. В 1100 р., після смерті Готфріда, лицарі запропонували королівську корону його братові, графові Едесси Бодуену Фландрському. Так виникло Єрусалимське

1 *Комнина Анна*. Алексиада. – С. 569.

2 *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи. – С. 264.

3 Там само. – С. 272.

4 *История Востока*. – В 6 т. – Т. II. – С. 242.

королівство, яке включало, крім столиці, спочатку лише порт Яффу і Віфлеєм з округами. В 1101–1109 рр. до них додалися Хайфа, Кесарія, Акра, Тріполі, Сайда і Бейрут, а в 1124 р. – Тір. Бодуен Фландрський передав Едессу в феодал своєму родичеві Бодуену Бурзькому. До складу графства входили, окрім Тель Баширу і Равендану, Самосата і Серундж. Сердж було передано у феодал графу Фульшеру. 1118 р. Бодуен Бурзький успадкував королівський престол. Бодуен II розмістив у Едессі залогом у чолі з монахом Готфрі Аль Муміном¹.

Монарх Єрусалимського королівства був номінальним сюзереном усіх інших правителів Латинського Сходу, що приносили йому оммаж. Держави хрестоносців у Сирії і Палестині склалися з Єрусалимського королівства, графства Едесського, князівства Антіохійського і графства Триполі. Від короля формально залежали володарі трьох інших держав, хоч насправді були цілком самостійними. Барони і лицарі несли за феодалів воєнну службу. Найбільші феодали засідали у „*Високій палаті*”. Без їхньої згоди король не мав права видавати закони, оголошувати мир і війну. Проте король міг самовільно відібрати землі у васала, не звертаючись до ради². Місцеве населення жорстоко визискувалося і розмір оброку коливався від 1/3 до 1/2 врожаю, подекуди існувала панщина. Виступи проти хрестоносців, слабкість їхніх держав, розтягненість кордонів на 1200 км у прибережній смузі змусили будувати систему фортець, які були адміністративно-територіальними центрами прилеглих районів.

Церква була великим, звільненим від податків, землевласником. В Єрусалимському королівстві існували патріархія, 14 єпископств, монастирі. Вони могли володіти ф'єфами і, крім того, збирали церковну десятину. Папи через легатів повсякденно контролювали діяльність церковних установ, вибори єпископату. У разі відсутності єрусалимського короля патріарх підписував найважливіші державні акти.

¹ Степаненко В. П. Рубениды Киликии и графы Эдессы в первой половине XII в. (к структуре графства Эдесского) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 152–154.

² Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке. – С. 130–131.

Так, ці повноваження перебрав Варнунд під час перебування у полоні в султана Алеппо монарха Балдуїна II¹.

Духовно-лицарські ордени. Васально-ленна система, відсутність єдиного внутрішнього ринку, постійна військова загроза з боку мусульманських сусідів, невдоволення значної частини селян і міщан владою іноземних сеньйорів, що були до того ж іновірцями, скорочення припливу воїнів з Європи не сприяли міцності держав *Латинського Сходу*. Розуміючи це, їхні правителі і папи прагнули стимулювати хрестоносний рух, знайти додаткові засоби захисту. Одним з них стало створення *духовно-лицарських орденів*.

Рис.72. Печатка ордену Тамплієрів: два лицарі на одному коні, що символізувало бідність засновників ордену

Вступаючи до орденів, лицарі приносили три чернечих обітниць: цнотливості (відмови від шлюбу), бідності (із заборонаю нагромадження багатств) і послуху (старшим в ордені і папі). На відміну від звичайних ченців, члени духовно-лицарських орденів боролися за віру зі зброєю в руках. Вони підкорялися не єпископам дієцезій, а лише папі й орденській владі — капітулові і великим магістрам. Водночас король також міг звернутися до орденів за допомогою у захисті чи заселенні королівства. Орденам передавалися цілі фортеці. З 1130 до 1140 року на храмовників поклали охорону прикордонної марки Антіохійської держави, а в 1149 р. єрусалимський король довірив цим лицарям охорону Гази². У процесі управління між органами державної влади, церквою та орденами нерідко виникали конфлікти. Так, у 1199 р. єпископ Сайди відлучив від церкви тамплієрів, які не повернули єпископу Тиверіадському

1 Соколов Н. П. Образование Венецианской колониальной империи. — С. 272.

2 Демурже А. Рыцари Креста. — С. 56.

передане їм його попередником на збереження кошти та майно. Однак Інокентій III встав на бік храмівників, повторивши винесену ще папою Александром III заборону накладати церковні покарання на цей орден¹.

Орден тамплієрів заснували бл. 1118 р. французькі лицарі Гуго де Пейн (Пейен), учасник Першого Хрестового походу, та Годфрей де Сент Омер для захисту палігримів на шляху із Яффи та Єрусалима. Засновники, до яких приєдналися лицарі Андре де Монбар, Гундомар, Ролан, Жоффрей Бізо, Пейн де Мондезір, Аршамбо де Сент-Ейнан, жили подарунками. Через це вони стали відомими як *Бідні Лицарі Христа*. Король Балдуїн II Єрусалимський виділив їм місце для головного органу на Храмовій Горі, над руїнами будівлі, що вважалася Храмом Соломона. Саме через цю обставину орден взяв собі назву Бідних Лицарів Христа та Храму Соломона. 13 січня 1129 р. собору у Труа затвердив Орден храму і його статут, а главі, Гуго де Пейну, надав титул Великого магістра. На середину XII ст. орден мав землі у Франції, Англії, Шотландії, Фландрії, власні фортеці, флот, суднобудівні верфі та порти.

В 1127–1128 рр. як притулок та лікарню для паломників з Німеччини відкрили *Госпіталь Святої Марії німців у Єрусалимі (Німецький дім)*. Передача його у 1143 р. Ордену госпітальєрів вважається часом створення першої орденської структури (причому пріором мав призначатися саме німець). Вона діяла до 1187 р. З початком облоги Акри восени 1189 р. двоє хрестоносців – німців заснували польовий госпіталь. 21 грудня 1196 року папа Целестин III надає йому привілеї та автономію щодо госпітальєрів. У 1198 р. цей госпіталь було перетворено на новий орден, що і було затверджено папою Інокентієм III 19 лютого 1199 р.². Було зроблено спроби долучити інші ордени до освоєння Палестини. Так в 1180 р. Орден Сантьяго отримав володіння в Антіохійському князівстві³.

Висновки. Релігійний чинник був наріжним при створенні християнсько-лицарських держав Близького Сходу, що зумовило чільне місце релігії у їхній внутрішній політиці.

1 *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке. – С. 148.

2 *Назарова Е. Л.* Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов. – С. 34; *Демурже А.* Рыцари Креста. – С. 52–62.

3 Там само. – 242.

Чинником, який сценував гуманітарний простір цих держав, виступали ордени, які виробили власну систему корпоративних вартостей і поступово набули автономії при реалізації власної статутної діяльності, водночас виступаючи інструментами державного впливу на місцях.

Список рекомендованої літератури

1. *Демурже А.* Рыцари Креста. Военно-монашеские ордены в средние века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / А. Демурже. – СПб.: Евразия, 2008. – 542 с.
2. *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 320 с.
3. *Заборов М. А.* Советская историография крестовых походов / М. А. Заборов // СВ. – Вып. 25. – 1964. – С. 272–283.
4. Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [Изд. испр. и доп.] – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с.
5. *Лінч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Д. Г. Лінч. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
6. *Степаненко В. П.* Византия и гибель графства Эдесского (1150 г.) / В. П. Степаненко // ВВ. – 1989. – Т. 50. – С. 85–92.
7. *Степаненко В. П.* Рубениды Киликии и графы Эдессы в первой половине XII в. (к структуре графства Эдесского) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 151–159.

Контрольні питання

1. Які чинники зумовили розвиток держав лицарів-хрестоносців?
2. Назвіть держави лицарів-хрестоносців.
3. Визначте особливості державної моделі Єрусалимського королівства.

Теми рефератів

1. Роль релігії в оформленні лицарських держав Близького Сходу.

Тема 43. Південні слов'яни

1. Хорватія.
2. Болгарія.

Хорватія. Християнство відіграло помітну роль у становленні та розвитку середньовічної хорватської державності. У X ст. хорвати були васалами Візантійської імперії, що сприяло входженню сюди православ'я. Одним з опорних пунктів його проникнення у регіон було місто Задар, з резиденцією візантійського намісника (проконсула, стратиґа чи катепана). Візантія визначала лише форми управлінсько-регулятивної діяльності, її зміст носив яскраво виражену місцеву специфіку¹. Сюди, особливо у прибережні райони, активно проникає римська курія. В 1060 р. на острові Крк спалахнув виступ проти постанов собору, який прийняв рішення про церковну реформу та засудив слов'янське богослужіння. В архівах Римської церкви зберігся унікальний документ — клятва вірності Дмитра Звонимира (*Dmitar Zvonimir*) з династії Трпимировичів, який був баном Славонії у 70-х роках XI ст., папі Григорію VII під час своєї коронації у вересні 1075 р. 8 жовтня 1076 р. його урочисто коронував королем Хорватії папський легат у Салані (Спалето). За правління Звонимира церква зміцнила становище, засновано низку монастирів, зокрема, у 1080 р. у районі Спалато монастир Святого Петра (Супетар). Попри те, що хорватські землі потрапили під юрисдикцію корони святого Стефана, сюди проникло богомільство. Джерела зафіксували появу у Спалато двох ремісників, пов'язаних з боснійськими богомілами. Богомільство проникає у сербські землі, причому у середовище місцевої знаті — волостелів. Окремі далматинські міста після укладення хорвато-угорської унії (1102 р.) отримали „*свободи Трогірського типу*” (першим їх отримав Трогір у 1107 р.), які передбачали право самостійно обирати собі як князя, так і

¹ Фрейденберг М. М. Раннесредневековый город на перекрестке цивилизаций (далматинские города IX–XII вв.) / М. М. Фрейденберг, А. В. Чернышев // АДСВ. — Свердловск, 1983. — Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. — С. 7.

єпископа¹. Угорський король Коломан у 1103 р. підтвердив права архієпископської кафедри у Спліті на прибутки і землі в Хорватії та Далмації².

Численні надання церкви рухомого та нерухомого майна від державних інститутів сприяло посиленню її впливу. Найдавніший хорватський глаголичний текст – Башчанська плита (напис на камені 1100 р.) – свідчить про те, що король Звонімір дав церкві святого Лютеція землі, а абат Добровіт з дев'ятьма братами збудував там церкву³. У системі державного управління середньовічної Хорватії, простежується тривале співіснування двох моделей регіонального управління: одна давня, жупанійсько-сотенна, яка корінням сягала у первісно-суспільний лад, та більш пізня, пов'язана з дворниками, які були представниками королівської влади на місцях⁴.

Посилення католицизму та латинізація призвели до розгортання дихотомій між міським та сільським населенням Хорватії. Перше переважно зосереджувалося у Далмації і раніше стало об'єктом окатоличення. Папа Гонорій III закликав на боротьбу з „еретиками” слов'ян та далматинців, а майбутній король Угорщини Ендре II, характеризуючи порядок судочинства на території Задарського архієпископства, наголошував, що його мають дотримуватися угорці, „латиняни та слов'яни”. У другій половині XII ст. спроба князя хорватів Хрелі очолити Спліт зустріла рішучий опір міської громади⁵.

1 Источниковедение истории южных и западных славян (феодалный период): Учеб. пособие [Отв. ред. Л. П. Лаптева]. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 164 – 173; Эпоха крестовых походов. – С. 925; *Контлер Л.* История Венгрии. – С. 77.

2 *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи. – С. 240.

3 *Толстой Н. И.* Этническое и культурное самосознание хорватов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. / Н. И. Толстой // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 156.

4 *Бромлей Ю. В.* К реконструкции административно-территориальной структуры раннесредневековой Хорватии / Ю. В. Бромлей // Славяне и Русь: Науч. сб.: К шестидесятилетию акад. Б. А. Рыбакова [Ред. кол.: Е. В. Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1968. – С. 260.

5 *Акимова О. А.* Развитие этнического самосознания хорватов / О. А. Акимова // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 132–133.

Рис.73. Коронування Звонимира

Болгарія. Слов'яни почали з'являтися на Балканах із середини V ст., коли християнство вже розглядалося як державна релігія Римської імперії. Їхнє розселення в областях, які мали вже усталену церковно-адміністративну організацію, полегшувало інтеграцію прибульців у духовно-ідеологічне життя. Слов'янська колонізація велася переважно на території двох префектур – східної (більша частина сучасної Болгарії та Добруджа) та іллірійської. У середині VI ст. у Фракії

налічувалося 40 єпархій, Іллірії – 120, з духовенством та храмами¹.

Прибуття у Подунав'я болгар на чолі з ханом Аспарухом зумовлювалося ослабленням Великої Болгарії та приєднанням Приазов'я до Хазарського каганату. Заснувавши Дунайську Болгарію, вони принесли місцевому населенню власні вірування². Для релігійних уявлень протоболгар характерна багатоманітність культів. Розповсюдженими були тотемізм, культ предків, культ духів – покровителів та культ племінного вождя – хана. Шаманізм був звичною практикою спілкування з духами та богами. Протоболгари пошановували Верховне божество Тангра (Небо), на честь якого споруджували святилища, поширеними були амулети з солярними знаками³. Арабське джерело „Ахбар аз-заман” так описує обряди тілоспалення болгар: „Люди Бурджан – вогнепоклонники і в них немає священної книги”⁴.

Впливу християнства болгар зазнали ще у місцях попереднього розселення між Доном і Кубанню. Тут у V–VI ст. християнська церква мала сталу організацію: чотири єпархії – готська (у її складі було у часи тульського собору сім єпископств), сугдайська, тульська і босфорська. Окремі болгарські племена задовго до походу Аспаруха мали контакти з християнським населенням. Болгарський хан Гордас у 528 р. перебував у Константинополі, де був охрещений імператором Юстиніаном I. Однак, його спроби після повернення навести кочівників до християнства зустріли опір, а самого хана вбили⁵. З метою зміцнення авторитету ханської влади, **Омуртаг**, відновивши зруйновану Пліску, спорудив тут новий

1 Лотоцький О. Автокефалія. – Т. II: Нарис історії автокефальних церков: Репринтне видання [Ред. Р. Смаль-Стоцький]. – К., 1999. – С. 54.

2 Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья: Серия: Археология СССР [Отв. ред. тома С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 65.

3 Литаврин Г. Г. Славяне и болгары до встречи в Подунавье / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 40.

4 Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаиб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 205–206.

5 Лотоцький О. Автокефалія. – Т. II. – С. 55.

язичницький храм. У ханському палаці під Силістрою на колонах висікли грецькою мовою написи, що прославляли хана. Кам'яні написи робили на честь видатних державних діячів. Офіційним титулом правителя був *хан сюбігі* (вождь війська). У IX ст. використовувалася і формула “*від Бога архонт*”. Хан був не лише верховним головнокомандувачем, вищим законодавцем та суддею, а й верховним жерцем¹. Частина захоплених у Візантії македонських земель була передана релігійним установам. При цьому об'єктами надань могли стати села-громади вільних общинників, якщо поселяни звинувачувалися у сповідунні гнобленої релігії. У разі державних санкцій проти мешканців села, які зрікалися християнства, згідно із *Закону судного людем* їх передавали у власність церкви, колишнього пана – віровідступника продавали у рабство. Болгарії до християнізації був присутній культурно-релігійний дуалізм. Вірування місцевого слов'янства істотно різнилася від вірувань кочових прибульців. Відправи культів верховного божества Тангра та самого хана набули офіційного та громадського значення, супроводжуючись спорудженням храмів та святилищ. Учені пов'язують висічене на скелі у Мадарі зображення вершника, що проштрикує лева (2,6 × 3,1 м) з культом вождя – хана, воєначальника та жерця². Прийняття християнства у Болгарії у 864 р. стало наріжним каменем перетворення Болгарської держави у єдиний етнополітичний організм³. Цей політичний крок був вимушений, зумовлений вторгненням візантійців у 863 р. у Болгарію. Цар з найближчими сановниками хрестився у палаці, таємно від підданих. Він прийняв християнське ім'я Михайло на честь імператора Михаїла III, духовним сином якого він офіційно визнавався. Проте попередня поразка, масоване проникнення у країну проповідників візантійців (ортодоксів і монофіситів), мусульман, прихильників інших вірувань викликали народні заворушення. Skorиставшись з цього, у 865 р. вища знать 10 комітатів підняла повстання з метою

1 *Литаврин Г. Г.* Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 54–55.

2 Там само. – С. 57–61.

3 Источниковедение истории южных и западных славян. – С. 212.

скинути царя та повернути язичництво. Владі вдалося його придушити і продовжити курс на запровадження православ'я¹. Оточення царя чудово розуміло всі загрози православ'я як інструменту впливу Візантії на внутрішню політику країни², особливо з огляду на організацію літургії у новонаверненій Болгарії у 865–893 рр. грецькою мовою³. Фульдський літопис повідомляє про відрядження в 866 р. болгарських посланців до Реймсу з проханням про направлення священників для християнізації. У наступному, 867 р., король Франції Людовік вислав для задоволення прохання болгарського князя і поширення католицизму єпископа Єрменріха⁴.

У 927 р., за підтримки царської влади, православна церква Болгарії отримала статус патріархії, здійснювалася політика болгаризації духовенства. Навіть після завоювання країни візантійський імператор Василь II змушений був зберегти автокефальне становище болгарської церкви, знизивши її ранг до архієпископства. На своїх посадах залишили слов'яномовне духовенство на чолі з архієпископом Іваном Дебрським. Візантійська держава навіть збільшила його майнові права, податкові та імунітетні привілеї, розширила кордони архієпископства. При ньому в архієпископстві працювали школи, навчаючи слов'янській грамоті, функціонував скрипторій⁵. Зважаючи на впливові позиції церкви візантійський уряд підтвердив її соціально-економічний

1 *Литаврин Г. Г.* Первое Болгарское царство в зените могущества. Расцвет культуры / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 64–65.

2 *Цанкова-Петкова Г.* Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. / Г. Цанкова-Петкова // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 174.

3 *Литаврин Г. Г.* Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 179.

4 *Успенский Ф. И.* История Византийской империи: Период Македонской династии (867–1057) [Сост. В. Л. Литвинова] / Ф. И. Успенский. – М.: Мысль, 1997. – С. 76.

5 *Литаврин Г. Г.* Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X – до конца XIV вв. / Г. Г. Литаврин // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 46–47.

та політико-правовий статус. Імператор Василь II видав болгарському архієпископу в 1019–1025 рр. три відповідні сигілли. Це було нагальним для ієрархів з огляду на пошук нової моделі взаємин з владою, які стали продовженням системи, яка склалася „за Петра і Самуїла”. Встановлювалися кількість париків і кліриків для кожного єпископства з усіма належними приходами у містах і укріплених містечках, їхні обов’язки щодо церкви, вони звільнялися від частини податків. Пільги були зрівнені для усіх єпископств, за винятком трьох виділених окремо (Охрид, Касторія, Відина)¹.

Поступово урядова політика Візантії щодо Болгарської православної церкви змінюється. Скориставшись смертю Івана Дебрського, імператор Михаїл IV призначив у 1037 р. архієпископом грека Лева з Пафлагонії та почив замінювати греками вище духовенство.

Церква служила інтересам зміцнення болгарської ідентичності, чому сприяла канонізація вітчизняних святих (Івана Рильського, Климента, Петра). Грецькі ієрархи за наполяганням болгарської знаті канонізували Іоакима Осоговського². Грецька верхівка духовенства ставилася до болгар як неповноправних підданих імперії. З іншого боку, представники низової та середньої ланки духовенства (болгари), позбавлені своїх прав, переходили у табір богомільців, стаючи ересіархами та керівниками громад³. У боротьбі з Візантією Великий жупан Болгарії Михаїл намагався заручитися підтримкою католицької церкви. Папа Григорій VII надав йому корону з титулом *rex Sclavorum* (близько 1078 р.)⁴. У 1197–1207 рр. з Ватиканом щодо переходу під римську юрисдикцію листувався болгарський цар Калоян⁵. Окремі дослідники (*Р. Вольф, П. Стефенсон*) вважали, що у рамках перемовин, які велися водночас з Візантією, Калояну запропонували імператорський титул, а Болгарській православній церкві — автокефалію.

1 *Литаврин Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 74–76.

2 *Литаврин Г. Г.* Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X – до конца XIV вв. – С. 46–47.

3 Там само. – С. 54–55.

4 Эпоха крестовых походов. – С. 925.

5 Источниковедение истории южных и западных славян. – С. 213.

Рис.74. Болгарія під візантійським пануванням (1018–1185 рр.):

1– кордони Болгарії наприкінці X ст.; 2 – кордони Болгарії у 1187 р.; 3 – великі міста; 4 – дрібні міста і фортеці; 5 – назви фем¹.

Однак прямі докази відсутні, а візантійсько-болгарський договір кінця 1201 р. був оборонного характеру і не задовільнив корінні інтереси жодної зі сторін. Після цього Калоян розпочав перемовини з папою Інокентієм III, які вилилися в унію болгарської церкви. Цю унію зупинив лише Іван Асень II у 1235 р., коли за допомогою Нікеї відновлено у країні православну патріархію². Калоян, розуміючи значення церкви

1 *Литаврин Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960.

2 *Клименских А. В.* Болгаро-византийский договор конца 1201 г. в контексте международных отношений на Балканах / А. В. Клименских // АДСВ. –

як важливого інструменту зміцнення державної єдності, поширивши свою владу на південно-західні болгарські землі, замінив тут грецьке духовенство болгарським¹.

Висновки. Релігія була важливим чинником становлення етнічної самосвідомості та державності середньовічної Хорватії. Перетворившись на арену боротьбу за духовний вплив між католицькою та православною церквами, країна отримала простір для зовнішньополітичного маневрування у відстоюванні державності. Церква стала важливим інститутом суспільства, постійно зміцнюючи свої економічні позиції за рахунок численного надходжень рухомого та нерухомого майна від держави.

Болгарська держава велику увагу звертала на релігійну сферу. Це стосувалося забезпечення функціонування церкви як важливого соціокультурного інституту, що забезпечував ідеологічну підтримку інститутам влади. Для цього здійснювалися кроки щодо зміцнення адміністративно-правового статусу церкви та її економічної бази. Під час перебування Болгарії у складі Візантійської імперії вжито заходів щодо перетворення церкви на інструмент еллінізації, зниження її адміністративно-правового статусу.

Список рекомендованої літератури

1. *Биярски И.* Покровители на Царството. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка / И. Биярски. – София: Вулкан-4, 2000. – 111 с.
2. *Бромлей Ю. В.* К реконструкции административно-территориальной структуры раннесредневековой Хорватии / Ю. В. Бромлей // Славяне и Русь: Науч. сб.: К шестидесятилетию акад. Б. А. Рыбакова [Ред. кол.: Е. В. Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1968. – С. 251–260.
3. *Литаврин Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 472 с.

Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6 – 10 сентября 2004 г.). – С. 133–137.

1 *Литаврин Г. Г.* Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. – С. 179.

4. *Литаврин Г. Г.* Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 170–185.
5. *Литаврин Г. Г.* Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X – до конца XIV вв. / Г. Г. Литаврин // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 36–70.
6. *Литаврин Г. Г.* Первое Болгарское царство в зените могущества. Расцвет культуры / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 63–80.
7. *Литаврин Г. Г.* Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 42–62.
8. *Литаврин Г. Г.* Славяне и болгары до встречи в Подунавье / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 27–41.
9. *Толстой Н. И.* Этническое и культурное самосознание хорватов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. / Н. И. Толстой // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 152–164.

Питання для самоконтролю

1. Яка роль християнства в оформленні хорватської державності?
2. Які ключові етапи розвитку Хорватії пов'язані з релігією?

3. Які релігійні права передбачали „свободи Трогірського типу”?
4. Як у Болгарії IX ст. титулувався правитель?

Теми рефератів

1. Болгарське православ'я у суспільно-політичному житті країни доби Середньовіччя.

Теми контрольних (курсних) робіт

1. Статус Болгарської церкви у Візантійській імперії.
2. Релігійна політика Болгарського царства.
3. Формування релігійних інститутів Хорватії.

Тема 44.

Західнослов'янські держави

1. Само і Карантанія.
2. Чехія.
3. Польща.
4. Заельбські слов'яни.

Само і Карантанія. Незалежний союз слов'янських племен, який утворився бл. 623–624 рр. у боротьбі з Аварським каганатом, очолив князь Само. Франкські джерела пишуть, що Само був франкським купцем і, прийшовши з товаришами до слов'ян, допоміг їм організувати та очолив відсіч степовикам. *Н. Граціанський* і *В. Пічета* слов'янське походження засновника держави обґрунтовували його язичництвом і ворожим ставленням до Франкської держави. У державу Само увійшли племена Чехії, Моравії, Лужиць та Словенії, а згодом полабські серби.

У 631 р. франкський король Дагоберт спільно з лангобардами та алеманами вдерся у князівство Само, однак зазнав нищівної поразки. У відповідь слов'яни перенесли військові дії на терени франків, насамперед у Тюрінгію та Франконію. Це були не короткочасні рейди, а широкомасштабні кампанії із захопленням земель і заснуванням постійних укріплених поселень. Тому франкський намісник у Тюрінгії герцог Радульф надавав перевагу мирним взаєминам. Після смерті князя Само його держава розпалася, однак вже її існування стало чинником подальшого розвитку державотворення у регіоні, призупинивши форсовану християнізацію¹.

Слов'янські правителі зверталися за допомогою до франків, потрапляючи в орбіту їх політичного впливу та християнізації. У 743 р. карантанський князь Борут попросив баварського герцога допомогти у боротьбі з аварами, потрапивши в залежність від франкського короля, якому баварці платили данину. Борут направив до баварського герцога сина і небожа, аби їх виховали християнами, після

¹ История средних веков. – Т. I. – С. 195.

чого вони могли успадкувати його права¹. Навіть у Північно-Східній Баварії, де християнізація слов'ян розпочалася за Карла Великого, в середині XI ст. пошановували ідолів і ховали мертвих у курганах². На вірування карантанців наклалися уявлення альпійських слов'ян і залишків романізованого християнського населення. В епоху утвердження у Карантанії князівського єдиновладдя виникла особлива церемонія зведення на престол нового правителя. Носіями обряду були косези, найімовірніше привілейовані „селяни – воїни”. У середині VIII ст. князівська династія виступала носієм ідеї політичної єдності та духовно-культурних традицій країни³.

Чехія. У 830 р. виникла Великоморавська держава, до складу якої увійшли Чехія, Моравія, Лужиці, землі ободритів. Із розвитком феодалізму формуються велике землеволодіння та знать – *лехи*. Засновнику держави Моймиру (830–846 рр.) вдалося підкорити інші сусідні слов'янські племена, організувати відсіч сусідній Німеччині. Після усунення Моймира на престол вступив його небіж Ростислав (846–870 рр.), за правління якого наступив період розквіту Великоморавської держави. Прагнучи зміцнити своє становище, її верхівка вирішила запровадити у державі християнство. Однак позиція Німеччини та папства викликала слушні побоювання. Тому у 862 р. Ростислав звернувся до Візантії з проханням відрядити сюди проповідників для розповсюдження християнства слов'янською мовою. У 863 р. Візантія відправила церковну місію на чолі з *Кирилом* та *Методієм*. Прибувши у Великоморавію вони розпочали переклад богослужбових книг слов'янською мовою, служби нею у церквах, поширюючи православ'я серед широкого загалу⁴. Ця місія набула розголосу

1 Источниковедение истории южных и западных славян. – С. 158.

2 *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 300.

3 *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания словенцев / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 167.

4 История средних веков. – Т. I. – С. 197–198.

серед мораван та підданих князя Паннонії Коцела¹. Імператор Михаїл III направив у 863/864 р. до моравського князя Ростислава Константина Філософа, аби навчити мораван славити Бога слов'янською мовою. Єпископи Пассауський та Фрейзінгський заважали діяльності архієпископа Мефодія. Це обурило папу Іоанна VIII, який у 873 р. звернувся за поясненнями. Згодом позиція папства змінилася і у 879 р. Мефодія викликали до Риму, де Іоанн VIII заборонив йому службу слов'янською мовою. У червні 880 р. папа повідомив Святополку Моравському (870–894 рр.), що задовольняючи його прохання, передане архієпископом Мефодієм, бере правителя з усіма вельможами під патронат святого Петра і його намісника. Іоанн VIII підтвердив архієпископські повноваження Мефодія², доручивши йому Сирмійську митрополію (Архієпіσκοπος Σιρμιού), та підпорядкувавши йому все духовенство на території Моравії та Паннонії. Проте призначення папою єпископа Віхінга суфраганом у Нітрі істотно обмежило повноваження Мефодія³.

До 906 р. Чехія і Моравія входили до складу Велико-моравської держави. З її розпадом та загарбанням значної частини угорцями, Чехія перетворилася у самостійну державу⁴. Коли на початку X ст. у Чехії закріпилася династія Пржемысловичів, князь *Вратислав* успішно завершив процес об'єднання окремих чеських племен. Після його смерті владу захопила Вратислава Драгоміра. Частина знаті виступила проти неї і з допомогою баварського князя Арнульфа посадила на престол Вацлава. Становище нового правителя ускладнила зовнішня загроза. Німецький король Генріх Птахолов I завдав Чехії поразки, зобов'язавши виплачувати данину та дотримуватися миру. Проти Вацлава почала готуватися змова знаті, яку очолив Болеслав. Запросивши Вацлава у свою резиденцію, 28 вересня 935 р. він наказав вбити брата та захопив владу. Оскільки Вацлав підтримував християнство,

1 Бендза М. Християнізація польських земель / М. Бендза // УЦСЄ. – 2006. – Вип. 6. – С. 137.

2 Источниковедение истории южных и западных славян. – С. 21.

3 Бендза М. Християнізація польських земель. – С. 137.

4 История средних веков. – Т. I. – С. 200.

католицька церква його канонізувала¹. Культ святого Вацлава став елементом формування нової ідеологічної доктрини, яка мала характер династичної пропаганди. Вона сприяла політичній інтеграції чеських племен під егідою пражських князів Пржемисловців². Чеська ранньофеодальна держава складалася з округів, центром яких був укріплений град. У ньому розташовувалася резиденція намісника та військової дружини. Крім того, град був центром відправи християнського культу, а сам округ спочатку співпадав з приходом³.

Польща. Першими християнізації на землях Польщі у сучасних її кордонах зазнали Малопольща та Сілезія. Особливих темпів поширення християнство набуло під час перебування земель на північ та північний схід від Моравського князівства у складі Великоморавської держави (875–906 рр.). Про християнські передумови завоювання держави вислян (білих хорватів) із Краковом та Вислицею зазначається у Житті Мефодія:

„Поганський князь, дуже сильний, що сидів на Вислі, чинив глум над багатьма християнами та кривди їм завдавав. Пославши до нього [звелів йому] сказати [Мефодій]: Добре [буде] для тебе, сину, охреститися із власної волі на своїй землі, аби ж не був насильно охрещений у неволі на землі чужій, і будеш мене згадувати. Так і сталося”.

Християнство східного обряду хорватам-вислянам накінула Великоморавська держава, попри опір їх володаря, після захоплення цих земель. Вони увійшли до складу архієпархії святого Мефодія. Це підтверджується фундаційним документом пражського латинського єпископства, створеного

1 Источниковедение истории южных и западных славян. — С. 54.

2 *Парамонова М. Ю.* Образ святого правителя в первых святовацлавских житиях: политико-теологические идеи латинских легенд в контексте оттоновской агиографии / М. Ю. Парамонова // Славяно-германские исследования. — Т.1 — 2 [Отв. ред.: А. А. Гугнин, А. В. Циммерлинг]. — М.: Индрик, 2000. — С. 80–81.

3 *Флоря Б. П.* Формирование раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины / Б. П. Флоря // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1981. — С. 108–109.

близько 972–973 рр. на місці скасованого Мефодіївського, межою якого були на сході річки Буг і Стир, на південному заході до неї належав Краків, із землею Ваг, що знаходиться на півдні Татр¹. Мова йде про встановлення трибутарної залежності вислянського племінного князівства від великомораван. Місцева верхівка була зацікавлена у зміцненні зв'язків, які давали їй можливість посилити позиції усередині князівства та організувати зовнішню експансію. Закріпивши свої позиції у верхів'ях Вісли, великомораванам вдалося поширили власний вплив на Силезію, Сандомирську та Перемишльську землі².

У другій половині X ст. у землях полян, у басейні Варти, склалася Великопольська держава. На 60-ті роки X ст. Мешко I завоював і приєднав мирним шляхом землі куяван, серадзян, ленчилян у межиріччі верхньої Варти та нижньої Вісли до болотистої річки Нотець. Кроком щодо утвердження королівської влади усередині країни і на міжнародній арені стало прийняття у 966 р. християнства за латинським обрядом. Успішна взаємодія з церквою та її підтримка зовнішньої експансії створило підґрунтя подальшого розширення держави³. Близько 992 р. Мешко подарував свою державу Святому Петру, забезпечивши собі покровительство римського папи. Хоча це передбачало певні сплати Риму („денарій Святого Петра”), та, водночас, надавало низку політичних переваг у взаєминах з західноєвропейськими сусідами⁴. На 1000 р. Болеслав I Хоробрий включив до складу держави землі помор'ян у межиріччі нижньої Одри і нижньої Вісли⁵. Тоді ж за згодою римського папи Сильвестра II було створено і поділено на єпархії польську церковну провінцію. Для цього на

1 Бендза М. Християнізація польських земель. – С. 134–135.

2 Исаевич Я. Д. Висляне и лендзяне / Я. Д. Исаевич // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Корольок (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 158–159.

3 Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т. 1: Географические открытия народов Древнего мира и Средневековья (до плаваний Колумба) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – [3 изд., перераб. и допол.]. – М.: Просвещение, 1982. – С. 200–201.

4 Тымовский М. История Польши [Пер. с пол.] / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М.: Весь Мир, 2004. – С. 41.

5 Магидович И. П. Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т. 1. – С. 200–201.

запрошення Болеслава до Гнезна прибув імператор Оттон III, який проголосив польського монарха співправителем імперії і подарував йому цях з Хреста Господнього і спис Святого Маврикія. Покровителем архієпископства став Святий Войтех, рештки якого були викуплені з Пруссії Болеславом Хоробрим рівною за вагою кількістю золота і срібла та урочисто поховано у Гнезненському соборі. У Гнезно розмістили резиденцію архієпископа¹, а осідки єпископів знаходилися у Кракові, Вроцлаві, Колобжезі, Познані. Єпархіальна мережа була добре відрегульована і фінансувалася князем, перетворившись у важливу складову системи державного управління. З другої половини X ст. до неї органічно були інтегровані бенедиктинські абатства у Тинці, Могильні, а згодом і Тшемешні². Насильницька християнізація викликала опір племінних низів і у 1034 р., після смерті Мешка II, спалахнуло народне повстання, яке супроводжувалося масовим поверненням до язичництва³. Священиків масово вбивали. Скориставшись анархією чеський князь Бржетислав I вторгнувся до країни. Захопивши Гнезно, він вивіз із місцевого собору мощі Святого Войтеха і церковні скарби⁴. Унаслідок цих подій власне архієпископство було втрачено. Зусилля Казимира Відновлювача щодо його повернення не дали очікуваних результатів. Для зміцнення позицій церкви він заснував поблизу Кракова у Тинці бенедиктинський монастир, який став його опертям у боротьбі з місцевим сепаратизмом. Син Казимира Болеслав Сміливий після смерті батька (1065 р.) продовжив його політику щодо підтримки церкви і заснував бенедиктинський монастир у Могильні. Йому вдалося заручитися підтримкою курії і у Гнезно прибули папські легати, які відновили Гнезненське архієпископство, підпорядкувавши йому єпископства Кракова, Вроцлава, Познані, а також нещодавно засноване у Плоцьку. Наслідком подальшої співпраці з церквою стало врочисте королівське коронування, проведене за згодою римського папи у 1076 р.

1 *Тымовский М.* История Польши. – С. 27, 42–43.

2 Там само. – С. 30.

3 Средневековая Европа глазами современников и историков. Кн. для чтения. – Ч. 2: Европейский мир X–XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – С. 172.

4 *Тымовский М.* История Польши. – С. 37.

Однак невдовзі було викрито змову проти Болеслава, до якої був причетний краківський єпископ Станіслав. Священника стратили та унаслідок обурення широких суспільних верств Болеславу 1079 р. втік з країни¹. Активну підтримку католицькій церкві в християнізації Помор'я надавав Болеслав Кривоустий. Це було окремо зауважено в угоді з місцевим правителем Вартиславом. Місіонерську діяльність тут започаткував у 1123 р. Бернард Іспанець. Активізація релігійної і політичної діяльності польської церкви дозволила згодом заснувати нові єпископства для Помор'я у Влоцлавці і Любуші. Болеславу Кривоустому вдалося домогтися скасування виданої у 1133 р. папської булли щодо канонічного підпорядкування польських земель архієпископу Магдебурзькому Норберту Ксантенському. Це було підтверджено охоронною буллою для Гнезно у 1136 р. Попри часті зміни правителів католицька церква поступово зміцнювала свої позиції. Широкі привілеї були їй надані Казимиром Справедливим на вічі у Ленчиці у 1180 р.². Поширення католицизму на польських землях пов'язане і з поступовим переселенням наприкінці XII – на початку XIII ст. німецьких селян та монахів, особливо у міста Малопольщі та Силезії³.

На даному етапі історичного розвитку створення самостійної митрополії у Гнезно було важливим етапом становлення молодого польської держави.

Заельбські слов'яни. Традиційні вірування стали ідеологічною основою опору німецькій експансії з боку заельбських слов'янських племен. Розвиток надплемінних північнополабських святилищ у Ретрі та Арконі у X–XII ст. мало політичне значення і сприяло їхній консолідації. Спільне виконання релігійних культів згуртовувало слов'ян у племінні та надплемінні спільноти (етнонім *Obodriti* позначав все населення племінного князівства на північному заході Полабщини)⁴. У подальшому соціокультурному розвитку

1 *Тьмовский М.* История Польши. – С. 45–46.

2 Там само. – С. 49, 59.

3 *Исаевич Я. Д.* Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. / Я. Д. Исаевич // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 262–263.

4 *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–

військово-політичного союзу ободритів, вагрів, полабів, варнів постало державне утворення, яке сучасники назвали *Regnum Obotritorum, Sclavia, principatus Sclavorum, provincia, terra Sclavorum*. Найбільшої могутності держава ободритів досягла за Готшалка (крім ободритів йому підкорялися вагри, полаби, лінони, варни, хижани, черезпеляни), а потім за Крута та Генріха, який підкорив слов'ян „між Альбією та Балтійським морем” (правив до 1127 р.)¹. Відновлення у 20–30-х роках XII ст. експансії німецьких феодалів вирішило долю ободритів, стодоран та інших північнополабських племінних князівств. Сповідуючи християнство чи співчуючи місіонерам, князівська верхівка регіону поступово відходила від гентильно-релігійної системи уявлень автохтонного населення. Це спричиняло ослаблення князівств, убивства правителів підданими². Князя Мстивою, який прийняв християнство, вигнали. Князь Мечислав навіть батька, Біллугу, засуджував за відхід від „закону своїх батьків”. Під час християнізації у 1066 р. язичники вбили князя Готшалка. Язичництво перетворилося на ідеологічну зброю Ободритської держави, сприяючи виробленню спільної ідентичності та консолідації племен, що входили до її складу. Кожне з ободритських князівств мало власні культи та головних богів: Прове (вагри), Сива / Жива (полаби), Редегаст / Радигаст (ободрити). Священний гай головного бога вагрів Прове був водночас святиною усієї землі, куди кожний другий день тижня збиралися представники племені разом з князем та жерцями на суд та вирішення загальноплемінних справ.

Посилили наступ у регіоні данці. Проте спроба сина данського короля Кнута Лаварда підкорити ободритів, посівши їх престол, зіткнулася з відчайдушним опором³. У 1184 р. радник

XIV вв. – С. 298.

1 Саливон А. Н. Самосознание ободритов (к вопросу об образовании ободритской раннефеодальной народности) / А. Н. Саливон // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 135.

2 Ронин В. К. Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. – С. 301.

3 Саливон А. Н. Самосознание ободритов. – С. 135–141.

данського короля, архієпископ Абсалом, таки розбивши вендів, встановив данське панування на Балтійському морі¹.

Висновки. Релігія виступала важливим інструментом активізації державотворчих процесів на слов'янських землях. Прийняття християнства було необхідною передумовою інтеграції країн регіону до європейської політичної системи. Культурні церковних святих стали важливим елементом формування нових ідеологічних доктрин, які часто набували характер династичної пропаганди. З іншого боку, традиційні вірування виступали ідеологічним підґрунтям формування нових держав, як реакції на посилення зовнішньої експансії. Збереження традиційних язичницьких вірувань сприяло формуванню самосвідомості слов'янськими племенами, особливо під час розгортання ідеологічного і військового наступу західноєвропейськими феодалами. Тісний взаємозв'язок місцевої слов'янської ідеологічної системи та християнських інститутів забезпечував вироблення специфічної державно-управлінської культури, полегшував процес централізації та формування відповідних етичних норм.

Список рекомендованої літератури

1. *Алимов Д. Е.* Хорваты в эпоху расселения на Балканах: особенности этнополитической структуры и начало христианизации / Д. Е. Алимов // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья: Сб. тез. XX конф. памяти В. Д. Королюка „Славяне и их соседи” [Отв. ред. вып. Б. Н. Флоря]. – М., 2001. – С. 3–7.
2. *Головко О. Б.* Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи / О. Б. Головко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 3. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 3–7.
3. *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне / Я. Д. Исаевич // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 156–170.

¹ *Магидович И. П.* История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М.: Мысль, 1970. – С. 156.

4. Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период): Учеб. пособие [Отв. ред. Л. П. Лаптева]. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 252 с.
5. *Кузнецова А. М.* Византия и становление христианства среди венгров / А. М. Кузнецова // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья: Сб. тез. XX конф. памяти В. Д. Королюка „Славяне и их соседи” [Отв. ред. вып. Б. Н. Флоря]. – М., 2001. – С. 52–55.
6. *Парамонова М. Ю.* Образ святого правителя в первых святовацлавских житиях: политико-теологические идеи латинских легенд в контексте оттоновской агиографии / М. Ю. Парамонова // Славяно-германские исследования. – Т. 1 – 2 [Отв. ред. А. А. Гугнин, А. В. Циммерлинг]. – М.: Индрик, 2000. – С. 80–129.
7. *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 297–317.
8. *Ронин В. К.* Проблемы этнического самосознания словенцев / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 165–181.
9. *Саливон А. Н.* Самосознание ободритов (к вопросу об образовании ободритской раннефеодальной народности) / А. Н. Саливон // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 130–151.
10. *Флоря Б. П.* Формирование раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины / Б. П. Флоря // Формирование раннефеодальных славянских

народностей: Монографія [Ред. кол.: В. Д. Корольок (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1981. — С. 97–130.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте роль релігії у становленні хорватської державності.
2. Визначте особливості християнізації Польщі.
3. Яку роль відіграла релігія у розвитку чеської державності?

Теми рефератів

1. Християнізація Польщі.
2. Роль християнства у становленні середньовічної чеської державності.

Теми контрольних (курскових) робіт

1. Релігійна політика Польщі щодо церкви.
2. Політична діяльність польської католицької церкви.
3. Католицька церква як інструмент інтеграції Польщі та Чехії у систему міжнародних відносин Середньовічної Європи.

Тема 45. Доколумбова Америка

1. Ольмеки.
2. Держава інків.
3. Майя.
4. Чибча.

Ольмеки. Державно-управлінська історія доколумбових цивілізацій Америки достатньо багатогранна і неоднозначна. Вузька джерельна база та відсутні сучасні їм писемні джерела змушують до моделювання при аналізі взаємин держави і релігії. Так, у давніх ольмеків, яких характеризують як „цивілізацію ягуарових індіанців”, кожне місто виступало політичним, ритуально-культовим та господарським центром. Всі вони об’єднувалися у конфедерацію міст-держав. На чолі кожного з таких центрів стояв обожнюваний правитель, який був вищим ієрархом місцевої культової системи, верховним вождем-жерцем тотально теократичного суспільства. Жрецтво стало панівною стратою ольмеків, поєднуючи у собі сакральну та адміністративно-політичну владу. Як ознаку своєї зверхності жерці носили розкішний одяг. В ацтекських переказах про пращівну цивілізацію Мезоамерики – *царство Тамоанчан* („Країна дощу й туману”) збереглися свідчення всевладдя жерців серед ольмеків, котрі „*йшли не за своєю волею. Їх вели жерці*”. Найпочеснішою і практично необмеженою була влада верховного жерця – правителя, якого інформатори Б. де Саагуни іменували головним „чарівником”. Після смерті для його урочистого поховання будувався розкішний мавзолей (такі руїни збереглися у Ла-Венті)¹. Головною темою споруджуваних ольмеками монументальних споруд (вівтар, фігур та голів) була ідея реінкарнації та зв’язок із країною предків².

Держава інків. Духовне життя і питання культури держави інків повністю зосереджувалися в руках жрецької ієрархії.

¹ Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 2005. – С. 37.

² Ершова Г. Г. Древняя Америка: полет во времени и пространстве / Г. Г. Ершова. – М.: Алетейя, 2002. – С. 21.

Поклоніння Богу Творцю Віракоче і небесним планетам здійснювалося у кам'яних храмах, прикрашених золотом¹. Інки вели своє походження від Сонця, Бога справедливості. Саме він дав інкам владу над усіма людьми і світом як своїм дітям і обіцяв допомогу у випадку потреби. Неінкам заборонялося навіть називати його: за це святотаство загрозувала смертна кара. Правителі інків називали себе дітьми Сонця і Місяця². У Тауантінсуйю уся землеробська праця, насамперед на царських і храмових полях, розглядалася як священночин, а Великий Інка вважався верховним жрецем. Всі польові роботи розпочинали правителі імперії, власноруч кидаючи у землю перші зерна³. В усіх провінційних столицях були *усну*, спеціальні місця, звідки Інка звертався з молитвою до Сонця, керував ритуальними церемоніями та парадми. Вражає трибуна-вівтар у Вількас, який уважався географічним центром імперії⁴. Правляча верхівка племен і громад являла собою складну ієрархію вождів і правителів від низових айлью, екзогамних фратрій до великих спільнот (варанк). Цей відокремлений привілейований стан разом називали *кураками*. Вони підтримували культу місцевих богів і родові святилища — *уака*. Це вимагало витрат на культові потреби (утримання жрецтва, виготовлення релігійних приналежностей та одягу, приготування ритуального питва) і тому для цього виділялися особливі угіддя⁵.

Після створення власної наддержави інки поширили культ свого верховного божества на всю територію Центральних Анд. Храми, які будувалися в усіх адміністративних центрах, зазвичай, присвячували сонцю. За зразок, ймовірно послуговувалася столична *Кориканча* (Золотий дім), найбільший храм імперії, який налічував понад 4 тис.

1 Древние цивилизации. — С. 467.

2 *Инка Гарсиласо де ла Вега*. История Государства Инков [Пер. со староисп. В. А. Кузьмищева, изд. подгот. Ю. В. Кнорозов и В. А. Кузьмищев] / Гарсиласо де ла Вега Инка. — Л.: Наука, Ленинград. отд., 1974. — С. 43, 49.

3 *Березкин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи / Ю. Е. Березкин. — Л.: Наука, Ленинград. отд., 1991. — С. 134.

4 Там само. — С. 136.

5 *Созина С. А.* Государство инков Тауантинсуйю — вершина Андской цивилизации / С. А. Созина // История Перу с древнейших времен до конца XX века [Ред. кол.: С. А. Созина (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 2000. — С. 56.

служителів. Храміві центри інкської епохи існували як складова системи розподілу матеріальних і духовних цінностей та благ, впливовим інструментом включення місцевих еліт в єдиний гуманітарний простір. Тому долучення божеств регіонів у загальноінкський пантеон на чолі з Віракоче підкреслювало лояльне ставлення до окремих культів у новопоутвореній імперії. Народи і великі етнічні спільноти мали власні *уамані*, духів найвищих гірських вершин. Фетиші, які символізували головних покровителів етнічних спільнот усєї імперії, були зібрані у Кориканчі, або мали у Куско окремі святилища. Привезеним уака (божествам-першопредкам) приносили тут жертви доти, поки їхні підопічні зберігали вірність державі¹. Підкорені народи, які увійшли до складу інкської імперії, інтегрувалися в її релігійно-культове життя. Вони добровільно або примусово приймали головних інкських божеств. Так, угода між Тупаком Юпанки і правителями індіанців юнгас на центральному узбережжі в долинах річки Лурін Куісманку і Чукіманку передбачала визнання ними кусканського Інкі верховним володарем, дотримання ними законів і звичаїв інків, насамперед будівництво храму Сонця та будинку для „наречених Сонця”. Натомість Інка зберігав за місцевими вождями як „родичами і союзниками” їхні володіння, зобов’язався пошановувати місцевого оракула Рімака і підтримувати принесеннями загальноандійське святилище бога Пачакамака. Куісманку проголошувався другом і союзником Куско. Внаслідок цієї угоди військові загони юнгас взяли участь в облозі південних кордонів Чімора. На таких самих умовах участь у кампаніях інків брали переможені чанка, уанка, колья, каньярі. Договори, які зважали на релігійно-духовні особливості сусідніх народів, забезпечували постійне зростання військового та економічного потенціалу імперії². Велика частина земельного фонду громад відчужувалася на користь держави і культу Сонця як державної релігії у вигляді „полів Інки” і „полів Сонця”. Однак вона номінально продовжувала знаходитися на обліку в фонді земель громади³.

1 Березкин Ю. Е. Инки. – С. 153–156.

2 Созина С. А. Государство инков Тауантинсуйу – вершина Андской цивилизации. – С. 50–51.

3 Там само. – С. 57.

Щоб забезпечити лояльність регіональних еліт існував щорічний цикл загальнодержавних святкувань і ритуальних церемоній у Куско. Раз у місяць тут збиралися представники племен на чолі зі своїми кураками на колективні бенкети. Кураки отримували престижні подарунки, а їхні племена нові державні завдання¹.

Майя. Релігійне життя у державно-управлінській моделі давніх майя мало вирішальну роль, впливаючи на прийняття та виконання управлінських рішень через ритуали схвалення богами. Сакральної легітимації потребувала влада очільників державних утворень майя. Матеріали археологічних розкопок у Чічен-Іці, Майяпані, Тулумі, іспанські та індіанські хроніки дозволили відтворити загальні риси культової політики держав регіону. Вершину соціальної піраміди увінчував *ахав* (цар), який уособлював власною сакральною постаттю усю повноту влади на підконтрольних територіях. Кожний ахав вважався живим богом, тому його ще називали *кухуль-ахав* (живий бог). Як глава держави він вважався власником всіх земель в країні, як першосвященик місцевого культу керував всім жрецтвом і особисто проводив найважливіші церемонії. Символом державної влади був парадний круглий шиток, скіпетроподібна статуетка Бога Кавіля (вручення якої означало сходження особи, що отримувала кавіль на престол)². Релігійні уявлення про перехід влади від одного бога до іншого пов'язані з інститутом зміни влади за родами. Поява ювілейних стел свідчить про релігійну санкцію на захоплення влади однією династією. Зі зміцненням системи державного управління земний володар отримував від чергового бога інвеституру на продовження управління. У період розкладу родового ладу біля влади почергового перебували, щорічно перемінюючись, представники чотирьох груп родів³. Обоженню підлягали не лише живі правителі, а й їхні предки. Поступово для них стали

1 *Созина С. А.* Государство инков Тауантинсуйу – вершина Андской цивилизации. – С. 59.

2 *Рубель В. А.* История цивилизаций доколумбовой Америки. – С. 197–198.

3 *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя / Ю. В. Кнорозов. – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 12.

споруджувати окремі храми, які зводилися над гробницями найбільш шанованих представників правлячої династії¹.

У другій половині VII ст. серед виснажених війнами майяських держав почали виокремлюватися претенденти на домінування. Найбільших успіхів сягнув Яшчілан – місто-державна, розташоване на південний схід від Тікаля. У Яшчілані з 320 р. правила *ягуарова династія*. У титулатурі всіх яшчіланських ахавів фігурував ієрогліф *ягуар*, а засновника династії називали *Йоат-Балам* (Ягуар з піднятим пенісом). Військові перемоги *царства Сіяхчан* (офіційна назва яшчіланської держави) над царством Аке та царством Йокіб у V ст. зміцнили потенціал держави і дали можливість на середину VII ст. яшчіланському ахаву *Яшун-Баламу* (Птах-Ягуар) III (628–681 рр.) перейти до планомірного розширення своєї території. Четвертий Птах-Ягуар після низки нових перемог прибрав собі титул *високий ахав* (імператор).

У майяській державі Паленке жрецтво виступало складовою державної влади, яка визначала політику володарів держави. Так, є підстави припускати усунення правителя Муаан-Мата у ході палацового перевороту в 615 р. місцевим жрецтвом саме через його релігійну політику. Храмкові написи звинувачували правителя в непошані до богів:

Загубилися боги; загубився цар; не прикрасив він Владик Венери, не приніс він дару йокіну Дев'ятого неба, шістнадцятому йокіну, володарю багатьох поколінь. Наприкінці 20-річчя „Три Ахав” [613 р.] не приніс він дар...². З початком вторгнення тольтеків змінилася система ідеологічних уявлень. Культ царських предків поступово втратив своє значення. Натомість обґрунтуванням влади правителя стало доведення походження від тольтекських завойовників³.

У 20-річчя *Тринадцять ахав* (1007–1027 рр.) тольтеки окупували весь Юкатан. Цю епоху в історії майя прийнято називати посткласичною. Спочатку центр окупаційної

1 Гуляев В. И. Забытые города майя. Проблемы искусства и архитектуры / В. И. Гуляев. – М.: Искусство, 1984. – С. 77.

2 Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. – С. 213–215.

3 Сустель Ж. Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания [Пер. с фр. Е. В. Колодочкиной; под ред. и вступ. ст. Г. Г. Ершовой] / Ж. Сустель. – М.: Молодая гвардия; Палимпсест, 2007. – С. 13.

влади знаходився у місті Ічкаан-сіхоо, де запанували перші володарі *Ах-Яш-Ак*, *Чінаб*, *Кініч-Какмо* та *Ах-Іцимтуль-Чак* на чолі з володарем трону ягуара *Хольтун-Баламом*. Об'єднану всеюкатанську тольтексько-майяську імперію очолив правитель з роду нащадків Кукулькана-Кецалькоатля з титулом *халач-вінік* („велика (справжня) людина”)¹.

На момент появи іспанців територія Юкатану поділялася між невеликими державами (провінціями), очолених власними правлячими династіями. Найбільш могутніми були династії Шиу (держава Мані), Кокомів (держава Сотута), Кануль (держава Ах Кануль). Вся повнота влади у них зосереджувалася в руках *халач-вініка* і передавалася у спадщину від одного представника династії іншому. Халач-вінік керував своєю державою, визначав її зовнішню політику, був верховним головнокомандувачем та виконував окремі релігійні функції. У словнику Мотуль термін *халач-вінік* трактується як єпископ, верховний суддя, правитель та *комісаріо* („охоронець релігійних правил”).

Жрецтво складало одне з найвпливовіших угруповань аристократії. Жерцями ставали діти самих жерців, або молодші діти родин світських вельмож. Вагу жерців визначало перебування у сфері їхніх повноважень керівництва культами, писемність, календар, наукові дослідження, майже все мистецьке життя майяського суспільства. Верховний жрець і відповідно головний радник халач-вініка призначав жерців у окремі міста та селища, які, у свою чергу, були відповідно радниками *батабів* (адміністративні та судові чиновники-намісники, які призначалися халач-вініком і керували окремими містами і селищами). У центрі майяських міст будинки жерців знаходилися серед будинків інших сановників². Правитель та його влада обожнювалися, на що вказує розкішний поховальний ритуал та мотив правителя-переможця у класичному мистецтві майя³. Характерним явищем були *шочийаойотль* („війни квітів”), які велися з метою

1 Рубель В. А. Історія цивілізацій доколумбової Америки. – С. 226.

2 Гуляев В. И. Америка и Старый Свет в доколумбовую эпоху / В. И. Гуляев. – М.: Наука, 1968. – С. 115–116.

3 Там само. – С. 119.

захоплення полонених для жертвопринесення¹. Сакральну велич майяських держав підкреслювали піраміди, на вершинах яких розміщувалися храми. Піраміди, поряд із ритуальними, мали і оборонні функції, виступаючи і як фортифікаційні споруди².

Рис.75. Тік'аль, вістар VIII³

Чибча. Єдину державу зі спільною релігією створили чибча. Найбільшою політичною владою користувалися *касики* Бакати і Унси, у той час як Согамосо, де знаходився знаменитий храм Сонця, був релігійним центром країни. Взаємини між цими князівствами склали майже всю військову та політичну історію чибча. Бактою правив касик, якого називали *сіна*, а Унса підпорядковувалася іншому касику – *саке*. Навіть у народних переказах говорилося про божественне походження цих касиків. Ніхто з підданих не мав права піднімати на них очей і навіть їхня слина вважалася священною⁴.

Висновки. Отже, характерними особливостями розвитку релігійної сфери держав доколумбової Америки були:

- наріжний статус релігійного життя у державно-управлінській моделі, який передбачав сакральність найважливіших державних актів;

1 Сустель Ж. Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания. – С. 17.

2 Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. – С. 9.

3 Там само. – С. 15.

4 Галич М. История доколумбовых цивилизаций [Пер. с исп. Г. Г. Ершовой, М. М. Гурвица; вступ. ст. Ю. В. Кнорозова] / М. Галич. – М.: Мысль, 1990. – С. 255–256.

- тісний зв'язок жрецтва та вояків, які разом склали управлінську еліту держав, забезпечував ефективність спільного виконання важливих державних завдань;

- сакральний характер центральної влади та її представників на місцях забезпечував внутрішньополітичну стабільність доколумбових спільнот;

- релігія виступала інструментом вироблення єдиної ідентичності та подолання відцентрових сил з боку місцевих еліт. Релігійно-культове життя виступало важливим чинником подолання сепаратистських тенденцій місцевих еліт. Логіка поступального розвитку цивілізацій макрорегіону призвела до оформлення державного статусу релігії, в яку поряд з головним божеством (божествами) інтегрували місцеві культури.

Список рекомендованої літератури

1. *Ершова Г. Г.* Древняя Америка: полет во времени и пространстве / Г. Г. Ершова. – М.: Алетейя, 2002. – 392 с.
2. *Инка Гарсиласо де ла Вега.* История Государства Инков [Пер. со староисп. В. А. Кузьмищева, изд. подгот. Ю. В. Кнорозов и В. А. Кузьмищев] / Инка Гарсиласо де ла Вега. – Л.: Ленинград. отд. изд-ва „Наука”, 1974. – 748 с.
3. *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций [Пер. с исп. Г. Г. Ершовой, М. М. Гурвица; Вступ. ст. Ю. В. Кнорозова] / М. Галич. – М.: Мысль, 1990. – 407 с.
4. *Гуляев В. И.* Америка и Старый Свет в доколумбовую эпоху / В. И. Гуляев. – М.: Наука, 1968. – 183 с.
5. *Гуляев В. И.* Забытые города майя. Проблемы искусства и архитектуры / В. И. Гуляев. – М.: Искусство, 1984. – 184 с.
6. *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя / Ю. В. Кнорозов – Л.: Ленинград. отд. изд-ва „Наука”, 1975. – 272 с.
7. *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя / Ю. В. Кнорозов – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 663 с.

8. *Рубель В. А.* Історія цивілізацій доколумбової Америки: Навч. посіб / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
9. *Созина С. А.* Государство инков Тауантинсуйу – вершина Андской цивилизации / С. А. Созина // История Перу с древнейших времен до конца XX века [Ред. кол.: С. А. Созина (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 2000. – С. 48–79.
10. *Сустель Ж.* Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания [Пер. с фр. Е. В. Колодочкиной; под ред. и вступ. ст. Г. Г. Ершовой] / Ж. Сустель. – М.: Молодая гвардия; Палимпсест, 2007. – 287 с.

Питання для самоконтролю

1. Простежте особливості взаємин держави і культів у країнах доколумбової Америки.
2. Назвіть місця головних святилищ мезоамериканських держав.
3. Схарактеризуйте роль жрецтва у соціальній структурі спільнот доколумбової Америки.

Теми рефератів

1. Релігійна політика держав доколумбової Америки.
2. Жрецтво у соціальній структурі доколумбової Америки.

Висновки

Розвиток взаємин держави та релігії, як ідеологічного інструменту та Церкви як соціогуманітарного інституту мав як свої спільні риси у стародавніх та середньовічних державах, так і характерні особливості у кожному конкретному регіоні. Ці відмінності мали конкретно історичний характер, зумовлений попередніми соціогуманітарними, політичними, економічними, управлінськими традиціями.

Чітко простежується тенденція до одержавлення релігії, злиття церкви (храму) з органами державної влади, фактично її одержавлення. Конфесійна політика завжди розглядалася як один з найважливіших напрямів діяльності у найдавніших державних утвореннях. Стародавні і середньовічні управлінські системи були означені потужним впливом релігії та Церкви як важливого інструменту гуманітарного впливу на процеси внутрішньодержавної консолідації та ідентифікації. Особливо актуальним це було за умови фрагментованого мультикультурного суспільства.

Слід визначити спільні риси для системи взаємодій релігії та держави спільнот Стародавнього часу та Середньовіччя:

- поступове зростання рівня та якості регламентації системи взаємодій держави та релігії (церкви у цілому як соціокультурного інституту, окремих храмів);

- формування і постійний розвиток системи інституційного, кадрового, фінансового, нормативного забезпечення державної політики щодо релігії;

- вагома роль релігії та релігійних інститутів (церков, храмів, жрецтва, священиків) у виробленні та реалізації як державної політики щодо релігії, так й інших сфер суспільного життя;

- наріжна соціокомунікативна та інтегративна роль релігії та релігійних інститутів (церкви, храмів, монастирів, жрецтва, священиків) при виробленні та розвитку єдиної державної та політичної ідентичності;

- роль релігії та релігійних положень як важливої засадничої ідейно-теоретичної бази управлінської думки Стародавнього часу та Середньовіччя.

Список условных сокращений

- AI** – Antiquitas Iuventae: Сборник научных трудов студентов и аспирантов [Под ред. Е. В. Смыкова, А. В. Мосолкина].
- Авт.** – Автор.
- АМА** – Античный мир и археология.
- Античное государство** – Античное государство. Политические отношения и государственные формы в античном мире: Сб. науч. ст. [Под ред. Э. Д. Фролова].
- АДСВ** – Античная древность и средние века.
- ВВ** – Византийский временник.
- ВДИ** – Вестник древней истории.
- Восточная литература** – Издательская фирма „Восточная литература” РАН
- ВПШ** – Высшая Партийная школа при ЦК ВКП(б)
- Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”** – Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”.
- Госполитиздат** – Государственное издательство политической литературы.
- ГУГК** – Главное управление геодезии и картографии.
- ДВО РАН** – Дальневосточное отделение Российской Академии Наук.
- ЗВОРАО** – Записки Восточного отделения Российского археологического общества.
- ИГЭ** – Издательство Государственного Эрмитажа
- Изд-во вост. лит.** – Издательство восточной литературы.
- Изд-во ЛГУ** – Издательство Ленинградского государственного университета
- Изд-во С.-ПбГУ** – Издательство Санкт-Петербургского государственного университета
- Исседон** – Исседон: Альманах по древней истории и культуре.
- ИЦ** – Издательский центр
- КНУ** – Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- КОВ** – Классики отечественного востоковедения.
- Конф.** – Конференция.
- ЛДУ** – Львівський державний університет.
- Межвузов. сб.** – Межвузовский сборник.
- МИД** – Министерство иностранных дел.
- МНЕМОН** – МНЕМОН: Исследования и публикации по истории античного мира [Под ред. Э. Д. Фролова].
- Науч. сб.** – Научный сборник.
- ПВ** – Петербургское востоковедение
- ППВ** – Памятники письменности Востока.
- СА** – Советская археология.

Сб. – Сборник.
Сб. науч. ст. – Сборник научных статей.
Сб. ст. – Сборник статей.
Сб. тез. – Сборник тезисов.
СВ – Средние века.
СЭ – Советская энциклопедия
Тип. – Типографія
УЦСЕ – Україна в Центрально – Східній Європі.
Уклад – Укладач.
Учпедгиз – Государственное учебно-педагогическое издательство
Министерства просвещения РСФСР.
ХГУ – Харьковский государственный университет.
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
Хрестоматія по історії Давнього Востокa – Хрестоматія по
історії Давнього Востокa: Учеб. посібник в 2 ч. – Ч. I [Под ред.
М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузищина]. –
М.: Высшая школа, 1980.
Цодна – Государственное издательство учебно-педагогической
литературы „Цодна”.

Термінологічний словник

Абхісека – ритуальна процедура помазання на царство відповідно до буддистських канонів¹.

Авгури – римські жерці, ритуали яких були спочатку пов'язані з божествами плодочості, відповідно вони відстежували знаки богів та давали їм зрозумілі пояснення. Для своїх передбачень (*авгурій*) авгури використовували природні явища, рухи і голоси птахів, зустрічі з дикими тваринами. Особливу роль приділяли гаданню за рухами птахів (*ауспіція*). Державні діячі Риму перед прийняттям найважливіших актів чи дій (перед битвами, виборами), а також вступом на посаду зверталися до ауспіції. Колегія авгурів існувала до епохи Імперії. З часом ритуальні дії авгурів перетворилися на формальну процедуру².

Августали – колегія римських жерців, у обов'язки яких входила відправа культу імператора або культів *ларів*. Її члени склалися, переважно, з вільновідпущеників³.

Агіографія – життєписи святих, які охоплюють діяльність мучеників та житія святих. Пізніше життєписи були зведені у збірки для літургійного ужитку, при чому імена мучеників та святих послідовно відносилися на окремі дні місяця. Західна та візантійська агіографія виступає джерельною базою при вивченні не лише державної політики щодо релігії, а й системи соціальних, політичних, культурних відносин загалом. Виокремлюють народну (анонімну) та авторську агіографію. Оскільки у пізній Римській імперії під час судових процесів проти християн велися протоколи допитів (проконсульські акти), окремі дослідники вважають, що грецька агіографія III – IV ст. ґрунтується на них⁴.

Альмохади (*аль-муваххідун*) – „унітарії”, „єдинобожники”, правителі військово-теократичної держави, засновником якої був берберський релігійний реформатор ібн Тумарт (1081 – 1130 рр.), послідовник релігійно-філософського та етичного вчення аль-Газалі (1058 –

1 *Елканидзе М. М.* Проблема распространения буддизма на Ланке / *М. М. Елканидзе // Буддизм: история и культура: Сб. ст. [Ред. кол.: В. В. Вертоградова (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 116.*

2 *Словарь античности [Ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.]. – [Пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1989. – С. 8.*

3 *Лісовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах / *І. А. Лісовий: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції та Риму. – Львів: Вид-во при ЛДУ вид. об'єд. „Вища школа”, 1988. – С. 8.*

4 *Словарь античности. – С. 13; Попова Т. В.* Античная биография и византийская агнография / *Т. В. Попова // Античность и Византия: Сб. ст. [Отв. ред. Л. А. Фрайберг]. – М.: Наука, 1975. – С. 218 – 266.*

1111 pp.), в основі якого лежала теза про суворе єдинобожжя – таухіде¹.

Амон – спочатку бог Гермополя, де пошановувався як Бог-Творець, носій плодючості. З часу XI династії його культ поширився у Фівах. З посиленням Фів Амон став вважатися загальноєгипетським державним богом, главою загальноєгипетського пантеону, а його священною твариною був баран. У I тис. до н. е. Амон став головним богом в Куші. Греки називали його Аммоном і ототожнювали зі своїм богом Зевсом. В оазі Амона жив знаменитий оракул Амона. Олександр Македонський був названий ним сином Амона².

Амон Напатський – державний бог Куша, вшановувався у столиці Куша Напаті, з IX ст. до н. е. – біля Гебель Баркала (Чистої гори).

Амон-Ра – поєднання фіванського Бога Амона із загальноєгипетським Богом Сонця Ра. В епоху Нового царства став загальноєгипетським богом та пошановувався як покровитель і божественний батько фараонів³.

Амфіктіонія (грец. *amphiktiones* – той, хто живе в іншій півкулі) – у Давній Греції релігійно-політичний союз племен, які жили поряд зі святилищем спільного божества й об'єднувалися для його захисту. У межах амфіктіонії могли існувати спільна скарбниця і правила ведення війни. Спірні питання, що виникали між його членами, владноував третейський суд. Найвідоміші Дельфійський і Делоський союзи.

Ансари (араб. „помічники”) – мешканці Йатріба (Медіни), які в 622 р. уклали угоду з Пророком, визнавши його своїм верховним вождем і погодившись прийняти з мухаджирами у своєму місті⁴.

Аніс – у давньоєгипетській міфології бог плодючості в образі бика, пов'язаний з культом мертвих, який вважався биком бога Осіріса. В елліністичному Єгипті культ Аніса злився з культом Осіріса в інтегративний культ Серапіса⁵.

Ардісура-Анахіта – головне жіноче божество, богиня води і плодючості, дух джерела світових вод, що стікали зі світової гори. Пізніше

1 История Востока. – В 6 т. – Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Вост. лит., 1995. – С. 231.

2 Указатель собственных имен и некоторых терминов // Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учеб. пособие в 2 ч. – Ч. I [Под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 305; Таронян Г. А. Аннотированный указатель / Г. А. Таронян // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия) [Подбор текстов, пер. с древнегреч. и лат., примеч. и аннот. указ. Г. А. Тароняна, введ. А. А. Вигасина]. – М.: Ладомир, 2007. – С. 328.

3 Указатель собственных имен и некоторых терминов. – С. 305.

4 Зеленов Е. И. Мусульманский Египет / Е. И. Зеленов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – С. 19.

5 Таронян Г. А. Аннотированный указатель. – С. 334.

вважалася донькою Ахурамазди. Виступає на стороні богів та героїв—космоупорядників¹.

Ахав — титул правителя (царя) давніх майя, використовувався також у формі *кухуль-ахав* (живий бог)².

Ахеменіди — династія давньоперських царів, яка бере початок від міфічного царя Гахаманіса (грец. Ахеменес). Згідно з перською традицією Дарію передувало вісім правителів з роду Ахеменідів, зокрема Кір II та Камбіз³.

Ахмад б. Ханбал, Абу Абдаллах (780—855 рр.) — епонім — засновник релігійно-політичного руху і догматично-правової школи ханбалітів. Народився у Багдаді, куди родина переїхала з Хорасану, незадовго до народження сина. З 15—6-річного віку до 816 р. вивчав хадіси та фікх, відвідав головні центри мусульманського богослів'я, зустрічався з провідними 'улама' свого часу, зокрема Абу Йусуфом і аш-Шафі. Розквіт його діяльності припадає на період активізації боротьби традиціоналістичного богослів'я з мутазилітським каламом. У перший рік міхні („випробування”), заснованої халіфом ал-Ма'муном, який намагався нав'язати мусульманській громаді низку мутазилітських норм (зокрема догмат про створення Корану) потрапляє в окрему групу випробовуваних. Упродовж 833—834 рр. утримувався в ув'язненні. Халіфи ал-Мамун та ал-Мутасім виявили особисту зацікавленість у його справі, однак після покарання, побоюючись народних заворушень, Ахмада б. Ханбала змушені були відпустити. Високий авторитет Ахмада б. Ханбала сприяв згуртуванню навколо нього найрішучіше налаштованих багдадських традиціоналістів. Халіф ал-Мутаваккіл, який відновив позиції традиціоналізма, намагався заручитися його підтримкою. Формально, відкидаючи дружбу халіфа, Ахмад б. Ханбал пішов на співпрацю з ним у боротьбі мутазилітами. На прохання халіфа він склав список найактивніших мутазилітів Багдада і Басри, став ініціатором прямих виступів проти мутазилітів та інших прихильників каламу⁴.

Ашвамедха — жертвопринесення коня, один з найвеличніших ритуалів ведичної доби. Спеціально відібраного коня упродовж року варту супроводжувала, де б він не подорожував. Раджа мав підкорювати всі ті землі, які минав кінь. Ритуал завершувався принесенням коня у жертву богам. В окремих, особливо урочистих, випадках, пов'язаних із розширенням володінь раджі, який претендував на

1 История Древнего Востока: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. — [3 изд., перераб. и доп.]. — М.: Высшая школа, 2003. — С. 440.

2 Рубель В. А. История цивилизаций доколумбовой Америки / В. А. Рубель: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2005. — С. 197—198.

3 Словарь античности. — С. 67.

4 Ислам: Энциклопедический словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. — С. 30—31.

титул верховного володаря, церемонія присвоєння йому високого звання включала освячені традицією ритуали та народні звичаї¹.

Ашшур – верховний бог Ассирії, бог-покровитель міста Ашшура. У найдавніші часи – бог полювання та племінне божество ашшурської групи східних семітів. У середньоассирійську добу за статусом прирівнюється до Еллїля і набуває його рис, у новоассирійський період – вважається вище Анну і домінує над усіма богами. Зображувався у вигляді крилатого сонячного диска².

Бакуфу – сьогунська ставка, яка розташовувалася у місті Камакура на березі затоки Сагамі³.

Ван – титул правителя у державних утвореннях Східної Азії (Кореї, Китаю). Спочатку вани були виборними військовими вождями і не мали права передачі влади у спадщину. Часто також виконували функції верховного жерця. Поступово, за підтримки родової аристократії (племені, громади), набувають нових повноважень і починають домінувати в політичних та державних об'єднаннях і виступати як представники вищої сили, провідники Бога, або його живі втілення. За правління династії Хань цей титул отримували залежні від імператора князі⁴.

Гаруснік (лат. *haruspex*) – член етруської колегії жерців, посвячених у таємниці *Disciplina etrusca*. Гаруспіки передбачали майбутнє, головним чином за нутрощами (печінкою тощо) жертвових тварин (огляд нутрощів тварин – *haruspicina*). Римський уряд викликав їх до столиці, отримуючи від них різноманітні свідчення. Передбачення гаруспиків мали бути засвідчені рішенням Сенату. Гаруспіки знаходилися у почті римських полководців. Гаруспіціана була поширена і у провінціях пізньої Римської імперії⁵.

Гемма (лат. *gemma*) – буквально „брунька на виноградній лозі”, дорогоцінний чи напівдорогоцінний камінь з врізаним (інталія) чи виступаючим (камея) зображенням міфологічних або побутових сцен. Завдяки потребі елліністичної бюрократії у печатках східного типу вони набули значного поширення в елліністичну добу. Активно

1 Шарма Рам Шаран. Древнеиндийское общество / Р. Ш. Шарма [Пер. с англ.; Под ред. Г. М. Бонгард-Левина, послесл. А. А. Вигасина]. – М.: Прогресс, 1987. – С. 580; История древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова, ред. кол.: Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 128–131.

2 История Древнего Востока: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – С. 437.

3 Рубель В. А. История Средневекового Востока / В. А. Рубель: Курс лекций: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1997. – С. 173.

4 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 83; Гумилев Л. Н. История народа хунну: Хунну. Хунны в Китае. Хунну в Азии и Европе / Л. Н. Гумилев. – М.: Эксмо, 2008. – С. 80.

5 Словарь античности. – С. 122; Марцеллин Аммиан. Римская история / Аммиан Марцеллин [Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни]. – М.: Ладомир, 2005. – С. 256.

використовувалися етрусками та римлянами. Наприкінці 80-х років XX ст. одним з найбільших фондів гемм володіли Ермітаж – понад 500 рельєфних гемм, Національна бібліотека (Париж) – 350 камей, Державний музей (Берлін) – 315, Археологічний музей (Флоренція) – 273, Національний музей Неаполя – 250, Художньо-історичний музей (Відень) – 123, Музей Метрополітен у Нью-Йорку – 52¹.

Гірофант (грец.) – вищий жрець при Елевсинських містеріях, походив з роду Евмолпідів. Гірофанти урочисто відкривали елевсинські містерії та проголошували священні одкровення. В Афінах вони користувалися певними привілеями².

Дівела – одна з форм земельних надань церкві у Середньовічній Ланці VII–X ст.³

Джаши-і-сада – царський ритуал в іранській середньовічній традиції⁴.

Джихад (араб. „зусилля”) – повністю *джихад фі сабіллі-ллах* („боротьба на шляху Аллаха”). Спочатку під джихадом розуміли боротьбу за захист та поширення ісламу. Щодо цієї боротьби в Корані містяться неоднозначні вказівки, які відображають конкретні умови діяльності Мухаммада в мекканський та мединський періоди його життя:

1. не входити з багатобожниками у конфронтацію та схилити їх до істинної віри мудрістю і гарним напутнім словом;
2. вести з ворогами ісламу оборонну війну;
3. нападати на невірних, але так, щоб ці напади не випадали на священні місяці;
4. нападати на них у будь-який час та повсюдно.

У розроблених пізніше факіхами концепціях термін „джихад” набуває нового змісту. Розрізняється:

- джихад серця (боротьба з власними поганими нахилами);
- джихад мови (бажання схвалюваного та заборона засуджуваного);
- джихад руки (вжиття дисциплінарних заходів щодо злочинців та порушників норм моралі);
- джихад меча (збройна боротьба з невірними, загиблим у ній вже уготовлена вічна насолода ув раю).

Синоніми цього слова – *фатх* та *газават*. Однак, уже в ранньому халіфаті ці тези не сприймалися однозначно. Так, Суфйан ас-Саурі (715–777/78 рр.) стверджував, що джихад – акт лише рекомендований

1 Словарь античности. – С. 126; Античные камеи в собрании Эрмитажа: Каталог [Авт. вступ. статьи и сост. О. Я. Неверов]. – Л.: Искусство, Ленинградское отделение, 1988. – С. 24.

2 Словарь античности. – С. 140.

3 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 147 – 149.

4 Шукуров Ш. М. Искусство средневекового Ирана (Формирование принципов избирательности) / Ш. М. Шукуров. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 18.

мусульманам, який стає їхнім обов'язком тільки тоді, коли вони зазнають нападу¹.

Девалі – індуїстський храм².

Дельфи – грецьке місто біля підніжжя гори Парнас у південно-західній частині Фокіди (Середня Греція), релігійний центр з храмом та оракулом Бога Аполлона. У VII – VI ст. до н. е. отримало загальногрецьке визнання. На початку VI ст. до н. е. у Дельфах стали раз на чотири роки проводити Піфійські ігри. Дільність храму впливала на суспільно-політичні процеси у Греції. Офіційно був закритий за римського імператора Феодосія I у 390 р.³

Декрет (лат. *decretum*) – „рішення”, постанова римської посадової особи (передусім імператора), а також колективних органів (колегії жерців понтифіків, сенаторів, ради громади)⁴.

Децемвіри (*decemviri sacris faciundis*) – колегія жерців з десяти осіб, які здійснювали нагляд за сивіллиними книгами⁵.

Донатизм – церковна схизма, яка отримала свою назву від Доната, обраного в 313 р. єпископом Карфагена. Виникла на ґрунті розбіжностей між берберійським, з одного боку, та римським і романізованим населенням (переважно землевласниками та міщанами) Північної Африки – з іншого. Засуджений рішеннями більшості соборів та зазнавав переслідувань. За Августина під тиском державного апарату донатисти були змушені перейти до католицизму⁶.

Дхармамахаматри – особливі чиновники, які відповідали у Стародавній Індії за поширення дхарми, правил поведінки для мирян, викладених на основі буддистського вчення, у його практичному вимірі⁷.

Зайдити – спільна назва релігійно-політичних угруповань, які визнали імамат Зайда б. 'Алі, найбільш поміркована гілка шіїтів. Виділення зайдитської течії із загального напрямку шіїтів припадає на 30-ті роки VIII ст., коли частина шіїтів Куфи, не задоволена політичною пасивністю шіїтських імамів, підтримала прагнення Зайда б. 'Алі силою довести своє право на імамат. Після розгрому повстання і загибелі Зайда б. 'Алі (740 р.), а потім і його сина Йахйї, зайдити розпалися на кілька угруповань (громад), найвідомішими з яких були джарудіти (сурхубіти), бутріти (саліхіти), сулайманіти (джаріріти). Усі зайдити зійшлися на тому, що 'Алі б. Абї Таліб найбільш гідний

1 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 66–67.

2 *Силва де, С. Ф.* География Цейлона / С. Ф. де Силва [Ред. и предисл. А. А. Пронина; пер. с англ. А. Б. Шмелева] – М.: Изд-во иностранной лит., 1955. – С. 16.

3 *Лисовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах. – С. 62.

4 *Словарь античности.* – С. 174.

5 Там само. – С. 179.

6 Там само. – С. 191.

7 *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии. – М.: Наука, 1972. – С. 29–31.

імамату після Пророка, що після ал-Хасана і ал-Хусайна імамат залишається у потомстві 'Алі і Фатіми і виступ проти „тиранів” (незаконних з точки зору правовірних правителів) обов'язок кожного істинно віруючого¹.

За́кят (*zakāt*) — податок на користь нужденних мусульман. Мусульманські правознавці розглядали цей термін як „очищення” (сплата очищує, робить безгрішним користування людиною багатством). Генетично закят пов'язаний з доісламським племінним звичаєм розподілу захопленої здобичі і створення відповідного фонду племені для взаємодопомоги. Регламентація закяту, наймовірніше, зроблена на початку правління 'Умара I. Закят платили тільки дорослі дієздатні чоловіки з: 1) посівів; 2) виноградників і фінікових пальм; 3) худоби; 4) золота і срібла. Мінімум, що підлягав обкладанню податками (нісаб) складався з продукції землеробства — 5 васків (975 кг); худоби — 5 верблюдів, 20 корів і 40 овець (коні і раби обкладалися лише при продажу); золота і срібла — 20 динарів чи 200 дирхамів; товарів — на відповідну вартість. Збір закяту з продуктів землеробства у розмірі 1/10 врожаю проходив одразу по завершенні збору врожаю, а з іншого 1/40 — по закінченні календарного року².

Зі́ммі (*Ahl az-Zimma*) — іновірці, які визнали владу мусульман та сплачували подушні податки (джизью), отримавши натомість покровительство (зімму) мусульман: захист від зовнішніх ворогів та гарантію недоторканості особи і майна нарівно з мусульманами. Уперше термін *зімма* зустрічається у посланнях Мухаммада до арабських племен (629-630 рр.) та у 9-й сурі Корану, яку датують цим самим періодом, по-перше, у формулі „зімма Аллаха та його посланця”, у значенні покровительства, яке надається за договором сильною стороною. Однак уже в договорі з християнами Наджрану (632 р.) слово *зімма* вжито у розумінні покровительства іновірцям при дотриманні ними умов договору. Згідно з текстами договорів I століття гіджри основними її умовами було: сплата подушних податків (джизьї), певної грошової чи натуральної данини, надання мусульман приміщень для розміщення військ та зобов'язання не допомагати їхнім ворогам. За це гарантувалася „зімма Аллаха, його посланця і еміра віруючих” (іноді до цього додавали ім'я полководця, який уклав угоду), забезпечувалася недоторканість особи, житла та майна. Розпорядження носити знаки відмінності, заборона будувати нові храми, проводити хресні ходи, розмішувати релігійні символи там, де їх можуть побачити мусульмани, з'явилися у центральних областях Халіфату, найімовірніше, на початку VIII ст., одночасно з уведенням податку на духовенство. Свідчення про ці обмеження зафіксовані за 'Умара II (717 – 720 рр.). Вже з кінця VIII ст. існували повсякденні обмеження. Абу Йусуф рекомендував Харун ар-Рашиду,

1 Ислам: Энциклопедический словарь. — С. 73.

2 Там само. — С. 74.

зобов'язати зімміїв, носити, окрім свинцевих бірок, відмінний від мусульман одяг, не їздити на породистих конях, не продавати на мусульманських базарах вино і свинину. Починаючи з халіфа ал-Мутаваккіла зімміїв заборонили приймати на державну службу¹.

Ерарій (лат. *aerarium*) – державна скарбниця у Стародавньому Римі. Зберігалася у храмі Сатурна. В період Республіки перебувала у віданні Сенату, за дорученням якого за неї відповідали квестори. Імператор Август перебрав ерарій у власне відання, залишивши Сенату фіск – право карбування та зберігання дрібної монети².

Ехнатон – „бажаний Атон”, нове особисте ім'я фараона Аменхотепа IV (близько 1372–1354 рр. до н. е.), взяте на честь Бога Атона³.

Ерродули (гіеродули) (грец. „священні раби”) – раби та рабині, які належали божеству та несли службу в храмі. В окремих святилищах (храмах Афродіти в Коринфі та на Ериксі) рабині займалися храмовою проституцією⁴.

Імамат (ал-Імāма) – інститут верховного керівництва мусульманською громадою, в якому об'єднані духовна та світська влада. Саме проблема влади зумовила розкол у мусульманській громаді, а потім і у всьому мусульманському світі, на шіїтів та сунітів. Це зумовило формування двох доктрин верховної влади. Шіїти проголосили Імамат „божественною настановою”, не залежно від бажання людей і належним винятково до роду 'Алі. Основні докази необхідності Імату та його належності до родів 'Алі та Фатіми шіїтські богослови брали з Корану та хадісів, застосовуючи алегоричні роз'яснення окремих коранічних висловлювань. Уявлення шіїтів про верховну владу ґрунтувалося на уявленнях про продовження божественного керівництва громадою через Алідів. Ідею обоження Алідів почали проповідувати крайні шіїти. Кожна з шіїтських гілок (зайдити, ізма'літи, імаміти) обстоювала право на Імамат свого представника⁵.

Імамїти (ал-Імāмїя) – одна з головних гілок шіїтського ісламу, „помірковані” шіїти, які визнавали дванадцять імамів з роду 'Алі б. Абї Талїба. Ідейними попередниками імаматів були ті шіїти, які проповідували, що унаслідок „божественної настанови” Імамат належить винятково роду 'Алі і передається шляхом *ан-нас* („ясної вказівки”) вустами Пророка чи попереднього імама. Прихильники цієї думки називали себе спочатку шіїтами чи турабітами, пізніше джа'фарїтами чи рафідїтами. Назва *імамїти* з'явилася приблизно на початку IX ст. Першими імамітами названо шіїтських богословів 'Алі б. Ісмаїл ат-Таммар і Мухаммад б. Халїл ас-Саккак. Після смерті 11 імама ал-Хасана ал-'Аскарї, прихильники передачі імату за

1 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 27 – 28.

2 Лисовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. – С. 79.

3 Указатель собственных имен и некоторых терминов. – С. 314.

4 Словарь античности. – С. 222.

5 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 98.

прямою лінією визнали своїм 12 імамом його малолітнього сина Мухаммада, який невдовзі зник. Його проголосили „прихованим” імамом та очікуваним махді. Наприкінці IX ст. розрізнені угруповання шийтів-рафідітів організаційно об’єдналися на основі вчення про 12 імамів і стали називатися імамітами. Про успішне поширення цієї доктрини свідчить прихід до влади та діяльність імамітської династії Буїдів в Ірані та Іраці¹.

Канефори (грец. „ті, які несуть священні кошики”) – учасники святкових процесій на честь богів (на кшталт Панафінейської ходи у Афінах). Відомі з VI ст. до н. е. Канефори несли на голові кошики, часто виготовлені з дорогоцінних металів з речами для жертвопринесень. Канефорат виступав як почесна, але не жрецька служба. До неї допускалися лише цнотливі дівчата родовитого походження².

Каястха – каста писарів та чиновників у середньовічній Індії³.

Констянтин VII Багрянородний (905–959 рр.) – візантійський імператор з 913 р. (але фактично з 945 р.). Написав низку праць, які дають можливість простежити вплив релігії на державну політику Візантії та сусідніх народів. Це насамперед історичний трактат „Про управління імперією”, трактат про провінції Візантійської імперії „*De thematibus*”, зведена праця „Про церемонії візантійського двору”⁴.

Курандо – особистий секретаріат японського імператора, через який вирішували державні справи, оминаючи регентів-канцлерів. Запроваджений наприкінці X ст.⁵.

Лару (*Lar familiaris*) – божества у Стародавньому Римі, які охороняли домашнє вогнище і родину, а також господарів будинку під час польових робіт і подорожей, тому їх ще називали *Lar compitales* (від лат. *compitum* – перехрестя). Їм приносили жертви у ларарії, їх наряджали, на їхню честь організовували свято – компіталію. За наказом імператора Августа у дні компіталіїв на вівтарях ларів прославляли геній імператора⁶.

Літургія – державна грошова повинність багатих громадян давньогрецьких полісів. У випадку війни це була *трієрархія* (спорядження військового корабля трієри), напередодні свята – *хорегія* (оплата хорів, які виступали на святкуванні Діонісія), упродовж року – *гімнасіархія* (утримання гімнасії). В Афінах згідно з законодавством Солона її несли пентакосіомедіми, пізніше її наклали і на метеків. З I ст. н. е. численні адміністративні посади не оплачувалися, а розглядалися як відповідник літургії *мунера*, що зумовило падіння престижу державної служби, зростання її

1 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 99.

2 Словарь античности. – С. 245.

3 Шарма Рам Шаран. Древнеиндийское общество. – С. 601.

4 Словарь античности. – С. 284.

5 Рубель В. А. История Средневекового Востока. – С. 166–167.

6 Там само. – С. 306.

корумпованості. З П ст. н. е. літургія виступала християнським богослужінням¹.

Луперкалії – у Стародавньому Римі свято очищення і плодючості. Святкувався аж до пізньої античності 15 лютого на честь Бога Фавна. Жерці-луперки в шкурах закланих на вівтарі козлів бігали навколо Палатинського пагорба. Починалися у Луперкалі – святилищі Фавна Луперка².

Маат (давньоєгипет. „істина”) – фундаментальне поняття давньоєгипетського світогляду, яке означало космологічний соціальний порядок, підтримуваний верховним богом та фараоном на протигагу *ісефет* (тенденціям хаосу). Це поняття символізувало і богиню, яку зображували з пером на голові³.

Магі – жерці і представники правлячої еліти Мідії та Персії. Їхній склад поповнювався з окремого племені, яке вирізнялося особливими обрядами і віруваннями. Ймовірно, що територією цього племені була область Раги, одного з головних міст Мідії. Авеста вказує, що у Разі сам Заратуштра був управителем області (пехлевійський переклад означає „Заратуштра” як *Zaratu tt m* – „найбільш подібний Заратуштри”, тобто „Верховний жрець зороастрійців”). Верховний жрець виступав як духовною владою (главою магів-жерців), так і світською (главою племені магів). Тому згодом його наступник за світською владою над цим районом називався „главою магів”. В античних джерелах магами також називали індійських брахманів⁴.

Ману („людина”) – в індійській міфології перша людина, цар людей. За індійською космографією циклічні періоди поділяються на кальпи, які складаються з юг. Юга діляться на чотири періоди, останній з яких називається *калі юга* (повний занепад у всьому). Своєю чергою кальпа діляться на 14 Манвантар (періодів Ману). Налічується 14 Ману (7 колишніх і 7 майбутніх), від кожного з яких бере свій початок людство у відповідний період. Першим з них вважається Ману Сваямбхува, син Сваямбху („самосутнього” = Брахми)⁵.

Мардук – спочатку бог-покровитель Вавилону, після XVIII ст. до н. е. – верховне божество усього вавилонського пантеону⁶.

Містерії – обряди езотеричних релігійних громад. Тільки місти (посвячені) могли брати участь у дременах (ритуальних діях). Вважалося, що містам, які пройшли посвяту у містерії, гарантувалося

1 Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу. – С. 320.

2 Там само. – С. 324.

3 История Древнего Востока [Под ред. В. И. Кузищина]: Учебник. – [3 изд., перераб. и доп.]. – М.: Высшая школа, 2003. – С. 435.

4 Таронян Г. А. Аннотированный указатель. – С. 461; Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Яковсона]. – [2 изд., доп.] – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – С. 375.

5 Таронян Г. А. Аннотированный указатель. – С. 589.

6 Указатель собственных имен и некоторых терминов. – С. 309.

моральне очищення, духовне відродження та спокій у потойбічному житті. Містерії включали у себе хрещення та причащення (елемент культу Мітри). Елевсинські містерії на честь Деметри, вакхічні містерії у Фракії походили від світувань плодючості, що виникли ще в доелліністичну добу. Східні містерії (на честь Ісиди, Аттиса і Кібели, Мітри, Адоніса і Афродіти) поширилися у всіх країнах елліністичної цивілізації. Християнська церква безжально їх переслідувала, як і правителі Римської республіки. Розквіт містерій припадає на правління Юліана Відступника¹.

Монту — давньоєгипетський бог війни, покровитель військових успіхів та перемог фараона. Зображувався з головою сокола і пошановувався у містах Гермонт та Фіви, де згодом був витіснений культом Амона².

Мухаджирі (араб. „здійснивші гіджру”, переселенці) — близько сотні дорослих чоловіків, які разом з Пророком переселилися у Медину до завоювання ним Мекки³.

Нагу — напівбожественні істоти з комплексу добуддистських уявлень Південної Індії та Ланки⁴.

Насāра — назарейани, християни. Звичне позначення християн у Корані та мусульманській літературі. З'являються у Корані в мединських сурах, як ахл ал-Кітаб („люди Писання”). Поступово термін нас ра замінюється на ахл ал-кітаб та ахл аз-зімма. Для християн поза арабським світом використовують етнополітичні позначення на зразок *іфрандж* (франки). Завоювання підпорядкували мусульманському пануванню значну масу християнського населення колишніх провінцій Візантійської імперії та сасанідського Ірану. З християнським населенням міст мусульмани уклали угоди, зразком для яких була угода Мухаммада з мешканцями Наджрана (за халіфа ‘Умара, однак, майже все християнське населення виселили з Аравійського півострова). За умови сплати податків за християнами залишали право сповідання своєї віри, право володіння землями та майном. Зазвичай їх позбавляли права на будівництво нових церков, але суворість дотримання цієї норми коливалася. Поступово держава відчужувала територію великих церковних споруд, як це відбулося з церквою біля усипальниці Іоанна Хрестителя в Дамаску наприкінці VII ст. Мусульманські володарі визнавали духовних керівників християнських громад їх адміністративними та політичними вождями. Останні здійснювали всі офіційні контакти з мусульманською владою, гарантуючи сплату відповідних податків. Практика управління релігійною сферою щодо християнського населення мала свої особливості у різних ісламських державах: від

1 Словарь античности. — С. 357.

2 История Древнего Востока [Под ред. В. И. Кузищина]. — С. 435.

3 Зеленов Е. И. Мусульманский Египет. — С. 19.

4 Елканидзе М. М. Проблема распространения буддизма на Ланке. — С. 116.

гонінь на християн за фатимідського халіфа ал-Хакіма (996–1021 рр.) до століть мирного співіснування у мусульманській Іспанії¹.

Обидві Володарки – богині *Нехбет* і *Уаджіт*. Вважалися покровительками влади фараонів².

Правий голосом – епітет, яким фараон ототожнювався з Богом Гором; за легендою останній, ведучи боротьбу з Сетом за спадщину свого батька Осиріса, виграв справу на суді богів (тобто „*став правим голосом*”) і оволодів Єгиптом³.

Понтифіки – римські священики. Їхня колегія займала центральна місце в римському державному культі, здійснюючи нагляд за іншими жрецькими колегіями, видаючи складанням календарів, обрядами, жертвопринесеннями, поховальним культом, сакральним правом тощо. Спочатку складалася з 5 членів, пізніше була розширена і сягала 15 осіб. На чолі колегії понтифіків стояв Верховний понтифік. Понтифіки давали свій висновок у всіх сакральних справах (при заснуванні храмів, поясненні будь-яких знамень) з тим, щоб погодити державну політику Риму з волею богів, забезпечити зичливе ставлення останніх у справах війни та миру⁴.

Ра – давньоєгипетський Бог Сонця, верховне божество – Творець і вищий володар Світу. З IV–V династій – державне божество, батько новонародженого фараона. Центр культу – місто Геліополь. Ототожнювався з місцевими божествами, які піднялися до загальноєгипетського пошанування (Ра-Атум, Амон-Ра, Себек-Ра)⁵.

Рібат (*рібат*) – особливі укріплення релігійного характеру, „*борців за істинну віру*”, які споруджувалися у районах протистояння мусульман з місцевим населенням у Малій та Середній Азії, Північній Африці у VII–X ст. Після X–XI ст. нерідко перетворюються просто у військові поселення. Залишки цих укріплень і до цього часу можна знайти на поселеннях Парау, Меана, Чугундор у Туркменістані. Відповідно, ті, що мешкали в рібаті, називалися аль-Мурабітун. Мешканці рібатів проходили вишкіл перед війною з невірними. Свої функції рібати зберегли у X–XI ст. у Магрибі. У 1050 р. один з рібатів, де мешкали послідовники Абдаллаха ібн Ясіна, став центром руху Альморавідів⁶.

Салії – колегії жерців Марса в Стародавньому Римі, встановлені царем Нумою Помпілієм (палатинська та коллінська). Кожна з них складалася з 12 осіб, які обиралися із середовища патриціїв. Щорічно на початку березня салії влаштовували на честь Марса урочисті

1 Ислам: Энциклоп. слов. – С. 188 – 189.

2 Указатель собственных имен и некоторых терминов. – С. 310.

3 Там само. – С. 311.

4 Словарь античности. – С. 448.

5 История Древнего Востока [Под ред. В. И. Кузищина]. – С. 437.

6 История Востока. – В 6 т. – Т. II. – С. 230; История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.]. – Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1957. – С. 175; Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 198.

процесії по місту, вдаряючи списами по священних щитах. Процесія супроводжувалася піснями релігійного змісту і танцями¹.

Сивілла – провидиця, яка отримала від богів у дарунок передбачення.

Пророцтва робляться у стані екстазу, спонтанно і були, зазвичай, зловісні. Сивілли походять зі Сходу, дослідники називають їх більш як десять. Найвідоміші ерїтрейська та кумська сивілли. Оракули Сивілли являють собою збірки передбачень грецькою мовою, написані гекзаметром. Під іменем Сивілл пророцтва створювалися різними авторами. Книги Сивілл таємно зберігалися у Римі, де перебували під державним контролем у храмі Аполлона, і могли залучатися тільки спеціальною колегією за рішенням Сенату на випадок нагальної потреби. Окремі релігійні установи беруть свій початок від вказівок, знайдених у цих пророцтвах. Зверталися до них за порадою і в добу Імперії. У 400 р. Стиліхон наказав їх спалити².

Синоїкізм (грец. *sinoikismos* – спільне поселення) – у Давній Греції об'єднання в єдиний поліс кількох, раніше незалежних, громад³.

Сонячна Богиня міста Арїни – хатська і хетська богиня, покровителька хетських цариць⁴.

Сохей – спочатку монахи-воїни із стародавніх буддистських монастирів Енрякудзі на горі Хіей поблизу Кіото та дочірнього монастиря Ондзьодзі (Міідера) поблизу Оцу, а також південніших храмів Нара, Кофукудзі та Тодайдзі. Згадуються у джерелах X ст. Упродовж наступних двох століть армії вели справжні війни між собою та з імператорським двором, часто виступаючи на боці самурайських храмів⁵.

Султан – титул незалежного світського правителя. У Корані слово султан уживається у початковому розумінні „влада”, „могутність”; у хадісах та оповіданих історіях – „політична влада”. Водночас у X ст. правителів починають метафорично називати у третій особі „султан” у розумінні „його величність”. При сельджукідах султан стає титулом, значно вищим ніж *малік* чи *амір*, на кшталт іранського *шаханшаха*. Факіхи першої половини XI ст. (зокрема ал-Маварді) ще вбачали під цим державну владу, але через півстоліття ал-Газалі розглядав під цим лише світського володаря на противагу духовному володарю – імаму (халіфу)⁶.

Супрематія (від лат. *supremus* – вищий) – верховенство представника світської чи духовної влади в акті інвеститури (зведення до

1 Лисовий І. А. Античний світ у термінах, іменах і назвах. – С. 162.

2 Словарь античности. – С. 522.

3 Кузьмина О. В. История многосторонней дипломатии и межгосударственных объединений / О. В. Кузьмина: Учебно-методический комплекс. – СПб.: Изд-во СЗАГС, 2004. – С. 23.

4 Указатель собственных имен и некоторых терминов. – С. 311.

5 Тернбулл С. Самурай / С. Тернбулл. – [Пер. с англ. В. Г. Яковлев]. – М.: АСТ, Астрель, 2008. – С.262.

6 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 213.

духовного сану чи до володіння земельними угіддями). Особливої гостроти питання супрематії між римськими папами і імператорами Священної римської імперії німецької нації набуло у XI–XII ст.¹.

Такульту – ритуал багатоденного банкету асирійських правителів, під час якого вони приймали у себе богів².

Тамплієри, храмовники – члени духовно-лицарського ордену, заснованого близько 1118 р. французькими лицарями Гуго де Пейном, учасником Першого Хрестового походу, та Годфреєм де Сент Омером для захисту палігримів на їхньому шляху із Яффи до Єрусалиму³.

Тхера – старший монах у буддистській громаді⁴.

Удзігами – духи-покровителі роду, вшановувалися у давніх синтоїстських святилищах⁵.

Удзідера – кланові буддистські храми у Середньовічній Японії⁶.

Улугхас-хаджиб – головний чиновник у державі Караханідів, підзвітний особисто правителю. Керував придворною адміністрацією, наглядав за дотримання законів, звичаїв та традицій, офіційних церемоній при дворі, дипломатичним етикетом⁷.

Фіас – релігійне об'єднання в елліністичних державах⁸.

Фіх (ал-Фіх) – „глибоке розуміння”, „знання”, ісламська доктрина щодо правил поведінки мусульман (юриспруденція), ісламський комплекс соціальних норм (мусульманське право у широкому розмінні). Фіх склався з виникненням ісламу та оформленням мусульманської держави – халіфату⁹.

Флавії (лат. *Flavius*) – старе позначення римських імператорів¹⁰.

1 Кузьмина О. В. История многосторонней дипломатии и межгосударственных объединений. – С.23.

2 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – Ч. 2: Передняя Азия. Египет. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – С. 103.

3 Заборов М. А. Крестonosцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 320 с.

4 Елканидзе М. М. Проблема распространения буддизма на Ланке. – С. 116.

5 Горегляд В. Н. Буддизм и японская культура VIII – XIII вв. / В. Н. Горегляд // Буддизм, государство и общество в старанах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С.129.

6 Там само.

7 Баласагунский Юсуф. Благодатное знание / Юсуф Баласагунский [Изд. подг. С. Н. Иванов]. – М.: Наука, 1983. – С.501 – 502.

8 Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – С. 49.

9 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 254–255.

10 Давыдкина О. И. К проблеме взаимоотношений остготов и Восточной Римской империи накануне краха Остготского королевства / О. И. Давыдкина

Хан сюбігі (вождь війська) – офіційний титулом правителя у давніх болгар до прийняття християнства¹.

Харадж (ал-Хар'адж) – поземельний податок. Спочатку означав будь-який податок і данину з підкорених земель, використовувався як синонім джизьї, особливо коли йшлося про данину, що надходила за договорами, збирання якої здійснювали васальні правителі, яку насправді не можна було відрізнити від подушного податку. Система обкладення хараджем у більшості областей відходить від візантійських податкових традицій. У перші десятиліття вважалося, що харадж платять лише іновірці, а мусульмани – *‘ушр*. Збільшення кількості новонавернених загрожувало істотним скороченням надходжень до державної скарбниці, тому закріпили незмінний статус хараджних земель, попри зміну релігії власником чи орендарем землі. Факіхи кінця VIII – IX ст. трактували харадж як *‘фай’* (плату, яку збирала мусульманська держава з мешканців завойованих земель за користування ними)².

Шаньюй („найвеличніший”) – титул правителя у хунну (сюнну)³.

Шііті (аш-Ші‘а) („прихильники”, „партія”) – загальна назва різних угруповань та громад, які визнавали ‘Алі б. Таліба та його нащадків єдино законними спадкоємцями пророка Мухаммада. Невдовзі після смерті Мухаммада частина його соратників (Салман ал-Фарісі, Абу Зарр ал-Гіфарі, ал-Мікдад) виступили за спадковість ‘Алі, за збереження верховної влади в родині Пророка, визнавши незаконною присягу Абу Бакру. У боротьбі за владу на початку другої половини VII ст. виникло релігійно-політичне угруповання аш-Ші‘а прихильників передачі верховної влади ‘Алі як найближчому родичеві та духовному спадкоємцю Пророка. Це угруповання стало ядром руху, який порушив релігійну єдність мусульманської громади. Після вбивства ‘Алі його прихильники почали боротьбу за повернення імамату (верховної влади) у родину Пророка, під якою вони розуміли винятково Алідів (нащадків ‘Алі). Основна маса шіітів вважала, що право Алідів на імамат ґрунтується на родинній близькості ‘Алі з Пророком та його духовних якостях. Окремі шііти (зокрема його маула Канбар, Абдаллах б. Саба) почали проповідувати божественність імамату, стверджуючи що Пророк призначив ‘Алі *‘асі* (своїм духовним наступником). Після військово-політичних поразок (загибелі ал-Хусайна, розгрому виступу ал-Мухтара) шііти спрямували діяльність на релігійну сферу, насамперед у нещодавно

// АІ. – Саратов: Наука, 2008. – № 4. – 2008. – С. 130–135.

1 Литаврин Г. Г. Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1987. – С. 55.

2 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 273.

3 Гумилев Л. Н. История народа хунну: Хунну. Хунны в Китае. Хунну в Азии и Европе. – С. 79–81.

завойованих східних провінціях Халіфату (Ірані, Іраці). Шиїти виходили з божественної природи верховної влади і їхні заклики до повернення верховної влади зустріли підтримку широкого загалу, незадоволеного політикою Омейядів. Уже у VIII ст. шиїтський рух розділювався на дві основні течії: помірковані (зайдити, джаварити, нуктавіти, імамїти) та крайні (алїди, ізмаїліти)¹.

Юнімеп (лат. *Iuppiter*) – у давньоримській міфології верховний Бог, володар богів і людей (те саме, що у давньогрецькій міфології Зевс). У римському державному культі Юпітер називався *Iuppiter Optimus Maximus* (Юпітер Краший Найвеличніший). Храм на його честь стояв на Капітолїї, разом з храмами Юнони та Мінерви, становлячи Капітолійську трійцю. Як *Iuppiter Victor* дарував перемогу. На Альбанській горі знаходився храм *Iuppiter Latiaris*, Бога союзу латинських племен. Найважливіші акти державного управління (жертвопринесення, відправа полководця на війну (оскільки при цьому складалася його присяга), перше засідання Сенату в новому адміністративному році) проходили в капітолійському храмі Юпітера. Тріумфальна хода переможного полководця завершувалася на Капітолїї, де переможець в одязі Юпітера передавав свій лавровий вінок у храм Юпітера².

1 Ислам: Энциклопедический словарь. – С. 298.

2 Словарь античности. – С. 672.

Список джерел і літератури

І. Джерела

- 1 *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса [Пер. с араб., предисл. и прим. С. Б. Певзнера] / *‘Абд ар-Рахман ибн ‘Абд ал-Хакам*. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 440 с.
- 2 *Анналы царя Куша Настасена* // *Хрестоматия по истории Древнего Востока*. – Ч. I. – С. 137–141.
- 3 *Аполлинарий Сидоний*. Двор вестготских королей в Галлии (Из переписки современников) / Сидоний Аполлинарий // *История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.)* [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 404–408.
- 4 *Аристотель*. Политика [Пер. с древнегреч. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова] / Аристотель. – М.: АСТ, 2002. – 393 с.
- 5 *Артхашастра* или наука политики [Пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 793 с.
- 6 *Баласагунский Юсуф*. Благодатное знание [Изд. подг. С. Н. Иванов] / Юсуф Баласагунский. – М.: Наука, 1983. – 558 с.
- 7 *Бузург ибн Шахрияр*. Чудеса Индии [Пер. с араб. Р. Л. Эрлих; под ред. И. Ю. Крачковского] / Бузург ибн Шахрияр. – М.: Изд-во вост. лит., 1959. – 133 с.
- 8 *Выбор Небес* (по Бань Бяо, 3–54 гг. н. э.) // Фишджеральд Ч. П. История Китая [Пер. с англ. Л. А. Калашниковой] / Ч. П. Фишджеральд. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 249–250.
- 9 *Гимн Богу Агону* // *Поэзия и проза Древнего Востока* [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 68–70.
- 10 *Геродот*. История в девяти книгах [Пер. и прим. Г. А. Стратановского] / Геродот. – М.: Ладомир, АСТ, 1999. – 752 с.
- 11 *Диакон Лев*. История [Пер. М. М. Копыленко, ст. М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин] / Лев Диакон. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
- 12 *Диодор Сицилийский*. Историческая библиотека // *История Африки: Хрестоматия* [Ред. кол.: А. Б. Давидсон, О. К. Дрейер, А. А. Искендеров, В. Е. Овчинников; сост. С. Я. Берзина, Л. Е. Куббель]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1979. – С. 48–62.
- 13 *Драсханакертци И*. История Армении [Пер. с древнеарм., вст. ст. и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян; отв. ред. К. Н. Юзбашян] / И. Драсханакертци. – Ереван: Советакан Грох, 1986. – 400 с. – (Серия: Памятники древнеармянской литературы).
- 14 *Инка Гарсиласо де ла Вега*. История Государства Инков [Пер. со староисп. В. А. Кузьмищева, изд. подгот. Ю. В. Кнорозов и В. А. Кузьмищев] / Гарсиласо де ла Вега Инка. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1974. – 748 с.
- 15 *Эгингард*. Временник правления Пипина Короткого (830 г.) / Эгингард // *История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.)* [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 482–487.
- 16 *Эдикт Тиберия Юлия Александра*, префекта Египта. Ditt Og 669 // Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / А. Б. Ранович. – М.: Изд-во полит. лит., 1990. – С. 27–32.

- 17 *Комнина Анна*. Алексиада / Анна Комнина [Пер., ком. Я. Н. Любарского]. – [3 изд., исправ. и доп.]. – СПб.: Алетейя, 2010. – 683 с. – (Серия: Византийская библиотека. Источники).
- 18 Краткая история Вьета (Вьет Шы Лыок) [Пер. с вэньяня, вступ. ст. и коммент. А. Б. Полякова] // ППВ: LIX. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 288 с.
- 19 *Крисп Гай Саллюстий*. Сочинения [Пер. ст. и ком. В. О. Горенштейна; отв. ред. Е. М. Штаерман] / Гай Саллюстий Крисп. – М.: Наука, 1981. – 222 с.
- 20 *Лев Африканский*. Африка – третья часть Света: Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть [Пер. с ит., коммент. и ст. В. В. Матвеева] / Лев Африканский. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1983. – 512 с.
- 21 *Ливий Тит*. История Рима от основания города [Ред. пер. М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе; отв. ред. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1989. – Т.1. – 576 с.;
Т.2 [Ред. пер. М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе; отв. ред. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1989. – 528 с.;
- Т.3 [Ред. пер. М. Л. Гаспаров, Г. С. Кнабе, В. М. Смирин; отв. ред. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1994. – 768 с.
- 22 *Марцеллин Аммиан*. Римская история [Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни] / Аммиан Марцеллин. – М.: Ладомир, 2005. – 631 с.
- 23 *Мункыз Усама ибн*. Книга назидания [Пер. М. А. Салье; под ред. и с прим. И. Ю. Крачковского; вступ. ст. И. Ю. Крачковского и Е. А. Беляева] / Усама ибн Мункыз. – М.: Изд-во вост. лит., 1958. – 327 с.
- 24 *Нагиб, Тарик ибн*. Завоевание Испании маврами, по арабским преданиям IX и X веков / Тарик ибн Нагиб // История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.). – [Сост. М. М. Стасюлевич]. – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 310–317.
- 25 Надписи царя Менау (конец IX – начало VIII в. до н. э.) // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 300–301.
- 26 Надпись Сенусерта III на камне // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 36–37.
- 27 Общественное устройство Рима в царскую эпоху (Дионисий Галикарнасский, Римские древности, II, 9-10, 14, 74) // Хрестоматия по истории Древнего Рима [Под ред. С. Л. Утченко]. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит., 1962. – С. 48–49.
- 28 Ода У-Вану // Древнекитайская философия: Собрание текстов. – В 2 т. [Сост. Ян Хин-Шуна; Вступ. ст. В. Г. Бурова и М. Л. Титаренко]. – Т. 1. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит. „Мысль”, 1972. – С. 90–91.
- 29 *Оптат Милевитанский*, О донатистской схизме III, 4 / Милевитанский Оптат // Хрестоматия по истории Древнего Рима [Под ред. С. Л. Утченко]. – М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1962. – С. 625–627.
- 30 Отрывки из летописи царя Аргишти I (первая половина VIII в. до н. э.) // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 302–303.
- 31 *Павсаний*. Описание Эллады [Пер. и введ. ст. С. П. Кондратьева] / Павсаний. – Т. II. – М., Л.: Искусство, 1940. – 592 с.
- 32 *Подосинов А. В.* Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья (тексты, перевод, комментарий) [Под ред. В. Т. Пашуто, В. Л. Янина] / А. В. Подосинов. – М.: Наука, 1985. – 287 с.
- 33 *Полибий*. Всеобщая история [Пер. с греч. и коммент. Ф. Г. Мищенко; вступ. ст. А. В. Короленькова] / Полибий. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. – 576 с.
- 34 Поучения Гераклеопольского царя своему сыну Мерикара // Хрестоматия

по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 31–36.

35 Право і релігія: Збірник матеріалів та нормативно-правових актів [Під ред. В. В. Костицького]. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2000. – 116 с.

36 *Пселл М.* Хронография / М. Пселл [Пер., ст. и прим. Я. Н. Любарского] – М.: Наука, 1978. – 320 с.

37 Рассказ Синухэ // Поэзия и проза Древнего Востока [Общ. ред. и вступ. ст. И. Брагинского]. – М.: Худ. лит., 1973. – С. 38–50.

38 Слово Вэнь-Вана последнему государю Шан // Древнекитайская философия: Собрание текстов в 2 т. [Сост. Ян Хин-Шуна; Вст. ст. В. Г. Бурова и М. Л. Титаренко]. – Т. 1. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит. „Мысль”, 1972. – С. 91–93.

39 *Тацит Публий Корнелий.* Анналы. История: Сб. [Пер. с лат. А. С. Бобовича] / Публий Корнелий Тацит. – М.: НФ „Пушкинская библиотека“, АСТ, 2005. – 828 с.

40 *Транквилл Гай Светоний.* Жизнь двенадцати цезарей [Изд. подгот. М. Л. Гаспаров и Е. М. Штаерман] / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1964. – 376 с.

41 *Турский Г.* История франков [Изд. подгот. В. Д. Савукова; Отв. ред. М. Л. Гаспаров] / Григорий Турский. – М.: Наука, 1987. – 462 с.

42 *Флавий Иосиф.* Полное собрание сочинений в одном томе [Пер. с греч. Г. Генкеля, Я. Чертка, Я. Израэльсона] / Иосиф Флавий. – М.: Альфа-Книга, 2008. – 1279 с.

II. Навчальні посібники та підручники

43 *Альперович М. С.* История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.): Учеб. пособие / М. С. Альперович, Л. Ю. Слезкин. – М.: Высшая школа, 1981. – 295 с.

44 *Бадюкова Т. А.* История средних веков стран Азии, Африки и Латинской Америки : Пособие / Т. А. Бадюкова. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 136 с.

45 *Бернадская Е. В.* Зарождение и развитие феодальных отношений в Италии (IV–X вв.) / Е. В. Бернадская // Очерки истории Италии (476–1918 годы): Пособие [Под ред. М. А. Гуковского]. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 5–27.

46 *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства: Учебник / В. Г. Графский. – М.: Норма, 2000. – 744 с.

47 *Гутнова Е. В.* Историография истории средних веков: Учеб. пособие / Е. В. Гутнова. – М.: Высшая школа, 1974. – 400 с.

48 История Грузии: Учебник [Под ред. Н. Бердзенишвили]. – Тбилиси: Цодна, 1960. – 386 с.

49 История Древнего Востока: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – [3 изд., перераб. и доп.]. – М.: Высшая школа, 2003. – 462 с.

50 История Древней Греции: Учебник [Под ред. В. И. Кузищина]. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.

51 История Китая: Учебник [Под ред. А. В. Меликсетова]. – [2 изд., перераб. и доп.] – М.: Изд-во МГУ „Высшая школа”, 2002. – 736 с.

52 История средних веков: Учебник. – Т. I [Под ред. Е. А. Косминского и Сказкина]. – М.: Госполитиздат, 1952. – 748 с.

53 История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 320 с.

54 История стран Азии и Африки в Средние века: Учебник [Ф. М. Ацамба, З. Г. Лапина, М. С. Мейер]. – Ч. 2. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 288 с.

- 55 История Японии: Учеб. пособие [Отв. ред. А. Е. Жуков]. – Т. I: С древнейших времен до 1868 г. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 1998. – 659 с.
- 56 *Крижанівський О. П.* Історія Стародавнього Сходу: Підручник / О. П. Крижанівський. – К.: Либідь, 2000. – 592 с.
- 57 *Кузнецов Д. В.* Эллинистический Египет: основные тенденции развития в конце IV – второй трети I вв. до н. э.: Учеб. пособие / Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2005. – 196 с.
- 58 *Кузьмина О. В.* История многосторонней дипломатии и межгосударственных объединений / О. В. Кузьмина: Учебно-методический комплекс. – СПб.: Изд-во СЗАГС, 2004. – 35 с.
- 59 *Курбатов Г. Л.* История Византии (От античности к феодализму): Учеб. пособие / Г. Л. Курбатов. – М.: Высшая школа, 1984. – 207 с.
- 60 Очерки истории Англии. Средние века и Новое время: Пособие для учителя [Под общ. ред. Г. Р. Левина]. – М.: Учпедгиз, 1959. – 356 с.
- 61 Рабовладельческое и феодальное право стран Азии и Африки: Учеб. пособие [Под общ. ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. – Х.: Изд-во при ХГУ Изд. объедин. „Вища школа”, 1981. – 216 с.
- 62 *Рубель В. А.* Історія Середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
- 63 *Рубель В. А.* Історія цивілізацій доколумбової Америки: Навч. посібник / В. А. Рубель. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
- 64 *Самаркин В. В.* Историческая география Западной Европы в средние века: Учеб. пособие / В. В. Самаркин. – М.: Высшая школа, 1976. – 248 с.
- 65 *Удальцов А. Д.* История средних веков: Курс лекций, прочитанных в ВПШ / А. Д. Удальцов, С. Д. Сказкин. – М.: Тип. газ. „Правда” им. Сталина, 1946. – 271 с.
- 66 *Чабуранава С. Я.* Гісторыя дзяржавы і права замежных краін: Навуч. – метаэд. комплекс / С. Я. Чабуранава. – Гродна: ГрДУ, 2009. – 335 с.

III. Довідники та енциклопедичні видання

- 67 Бирма: Справочник [Ред. кол.: А. Н. Узянов (отв. ред.), А. А. Симония]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – 391 с.
- 68 *Даниленко В. М.* Всесвітня історія: Хронологія основних подій / В. М. Даниленко, С. А. Кокін. – К.: Либідь, 1997. – 264 с.
- 69 Индонезия: Справочник [Ред. кол.: Н. А. Симония (отв. ред.), Л. Ф. Пахомова]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 398 с.
- 70 Ислам: Энциклопедический словарь [Ред. кол.: С. М. Прозоров (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 315 с.
- 71 История войн. – Т. 1 [Сост. Н. Н. Головкина]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 736 с.
- 72 *Лісовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах: Довідник з історії та культури Стародавньої Греції та Риму / І. А. Лісовий. – Львів: Вид-во при ЛДУ вид. об'єднання „Вища школа”, 1988. – 200 с.
- 73 Словарь античности [Пер. с нем.; ред. кол.: В. И. Кузищин (отв. ред.) и др.] – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
- 74 *Таронян Г. А.* Аннотированный указатель / Г. А. Таронян // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции (Индия, Китай, Юго-Восточная Азия) [Подбор текстов, пер. с древнегреч. и лат., прим. и аннот. указ. Г. А. Тароняна, введ. А. А. Вигасина]. – М.: Ладомир, 2007. – С. 320–638.

75 *Шокін Г. В.* Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. видання. – У 4 т. / Г. В. Шокін (авт.-уклад.). – Т. 3. – К.: Вид. дім „Персонал“, 2008. – 576 с.

76 Указатель собственных имен и некоторых терминов // Хрестоматия по истории Древнего Востока. – Ч. I. – С. 305–314.

77 Языческие божества Западной Европы: Энциклопедия [Сост., предисл. и общ. ред. К. Королева]. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2005. – 800 с. – (Серия: „Тайны древних цивилизаций“).

78 *Bunson, M. R.* Encyclopedia of Ancient Egypt. – [Text design by J. Toro. Cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. – [Rev. ed.] – New York: Facts On File, Inc., 2002. – 462 p.

79 *Higham, C. F. W.* Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations. – [Text design by J. M. Toro; Cover design by C. Rincon; Maps by J. Eagle] / C. F. W. Higham. – New York: Facts On File, Inc., 2004. – 442 p.

80 Lexikon Früher Kulturen [Herausgegeben von J. Herrman]. – Band 2. – Leipzig: VEB, Bibliographisches Institut Leipzig, 1984. – 448 p.

IV. Атласи, альбоми та каталоги

81 Античные камеи в собрании Эрмитажа: Каталог [Авт. вступ. статьи и сост. О. Я. Неверов]. – Л.: Искусство, Ленинград. отд., 1988. – 191 с.

82 Атлас истории Средних веков [Под общ. ред. Е. А. Косминского, А. П. Левандовского]. – М.: ГУТК, 1951. – 65 с.

83 *Соколов Г.* Эгейское искусство / Г. Соколов: Альбом. – М. Изобразительное искусство, 1972. – 168 с. – (Серия: „Искусство стран и народов мира“).

V. Автореферати дисертація та дисертації

84 *Ахундова Н. Ч.* Роль тюрков в военно-политической структуре Аббасидского халифата (сер. VIII – сер. X веков) / Н. Ч. Ахундова; НАН Азербайджана. Ин-т истории им. А. А. Бакиханова: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – Баку, 2007. – 42 с.

85 *Бубенок О. Б.* Алани-аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / О. Б. Бубенок; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2006. – 32 с.

86 *Буров А. С.* Вооруженные силы и военная политика Македонии (70–20-е гг. III века до н. э.) / А. С. Буров; МГУ им. М. В. Ломоносова: Автореферат дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 1996. – 23 с.

87 *Гамоцька Ю. В.* Концепція релігійної влади в шиїзмі (за твором Абу Джа'фара ал-Куліні “Компендіум із богословської науки”, X ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / Ю. В. Гамоцька; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2004. – 20 с.

88 *Губанов И. Б.* Этническая культура Скандинавии эпохи викингов / И. Б. Губанов: Дисс... канд. ист. наук. – 07.00.07: Этнография, этнология и антропология. – СПб., 2003. – 237 с.

89 *Дутураева Д. Ш.* Центральная Азия в период правления Каракитаев (вторая четверть XII – начало XIII вв.) / Д. Ш. Дутураева; АН Республики Узбекистан. Ин-т истории: Автореф. дис... канд. ист. наук. – 07.00.01: История Узбекистана. – Ташкент, 2010. – 31 с.

90 *Казаков М. М.* Христианизация Римской империи в IV в. / М. М. Казаков:

Дис... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2003. – 288 с.

91 *Литовченко С. Д.* Римсько-вірменські відносини в I ст. до н. е. – на початку I ст. н. е.: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / С. Д. Литовченко; ХНУ. – Х., 2003. – 19 с.

92 *Нефедов К. Ю.* Культ правителя в епоху раннього еллінізму (323–281 рр. до н. е.): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02: Всесвітня історія / К. Ю. Нефедов; ХНУ. – Х., 2001. – 21 с.

93 *Носова Е. С.* Политическая организация Исландии и особенности ее христианизации в IX–XII вв. / Е. С. Носова: Дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2007. – 211 с.

94 *Рыбаков В. В.* Адам Бременский и христианизация Скандинавии / В. В. Рыбаков: Дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – М., 2004. – 243 с.

95 *Старостин Д. Н.* Франкское королевство эпохи Меровингов: Генезис и трансформация представлений о власти в контексте романо-германского синтеза / Д. Н. Старостин: Дисс... канд. ист. наук. – 07.00.03: Всеобщая история. – СПб., 2008. – 190 с.

96 *Чеканов В. Ю.* Візантиністика в Київському університеті Св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Ю. Чеканов: Автореферат дис... канд. ист. наук. – 07.00.06: Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2009. – 18 с.

VI. Монографії, статті, брошури

97 *Абдуллаев Е. В.* Оракулы, философы и колонизаторы (К вопросу об идейных истоках греческой колонизации Средней Азии) / Е. В. Абдуллаев // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. XI [Ред. кол.: М. Г. Абрамзон (гл. ред.) и др.]. – М., Магнитогорск: Изд-во Магнитогорского Гос. Ун-та, 2001. – С. 162–178.

98 *Акимова О. А.* Развитие этнического самосознания хорватов / О. А. Акимова // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 130–151.

99 Аланы: Западная Европа и Византия [Отв. ред. В. Х. Тменов]. – Владикавказ: Северо-Осетинский научно-исследовательский институт истории, филологии и экономики при СМ Северо-Осетинской ССР, 1992. – 208 с.

100 *Али-заде А.* Хроники мусульманских государств I–VII веков хиджры / А. Али-заде [Текст]. – [2 изд., испр. и допол.]. – М.: УММА, 2004. – 445 с.

101 *Алиев Б. Г.* Кайтаг: происхождение названия и титула его правителей / Б. Г. Алиев, А. О. Муртазаев // Известия Дагестанского государственного педагогического университета: Научный журнал. – Серия: Общественные и гуманитарные науки. – 2010. – № 3 (12). – С. 5–9.

102 *Алимов Д. Е.* Хорваты в эпоху расселения на Балканах: особенности этнополитической структуры и начало христианизации / Д. Е. Алимов // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья: Сб. тез. XX конф. памяти В. Д. Королюка „Славяне и их соседи” [Отв. ред. вып. Б. Н. Флоря]. – М., 2001. – С. 3–7.

103 *Алексеев Н. А.* Патриарший моливдовул из Херсонеса / Н. А. Алексеев // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 25–29.

104 *Алемань А.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках /

- А. Алемань. – М.: Менеджер, 2003. – 608 с.
- 105 *Алехин В. П.* Роль Пелопоннеской войны в трансформации греческого общества / В. П. Алехин // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 44–62.
- 106 *Альфан Л.* Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / Л. Альфан. – М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. – 416 с.
- 107 *Амосова Е. В.* Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания / Е. В. Амосова // АМА. – Вып. 10. – Саратов, 1999. – С. 88–94.
- 108 *Андерссон И.* История Швеции [Пер. с швед. Н. А. Каринцева; под ред. и предисл. Я. Я. Зутиса] / И. Андерссон. – М.: Изд-во иностранной лит., 1951. – 408с.
- 109 *Андреев Ю. В.* К вопросу об организации критских сисситий / Ю. В. Андреев // АМА. – Вып. 1. – Саратов, 1972. – С. 56–65.
- 110 *Андреев Ю. В.* Мотив интронизации в искусстве минойского Крита / Ю. В. Андреев // АМА. – Вып. 9. – Саратов, 1993. – С. 4–22.
- 111 *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис (гомеровский период) / Ю. В. Андреев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 142 с.
- 112 *Анохин А. С.* Муниципальный чекан при Антиохе IV: характер и причины появления / А. С. Анохин // АИ. – Саратов: Наука, 2007. – № 7. – 2007. – С. 106–123.
- 113 *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – 184с.
- 114 *Антес Р.* Мифология в Древнем Египте / Р. Антес [Пер. О. Берлева] // Мифологии Древнего мира: Сб. очерков [Пер. с англ., древнеегип., шумер., аккад., хетт., угарит., санскр., авест., др.-кит., др.-яп., др.-греч., др.-евр.]. – СПб., Азбука-классика, 2005. – С. 17–84.
- 115 *Арки А.* Об организации государства Эблы в III тысячелетии до н. э. / А. Арки // Древняя Эбла (Раскопки в Сирии) [Пер. с англ., ит., нем. и фр.]; сост. и введ. П. Маггиз; общ. ред. и заключ. ст. И. М. Дьяконова]. – М.: Прогресс, 1985. – С. 219–237.
- 116 *Аррибас А.* Иберы. Великие оружейники железного века / А. Аррибас. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 190 с. – (Загадки древних цивилизаций).
- 117 *Артемов А. Р.* Международный симпозиум „Динамизм людей, вещей и технологий на Севере-Востоке Азии в Средние века” / А. Р. Артемов // Вестник ДВО РАН. – 2005. – № 5. – С. 171–173.
- 118 *Арутюнова-Фиданян В. А.* Методы создания позитивного образа Византийской империи в армянской историографии (период экспансии) / В. А. Арутюнова-Фиданян // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетей, 1999. – С. 277–309.
- 119 *Арутюнян Н. В.* Биайнили – Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики / Н. В. Арутюнян. – [2 изд., доп. и перераб.]. – СПб.: Изд-во СПбГУ; Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2006. – 368 с. – (Серия: Исторические исследования).
- 120 *Ашрафян К. З.* Дели: история и культура / К. З. Ашрафян. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 263 с., ил.
- 121 *Бадер А. Н.* Проблема возникновения и политического устройства Парфянского царства в современной историографии / А. Н. Бадер // ВДИ. – 1989. – № 1. – С. 216–231.

- 122 *Бадер А. Н.* Титулатура парфянских царей как источник по истории культуры / А. Н. Бадер // Древний и средневековый Восток. – Ч. 1 [Отв. ред. Д. Д. Васильев, С. В. Волков, А. И. Наймарк]. – М., 1988. – С. 121–129.
- 123 *Байер Х.-Ф.* Идеология, показанная на примере отрицания значительной роли готов в Крыму, отрицания их иконопочитания во время иконоборчества и перенесения их епископии на Нижний Дунай / Х.-Ф. Байер // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26–28 марта 2003 г.). – С. 452–481.
- 124 *Бакшеев Е. С.* Древнейшие истоки погребального обряда могари по археологическим данным периодов Дзёмон и Яёй / Е. С. Бакшеев // История и культура Японии: Сб. [Отв. ред. В. М. Алпатов]. – М.: Крафт+, 2002. – С. 7–25.
- 125 *Бартикян Р. М.* О павликианах после павликиан / Р. М. Бартикян // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 28–32.
- 126 *Бартольд В. В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата / В. В. Бартольд [Подгот. к изд. А. Б. Халидовым; Отв. ред. И. Н. Винников]. – [Перепеч. с изд. 1966 г.]. – М.: Восточная литература, 2002. – 784 с. – (Серия: КОВ).
- 127 *Басовская Н. И.* Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н. И. Басовская // СВ. – Вып. 53. – 1990. – С. 44–51.
- 128 *Басовская Н. И.* Столетняя война 1337–1453 гг.: Учеб. пособие / Н. И. Басовская. – М.: Высшая школа, 1985. – 184 с. – (Библиотека историка).
- 129 *Баткин Л. М.* Гвельфы и гибеллины во Флоренции (Основные этапы и характер социальной борьбы в XII – середине XIII в.) / Л. М. Баткин // СВ. – Вып. XVI – М.: Наука, 1959. – С. 23–48.
- 130 *Беликов А. М.* Могли ли Фивы быть столицей Аххиявы? (этникон mi-ra-ti-jo в новых фиванских табличках) / А. М. Беликов // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 7–23.
- 131 *Беликов А. П.* Рим и Парфия: истоки взаимного неприятия / А. П. Беликов // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 51–52.
- 132 *Белова Н. Н.* О формировании элементов государственности и государственных учреждений у кельтов в Галлии / Н. Н. Белова // АДСВ. – Свердловск, 1971. – Вып. 7. – С. 172 – 185.
- 133 *Беляев С. А.* Когда Гейзерик захватил Балеарские острова? / С. А. Беляев // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 279–282.
- 134 *Бен Ами Д.* „Праведные прозелиты”: цари Адиабены в Иерусалиме / Д. Бен Ами, Я. Чехановец // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 311–320.
- 135 *Бенгтсон Г.* Правители эпохи эллинизма [Пер. с нем. и предисл. Э. Д. Фролова] / Г. Бенгтсон. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – 391 с.
- 136 *Бендза М.* Христианизация польских земель / М. Бендза // УЦСЕ. – 2006. – Вып. 6. – С. 134–154.
- 137 *Берзин Э. О.* История Таиланда (краткий очерк) / Э. О. Берзин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1973. – 319 с.
- 138 *Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века / Э. О. Берзин. – М.: Вост. лит., 1995. – 349 с.
- 139 *Березкин Ю. Е.* Инки. Исторический опыт империи / Ю. Е. Березкин. – Л.: Наука, Ленинград. отд., 1991. – 230 с.
- 140 *Бибиков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа / М. В. Бибиков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1980 [Отв. ред.

- Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1981. – С. 5–151.
- 141 Бикерман Э. Государство Селевкидов [Пер. с фр. Л. М. Глускиной] / Э. Бикерман. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 264 с.
- 142 Билярски И. Покровители на Царството. Св. Цар Петър и св. Параскева-Петка / И. Билярски. – София: Вулкан-4, 2000. – 111 с.
- 143 Блаватская Т. В. Черты истории государственности Элады / Т. В. Блаватская. – СПб.: Алетейя, 2003. – 409 с. – (Античная библиотека. Исследования).
- 144 Блаватский В. Д. Античная археология и история / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1985. – 280 с.
- 145 Блаватский В. Д. Об именах Спартокидов / В. Д. Блаватский // Художественная культура и археология античного мира: Сб. памяти Б. Ф. Фармаковского [Ред. кол.: Н. И. Сокольский и др.]. – М.: Наука, 1976. – С. 56–58.
- 146 Блок М. Феодальное общество [Пер. с фр. М. Ю. Кожевниковой] / М. Блок. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.
- 147 Бодрухин В. Н. Колонизация Бранденбурга в XII–XIII вв. / В. Н. Бодрухин // Вестник Удмуртского университета. – Серия: История и филология. – 2008. – Вып. 2. – С. 71–80.
- 148 Болгов Н. Между империей и варварами: финал античности на Боспоре Киммерийском / Н. Болгов // УЦСЕ. – 2004. – Вып. 4. – С. 39–76.
- 149 Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. – Т. 1: Ислам в Аравии (570–633). – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 312 с.
- 150 Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. – Т. 2: Эпоха великих завоеваний (633–656). – М.: Вост. лит., 2000. – 294 с.
- 151 Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. – Т. 4: Апогей и падение Арабского халифата (695–750). – М.: Вост. лит., 2010. – 367 с.
- 152 Бонгард-Левин Г. М. Индия: Этнолингвистическая история, политико-социальная структура, письменное наследие и культура древности / Г. М. Бонгард-Левин. – М.: Наука, 2003. – 326 с.
- 153 Бонгард-Левин Г. М. К проблеме историчности III Собора в Паталипутре / Г. М. Бонгард-Левин // Индия в древности: Сб. ст. [Под ред. В. В. Струве, Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Наука, 1964. – С. 119–134.
- 154 Борецкий-Бергфельдъ Н. История Венгрии в Средние века и Новое время / Н. Борецкий-Бергфельдъ. – СПб.: Изд. АО „Брокгаузъ-Ефронъ”, 1908. – 207 с.
- 155 Борисов А. Я. Сасанидские геммы / А. Я. Борисов, В. Г. Луконин. – Л.: ИГЭ, 1963. – 222 с.
- 156 Боров А. Х. Северный Кавказ в российском цивилизационном процессе (Проблема социально-культурного синтеза) / А. Х. Боров. – Нальчик: Кабардино-Балкарский ун-т, 2007. – 298 с.
- 157 Боровков П. С. Фрагмент Romp. Epichirid. D. I.2.2.6 и характер функции понтификов graeese privatis / П. С. Боровков // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 147–160.
- 158 Бородин О. Р. Греко-восточная диаспора в Равеннском экзархате и Пентаполе / О. Р. Бородин // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 39–50.
- 159 Борухович В. Г. Архаический Милет (Проблемы социально-политической истории) / В. Г. Борухович // Проблемы политической истории античного общества: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1985. – С. 4–28.

- 160 *Бромлей Ю. В.* К реконструкции административно-территориальной структуры раннесредневековой Хорватии / Ю. В. Бромлей // Славяне и Русь: Науч. сб.: К шестидесятилетию акад. Б. А. Рыбакова [Ред. кол.: Е. В. Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1968. – С. 251–260.
- 161 *Буниятов З. М.* Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231 / З. М. Буниятов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – 248 с.
- 162 *Бычкова М. А.* Ex oriente mythus? (К проблеме ближневосточного влияния на „Теогонию” Гесиода) / М. А. Бычкова // АИ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 7–30.
- 163 *Вайнберг И. П.* Человек в культуре Древнего Ближнего Востока / И. П. Вайнберг. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1986. – 208 с.
- 164 *Варьяш О. И.* Два очерка о Реконкисте / О. И. Варьяш // СВ. – Вып. 59. – 1996. – С. 116–129.
- 165 *Варьяш О. И.* Пиренейские тетради: право, общество, власть и человек в средние века [Сост. и отв. ред. И. И. Варьяш, Г. А. Попова] / О. И. Варьяш. – М.: Наука, 2006. – 451 с.
- 166 *Василенко Р. П.* Этруски и христианская религия / Р. П. Василенко // АМА. – Вып. 5. – Саратов, 1983. – С. 15–26.
- 167 *Васильев А. А.* Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии / А. А. Васильев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1900. – 183 с.
- 168 *Васильев К. В.* Из истории древнекитайских письменных памятников / К. В. Васильев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 15–24.
- 169 *Васильев К. В.* Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. – М.: Вост. лит., 1998. – 319 с.
- 170 *Васютин С. А.* Внешнеполитические стратегии и организация верховной власти во II Тюркском каганате / С. А. Васютин // Известия Урал. ун-та. – Серия: Гуманит. науки. – 2010. – № 3 (79) – С. 49–62.
- 171 *Вигасин А. А.* „Архашастра” (проблемы социальной структуры и права) / А. А. Вигасин, А. М. Самозванцев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – 256 с.
- 172 *Вигасин А. А.* Царь Пиядасси devānampriya / А. А. Вигасин // Scripta Gregoriana: Сб. в честь семидесятилетия акад. Г. М. Бонгард-Левина [Отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 47–53.
- 173 *Викинги: Набеги с севера* [Пер. с англ. Л. Флорентьева]. – М.: ТЕРРА, 1996. – 168 с. – (Энциклопедия: „Исчезнувшие цивилизации”).
- 174 *Волков С. В.* Ранняя история буддизма в Корее (сангха и государство) / С. В. Волков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. – 152 с.
- 175 *Волчков А. С.* Римское законодательство относительно религиозных и профессиональных союзов / А. С. Волчков // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 321–344.
- 176 *Воробьев М. В.* Чжурчжэньское государство Цзинь и Центральная Азия / М. В. Воробьев // Страны и народы Востока: Страны и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Азии [Под общ. ред. Д. А. Ольдерогге]. – Вып. XI. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1971. – С. 31–42.
- 177 *Воронина В. Л.* Доисламские культовые сооружения Средней Азии // СА. – 1960. – №2. – С. 42–55.
- 178 *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Хозяйство,*

- материальная культура [Под ред. Б. А. Литвинского]. – М.: Восточная литература, 1995. – 523 с.
- 179 *Габелко О. Л.* История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб.: ИЦ „Гуманит. Акад.“, 2005. – 576 с. – (Серия „Studia classica“).
- 180 *Гадло А. В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. / А. В. Гадло. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 216 с.
- 181 *Гаибов В. А.* Образ царя в искусстве Маргианы парфянского времени / В. А. Гаибов // Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале [Отв. ред. А. П. Деревянко, А. Н. Макаров]. – М., 2008. – Т. II. – С. 118–121.
- 182 *Галич М.* История доколумбовых цивилизаций / М. Галич [Пер. с исп. Г. Г. Ершовой, М. М. Гурвица; вступ. ст. Ю. В. Кнорозова]. – М.: Мысль, 1990. – 407 с.
- 183 *Гарсоян Н. Г.* Роль восточного духовенства в византино-сасанидских дипломатических отношениях / Н. Г. Гарсоян // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 99–104.
- 184 *Гатилов Р. А.* Виктор из Виты: епископ или историк? / Р. А. Гатилов // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 142–144.
- 185 *Гафуров Б. Г.* Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история / Б. Г. Гафуров. – Кн. 1. – [2 изд.]. – Душанбе: Ирфан, 1989. – 384 с.
- 186 *Гергей Е.* История папства / Е. Гергей [Пер. с венгер. О. В. Громова]. – М.: Республика, 1996. – 463 с.
- 187 *Гибб Г.* Дамасские хроники крестоносцев / Г. Гибб. – М.: Центрполиграф, 2009. – 253 с.
- 188 *Гиоргадзе Г. Г.* „Текст Анитты“ и некоторые вопросы ранней истории хеттов / Г. Г. Гиоргадзе // ВДИ. – 1965. – № 4. – С. 87–111.
- 189 *Глушанин Е. П.* О некоторых причинах появления антиварварских настроений в общественно-политической мысли Византии IV–V вв. / Е. П. Глушанин // АДСВ. – Свердловск, 1987. – Вып. 23: Проблемы идеологии и культуры. – С. 14–25.
- 190 *Голенищев-Кутузов И. Н.* Средневековая латинская литература Италии / И. Н. Голенищев-Кутузов. – М.: Наука, 1972. – 308 с.
- 191 *Головко О. Б.* Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи / О. Б. Головко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 3. – К.: Ін-т історії АН України, 1993. – С. 3–7.
- 192 *Головко О. Б.* Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. / О. Б. Головко // УЦСЄ. – 2004. – Вип.4. – С.77–94.
- 193 *Гончаров В. А.* „Свои“ и „чужие“ жреческие коллегии в раннем Риме / В. А. Гончаров // АМА. – Вып. 11. – Саратов, 2002. – С. 42–46.
- 194 *Горегляд В. Н.* Буддизм и японская культура VIII–XIII вв. / В. Н. Горегляд // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1982. – С. 122–205.
- 195 *Грегоровиус Ф.* История города Рима в Средние века (от V до XVI столетий) / Ф. Грегоровиус. – [Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина]. – М.: АЛЬФА-КНИГА, 2008. – 1280 с., ил. – (Полное издание в одном томе).
- 196 *Грин Д. Р.* История Англии и английского народа / Дж. Р. Грин [Пер. с англ.]. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2005. – 752 с.

- 197 *Гринцер П. А.* Древнеиндийский эпос. Генезис и типология / П. А. Гринцер. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. — 419 с. — (Серия: Исследования по фольклору и мифологии Востока).
- 198 *Грушевой А. Г.* Новые материалы о взаимоотношениях селевкидских монархов с греческими городами Малой Азии / А. Г. Грушевой // МНЕМОН. — Вып. 7. — СПб., 2008 — С. 153–172.
- 199 *Грюнебаум фон, Г. Э.* Основные черты арабо-мусульманской культуры / Г. Э. фон Грюнебаум: Ст. разных лет [Сост. Д. В. Фролов, отв. ред.: А. Б. Куделин, М. Б. Пиотровский]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. — 227 с.
- 200 *Грязневич П. А.* Ислам и государство (к истории государственно-политической идеологии раннего ислама) / П. А. Грязневич // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. — С. 189–203.
- 201 *Грязневич П. А.* К вопросу о праве на верховную власть в мусульманской общине в раннем исламе / П. А. Грязневич // Ислам. Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред. П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. — С. 161–174.
- 202 *Гуляев В. И.* Америка и Старый Свет в доколумбовую эпоху / В. И. Гуляев. — М.: Наука, 1968. — 183 с.
- 203 *Гуляев В. И.* Забытые города майя. Проблемы искусства и архитектуры / В. И. Гуляев. — М.: Искусство, 1984. — 184 с.
- 204 *Гуляев В. И.* Проблема становления царской власти у древних майя / В. И. Гуляев // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. — М.: Наука, 1976. — С. 191–248.
- 205 *Гумилев Л. Н.* История народа хунну: Хунну. Хунны в Китае. Хунну в Азии и Европе / Л. Н. Гумилев. — М.: Эксмо, 2008. — 640 с. — (Антология мысли).
- 206 *Гуревич А. Я.* Избранные труды. Древние германцы. Викинги / А. Я. Гуревич. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. — 352 с. — (Серия: Письмена времени).
- 207 *Гусева Н. Р.* Раджаханстанцы. Народ и проблемы / Н. Р. Гусева. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. — 230 с.
- 208 *Гутнова Е. В.* Синтез в области истории права и государства во французской медиэвистике второй половины XIX века / Е. В. Гутнова // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1972. — С. 146–160.
- 209 *Гутнова Е. В.* Средневековье: место в европейской цивилизации / Е. В. Гутнова // СВ. — Вып. 53. — М.: Наука, 1990. — С. 21–43.
- 210 *Давыдкина О. И.* К проблеме взаимоотношений остготов и Восточной Римской империи накануне краха Остготского королевства / О. И. Давыдкина // АИ. — № 4. — 2008. — Саратов: Наука, 2008. — С. 130–135.
- 211 *Дагрон Ж.* Формы и функции языкового плюрализма в Византии (XI–XIII вв.) / Ж. Дагрон // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. — М.: Алетейя, 1999. — С. 160–193.
- 212 *Дандамаев М. А.* Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. М. А. Дандамаев]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. — С. 4–16.
- 213 *Дандамаев М. А.* Месопотамия и Иран в VII–IV в. до н. э.: Социальные институты и идеология / М. А. Дандамаев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1985. — 512 с.

- 214 *Дандамаев М. А.* Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1985. – 319 с.
- 215 *Дафтари Ф.* Краткая история исмаилизма: Традиции мусульманской общины [Пер. с англ. Л. Р. Додхудоевой, Л. Н. Додхудоевой] / Ф. Дафтари. – М.: АСТ, Ладомир, 2004. – 273 с.
- 216 *Дивбойз Н. К.* Политическая история Парфии [Пер. с англ., науч. ред. и библиограф. прилож. В. П. Никанорова] / Н. К. Дивбойз. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2008. – 816 с. – (Историческая библиотека).
- 217 *Дирльмайер У.* Раннее и Высокое Средневековье (VI – XIII вв.) / У. Дирльмайер // Краткая история Германии [Пер. с нем. К. В. Тимофеевой]. – СПб.: Евразия, 2008. – С. 14–74.
- 218 *Демидчик А. Е.* „Дал я дорогу своим ногам...“ („рассказ Синухе“ – древнейшие воспоминания эмигранта) / А. Е. Демидчик // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. – М.: Алетейя, 1999. – С. 237–258.
- 219 *Демина Н. А.* Культ Артемиды Агротеры в Аттике / Н. А. Демина // АМА. – Вып. 2. – Саратов, 1974. – С. 31–37.
- 220 *Демурже А.* Рыцари Креста. Военно-монашеские ордены в средние века [Пер. с фр. М. Ю. Некрасова] / А. Демурже. – СПб.: Евразия, 2008. – 542 с.
- 221 *Денисова-Хачатурян Н. А.* Социально-политические аспекты начальной истории Генеральных Штатов во Франции / Н. А. Денисова-Хачатурян // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – С. 161–174.
- 222 *Де-Фрай К.* Вступление / К. Де-Фрай // Девриз К. Великие сражения Средних веков 1000-1500 [Пер. с англ.] / К. Девриз, М. Догерти, Й. Дики, Ф. Джестайс, К. Йоргенсен. – М.: Эксмо, 2007. – С. 6–19.
- 223 *Де-Фрай К.* Гастингс, 1066 / К. Де-Фрай // Девриз К. Великие сражения Средних веков 1000–1500 [Пер. с англ.] / К. Девриз, М. Догерти, Й. Дики, Ф. Джестайс, К. Йоргенсен. – М.: Эксмо, 2007. – С. 20–31.
- 224 *Джаксон Т. Н.* О творческой активности автора „Хеймскринглы“ („Проблема авторского присутствия в повествовании) / Т. Н. Джаксон // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 147–174.
- 225 *Джонс А. Х. М.* Гибель античного мира [Пер. с англ. Т. В. Горайновой] / А. Х. М. Джонс. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.
- 226 *Диснер Г.* – И. Королевство вандалов [Пер. с нем. В. Л. Санина и С. В. Иванова] / Г.-И. Диснер. – СПб.: Евразия, 2002. – 224 с.
- 227 *Добиаш-Рождественская О. А.* Культура Западноевропейского Средневековья. Научное наследие [Отв. ред. В. И. Рутенберг] / О. А. Добиаш-Рождественская. – М.: Наука, 1987. – 351 с.
- 228 *Доннерт Э.* Данные немецких источников раннего средневековья о славянах и программа восточной экспансии у Титмара Мерзебургского / Э. Доннерт // СВ. – Вып. 27. – С. 26–39.
- 229 Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии [Отв. ред. Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1985. – 495 с. – (Серия: Археология СССР).
- 230 Древние цивилизации [Под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – М.: Мысль, 1989. – 479 с.
- 231 *Дройзен И. Г.* История эллинизма / И. Г. Дройзен. – Т.1. – М.: Эксмо Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 864 с.; Т.2. – 800 с.
- 232 *Дьяков Н. Н.* Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты в

- истории Северной Африки (Средние века, новое время) / Н. Н. Дьяков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 344 с.
- 233 *Дьяконов И. М.* История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [Под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. – [2 изд., доп.]. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. – 572 с. – (Серия: Исторические исследования).
- 234 *Дьяконов И. М.* Пути истории: От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. – [2 изд., испр.] – М.: КомКнига, 2007. – 384 с.
- 235 *Жюльен Ш.-А.* История Северной Африки (Тунис, Алжир, Марокко) от арабского завоевания до 1830 года [Пер. с фр. А. Е. Аничковой; ред. и предисл. Н. А. Иванова] / Ш.-А. Жюльен. – М.: Изд-во иностранной лит., 1961. – 423 с.
- 236 *Заблоцка Ю.* История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания) [Пер с пол. Д. С. Гальпериной; предисл. В. А. Якобсона] / Ю. Заблоцка. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 415 с.
- 237 *Заборов М. А.* Византийская политика папства и начало крестовых походов / М. А. Заборов // СВ. – Вып. 14. – 1958. – С. 27–48.
- 238 *Заборов М. А.* Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1980. – 320 с.
- 239 *Заборов М. А.* Советская историография крестовых походов / М. А. Заборов // СВ. – Вып. 25. – 1964. – С. 272–283.
- 240 *Замаровский В.* Тайны хеттов / В. Замаровский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1968. – 335 с.
- 241 *Зеленев Е. И.* Мусульманский Египет / Е. И. Зеленев. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 373 с.
- 242 *Зограф А. Н.* Лук и стрельба из него на монетах Северного Причерноморья / А. Н. Зограф // Нумизматика античного Причерноморья: Сб. науч. тр. [Ред. кол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др.] – К.: Наукова думка, 1982. – С. 5–14.
- 243 *Елканидзе М. М.* Проблема распространения буддизма на Ланке / М. М. Елканидзе // Буддизм: история и культура: Сб. ст. [Ред. кол.: В. В. Вертоградова (отв. ред.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – С. 104–118.
- 244 *Емельянов В. В.* Ритуал в Древней Месопотамии. – СПб.: Азбука-Классика, ПВ, 2003. – 320 с. – (Мир Востока).
- 245 *Ершова Г. Г.* Древняя Америка: полет во времени и пространстве / Г. Г. Ершова. – М.: Алетей, 2002. – 392 с. – (Сокровенная история цивилизаций).
- 246 *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 224 с.
- 247 Эпоха крестовых походов [Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо; пер. С. Гершензона]. – [Изд-е испр. и доп.]. – СПб.: Полигон, АСТ, 1999. – 1088 с. – (Классики исторической мысли).
- 248 *Иванова М. В.* Зелоты: религиозно-философская школа и политическое движение / М. В. Иванова // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ им. А. А. Жданова, 1990. – С. 149–170.
- 249 *Игнатенко А. А.* В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов Средневековья / А. А. Игнатенко. – М.: Мысль, 1989. – 255 с.
- 250 *Игнатенко А. В.* О начале государственности в Риме (к вопросу о возникновении политической власти) / А. В. Игнатенко // АДСВ. – Свердловск,

1988. – Вып. 24: Вопросы социального и политического развития. – С. 29–43.
- 251 *Игнатович А. Н.* Буддизм в Японии. Очерк ранней истории / А. Н. Игнатович. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 319 с.
- 252 *Игнатович А. Н.* Учения о теократическом государстве в японском буддизме / А. Н. Игнатович // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 146–179.
- 253 *Ионов И. Н.* Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия / И. Н. Ионов [Отв. ред. Л. П. Репнина]. – М.: Наука, 2007. – 499 с.
- 254 *Исаевич Я. Д.* Висяне и лендяне / Я. Д. Исаевич // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 156–170.
- 255 *Исаевич Я. Д.* Этническое самосознание польской народности в XII–XIV вв. / Я. Д. Исаевич // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 256–280.
- 256 *Исламов Т. М.* Краткая история Венгрии / Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
- 257 История Востока. – В 6 т. – Т. II: Восток в средние века [Отв. ред.: Л. Б. Аблаев, К. З. Ашрафян]. – М.: Вост. лит., 1995. – 716 с.
- 258 История Дагестана с древнейших времен до наших дней. – Т. I: История Дагестана с древнейших времен до начала XX века [Отв. ред. А. И. Османов]. – М.: Наука, 2004. – 627 с.
- 259 История Дании [Под ред. С. Буска и Х. Поульсена]. – [Пер. с дат. Н. М. Антюшина, С. Д. Комиссарова, О. В. Рождественского, А. Н. Чеканского]. – М.: Весь мир, 2006. – 591 с.
- 260 История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Н. М. Дьяконова]. – Ч. 1: Месопотамия. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 534 с.
- 261 История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [Под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. – Ч. 2: Передняя Азия. Египет. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 623 с.
- 262 История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древнейших империй [Под ред. А. В. Седова, ред. кол.: Г. М. Бонгард-Левин (пред.) и др.]. – М.: Вост. лит., 2004. – 895 с.
- 263 История Европы. – В 8 т. – Т. I: Древняя Европа [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1988. – 704 с.
- 264 История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века [Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрашевский и др.]; отв. ред. В. В. Струве. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1958. – 390 с.
- 265 История Туркменской ССР. – Т. I: С древнейших времен до конца XVIII века [Ред. кол.: М. Е. Массон (гл. ред.) и др.] – Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1957. – 496 с.
- 266 История Франции. – В 3 т. – Т. 1. [Ред. кол.: А. З. Манфред (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – 359 с.
- 267 История Франции [Под общ. ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена в сотруднич. с Э. Карпантье; предисл. Ж. Ле Гоффа; пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2008. – 607 с.

- 268 История Швеции [Ред. кол.: А. С. Кан (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1974. – 719 с.
- 269 Источниковедение истории южных и западных славян (феодальный период): Учебное пособие [Отв. ред. Л. П. Лаптева]. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 252 с. – (Труды ист. ф-та МГУ. – Вып. 7. – Серия III: Instrumenta studiorum: 3).
- 270 *Йорданов И.* Мисия на византийският монах и презвитер Антоний в средновековна България през последната четвърт на IX в. / И. Йорданов // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – Вып. 33. – С. 80–84.
- 271 *Карасс М. Б.* Реконкиста и колонизация в истории кастильского крестьянства / М. Б. Карасс // СВ. – Вып. 22. – 1962. – С. 130–158.
- 272 *Карпов С. П.* От фемы Халдия – к империи великих Комнинов / С. П. Карпов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 54–61.
- 273 Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету: До 25-річчя заснування [Авт.-уклад. В. І. Кадеєв]. – Х.: НМЦ „МД”, 2003. – 136 с.
- 274 *Кац Т. П.* О некоторых культах нурагической Сардинии / Т. П. Кац // АМА. – Вып. 8. – Саратов, 1990. – С. 103–111.
- 275 *Кацнельсон И. С.* Государственный строй Нубии в VII–IX вв. до н. э. и законы Бокхориса / И. С. Кацнельсон // Древний мир: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – С. 81–85.
- 276 *Кеннеди, Х.* Двор халифов [Пер. с англ. Н. Тартаковской] / Х. Кеннеди. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. – 412.
- 277 *Кестлер А.* Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие / А. Кестлер [Пер. с англ. А. Ю. Кабалкина]. – СПб.: Евразия, 2006. – 381 с.
- 278 *Кёнигсбергер Г. Г.* Средневековая Европа, 400–1500 годы [Пер. с англ.; предисл. Д. Э. Харитоновича] / Г. Г. Кёнигсбергер. – М.: Весь мир, 2001. – 384 с. – (Тема).
- 279 *Кычанов Е. И.* Государственный контроль за деятельностью буддистских общин в Китае в период Тан – Сун (VI–XIII вв.) / Е. И. Кычанов // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 71–90.
- 280 *Кычанов Е. И.* История Тангутского государства / Е. И. Кычанов. – СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2008. – 767 с. – (Серия: Исторические исследования).
- 281 *Кычанов Е. И.* Правовое положение буддийских общин в тангутскому государстве / Е. И. Кычанов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 28–62.
- 282 *Кленгель Х.* Архивы Эблы и история Сирии: проблемы и перспективы / Х. Кленгель // Древняя Эбла (Раскопки в Сирии). – [Пер. с англ., ит., нем. и фр.; сост. и введ. П. Маттиз; общ. ред. и заключ. ст. И. М. Дьяконова]. – М.: Прогресс, 1985. – С. 206–218.
- 283 *Клёнышева Н. Д.* Общественные стороны римского погребального обряда / Н. Д. Клёнышева // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 133–146.
- 284 *Клименских А. В.* Болгаро-византийский договор конца 1201 г. в контексте международных отношений на Балканах / А. В. Клименских // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Международных

- научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6–10 сентября 2004 г.). – С. 133–137.
- 285 *Климов О. Ю.* Пергамское царство: проблемы политической истории и государственного устройства / О. Ю. Климов. – СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010. – 400 с. – (Историческая библиотека).
- 286 *Климов О. Ю.* Эллинистическое государство как пример квазифедеративного объединения / О. Ю. Климов // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 59–70.
- 287 *Кнорозов Ю. В.* Иероглифические рукописи майя / Ю. В. Кнорозов. – Л.: Ленинград. отд. изд-ва „Наука”, 1975. – 272 с.
- 288 *Кнорозов Ю. В.* Письменность индейцев майя / Ю. В. Кнорозов. – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 663 с.
- 289 *Козлов А. С.* Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395 – 399 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 68–82.
- 290 *Козлов А. С.* Некоторые аспекты „проблемы варваров” в „Новой истории” Зосима / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1977. – Вып. 14. – С. 52–59.
- 291 *Козлов А. С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в первой половине V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1982. – Вып. 19: Византия и ее провинции. – С. 5–31.
- 292 *Козлов А. С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 24–39.
- 293 *Козлов А. С.* Основные направления политической оппозиции правительству Византии и ее социальная база в середине 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1985. – Вып. 22: Проблемы социального развития. – С. 42–51.
- 294 *Козлов А. С.* Основные черты политической оппозиции правительству Византии в 399–400 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1979. – Вып. 16: Социальное развитие Византии. – С. 23–31.
- 295 *Козлов А. С.* Политическая оппозиция Византии на рубеже V–VI вв. / А. С. Козлов // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 59–78.
- 296 *Козлов А. С.* Содержание конфликта Аспара и Льва I / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 110–123.
- 297 *Козырева Н. В.* Старовавилонские печати с именем бога Амурру из собрания Государственного Эрмитажа / Н. В. Козырева // ЗВОРАО: Нов. серия. – Т. I (XXVI). – СПб., 2002. – С. 134–147.
- 298 *Кобищанов Ю. М.* Полюдье: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций / Ю. М. Кобищанов. – М.: РОССПЭН, 1995. – 320 с.
- 299 *Ковалев А. А.* Месопотамия до Саргона Аккадского. Древнейшие этапы истории / А. А. Ковалев. – М.: РГГУ, 2002. – 252 с. – (Orientalia: Тр. Ин-та восточ. культур РГГУ. – Вып. II).
- 300 *Ковтунович О. В.* Багдад / О. В. Ковтунович, С. И. Ходжаш. – М.: Искусство, 1971. – 175 с.
- 301 *Колесников А. И.* Завоевание Ирана арабами (Иран при „праведных халифах”): Монография / А. И. Колесников. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – 270 с.
- 302 *Колесницкий Н. Ф.* Об этническом и государственном развитии средневековой Германии (VI–XIV вв.) / Н. Ф. Колесницкий // СВ. – Вып. 23.

– С. 183–197.

303 *Колесницкий Н. Ф.* Феодальное государство (VI–XV вв.): Пособие / Н. Ф. Колесницкий. – М.: Просвещение, 1967. – 272 с.

304 *Комеч А. И.* Символика архитектурных форм в раннем христианстве / А. И. Комеч // Искусство Западной Европы и Византии [В. Н. Гращенко, А. И. Комеч, М. Я. Либман]. – М.: Наука, 1978. – С. 209–223.

305 *Кондратюк М. В.* Архэ и афинская демократия / М. В. Кондратюк // Античная Греция: Проблемы развития полиса [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. – Т.1: Становление и развитие полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 327–365.

306 *Контлер Л.* История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы [Пер. с англ. В. Т. Олейника] / Л. Контлер. – М.: Весь мир, 2002. – 656 с. – (Национальная история).

307 *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова. – М.: Вост. лит., 1999. – 254 с.

308 *Конрад Н. И.* Очерк истории культуры средневековой Японии. VII–XVI века / Н. И. Конрад. – М.: Искусство, 1980. – 144 с.

309 *Кораблев И. Ш.* Ганнибал / И. Ш. Кораблев. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука”, 1976. – 399 с., с карт.

310 *Кормышева Э. И.* Религия Куша / Э. И. Кормышева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – 264 с.

311 *Коротких Л. М.* Этноним иберы и его культурное содержание / Л. М. Коротких // ВДИ. – 2008. – №2. – С. 73–87.

312 *Корсунский А. Р.* История Испании IX–XIII веков (Социально-экономические отношения и политический строй Астура-Леонского и Леона-Кастильского королевства) / А. Р. Корсунский: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1976. – 239 с.

313 *Корсунский А. Р.* К вопросу об „Эдикте Теодориха” / А. Р. Корсунский // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.] – М.: Наука, 1972. – С. 16–31.

314 *Корсунский А. Р.* К вопросу о византийских завоеваниях в Испании VI–VII вв. / А. Р. Корсунский // ВВ. – Т. 12. – 1957. – С. 31–45.

315 *Корсунский А. Р.* Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). / А. Р. Корсунский, Р. Понтер. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.

316 *Костицкий В. В.* Основы (концепція) державно-церковних взаємовідносин в Україні / В. В. Костицкий. – К.: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 24 с.

317 *Котельникова Л. А.* Городская община в Северной и Средней Италии в VIII–X вв.: действительность раннего средневековья и античные традиции / Котельникова Л. А. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. П. Соколов (отв. ред.) и др.]. – Вып. 2. – Горький: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1975. – С. 60–72.

318 *Котельникова Л. А.* Политика городов по отношению к сельским коммуна Северная и Средней Италии в XII в.) / Л. А. Котельникова // СВ. – Вып. XVI. – М.: Наука, 1959. – С. 3–22.

319 *Кочнев Б. Д.* Нумизматическая история Караханидского каганата (991–1209 гг.). – Ч. 1: Источниковедческое исследование / Б. Д. Кочнев. – М.: Изд. дом „София”, 2006. – 344 с.

320 *Кошеленко Г. А.* Новые поступления в нумизматическую коллекцию

- Государственного Исторического Музея (парфянские монеты) / Г. А. Кошеленко, В. А. Гаилов // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 190–194.
- 321 Кошеленко Г. А. Нумизматические данные по проблеме царского культа в Парфии / Г. А. Кошеленко, В. А. Гаилов // ВДИ. – 2010. – № 3. – С. 169–178.
- 322 Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу [Пер. с англ. Р. В. Котенко] / Х. Г. Крил. – СПб.: Евразия, 2001. – 480 с.
- 323 Крюгер Р. Китай. История страны [Пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К. Королева] / Р. Крюгер. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. – 544 с. – (Биографии Великих Стран).
- 324 Круглов Е. А. Полис и гражданско-храмовая община в Карию V–IV вв. до н. э. / Е. А. Круглов // Проблемы политической истории античного общества: Межвузов. сб. [Отв. ред. проф. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ им. А. А. Жданова, 1985. – С. 63–75.
- 325 Крюков В. Г. Сообщения анонимного автора „Ахбар аз-заман” („Мухтасар ал-аджаиб”) о народах Европы / В. Г. Крюков // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 194–208.
- 326 Крюков В. М. Символы власти и коммуникации в доконфуцианском Китае (к антропологии дэ) / В. М. Крюков // От магической силы к моральному императиву: категория дэ в китайской культуре [Сост. и отв. ред.: Л. Н. Борох, А. И. Кобзев]. – М.: Вост. лит., 1998 – С. 76–106. – (Серия: История восточной философии).
- 327 Куббель Л. Е. Об особенностях классовобразования в средневековых обществах Западного и Центрального Судана / Л. Е. Куббель // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 87–123.
- 328 Кузнецова А. М. Византия и становление христианства среди венгров / А. М. Кузнецова // Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья: Сб. тез. XX конф. памяти В. Д. Королюка „Славяне и их соседи” [Отв. ред. вып. Б. Н. Флоря]. – М., 2001. – С. 52–55.
- 329 Кузьмин С. Л. Скрытый Тибет. История независимости и оккупации / С. Л. Кузьмин. – СПб.: Изд-во А. Терентьева, 2010. – 544 с.
- 330 Кузьмин Ю. Н. Из истории археологических раскопок в Вергине / Ю. Н. Кузьмин // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 289–308.
- 331 Кузьмина Ю. Н. Культурные изображения Артемиды Эфесии / Ю. Н. Кузьмина // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 24–30.
- 332 Кузьмина Ю. Н. Распространение культа Артемиды Эфесской на Боспоре / Ю. Н. Кузьмина // АИ. – № 5. – 2010. – Саратов: Наука, 2007. – С. 148–154.
- 333 Кузьмина Ю. Н. Синкретичность культа Артемиды Эфесской / Ю. Н. Кузьмина // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 63–68.
- 334 Курбатов Г. Л. Либаний об Иране / Г. Л. Курбатов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 88–94.
- 335 Кучеренко Л. П. Римская магистратура цензоров в „Römisches Staatsrecht” Теодора Моммзена / Л. П. Кучеренко // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 441–448.
- 336 Кшизаян Л. Поздняя предыстория Египта / Л. Кшизаян // История человечества. – Т.1: Доисторические времена и начала цивилизации [Под ред. З. Я. Де Лаата]. – М.: Магистр-Пресс, 2003. – С. 425–437.
- 337 Ладынин И. А. Основные этапы царского культа Птолемеев в контексте общей эволюции египетского эллинизма / И. А. Ладынин // МНЕМОН. –

Вып. 3. — СПб., 2004 — С. 145–184.

338 *Ладынин И. А.* Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северно-Западный Крым), и посмертное обожествление Арсиной II Филаделфы / И. А. Ладынин, Е. А. Попова // ВДИ. — 2010. — № 2. — С. 71–85.

339 *Ланник Л. В.* Распад Римской империи: проблема датировки / Л. В. Ланник // АИ. — № 3. — 2007. — Саратов: Наука, 2007. — С. 219–229.

340 *Ланник Л. В.* Рим и германцы: Пути решения проблемы / Л. В. Ланник // АИ. — № 2. — 2006. — Саратов: Науч. кн., 2006. — С. 186–202.

341 *Лаптева Л. П.* Изучение источников по истории богомилства в Болгарии в русской историографии XIX–XX в. / Л. П. Лаптева // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы: Сб. ст. [Отв. ред. В. А. Дьяков]. — М.: Наука, 1986. — С. 140–165.

342 *Левек П.* Эллинистический мир [Пер. с франц. Е. П. Чиковой, комм. и послесл. Г. А. Кошеленко] / П. Левек. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука“, 1987. — 252 с. — (По следам исчезнувших культур Востока).

343 *Леус В. А.* „Клятва“ Сципиона / В. А. Леус // АИ. — № 4. — 2008. — Саратов: Наука, 2008. — С. 64–70.

344 *Линч Д. Г.* Середньовічна церква: Коротка історія [Пер. з англ. В. Шовкун] / Джозеф Г. Лінч. — К.: Основи, 1994. — 492 с.

345 *Липшиц Е. Э.* Новые зарубежные публикации источников и исследования по истории еретических движений в Византии / Е. Э. Липшиц // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: Сб. ст. и материалов [Под ред. В. И. Рутенбурга]. — Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. — С. 71–108.

346 *Литаврин Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 472 с.

347 *Литаврин Г. Г.* Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI–XII вв. / Г. Г. Литаврин // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1981. — С. 170–185.

348 *Литаврин Г. Г.* Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X — до конца XIV вв. / Г. Г. Литаврин // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. — М.: Наука, 1989. — С. 36–70.

349 *Литаврин Г. Г.* Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. / Г. Г. Литаврин // Культура Византии: вторая половина VII–XII в. [Отв. ред.: З. В. Удальцова, Г. Г. Литаврин]. — М.: Наука, 1989. — С. 59–88.

350 *Литаврин Г. Г.* Славяне и болгары до встречи в Подунавье / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. — М.: Наука, 1987. — С. 27–41.

351 *Литаврин Г. Г.* Первое Болгарское царство в зените могущества. Расцвет культуры / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. — М.: Наука, 1987. — С. 63–80.

352 *Литаврин Г. Г.* Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей / Г. Г. Литаврин // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней [Отв. ред. Г. Г. Литаврин]. — М.: Наука, 1987. — С. 42–62.

353 *Лозинский С. Г.* Социальные корни антисемитизма в Средние века и Новое время / С. Г. Лозинский. — Л.: Атеист, 1929. — 208 с.

354 *Лотоцкий О.* Автокефалия. — Т. II: Нарис історії автокефальних церков: Репринтне видання [Ред Р. Смаль-Стоцький] / О. Лотоцький. — К., 1999. — 146 с.

- 355 *Луконин В. Г.* Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – 232 с., ил.
- 356 *Лунгис Т. К.* К вопросу о взаимоотношениях патриархов и императоров в X–XI вв. / Т. К. Лунгис // АДСВ. – Барнаул: День, 1992. – Вып. 26: Византия и средневековый Крым. – С. 78–82.
- 357 *Лурье И. М.* Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования [Под ред. М. Э. Матье] / И. М. Лурье. – Л.: ИГЭ, 1960. – 335 с.
- 358 *Люттвак Э.* Стратегия Византийской империи [Пер. с англ. Н. А. Коваля] / Э. Люттвак. – М.: Русский фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 664 с.
- 359 *Ляхин Е. В.* Роль епископа в эволюции позднеримского города в Греции IV–V вв. / Е. В. Ляхин // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 191–197.
- 360 *Мавлеев Е. В.* Греческие мифы в Этрурии (о понимании этрусками греческих изображений) / Е. В. Мавлеев // АМА. – Вып. 4. – Саратов, 1979. – С. 82–104.
- 361 *Магидович И. П.* История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М.: Мысль, 1970. – 453 с., ил., карт.
- 362 *Магидович И. П.* Очерки по истории географических открытий. – В 5 т. – Т. 1: Географические открытия народов Древнего мира и Средневековья (до плаваний Колумба) / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – [3 изд., перераб. и доп.] – М.: Просвещение, 1982. – 288 с.
- 363 *Макьявелли Н.* История Флоренции [Пер. Н. Я. Рыковой; общ. ред., послеслов. и комментарии В. И. Рутенбурга] / Н. Макьявелли. – [2 изд.]. – М.: Наука, 1987. – 448 с.
- 364 *Малявин В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. – М.: Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. – 632 с.
- 365 *Мартынов А. С.* Буддизм и двор в начале династии Тан (VII–VIII вв.) / А. С. Мартынов // Буддизм и государство на Дальнем Востоке: Сб. ст. [Отв. ред. Л. П. Делюсин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 91–108.
- 366 *Мартынов А. С.* Буддизм и конфуцианцы: Су Дун-по (1036–1101) и Чжу Си (1130–1200) / А. С. Мартынов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 206–316.
- 367 *Мартынов А. С.* Буддизм и общество в странах Центральной и Восточной Азии (Предисловие) / А. С. Мартынов // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.; Отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. – С. 5–15.
- 368 *Массон В. М.* Культурогенез Древней Центральной Азии / В. М. Массон. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ; Изд-во СПбГУ, 2006. – 384 с. – (Азиатика).
- 369 *Матузова В. И.* Идеино-теологическая основа „Хроники земли Прусской” Петра из Дусбурга / В. И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1982 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1984. – С. 152–169.
- 370 *Матье М. Э.* Эрмитажная скульптурная группа Аменемхеба / М. Э. Матье // Древний мир: Сб. ст. [Ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – С. 144–154.
- 371 *Маяк И. Л.* Рим первых царей (Генезис римского полиса) / И. Л. Маяк. –

М.: Изд-во МГУ, 1983. – 272 с.

372 *Медведская И. Н.* Древний Иран накануне империй (IX–VI вв. до н. э.). История Мидийского царства / И. Н. Медведская. – СПб.: ПВ, 2010. – 264 с.

373 *Мельникова Е. А.* Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.) / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987 [Отв. ред. А. П. Новосельцев]. – М.: Наука, 1989. – С. 260–268.

374 *Мещерская Е. Н.* Сирийская рукописная книга / Е. Н. Мещерская // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. – Кн. 1 [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – С. 104–144.

375 *Мещеряков А. Н.* Герои, творцы и хранители японской старины / А. Н. Мещеряков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 235 с.

376 *Мещеряков А. Н.* Древняя Япония: буддизм и синтоизм (проблема синкретизма) / А. Н. Мещеряков. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 192 с.

377 *Мильская Т. В.* Светская вотчина в Германии VIII–IX вв и ее роль в закреплении крестьянства (по материалам источников Южной и Юго-Западной Германии) / Т. В. Мильская. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 212 с.

378 *Михайлов А. В.* Александр и религия древних персов в зороастрийской традиции Востока (на примере „Большого Бундахишна”) / А. В. Михайлов // АИ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 98–105.

379 *Михайлов А. В.* „Дело” об ограблении гробницы Кира / А. В. Михайлов // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 31–39.

380 *Михайлов А. В.* Надпись на гробнице Кира Великого / А. В. Михайлов // АИ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 31–37.

381 *Михайлова И. Б.* Религиозно-политическая борьба в Багдаде при Буидах и Сельджукидах / И. Б. Михайлова // Ислам: Религия, общество, государство: Сб. ст. [Отв. ред.: П. А. Грязневич, С. М. Прозоров]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – С. 223–228.

382 *Мишакова И. А.* Рельеф „Коронование Константина” в ГМИИ и византийская резная кость „группы императора Романа” / И. А. Мишакова // Искусство Западной Европы и Византии [В. Н. Гращенков, А. И. Комеч, М. Я. Либман]. – М.: Наука, 1978. – С. 224–236.

383 *Моммзен Т.* История Рима [Пер. с нем.]. – Т. 5. – Кн. 8: Провинции от Цезаря до Диоклетина / Т. Моммзен. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2002. – 749 с. – (Классическая мысль).

384 *Монтэ П.* Египет Рамзесов / П. Монтэ. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. – 376 с.

385 *Мюссе Л.* Варварские нашествия на Западную Европу: волна вторая [Пер. с фр. А. П. Саниной] / Л. Мюссе. – СПб.: Евразия, 2006. – 337 с.

386 *Нагата Х.* История философской мысли Японии [Пер. с яп.; Общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского] / Х. Нагата. – М.: Прогресс, 1991. – 416 с.

387 *Назарова Е. Л.* Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов / Е. Л. Назарова // Балто-славянские исследования XV: Сб. науч. тр. – М.: Индрик, 2002. – С. 29–41.

388 *Науменко В. Е.* К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII–IX вв. (по данным Notitiae episcopatum) / В. Е. Науменко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26–28 марта

2003 г.). – С. 123–145.

389 *Невелева С. Л.* Махабхарата. Изучение древнеиндийского эпоса / С. Л. Невелева. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1991. – 228 с.

390 *Невил П.* Ирландия: История страны [Пер. с англ. Н. Омелянович под ред. К. Ковешникова] / П. Невил. – М.: Эксмо; СПб: Мидгард, 2009. – 352 с. – (Биографии Великих Стран).

391 *Немировский А. И.* Этруски. От мифа у истории / А. И. Немировский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1983. – 261 с.

392 *Неру Д.* Открытие Индии [Пер. с англ.] / Д. Неру. – М.: Изд-во иностранной лит., 1955. – 650 с.

393 *Нессельштраус Ц. Г.* Искусство раннего Средневековья / Ц. Г. Нессельштраус. – СПб.: Азбука, 2000. – 384 с. – (Новая история искусства).

394 *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. – М.: Территория будущего, 2008. – 752 с. – (Серия: Университетская библиотека Александра Погорельского).

395 *Никитина И. П.* Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I–III вв. н. э. / И. П. Никитина // АДСВ. – Свердловск, 1966. – Вып. 4. – С. 179–198.

396 *Никитюк Е. В.* „Афинская полития” Псевдо-Ксенофонта: к вопросу о датировке / Е. В. Никитюк // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 357–370.

397 *Никоноров В. П.* „Свистящие стрелы” Маодуня и „Марсов меч” Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / В. П. Никоноров, Ю. С. Худяков. – СПб.: ПВ; М.: Филоматис, 2004. – 320 с. – (Серия „Militaria Antiqua”, VI).

398 *Новосельцев А. П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 264 с.

399 *Норвич Д.* Нормандцы в Сицилии. Второе нормандское завоевание. 1016–1130 [Пер. с англ. Л. А. Игоревского] / Джон Норвич. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 367 с.

400 *Омельчук В. В.* Взаємини держави і церкви як чинник внутрішньої єдності стародавніх державних утворень / В. В. Омельчук, М. В. Омельчук // Становлення та розвиток української державності. – Вип. 4: Матеріали Всеукр. наук.-прак. конф. „Державне управління в умовах політичної модернізації України: стан та проблеми”, (Київ, 23 жовтня 2009 р.) [Ред. кол.: М. Ф. Головатий (гол.) та ін.]. – К.: Вид. дім „Персонал”, 2010. – С. 7–18.

401 *Парамонова М. Ю.* Образ святого правителя в первых святовацлавских житиях: политико-теологические идеи латинских легенд в контексте оттоновской агиографии / М. Ю. Парамонова // Славяно-германские исследования. – Т.1 – 2 [Отв. ред.: А. А. Гугнин, А. В. Циммерлинг]. – М.: Индрик, 2000. – С. 80–129.

402 *Пашуто В. Т.* Древняя Русь и Венгрия / В. Т. Пашуто // Славяне и Русь: Науч. сб.: К шестидесятилетию акад. Б. А. Рыбакова [Ред. кол.: Е. В. Крупнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1968. – С. 345–351.

403 *Переломов Л. С.* Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Л. С. Переломов. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 334 с.

404 *Перепелкин Ю. Я.* Хозяйство староегипетских вельмож / Ю. Я. Перепелкин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1988. – 300 с.

405 *Перещ В.* Мотиви „партиійного тотемізму” в мінойському мистецтві (до питання про „мінойський матриархат”) / В. Перещ // Вісник КНУ. – Серія: Історія. – Вип. 89–90. – 2007. – С. 41–43.

- 406 *Петрова Э. Б.* Боспор и Кипр: опыт сопоставления двух тиранических режимов / Э. Б. Петрова // АМА. – Вып. 10. – Саратов, 1999. – С. 12–29.
- 407 *Петрухин В. Я.* Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношений в раннефеодальный период (IX–XI вв.) / В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 174–181.
- 408 *Петрухин В. Я.* Религия и мифология / В. Я. Петрухин // История первобытного общества. Эпоха классовобразования [Отв. ред. Ю. В. Бромлей]. – М.: Наука, 1988. – С. 416–447.
- 409 *Печатнова Л. Г.* Религиозная власть спартанских царей / Л. Г. Печатнова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. – Вып. 35: Материалы XII Междунар. науч. Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6 – 10 сентября 2004 г.). – С. 25–43.
- 410 *Печатнова Л. Г.* Способы отрешения от власти спартанских царей / Л. Г. Печатнова // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009 – С. 65–102.
- 411 *Пиренн А.* Средневековые города Бельгии [Пер. с фр. под ред. Е. А. Косминского] / А. Пиренн. – СПб.: Евразия, 2001. – 512 с.
- 412 *Пичугина И. С.* Крестьянство и кортесы Кастилии во второй половине XIII – первой половине XIV века / И. С. Пичугина // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1972. – С. 189–197.
- 413 *Плетнева С. А.* Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья: Серия: Археология СССР [Отв. ред. тома С. А. Плетнева]. – М.: Наука, 1981. – С. 62–75.
- 414 *Плетнева С. А.* Хазары / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1976. – 94 с.
- 415 *Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века / В. М. Полевой. – М.: Искусство, 1973. – 352 с.
- 416 *Полякова Г. Ф.* Некоторые черты социально-экономического устройства греческих обществ II тысячелетия до н. э. / Г. Ф. Полякова // Античная Греция: Проблемы развития полиса [Ред. кол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др.]. – Т. 1: Становление и развитие полиса. – М.: Наука, 1983. – С. 37–88.
- 417 *Поляковская М. А.* Михаил Яковлевич Сюзюмов: ученый и время // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды [Ред. кол.: М. А. Поляковская (отв. ред.) и др.] / М. Я. Сюзюмов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – С. 5–22.
- 418 *Помогач Б.* Тысячелетие венгерской культуры / Б. Помогач // Факты о Венгрии: МИД. – 2000. – № 1. – 12 с.
- 419 *Попов А. А.* Греко-Бактрийское царство / А. А. Попов. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 240 с.
- 420 *Попов А. А.* Институт царской власти в Греко-Бактрии / А. А. Попов // Античное государство. – СПб., 2002. – С. 95–104.
- 421 *Попова Т. В.* Античная биография и византийская агиография / Т. В. Попова // Античность и Византия: Сб. ст. [Отв. ред. Л. А. Фрайберг]. – М.: Наука, 1975. – С. 218–266.
- 422 *Пржигодзкая О. Ю.* Процесс вхождения варваров в состав общества Римской империи: романизация (IV–V вв.) / О. Ю. Пржигодзкая // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 329–336.
- 423 *Пти-Дюптайи Ш.* Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков [Пер. с фр., сост. синхронистические табл. и имен. указ. С. П. Моравский] / Ш. Пти-Дюптайи. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1938. – 423 с.
- 424 *Пугаченкова Г. А.* Жига-Тепе (раскопки 1974 г.) / Г. А. Пугаченкова //

- Древняя Бактрия: Вып. 2: Материалы Советско-Афганской археологической экспедиции [Отв. ред. Т. И. Кругликова]. – М.: Наука, 1979. – С. 63–94.
- 425 Пугаченкова Г. А. Искусство Гандхары / Г. А. Пугаченкова. – М.: Искусство, 1982. – 195 с.
- 426 Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники – завоеватели Малой Азии [Пер. с англ. О. И. Миловой] / Т. Т. Райс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с.
- 427 Ривте У. История внешней политики Норвегии [Пер. с англ. М. Л. Коробочкина] / У. Ривте. – М.: Весь мир, 2003. – 416 с.
- 428 Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / А. Б. Ранович. – М.: Изд-во пол. лит., 1990. – 479 с. – (Библиотека атеистической литературы).
- 429 Робер Ж.-Н. Этруски / Ж.-Н. Робер. – М.: Вече, 2007. – 368 с. – (Гиды цивилизаций).
- 430 Розенблюм Е. М. Идеал поведения мученика в поэме Пруденция „О венцах” / Е. М. Розенблюм // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 150–175.
- 431 Ронин В. К. Проблемы этнического самосознания полабских славян XI–XIV вв. / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 297–317.
- 432 Ронин В. К. Проблемы этнического самосознания словенцев / В. К. Ронин, В. С. Иванов // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов]. – М.: Наука, 1989. – С. 165–181.
- 433 Ронин В. К. Светские биографии в каролингское время: „Астроном” как историк и писатель / В. К. Ронин // СВ. – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 165–183.
- 434 Рубинштейн Р. И. Египетская мифология / Р. И. Рубинштейн // Мифы народов Мира: Энциклопедия [Гл. ред. С. А. Токарев]. – [2 изд.]. – Т. 1. – М.: СЭ, 1987. – С. 420–427.
- 435 Рудаков В. Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X–XIII вв. / В. Е. Рудаков // АДСВ. – Свердловск, 1984. – Вып. 21: Античная и средневековая идеология. – С. 35–57.
- 436 Румянцев А. И. Взаимоотношения римлян и варваров по „Житию святого Северина” / А. И. Румянцев // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 198–218.
- 437 Ртвеладзе Э. В. О периодизации истории денежного обращения в Среднеазиатском Двуречье в древности / Э. В. Ртвеладзе // ЗВОРАО: Новая серия. – Т. I (XXVI). – СПб., 2002. – С. 343–361.
- 438 Ртищева Г. А. Сицилийский город под властью норманнов / Ртищева Г. А. // Страны Средиземноморья в античную и средневековую эпохи: Межвуз. сб. [Ред. кол.: В. М. Строгоцкий (отв. ред.) и др.]. – Г.: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1985. – С. 106–121.
- 439 Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток VII–XV вв. / К. В. Рыжов. – М.: Вече, 2004. – 544 с.
- 440 Савинов А. А. Афина и Милет: истоки проникновения культа богини в Малую Азию / А. А. Савинов // МНЕМОН. – Вып. 7. – СПб., 2008. – С. 287–292.
- 441 Савинов Д. Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии / Д. Г. Савинов // Кляшторный С. Г. Степные империи древней Евразии / С. Г. Кляшторный,

- Д. Г. Савинов. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. – С. 181–342. – (Исторические исследования).
- 442 *Сагс Х.* Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура [Пер. с англ. Л. А. Карповой] / Х. Сагс. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 234 с. – (Загадки древних цивилизаций).
- 443 *Садаев Д. Ч.* История древней Ассирии / Д. Ч. Садаев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1979. – 247 с.
- 444 *Саливон А. Н.* Самосознание ободритов (к вопросу об образовании ободритской раннефеодальной народности) / А. Н. Саливон // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королук (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 130–151.
- 445 *Самохина Г. С.* Об одном эпизоде из истории диадохов. „Год царей” и его политические итоги / Г. С. Самохина // АДСВ. – Свердловск, 1988. – Вып. 24: Вопросы социального и политического развития. – С. 44–51.
- 446 *Сапрыкин С. Ю.* Аристарх Колхидский / С. Ю. Сапрыкин // Scripta Gregogiana: Сб. в честь семидесятилетия акад. Г. М. Бонгард-Левина [Отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – М.: Вост. лит., 2003. – С. 238–250.
- 447 *Сапрыкин С. Ю.* О хронологических границах эпохи эллинизма / С. Ю. Сапрыкин // История: Мир прошлого в современном освещении: Сб. науч. ст. к 75-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Отв. ред. А. Ю. Дворниченко]. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – С. 213–234.
- 448 *Сапрыкин С. Ю.* Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 1996. – 348 с.
- 449 *Сапрыкин С. Ю.* Религия и культы Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. – М. – Тула: Гриф и К, 2009. – 426 с.
- 450 *Сапрыкин Ю. М.* Английское завоевание Ирландии (XII–XVII вв.): Учеб. пособие / Ю. М. Сапрыкин. – М.: Высшая школа, 1982. – 176 с. – (Библиотека историка).
- 451 *Свенцицкая И. С.* Восприятие царя и царской власти в эллинистических полисах (по данным эпиграфики) / И. С. Свенцицкая // Государство, политика и идеология в античном мире: Межвузов. сб. [Отв. ред. Э. Д. Фролов]. – Л.: ЛГУ им. А. А. Жданова, 1990. – С. 97–108.
- 452 *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М.: Изд-во полит. лит., 1989. – 336 с.
- 453 *Селицкий А. И.* К вопросу о генезисе королевской власти у древних германцев / А. И. Селицкий // Скандинавские чтения 1998 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты: Сб. [Отв. ред. А. С. Мыльников]. – СПб.: Наука, 1999. – С. 58–81.
- 454 *Семенова Л. А.* Из истории Фатимидского халифата: Очерки и материалы / Л. А. Семенова. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1974. – 264 с.
- 455 *Сергеева Е. В.* Первые христианские общины в Северной Африке / Е. В. Сергеева // МНЕМОН. – Вып. 6. – СПб., 2007. – С. 421–432.
- 456 *Сергеева С. Н.* Элевсин и Афины (с нач. II тыс. до VII в. до н. э.) / С. Н. Сергеева // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 84–108.
- 457 *Сидорова В. С.* Художественная культура Древней Индии / В. С. Сидорова. – М.: Наука, 1972. – 118 с.
- 458 *Сила-Новицкая Т. Г.* Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика / Т. Г. Сила-Новицкая. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва

„Наука”, 1990. – 206 с.

459 *Силантьев Р. В.* Императорская власть в Священной Римской империи / Р. В. Силантьев // Юридический аналитический журнал. – 2004. – № 1 (9). – С. 5–15.

460 *Силва де, С. Ф.* География Цейлона [Ред. и предисл. А. А. Пронина; пер. с англ. А. Б. Шмелева] / С. Ф. де Силва. – М.: Изд-во иностранной лит., 1955. – 319 с.

461 *Симпсон Ж.* Викинги. Быт, религия, культура [Пер. с англ. Н. Ю. Чехонадской] / Ж. Симпсон. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 239 с.

462 *Сиротенко В. Т.* Борьба Западной Римской империи и Византии за префектуру Иллирик в 395–425 гг. и ее последствия / В. Т. Сиротенко // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 73–88.

463 *Сироткина С. Ю.* Афины и Спарта в Священной войне / С. Ю. Сироткина // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Науч. кн., 2006. – С. 14–22.

464 *Сказкин С. Д.* Очерки по истории западноевропейского крестьянства в Средние века / С. Д. Сказкин. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 377 с.

465 *Скржинская М. В.* Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2010. – 324 с.

466 *Скржинська М.* Парфенон у Херсонесі Таврійському / М. Скржинська // УЦСЕ. – 2006. – Вып. 6. – С. 67–85.

467 *Смирнов С. В.* „Божественные” эпитеты царя Антиоха IV / С. В. Смирнов // АИ. – № 7. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 124–131.

468 *Смирнов С. В.* Демодам и Патрокл – „друзья” Селевка I / С. В. Смирнов // АИ. – № 5. – 2009. – Саратов: Наука, 2010. – С. 38–45.

469 *Смирнов С. В.* Культ царя Антиоха IV Эпифана и иудейские апокалипсисы / С. В. Смирнов // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Научная книга, 2005. – С. 43–51.

470 *Сморчков А. С.* Источники и характер магистратского права на ауспиици: анализ акта *renuntiatio* / А. С. Сморчков // ВДИ. – 2010. – № 1. – С. 31–49.

471 *Сморчков А. М.* Об определенности огрешности ауспиций авгурской коллегией / А. М. Сморчков // Античность Европы: Межвузов. сб. науч. ст. [Под ред. И. Л. Маяк и А. З. Нюркаевой]. – Пермь, 1992. – С. 78–85.

472 *Снесарев А. Е.* Этнографическая Индия [Сост. Е. А. Снесарева, отв. ред. и автор вст. статьи Л. Б. Алаев] / А. Е. Снесарев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 278 с.

473 *Созина С. А.* Государство инков Тауантинсуйу – вершина Андской цивилизации / С. А. Созина // История Перу с древнейших времен до конца XX века [Ред. кол.: С. А. Созина (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 2000. – С. 48–79.

474 *Соколов Г. И.* Искусство этрусков / Г. И. Соколов. – М.: Слово / Slovo, 2002. – 208 с.

475 *Соколов Н. П.* Сорок лет советского византиноведения / Н. П. Соколов – Горький, 1959. – 51 с.

476 *Соколов Н. П.* Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений / Н. П. Соколов // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Межвуз. сб. [Ред. кол.: В. Т. Илларионов (отв. ред.) и др.] – Горький: Изд-во ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1982. – С. 53–65.

477 *Соколов Н. П.* Образование Венецианской колониальной империи / Н. П. Соколов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1963. – 542 с.

478 *Спеваковский А. Б.* Самураи – военное сословие Японии / А. Б. Спеваковский. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 168 с.

- 479 Средневековая Европа глазами современников и историков. Кн. для чтения. – Ч.2: Европейский мир X–XV веков. – М.: Интерпракс, 1995. – 384 с. – (Серия: Всемирная история и культура глазами современников и историков).
- 480 *Ставиский Б. Я.* К югу от Железных ворот / Б. Я. Ставиский. – М.: Советский художник, 1977. – 159 с.
- 481 *Степаненко В. П.* Византия и гибель графства Эдесского (1150 г.) / В. П. Степаненко // ВВ. – 1989. – Т. 50. – С. 85–92.
- 482 *Степаненко В. П.* Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (К генеалогии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Вазпуракана) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – Вып. 34: Материалы XI Международных научных Сюзюмовских чтений (Екатеринбург, 26–28 марта 2003 г.) – С. 265–274.
- 483 *Степаненко В. П.* Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в. / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 124–132.
- 484 *Степаненко В. П.* Попытка реализации ойкуменической доктрины в конце XI – начале XII в. (к хронологии византийско – антиохийской борьбы за Равнинную Киликию. 1097–1108 гг.) / В. П. Степаненко, А. В. Шорохов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 139–147.
- 485 *Степаненко В. П.* Рубениды Киликии и графы Эдессы в первой половине XII в. (к структуре графства Эдесского) / В. П. Степаненко // АДСВ. – Свердловск, 1990. – Вып. 25: Византия и сопредельный мир. – С. 151–159.
- 486 *Степаненко В. П.* Фема Иверия в XI в. (по данным сфрагистики) / В. П. Степаненко, Н. А. Алексеенко // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. – Вып. 39: К 60-летию д. и. н., профессора В. П. Степаненко. – С. 234–241.
- 487 *Строгецкий В. М.* Мировоззрение Геродота и его политические позиции / В. М. Строгецкий // МНЕМОН. – Вып.8. – СПб., 2009. – С. 345–356.
- 488 *Суровенков Д. И.* К уточнению биографии испанского хрониста Гидация / Д. И. Суровенков // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 136–141.
- 489 *Суровенков Д. И.* Некоторые замечания относительно описания триумфов в *Scriptores Historiae Augustae* / Д. И. Суровенков // АИ. – № 4. – 2008. – Саратов: Наука, 2008. – С. 120–129.
- 490 *Суровень Д. А.* К вопросу о сущности варварского общества и государства на примере древней Японии (конец III–V век) / Д. А. Суровень // Исседон. – 2002. – Т. 1. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та. – С. 104–132.
- 491 *Суровень Д. А.* Проблемы царствования в Ямато правителя Икумэ (Суйнина) / Д. А. Суровень // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. – Вып. 29. – С. 193–217.
- 492 *Сустель Ж.* Повседневная жизнь ацтеков накануне испанского завоевания / Ж. Сустель [Пер. с фр. Е. В. Колодочкиной; под ред. и вступ. ст. Г. Г. Ершовой]. – М.: Молодая гвардия; Палимпсест, 2007. – 287 с. – (Живая история. Повседневная жизнь человечества).
- 493 *Сюзюмов М. Я.* Византийские этюды / М. Я. Сюзюмов [Ред. кол.: М. А. Поляковская (отв. ред.) и др.]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 396 с.
- 494 *Сюзюмов М. Я.* Дофеодалный период / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 3–41.
- 495 *Сюзюмов М. Я.* О „самостоятельном пути” становления феодализма у германцев / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие

- феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 14–23.
- 496 *Татарников Д. Г.* Фабий Пиктор о причинах второй Пунической войны (к интерпретации Polyb. III.8.1-8) / Д. Г. Татарников // *АИ.* – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 69–80.
- 497 *Тер-Гевондян А. Н.* Армения и Арабский халифат / А. Н. Тер-Гевондян. – М.: Изд-во АН Армянской ССР, 1977. – 322 с.
- 498 *Тернбулл С.* Самураи [Пер. с англ. В. Г. Яковлев] / С. Тернбулл. – М.: АСТ, Астрель, 2008. – 287 с.
- 499 *Титова А. О.* Этос и функции короля в оттоновско – раннесалиевское время / А. О. Титова // *Среднерусский вестник общественных наук.* – 2009. – № 1. – С. 33–39.
- 500 *Тымовский М.* История Польши [Пер. с пол.] / М. Тымовский, Я. Кеневич, Е. Хольцер. – М.: Весь Мир, 2004. – 544 с. – (Национальная история).
- 501 *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сб. [Пер. с англ.; под ред. В. И. Уколова и Д. Э. Харитонов] / А. Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 592 с.
- 502 *Толстой Н. И.* Этническое и культурное самосознание хорватов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. / Н. И. Толстой // *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма: Науч. сб. [Отв. ред. Г. Г. Литаврин, В. В. Иванов].* – М.: Наука, 1989. – С. 152–164.
- 503 *Трофимов М. П.* Восстания рабов на Сицилии в „Исторической Библиотеке” Диодора / М. П. Трофимов // *АИ.* – № 2. – 2006. – Саратов: Науч. кн., 2006. – С. 136–143.
- 504 *Туманс Х.* О месте города в системе полисных ценностей / Х. Туманс // *МНЕМОН.* – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 19–48.
- 505 *Тьерри А.* О характере германских завоеваний Галлии и состоянии побежденных туземцев (1820 г.) / А. Тьерри // *История Средних веков: От падения Западной Римской Империи до Карла Великого (476–768 гг.) [Сост. М. М. Стасюлевич].* – СПб.: Полигон; АСТ, 2001. – С. 386–404.
- 506 *Удальцова З. В.* Византийская культура / З. В. Удальцова [Отв. ред. Е. В. Гутнова]. – М.: Наука, 1988. – 288 с.
- 507 *Удальцова З. В.* Евнапий из Сард – идеолог угасающего язычества / З. В. Удальцова // *АДСВ.* – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 70–75.
- 508 *Удальцова З. В.* Италия и Византия в VI в. / З. В. Удальцова. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 543 с.
- 509 *Удальцова З. В.* Распространение христианства, церковь и ереси в средневековой Европе / З. В. Удальцова // *История Европы.* – Т. 2: Средневековая Европа. – М.: Наука, 1992. – С. 560–590.
- 510 *Уколова В. И.* Культура остготской Италии / В. И. Уколова // *СВ.* – Вып. 46. – М.: Наука, 1983. – С. 5–26.
- 511 *Успенский Ф. И.* История Византийской империи / Ф. И. Успенский. – В 5 т. – Т. 1: Период I (до 527 г.). Период II (518–610 гг.). – М.: Астрель; АСТ, 2005. – 621 с.
- 512 *Успенский Ф. И.* История Византийской империи: Период Македонской династии (867–1057) [Сост. В. Л. Литвинова] / Ф. И. Успенский. – М.: Мысль, 1997. – 527 с.
- 513 *Файзрахманов Г. Л.* Древние тюрки в Сибири и Центральной Азии / Г. Л. Файзрахманов. – Казань: Мастер Лайн, 2000. – 188 с.
- 514 *Федоренко Н. Т.* Древние памятники китайской литературы /

- Н. Т. Федоренко. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1978. – 320 с.
- 515 *Филлипс Э. Д.* Монголы. Основатели империи Великих ханов [Пер. с англ. О. И. Перфильева] / Э. Д. Филлипс. – М.: ЗАО Центрполиграф: ООО „Внешторгпресс”, 2003. – 174 с. – (Загадки древних цивилизаций).
- 516 *Фильштинский И. М.* История арабов и халифата (750–1517 гг.) / И. М. Фильштинский. – [3 изд., испр. и доп.]. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2006. – 349 с.
- 517 *Фионин П. П.* Некоторые аспекты религиозной политики императора Диоклетиана / П. П. Фионин // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 113–120.
- 518 *Фионин П. П.* Образ императора Диоклетиана в сочинениях Лактанция и Евсевия Памфила / П. П. Фионин // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Науч. кн., 2006. – С. 212–219.
- 519 *Фицджеральд Ч. П.* История Китая [Пер. с англ. Л. А. Калашниковой] / Ч. П. Фицджеральд. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 460 с.
- 520 *Флоря Б. П.* Формирование раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины / Б. П. Флоря // Формирование раннефеодальных славянских народностей: Монография [Ред. кол.: В. Д. Королюк (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1981. – С. 97–130.
- 521 *Фрай Р.* Наследие Ирана [Пер. с англ. В. А. Лифшица и Е. В. Зеймаля; под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева;] / Р. Фрай. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Вост. лит., 2002. – 463 с. – (Культура народов Востока: материалы и исследования).
- 522 *Франкфорт Г.* В преддверии философии. Духовные искания древнего человека / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен [Пер. с англ. Т. Н. Толстой; отв. ред. и авт. вступ. ст. В. В. Иванов]. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. – 236 с.
- 523 *Фрейденберг М. М.* Раннесредневековый город на перекрестке цивилизаций (далматинские города IX–XII вв.) / М. М. Фрейденберг, А. В. Чернышев // АДСВ. – Свердловск, 1983. – Вып. 20: Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. – С. 5–13.
- 524 *Фролов Э. Д.* Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть) / Э. Д. Фролов. – СПб.: ИЦ „Гуманит. акад.”, 2001. – 602 с. – (Серия „Studia classica”).
- 525 *Хазанов А. М.* Роль рабства в процессах классового образования у кочевников евразийских степей / А. М. Хазанов // Становление классов и государства: Сб. ст. [Отв. ред. А. И. Першиц]. – М.: Наука, 1976. – С. 249–279.
- 526 *Харсекин А. И.* Об этрусском языке // Тайны древних писмен. Проблемы дешифровки: Сб. ст. [Сост., ред., предисл. И. М. Дьяконова; пер. с англ., нем., фр. и ит.]. – М.: Прогресс, 1976. – С. 339–348.
- 527 *Хачатурян Н. А.* Политическая и государственная история западного средневековья в контексте структурного анализа / Н. А. Хачатурян // СВ. – Вып. 54. – М.: Наука, 1991. – С. 5–22.
- 528 *Хвостова К. В.* Византийское крестьянство в XII–XV вв. / К. В. Хвостова // История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма. – В 3 т. – Т. 2: Крестьянство Европы в период развитого феодализма [Ред. кол.: М. А. Барг (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1986. – С. 210–232.
- 529 *Хинц В.* Государство Элам [Пер. с нем. Л. Л. Шохиной; отв. ред. Ю. Б. Юсифов] / В. Хинц. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1977. – 192 с.
- 530 *Хэгерман Д.* Карл Великий [Пер. с нем. В. П. Котелкина] / Д. Хэгерман. – М.: АСТ, Ермак, 2003. – 684 с.

- 531 *Ходжаш С. И.* Каир / С. И. Ходжаш. – [2 изд., испр. и доп.]. – М.: Искусство, 1975. – 184 с.
- 532 *Ходжсон М. Дж. С.* Орден ассасинов [Пер. с англ. С. В. Иванова, предисл. А. Г. Юрченко] / Маршалл Дж. С. Ходжсон. – М.: Вече, Евразия, 2006. – 464 с. – (Серия: Тайные общества, ордена и секты).
- 533 *Холод М. М.* Малоазийские греческие полисы и Александр Македонский в 334 г. до н. э. / М. М. Холод // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова [Под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб., 1998. – С. 187–199.
- 534 *Холод М. М.* Посвящения Александром Великим греческих храмов / М. М. Холод // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 117–130.
- 535 *Цанкова-Петкова Г.* Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. / Г. Цанкова-Петкова // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 10. – С. 167–180.
- 536 *Цибукидис Д. И.* Древняя Греция и Восток. Эллинистическая проблематика греческой историографии (1850–1974) / Д. И. Цибукидис. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1981. – 253 с.
- 537 *Циркин Ю. Б.* Император Деций: попытка возрождения Рима / Ю. Б. Циркин // МНЕМОН. – Вып. 8. – СПб., 2009. – С. 313–328.
- 538 *Циркин Ю. Б.* История библейских стран / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2003. – 574 с. – (Классическая мысль).
- 539 *Циркин Ю. Б.* Карфаген и его культура / Ю. Б. Циркин. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. – 288 с.
- 540 *Циркин Ю. Б.* Мифология Мелькарта / Ю. Б. Циркин // АМА. – Вып. 3. – Саратов, 1977. – С. 72–89.
- 541 *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – 528 с. – (Классическая мысль).
- 542 *Чемодурова С. Н.* Штрихи к портрету Ливии Августы / С. Н. Чемодурова // АИ. – № 2. – 2006. – Саратов: Науч. кн., 2006. – С. 167–177.
- 543 *Чемодурова С. Н.* Domus Augusta и Ливия Друзилла / С. Н. Чемодурова // АИ. – № 3. – 2007. – Саратов: Наука, 2007. – С. 167–173.
- 544 *Чернова Д. С.* Покровители военного могущества Рима: Юпитер, Марс, Янус, Квирин / Д. С. Чернова // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 53–60.
- 545 *Черняева Ю. В.* Проблема датировки первого договора между Римом и Карфагеном / Ю. В. Черняева // АИ. – № 1. – 2005. – Саратов: Науч. кн., 2005. – С. 61–68.
- 546 *Чичуров И. С.* К проблеме авторского самосознания византийских историков IV–IX вв.) / И. С. Чичуров // Античность и Византия: Сб. ст. [Отв. ред. Л. А. Фрайберг]. – М.: Наука, 1975. – С. 203–217.
- 547 *Чичуров И. С.* Место Место „Хронографии” Феофана в ранневизантийской историографической традиции (IV – начало IX в.) / И. С. Чичуров // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1981 [Отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М.: Наука, 1983. – С. 5–174.
- 548 *Чичуров И. С.* Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь) / И. С. Чичуров. – М.: Наука, 1991. – 176 с.
- 549 *Чугуевский Л. И.* Мирские объединения *шэ* при буддийских монастырях в Дуньхуане / Л. И. Чугуевский // Буддизм, государство и общество в странах Центральной и Восточной Азии в Средние века: Сб. ст. [Ред. кол.: Ю. А. Петросян

- (предс.) и др.; отв. ред. Г. М. Бонгард-Левин]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1982. — С. 63–97.
- 550 *Шарма Рам Шаран*. Древнеиндийское общество [Пер. с англ.; под ред. Г. М. Бонгард-Левина, послесл. А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. — М.: Прогресс, 1987. — 632 с.
- 551 *Шахермайр Ф.* Александр Македонский [Пер. с нем. М. Н. Ботвинника и Б. Функа. Послесл. М. Н. Ботвинника и А. А. Нейхардт] / Ф. Шахермайр. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1984. — 384 с. — (По следам исчезнувших культур Востока).
- 552 *Шинни П.* Нубийцы. Могушественная цивилизация древней Африки [Пер. с англ. В. Д. Кайдалова] / П. Шинни. — М.: Центрполиграф, 2004. — 205 с. — (Загадки древних цивилизаций).
- 553 *Шифман И. Ш.* Карфаген / И. Ш. Шифман [Сост. и автор вступ. ст. И. Р. Тантлевский]. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. — 518 с.
- 554 *Шифман И. Ш.* Культура Древнего Угарита (XIV–XIII вв. до н. э.) / И. Ш. Шифман. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. — 236 с.
- 555 *Шифман И. Ш.* Цезарь Август / И. Ш. Шифман. — Л.: Наука, Ленинград. отделение, 1990. — 200 с.
- 556 *Шевеленко А. Я.* Начальные формы феодальной собственности в Бретани / А. Я. Шевеленко // Европа в средние века: экономика, политика, культура: Сб. ст. [Ред. кол.: З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1972. — С. 32–46.
- 557 *Штокмар В. В.* История Англии в Средние века / В. В. Штокмар. — [2 изд., доп.]. — СПб.: Алетейя, 2005. — 203 с. — (Рак Britannica).
- 558 *Шукуров Ш. М.* Александр Македонский: Метаистория образа / Ш. М. Шукуров // Чужое: опыт преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья: Сб. ст. [Под ред. Р. М. Шукурова]. — М.: Алетейя, 1999. — С. 33–61.
- 559 *Шукуров Ш. М.* Искусство средневекового Ирана (Формирование принципов изобразительности) / Ш. М. Шукуров. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1989. — 248 с.
- 560 *Штаерман Е. М.* Социальные основы религии Древнего Рима / Е. М. Штаерман. — М.: Наука, 1987. — 320 с.
- 561 *Юзбашян Ю. Н.* Армянские рукописи / Ю. Н. Юзбашян // Рукописная книга в культуре народов Востока: Очерки. — Кн. 1 [Ред. кол.: Ю. А. Петросян (предс.) и др.]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва „Наука”, 1987. — С. 145–175.
- 562 *Ягодин В. Н.* Хорезм / В. Н. Ягодин, А. Б. Никитин, Г. А. Кошеленко // Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии: Серия: Археология СССР [Отв. ред. тома Г. А. Кошеленко]. — М.: Наука, 1985. — С. 317–337.
- 563 *Lepage, J.-D.* Castles and fortified cities of medieval Europe: an illustrated history / by J.-D. G.G. Lepage. — Jefferson, North Carolina, and London: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2002. — 329 p.
- 564 *Treide B.* Nordsteuropa in der Vorstellung Adams von Bremen Beitrage zur Volkerforschung / B. Treide // Hans Damm zum Geburtstag. — Berlin, 1961. — S. 693–706.
- 565 *Drogereit R.* Erzbistum Hamburg, Hamburg-Bremen oder Erzbistum Bremen? / R. Drogereit // Archiv fur Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. — Bd. 20. — Munster; Koln, 1975. — S. 139–233.
- 566 The Christianization of Scandinavia [Ed. by B. Sawyer, P. Sawyer, I. Wood]. — Alingsas, 1987. — 226 p.

Зміст

Передмова	5
Вступ	8
Змістовий модуль 1. Розроблення проблеми у науковій літературі та джерельна база взаємин держави і церкви	15
Змістовий модуль 2. Стародавній Схід	63
Змістовий модуль 3. Антична доба	141
Змістовий модуль 4. Середньовічний Схід	253
Змістовий модуль 5. Європейська цивілізація та доколумбова Америка	401
Список умовних скорочень	557
Термінологічний словник	559
Список джерел і літератури	575

Навчальне видання

*Омельчук Володимир Васильович
Лісничка Вікторія Миколаївна*

Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав

Навчальний посібник

Відповідальний редактор канд. політ. наук П. Ф. Вознюк
Науковий редактор М. В. Омельчук
Редактор Т. М. Коліна
Комп'ютерне верстання та оформлення обкладинки О. О. Гай-Нижник

Підписано до друку 29. 06. 2011 р. Формат 60х90 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк.19. Обл.-вид. арк. 32,5.
Тираж 500 примірників.

Виготовлено: видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40А
Тел.: (044) 284-08-60, факс: (044) 284-08-50
email: adef@adef.com.ua www.adef.com.ua

Навчальний посібник В. В. Омельчука і В. М. Лісничої “Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав” присвячений розвитку системи управлінсько-регулятивної діяльності у сфері релігії.

Моделі розвитку державної релігійної політики в різних регіонах світу розглядаються з огляду на постійне розширення ойкумени та поступальний розвиток управлінських парадигм. Простежуються засади і механізми реалізації діяльності держави у цій сфері, її нормативно-правове забезпечення, безпосередня державотворча роль релігії, релігійних та державно-релігійних інститутів.

Розрахований на студентів, слухачів, аспірантів, докторантів, викладачів і співробітників вищих навчальних закладів, працівників органів державного управління й органів місцевого самоврядування, усіх, хто цікавиться проблемами історії держави і права, історії державного управління.

Засновник серії: Всеукраїнська громадська організація «Чесне слово»

Члени Піклувальної ради:
*Влада Володимирівна Прокаєва
Світлана Валеріївна Долеско*